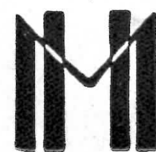
HRVATSKO KOLO

XXIII

REDOVNO IZDANJE
O STOTOJ GODIŠNJICI MATICE HRVATSKE
1842 — 1942

HRVATSKO KOLO

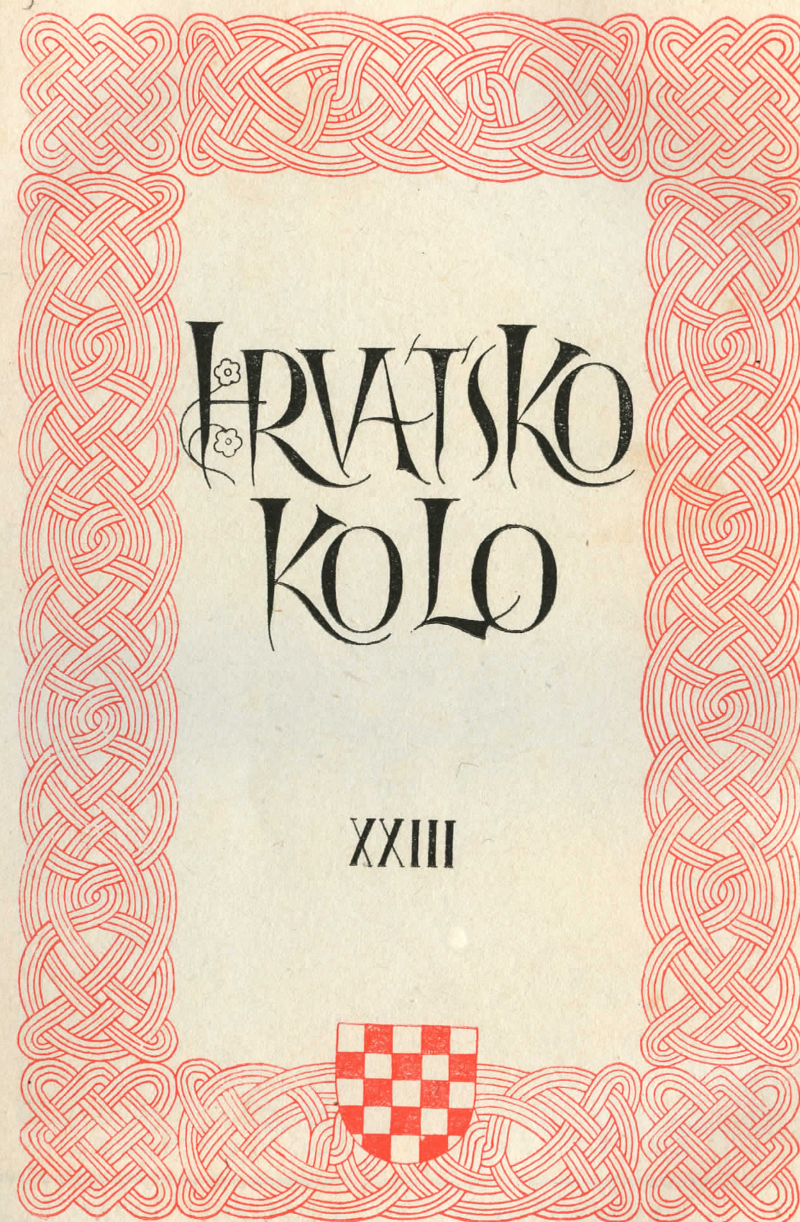
KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI:

B. LIVADIĆ i M. JURKIĆ

XXIII

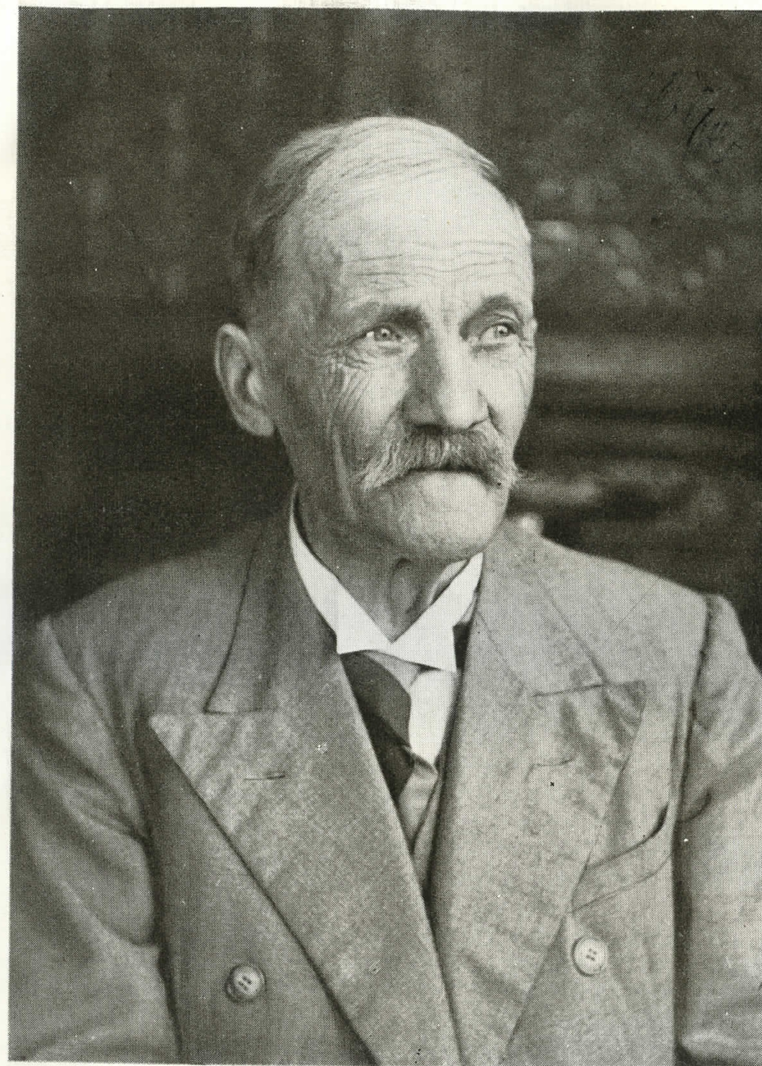
TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D. U ZAGREBU

Tiskanje i raspačavanje dopušteno odlukom Državnog izvještajnog i promičbenog ureda od 6. studenoga 1942. br. 17079/42.

CRTEŽ IZRADIO JULIO V. MEISSNER

UVEZ: KNJIGOVEŽNICA BOGOMIL ŠOBAN

Dr. ĆIRO TRUHELKA
† 18. rujna 1942.

DR. ĆIRO TRUHELKA, ZAGREB

SREDOVJEČNI SPOMENICI BOSANSKE HRVATSKE

Sredovječni spomenici Bosne predstavljaju i danas još jedno od najslabije obrađenih polja naše znanosti. Malen je broj istraživača, još manja su sredstva za istraživanje, pa se radilo samo prigodice i jednostrano. Što se moglo reći o spomenicima ranijeg srednjeg vijeka, iznio sam u svojoj »Starokršćanskoj arheologiji«*; jedan važan kompleks spomenika — bosanske gradove i gradine — kušao sam, *per summa capita*, prikazati u posebnom članku, a ovdje bih se osvrnuo na grupu spomenika, koji sredovječnoj Bosni daju neko osobito lokalno obilježje.

Do dolaska Hrvata Bosna je pozornica barbarskih provala Huna i Avara, koji iza sebe ostavljaju samo krvavi trag, razvaline i garišta. Zemlju pustoši narodna magma, izbačena iz Azije, da uništi staru kulturu, a na opustjelom tlu ne ostavi ni zrna kulturnog sjemena ni kamečka, od koga bi isklijala i izgradila se neka nova kultura.

Prvi, kojima uspijeva srediti taj kaos, jesu Hrvati. Uz mač ponije še sobom iz pradomovine sjekiru, plug i preslicu, svoje umjetničke uzorke i svoju ratničku organizaciju i s njima osnivaju na opustjelom dinarskom području svoja naselja u novoj postojbini te udaraju temelje novoj državi. Iz zatečenih kulturnih ostanaka prošlih vjekova i iz umjetničkih elemenata, niklih u narodnoj duši, oni stvaraju zamjernu, skoro izvornu, svoju, *starohrvatsku umjetnost*, stvaraju zasebne građevne oblike, koji se doduše veličinom ne mogu takmiti sa onim prijašnjih perioda mnogovjeke uljudbe, ali na zatečenom akulturnom tlu predstavljaju kulturni napredak i polet.

Toj mladoj umjetnosti, punoj životne snage, koja se pod okriljem hrvatskih knezova, kraljeva i banova snažno razvija, međutim nije suđena dugovječnost. Tri joj okolnosti iskopaše grob: politička promjena nastala nakon izumiranja narodne dinastije i vezanja sa onom Arpadovaca, uslijed koje dotadanja posve autarktična kultura dolazi u bližu vezu sa srednjeeuropskom; pro-

---

* Izdanje Društva Sv. Jeronima.

vala Tatara, koji u prvoj poli 13. vijeka poharaše sve zatečene spomenike hrvatske kulture u zaleđu Jadrana; u planinskoj Hrvatskoj, Bosni, pridolazi k tomu sve slabija organizacija katoličke crkve, koja konačno dovodi do formacije posebne neodvisne *bosanske narodne crkve*. Tu crkvu optužiše, da je krivovjerna, heretička, da je proizašla iz dualističkog manihejstva, paulicijanstva i bogumilizma, koji nastoje iransko dualističko naziranje na svijet amalgamirati s nekim prakršćanstvom. Uistinu je to bio izdanak stare ilirske katoličke crkve, koji je uslijed promijenjenih političkih prilika izgubio vezu s pramaticom i stojeći na međi zapadne crkve, sumnjičen i progonjen, životario i na mrtvoj se straži borio za svoj opstanak i svoju slobodu. U toj borbi ustrajali su bosanski kršćani, kako se sami zvahu, protiv svih križarskih vojna, što su ih slali u Bosnu osvajački kraljevi i hercezi, a ojačali su i time, što je na čitavom golemom prostoru tadanje Bosne postojala samo jedna katolička biskupija, dočim su u isto vrijeme na onoj uskoj pruzi tadanje Dalmacije postojale tri nadbiskupije s nekoliko sufragana. Ta bosanska biskupija imala je svoju katedru na Ban-brdu u Vrhbosni, neko vrijeme u Prači Biskupnjoj, i spadala čas pod jurisdikciju splitske, čas pod onu dukljansko-barske nadbiskupije, a čas pod dubrovačku, i često se događalo, da sam bosanski biskup nije znao, tko mu je od ove trojice starješina. Veza s rimskom kurijom sve je više u tim prilikama slabila, a kada je sijelo bosanskog biskupa preneseno u Đakovo, ona je posve pretrgnuta, i biskup, izvan područja svoje biskupije, postaje eksponentom političkih aspiracija ugarsko-hrvatskih kraljeva, više u interesu samih kraljeva, nego ujedinjenja razdijeljene Hrvatske.

U ovakvim prilikama razvijala se autonomna bosanska crkva, koju Dubrovčani prozvaše patarenskom, nesmetano i unatoč svim križarskim vojnama protiv bosanskih »heretika«, a i ugovor, sklopljen za bana Kulina 1203. na Bolinom polju, kojim se priori patarenske crkve odriču nekih svojih običaja i priznaju vrhovnost pape, osta samo na papiru, bez vidnih posljedica. Tek dolasku Franjevaca u Bosnu ima se pripisati, da se patarenstvo, iako ne uzmiče, više ne širi dalje, nego se ograničava na ona područja, na kojima je uhvatilo korijena.

To patarenstvo sa svojom orijentalnom askezom, postom i skromnošću, sa svojim preziranjem svake svjetske i crkvene raskoši, koje brani vjernicima da grade monumentalne crkve, te vrše obrede u planinskoj zabiti i na drugim samotnim mjestima, koje odbacuje ne samo slike i kipove, nego i neke kršćanske simbole, komu je glavno životno načelo vegetarijanstvo, te ljude dijeli u *posne i mrsne*, a ime *krstjanina* priznaje samo prosvijetljenim sljedbenicima, koji time ulaze već u hierarhiju: takvo patarenstvo naravski nije nimalo prijalo razvoju bilo koje umjetnosti, jer je njen najjači poriv, sakralnu umjetnost, ugušilo u samom zametku.

Zato u patarenskom srednjem vijeku nedostaju crkvene građevine, slike i skulpture, nedostaje svaka umjetnička raskoš, a jedini spomenici, koji se podižu, jesu spomenici, postavljeni pokojnicima, razasuti po bezbrojnim grobljima na gorskim i planinskim visovima, često usred kraške planinske, škrapama ispresjecane pustoši, gdje nema traga civilizaciji. Tamo ti spomenici daju kraju neku karakterističnu notu, a doimlju se promatrača svojom veličinom i golemom masom kamena materijala, sličnom onoj megalitskih spomenika pod kraj neolitskog doba. Te spomenike možemo u glavnom svesti na tri temeljna oblika: ploču, stećak u obliku sarkofaga ili tumbe i stup.

Narod ih zove obično imenom *mramor* i *stećak*, u muslimanskim krajevima čuje se naziv *mašet*, korumpiran od arapskog *mešhed* (= grob vjerskog mučenika); kojiput ih narod zove grčkim, kaurskim ili madžarskim grebljima, dočim se na samim spomenicima zovu naprosto *kamen* ili *biljeg*, iz čega su izvedeni i glagoli *pokamenovati* i *pobiližiti* u značenju postavljanja ovakvih spomenika. O veličini ovih spomenika daje nam pojam činjenica, da je stećak Vlatka Vlatkovića u Lađevini kod Rogatice težak 29.000 kgr. i da je onaj kod Pavlovca, na južnom rubu Sarajevskog polja, koji vjerojatno obilježuje grob velikog vojvode Pavla Radinovića, još znatno veći.

God. 1887. i 1888. popisani su i prebrojeni ti stećci. Taj do danas neobjavljeni popis istina nije apsolutno egzaktan, čak nije ni revidiran, ali je ipak vrlo poučan, jer daje približnu sliku o brojnom rasprostiranju ove vrsti spomenika u pojedinim kotarima Bosne i Hercegovine. Ukupni im je broj onda iznosio 27.067 komada, broj, koji svojom veličinom upravo zapanjuje i koji bi bio daleko veći, da su se mogli uzeti u račun i oni spomenici, koji su propali za turske provale, koje su uništili nebrojeni kopači blaga prošlih vjekova, za koje ne vrijedi ono sacrilege, cave malum, koji su razvučeni kao tvorivo za građevne svrhe, koji su prvih godina iza okupacije razbijeni i smrvljeni, te upotrebljavani za nasipanje cesta i željeznica, i koje, napokon, i naši današnji naraštaji, bez osjećaja pieteta prema historijskim spomenicima svoje prošlosti, nemilice haraju i razbijaju.

Zanimljivu nam sliku daje osobito brojni raspored po raznim kotarima. Nikako ih nema u kotarima Cazin, Bihać, Sanski Most, Krupa, Bos. Novi, Prijedor, dakle na teritoriju jurisdikcije zagre-

bačke biskupije. Nema ih ni u kotarima Kostajnica, Banja Luka, Gradiška, Prnjavor, Derventa, Žepče, Gradačac, Gračanica, Brčko, koji su bili na dohvatu svih križarskih vojna, što su ih kraljevi i hercezi sa sjeveru vodili u Bosnu, da iskorijene bogumilstvo.

Ispod 500 je broj stećaka u kotarima Ključ, Petrovac, Tešanj, Tuzla, Bijeljina, Maglaj, Zvornik, Srebrenica, Travnik, Visoko, Bugojno, Mostar, Ljubuški i Ljubinje, dakle na području duhovne pastve, povjerene rukama Franjevaca ili, u južnom dijelu, na području jurisdikcije dubrovačke biskupije.

Preko 2000 spomenika ove vrste imade u kotarima Nevesinje (2287) i Bileća (2370) na jugu, zatim u Čajniču (6325), Rogatici (3471), Vlasenici (3877) i Sarajevu (5067) u srednjoj Bosni. Prvo od ova dva područja je na nekadanjem teritoriju *Sandalja Hranića* i sinovca mu *hercega Stjepana,* drugo je bilo u vlasti *Pavla Radinovića* i *Radoslava Pavlovića,* dakle osoba, poznatih u historiji kao gorljivih zaštitnika ne samo patarena u svojoj zemlji, nego i onih, koji su u doba progonstva, protjerani iz drugih krajeva, u njih našli zaklonište i novu postojbinu.

U svim drugim kotarima, koje nismo imenice naveli, koleba broj stećaka između 500 i 2000. Tako nam ova brojidba daje sliku jednog kulturnog isječka iz naše prošlosti, posve kongruentnu s onom, što nam je i povijest rasprostiranja bogumilstva prikazuje u Bosni. Ona nedvoumno potvrđuje spontano u narodu i u književnosti niklu determinaciju, da su to doista spomenici nekada brojnih, danas bez traga nestalih patarena.

Ti spomenici nižu se u manjim i većim skupovima, većinom na zabitnim grobljima po planinskim visovima i poljima, te mjestimice čine velike nekropole, koje se krovovima svojih velikih monolitnih sarkofaga iz daljine pričinjaju kao podovi kuća opustjelih gradova. Više od sto stećaka ima u grobljima u Popradu (116), Opličiću (173), Pobrđu (138) u stolačkom kotaru; u Crncu, k. Trebinje (177), Klasniku, k. Višegrad (281), Podprtoj, k. Vlasenica (217); Medovici (239), Somini (150) i Trnovici (170) u kot. Nevesinje; Veličanima, k. Ljubinje (105), Vrbljanima (137) i Bjelemiću (134) u kot. konjičkom; Starom selu (140) i Sormacima (131) u kot. jajačkom; Brajčevićima (124) i Bijelom polju (318) u gatačkom kotaru; Maculji, kot. Fojnica (135), u Ponorima kod Jelašca (139) i Musićima, kot. Bileća (106). Na podnožju *Tušnice planine* u *livanjskom kotaru* ima veliko groblje, u komu ima oko 1000 stećaka, i narod o njem priča, da su tu pokopani junaci, koji su poginuli u jednoj velikoj bitci.

Većina je stećaka skromna oblika, bez ikakvog ornamentalnog ukrasa; čak ih je mnogo najprostije izradbe, tek toliko okresanih, da im se dao neki stereometrijski oblik. Ima ih međutim dosta

makar i primitivno ornamentiranih, ali upotrebljeni motivi nemaju nikakve neposredne veze sa onima predidućih stilova, nego su pretežno čisto narodne invencije, a ako se oslanjaju na stariju predaju, skroz su samovoljno obrađeni. Česti motiv su plastične ili plosno relijefne sukane uzice, koje zarubljuju bridove ili pojedina polja stećaka; jednostavne uglate ili zavojite vijuge sa manje ili više stiliziranim trolistima, koje, kao dosta ukusan okvir, zarubljuju gornju plohu ploča ili gornji rub stećaka. Raširen motiv su spiralne zavojnice i S-spirale, a pojedine rozete sa 6 ili 8 latica popunjavaju ovu skromnu skupinu dekorativnih elemenata. Ornamenti su obično uklesani u brazdastim konturama, rjeđe u plosnom relijefu na slabo udubljenoj pozadini. U Hercegovini urešeni su uspravni stećci često nizom arkada sa uskim visokim interkolumnijima, uslijed česa stećak dobiva arhitektonski oblik stupovljem opasane zgrade *(peripteros).*

Ovom čisto ornamentalnom ukrasu pridolazi još i heraldički i figuralni. Onaj prvi sastoji se redovito od štita i za njim uspravno posađena mača. Štit je pretežno četverast, daščast i ima obično na jednom gornjem uglu udubeni usječak (»Tartsche«). To je tipično hrvatski oblik štita, koji se u jednoj mletačkoj listini iz god. 1349. zove clipeus more Sclavorum. Srcolik oblik vrlo je rijedak, kao na jednom stećku u Tihaljini. Mač ima redovito dugu, ravnu, dvosjeklu oštricu i balčak sa križolikom priječkom. To je oružje wikingovskog podrijetla, pripada t. zv. Ingelred-tipu i širi se svuda, kuda dospijeva utjecaj države Karla Velikoga. Zove se i po glasovitom kovaču Ulfbertu. Originalan komad ovakvog mača nađen je pod jednim stećkom kod Glamoča. U 14. vijeku razvija se iz toga gotski mač sa povećanim, gore krugljastom ili jajolikom glavicom opremljenim krstolikim balčakom. To je magna spata, što je izrađuju dubrovački oružari — spatarii — i u velikim količinama izvoze u Bosnu i balkanske zemlje. Taj oblik ima tendenciju, da mu se dvosjekli oštrac sve više produbljuje, a križ na balčaku toliko povećava, da treba obje ruke, da se njime vlada, dakle je dvoručni mač (Biederhänder). Veliki mačevi gotskog oblika nađeni su pod stećcima u Laktašima kod Banje Luke, na Kupresu, kod Jelaca nedaleko B. Broda i dr.

U početku turskog doba pridolazi k tomu turska sablja krivosjekla; ali je i u nje ostao križoliki balčak, kao na stećcima kod Žakova.

Štitovi imadu prema sredovječnom običaju i na stećcima heraldički ukras, te predstavljaju nesumnjivo *grbove* ili, kako se na stećku velikoga kneza bosanskoga Radoje na Zabrđu kod Toplika (Kreševo) veli, *znamenja* bosanskih plemića. Pinkture na njima su

istina malobrojne: grede, polžene preko štita koso ili vodoravno, polumjeseci i kružne plohe, koje predstavljaju jamačno zvijezde, latičasti cvjetovi i vijenci. Rijetki su motivi heraldične životinje, a među njima zmaj na grbu velikog obeliska u Donjim Bakićima kod Olova, krilata glava vepra na spomenutom znamenju velikoga kneza Radoje, i propinjući se lav na nišanu poturice Mahmuta Brankovića u Brankovićima.

Plohe stećaka često ukrasuju i figuralni crteži. »Kovač« *Grubač* prikazao je na stećku u Boljanima kod Stoca junaka, odjevena kratkom tunikom (dolamom?), u jednoj ruci s okruglim štitom, a drugom se hvata mača o boku. Na stećku »dobrog« Radoje, sina vojvode Stipana na Radimnji kod Stôca prikazan je čovjek odjeven uskostrukom dolamom, u koje su nabori skutova označeni uspravnim, a vezivo prsluka polženim brazdama. Do njega je lûk sa namještenom strijelom, a pod njim grb s mačem i štitom. Bez sumnje, u oba slučaja, ovi likovi predstavljaju pokojnika, sahranjena pod stećkom. Na jednom stećku kod Nekuka kod Stôca prikazana su četiri muška lika i pet ženskih, a među potonjima dvoje djece: to je zaostala svojta, koja, kako to odaje karakteristični gest ruku u žena, koje se desnicom hvataju glave, kao da čupaju kosu, za pokojnikom tuguje.

Ali i prizori iz dnevnog života omiljeli su motiv figuralnih kompozicija. Najčešće se prikazuje kolo, hrvatski narodni ples, u kom se drže za ruke izmjenice muški i ženski te plešu. Jednako često prikazuju se prizori iz lova na jelene, medvjede pa i sokolari. Lovci su obično na konju; lovno oružje je koplje, a kod manje zvjerke lûk i strijela. Nisu rijetke ni povorke junaka, koji na konjima idu u boj, a imade i stećaka, na kojima se prikazuju čitave turnirske scene, viteški mejdani, najplemenitija zabava sredovječnog plemstva.

Pada u oči, da u svim tim crtežima nedostaje svaka aluzija na koji biblijski ili vjerski motiv, nedostaju svi simboli, pa i sam križ je rijedak, a ako ovaj i nalazimo u početku natpisa, on tu ima samo konvencionalno značenje tadašnje pismenosti, koja početak svakog teksta, svake isprave obilježuje križem kao *compendium scripturae*.

Tehnika i stil figuralnih kompozicija su vrlo jednostavni i priprosti. Likovi su prikazani u obrisima, ukopanim dubljom ili plićom brazdom, a samo se rijetko od plohe dižu kao plosnorelijefna silhueta. Detalja lica i udova nema, a i u same odjeće su tek rijetko i skroz shematski označeni. Primitivnost je tolika, da nas sjeća prvih početnih umjetničkih pokusa u raznih primitivnih naroda svijeta, te ima veliku sličnost sa prvim početcima likovne umjetnosti

u neolitsko doba, jer se ljudski lik prikazuje više kao shema, kao ideogram, negoli kao naturalistički odraz ljudskoga lika. O nekoj individualizaciji tu naravski nema govora. Hrvatska likovna umjetnost na bosanskom području jednom riječi nalazi se u srednjem vijeku na početnom stupnju, na komu se pomalja u svih naroda, i u svim vremenima, kada oni stupaju na kulturno poprište. Ta umjetnost u svom stadiju rađanja nema veze sa onom prošlih vjekova ni sa suvremenom visoko razvijenom na zapadu pa čak ni s onom u marazmu ogrezlog bizantinizma. Ona je bila čisto i prosto narodna, a što bi se u povoljnim prilikama od nje eventualno moglo razviti, nedokučiva je tajna, jer prestankom patarenstva prestaje i ona, a stećke zamjenjuju anikonski turski *nišani* na grobovima poturčenih patarena.

Da je ova umjetnost imala tendenciju, da se razvija i usavrši, vidi se po tom, da su mnogi klesari ili *kovači*, kako se na natpisima zovu, na svojim radovima zapisali svoja imena, željni da se i ona sa spomenikom sačuvaju potomstvu. Poznat nam je cijeli niz tih kovača: Bolašin Bogačić, Dimitrija, Dragoje dijak, Grubač u Janjićima, drugi Grubač, koji je ostavio svojih radova u Opličićima, Donjem Hrasnom, Lastvi i Boljunima; dalje Krilić, Obrad, Petko Vujičić, Prerad Vojnović, Radoje, Ratko Brativojević, Semorad, Vesevko Kukulamović, Vukadin dijak, Zekan Morača, Zelija i dr. To nije više anonimna umjetnost, jer se bilježe imena majstora istom ambicijom, kojom signiraju svoje radove prvi umjetnici helenske arhajske umjetnosti i atičke keramike, rimskih terra sigillata i slikarija rane renesanse. Ovo je signiranje imena majstora to značajnije, što su natpisi vrlo rijetki, te na sto spomenika dolazi tek jedan natpis, a gdje ih ima, oni se odnose na koju historijsku ili u onom kraju društveno istaknutu osobu. Ovdje nije mjesto, da se potanje zabavimo tim proizvodima naše narodne epigrafike, koji su radi svoje koncepcije, oblika i čisto narodne dikcije jednako zanimljivi, kao što su zanimljivi dokumenti duševnog, kulturnog i socijalnog života bosanskih krstjana srednjega vijeka, a kojih bi pomna analiza osvijetlila poneku još nejasnu stranu političkog, kulturnog i duševnog života.

Sredovječne bosanske stećke prozvaše bogumilskim, iako taj naziv nije ničim historijski dokazan te iako bosanska patarenstvo sa bugarskim bogumilstvom nema nikakve veze. Međutim gore istaknuta kongruencija između rasprostranjenosti stećaka i prostornog područja bosanske narodne crkve ili patarenstva potvrđuje, da su ti spomenici nikli na zajedničkom kulturnom području i da je opravdanije nazvati ih *patarenskim*. To potvrđuje i nekoliko natpisa sa grobova nekih viših dostojanstvenika bosanske crkve.

Tako je neki *krstjanin* sa bratom Radovanom navukao kamen na grob u Džipima; u Boljunima se nalazi stećak *starca* Bogavca Boljunovića; grobnica *gosta* Mišljena obretena je na Puhovcu kod Zenice, a ona gosta Milutina u Humskom kod Foče. Ako su dakle *strojnici* bosanske crkve stavljali na svoje grobove stećke, vjerojatno su to činili i velmože i plemstvo pa i ostali narod, ako je imao za to sredstva.

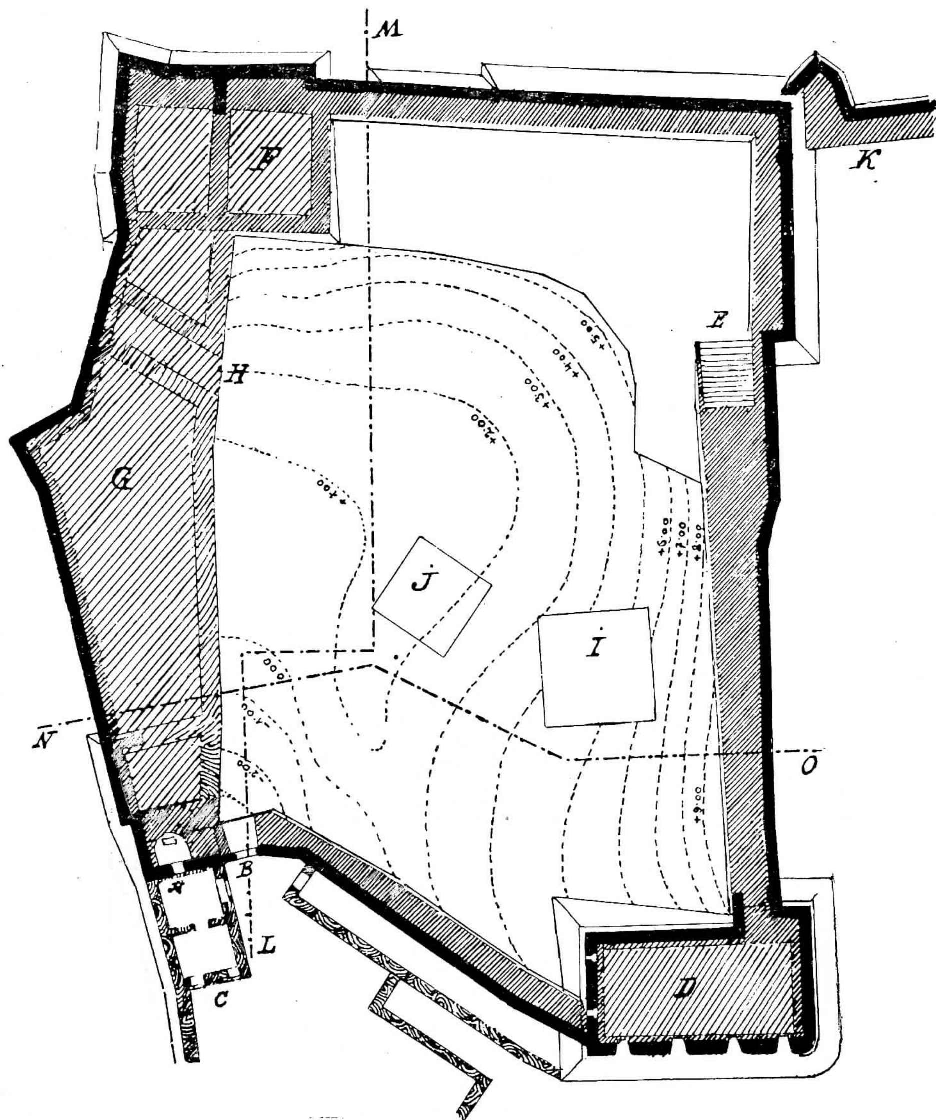
Sve dosad poznate stećke nadvisuje svojom umjetničkom izradbom i historijskim značenjem onaj u *Donjoj Zgošći*, koji je istraživačima i putnicima davno zapeo za oči, a da im nije uspjelo pronaći, čiji je i kada je postavljen. Tek u nedavnom članku* uspjelo mi je razložiti, da je on bio nad — nažalost opljačkanim i opustjelim — grobom najvećega bosanskog bana *Stjepana Prijezde*. Ukrašen je na tri strane figuralnim relijefima, a na četvrtoj ornamentalnim, a sve to je tako bogato i po svom stilu zanimljivo, da predstavlja kulturni i umjetničko-historijski dokumenat neprocjenjive vrijednosti, vrijedan, da se prikaže svijetu u što bogatijem i savršenijem izdanju. Budi ovdje dosta istaknuti paralelizam, koji u ornamentici pojedinih zaruba postoji između čisto narodnih geometrijskih drvorazbarskih motiva kružnica u pozadini stećka i bujne biljne ornamentike, čiji je iskon u orijentalno-klasicističkim uzorcima starokršćanske umjetnosti Dalmatika i koju je prigrlila starohrvatska umjetnost te ih uporedo sa svojim čisto narodnim elementima dalje izgradila. Taj promiskuitet između oba ova izvorišta umjetničkih pobuda vlada jednako u starohrvatskoj umjetnosti i daje glavnu notu i zgošćanskom spomeniku, *a kako je ovaj postavljen malo godina poslije provale Tatara, koji su uništili starohrvatsku umjetnost, on predstavlja njen zadnji plamsaj, koji imamo zahvaliti umjetniku, odgojenom u njenom duhu, koji je tu provalu preživio.* Isti promiskuitet zapaža se u blijeđoj formi i na ploči, koju je postavio *ban Kulin* na po njemu obnovljenoj *crkvi u Muhašinovićima kod Visokog*, koji ima i tu vrijednost, da je *najstariji kameni spomenik u Bosni pisan hrvatskim jezikom.*

Posebnu skupinu sredovječnih kamenih spomenika predstavljaju *kamene stolice*, koje su po narodnoj predaji služile kao sudačke stolice sredovječne vlastele. Obično su bez ukrasa; ali neke imadu natpise. Amo ide jedna od dviju stolica, uklesanih u stijenu kod Ošanića (Stolac), na kojoj piše, da je vojvode Petra Miloradovića. Zanimljiv je onaj filozofski epigram na stôcu iz Bišća kod Mostara: *»Si kami, vardal (gledaj!) či li je bio, či li je sada, či li neće biti!«* O njemu priča narod, da je bio stolac hercega Stjepana.

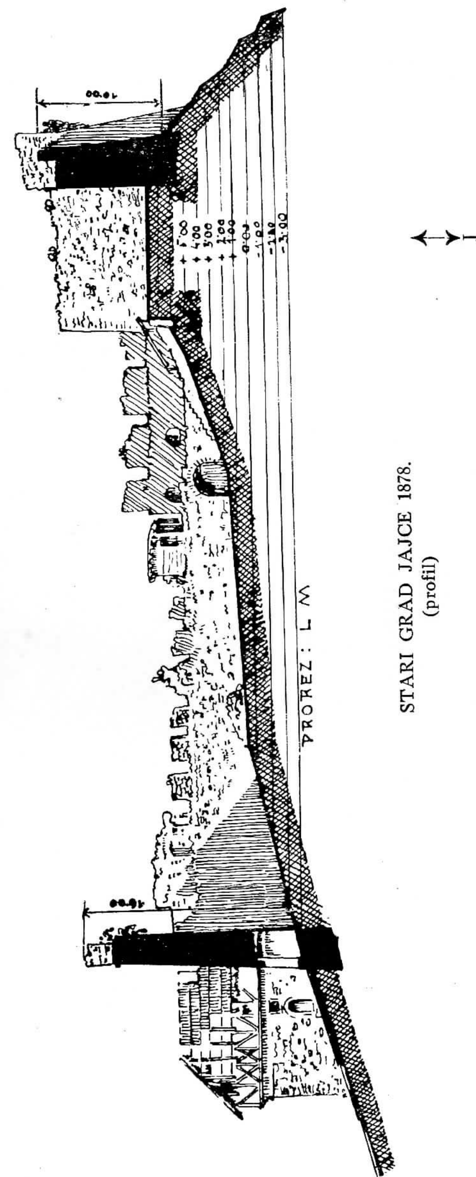
* V. raspravu: »Kolijevka i groblje prvih Kotromanića« u knjizi Truhelka: *»Studije o podrijetlu«* — Mat. Hrv. 1941. Str. 50.—57.

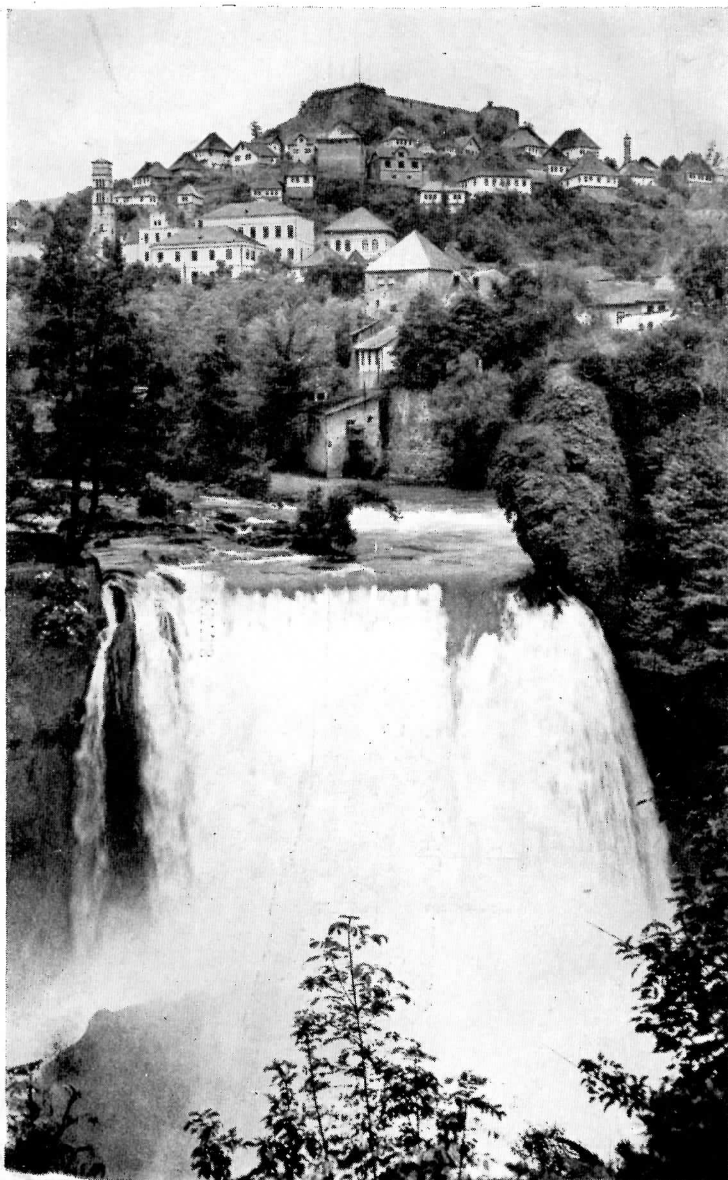
FETIJA DŽAMIJA U BIHAĆU

STARI GRAD JAJCE 1878.
(tlocrt)

STARI GRAD JAJCE 1878.
(profil)

JAJCE

Najljepši stô je svakako onaj u Bukovici, po natpisu Ivana Pavlovića, koji je jamačno istovjetan sa vojvodom Ivanišem Pavlovićem, sinom Pavla Radinovića. On ima na širokom i visokom zaslonu u plosnom relijefu isklesano lisnato drvo, koje svojom stiliziranom krošnjom zaprema čitavu plohu. S jedne strane zaslona prikazan je sam Ivaniš sa vojvodskim škrljakom na glavi, odjeven u tuniku sa skutovima do koljena, a obim je rukama obuhvatio križoliki balčak velikoga mača. S druge strane prikazan je u relijefu ženski lik, odjeven u dugu gustim okomitim naborima nabranu odjeću, ispod koje viri rub donje, a na glavi ima kraljevsku krunu, čiji je vijenac pokićen sa tri krina. Poznato je, da je Ivaniš bio veliki štovatelj bosanske kraljice Marije, a na njenom bijegu vjerni pratilac i zaštitnik, pa je stoga vjerojatno, da taj relijef predstavlja baš samu kraljicu Maru. Na krovu sličnom vrhu zaslona uklesan je konačno u jednoj poli natpis, a u drugoj grb Pavlovića sa kacigom i na njoj trakama kantonirani kolom opasani križ. Skulpture na ovom spomeniku, iako su još vrlo daleko od umjetničkog savršenstva, dosta su odmakle od ostalih primitivnih pokusa patarenske relijefne plastike, jer se u njima već kuša prikazati anatomski detalj: oči, nos, usta, kosa i t. d.

Arhitektura nalazila se, kako je rečeno, u ovo doba na niskom razvojnom stupnju. Patareni zaziru od crkava, a katoličkim se iz ove dobe sačuvao jedva spomen, poslije njihova propadanja iza pada kraljevstva, i tako sakralne arhitekture nema ili je bar vrlo neznatna. Ne razvija se ni privatna arhitektura. Masa naroda živi po selima i zaseocima u drvenim kućama i brvnarama feačkim životom, koji se nije mnogo razlikovao od onoga, što ga Homer opisuje na Itaci, a vlastela u kulama svojih na strmim i zabitnim krševima sagrađenih gradova, guši se u dimu i zapari ognjišta, koje nema ni dimnjaka. Pridolazi, da u Bosni nema građanskog staleža, koji bi živio u organiziranim općinama; nema tu ni trgovačkog patricijata ni obrtničkog malograđanstva, koji bi gradili opsežnije građevine za svoje i javne potrebe, kako je to bilo u srednjoj i zapadnoj Europi, gdje baš građanstvo predstavlja jednog od najjačih nosilaca kulture i promicatelja građevne i likovne umjetnosti. Istina, ima po Bosni dosta gradova, pod kojima su vremenom nastala podgrađa ili suburbia sa civilnim žiteljstvom, kao Visoko, Jajce, Bobovac, Samobor u Međurječju, Blagaj i drugi; ima i rudnika, gdje su na platejama (trgovima) nicale botege i kramovi saskih i dubrovačkih doseljenika, u kojima se purgari bave trgovinom sa izokolnom ravturcima, rupnicima i ostalim narodom; ali to su samo prolaznici, koji ostaju na mjestu, dok ima zarade, a čim ova spane, sele kući ili na drugo mjesto. Ti flotantni elementi nisu

bili zadojeni nikojim kulturnim ambicijama, te nisu ni u snu mislili na to, da svoju zaradu troše na palače i raskošne kuće. Sve to nije prijalo ni običnoj utilitarnoj građevini, a kamoli nekoj monumentalnoj.

Među rijetkim crkvenim građevinama ove dobe, koje se sačuvaše do danas, vrijedna je spomena iz stijene istesana grobna komora *(cubiculum)* sa arkosolom u dnu i pred njim sa četverastom rakom, koja se nalazi blizu kule Čengića u Rataju kod Foče. To je dakle *hypogaeum*, koji po osnovnom obliku sjeća na starokršćanske tradicije, ali nas šiljati gotski luk arkosola upućuje na mlađe doba. Tu je po predaji bilo pokopano tijelo sv. Vasilija Ostroškog, prije nego je preneseno u manastir Podostrog u Crnoj Gori. Sličan, ali opsegom mnogo veći podzemni spomenik, su takozvane katakombe u Jajcu, iz stijene isklesana crkva sa kamenim *oltarom*, po pobočnim stijenama sa nizom *arkosola* i *baldahina*, a pod njom posebna *kripta*. I tu je svodovlje arkosola i baldahina šiljato, nastalo dakle pod gotskim dojmom, a s time se slaže, da je, sudeći po nedovršenom grbu u narteksu ovog mauzoleja, osnivač ili bar njen proširitelj bio potonji herceg Hrvoja Vukčić, koji je tu i u nedalekom Zvečaju živio u prvim godinama 15. vijeka.

U gotskom stilu bila je izgrađena i gradska Gospina crkva u Zvorniku, koju su Turci pregradili u Hodavendikjarovu džamiju (carevu džamiju). Još iza okupacije razabirali su se tu po zidovima ostatci gotskih lukova i prozora, ali je to uslijed novije rekonstrukcije zazidano.

Utjecaj gotskoga stila širio se je u sjevernoj Bosni u razdoblju između 1463. i 1526., kada su jajačka i srebrnička banovina pod upravom hrvatskih junaka imale biti bedemom protiv turskog nasrtanja. To nam razdoblje obilježuje samo kratku epizodu, a kulturne pobude gotike rasplinule su se iza muhačke bitke i pada Jajca.

Kao spomenik profane gotske arhitekture treba još spomenuti i kraljevski dvor u Jajcu, od koga se sačuvalo samo malo fragmenata, uzidanih u gradskim bedemima. Među njima se ističu tri krasna kapitela, sada u sarajevskom muzeju, a na jednom od njih isklesan je gavran s prstenom u kljunu — grb Korvina — što bi bio dokaz, da je tu palaču sagradio hrvatsko-ugarski kralj Matija Korvin, poznat kao jedan od najvećih mecena umjetnosti u 15. vijeku. Ta palača sazidana je dakle poslije Božića 1463., kada je kralj Matija Turcima na juriš oteo Jajce i učinio ga prijestolnicom tada organizirane jajačke banovine. Međutim ponovne opsade i nasrtaji Turaka na Jajce nametnuli su potrebu, da se gradski bedem što više pojača, da bi mogao odoljeti vatri

velikih opsadnih topova, i kod tog proširivanja oborena je i palača, a njen materijal je ugrađen u zidove i zasut u nasip nanovo proširenog i pojačanog bedema i tabija. Tu bi se u grohotu moglo naći još vrlo mnogo lijepih ulomaka ove građevine.

Zanimljiv spomenik gotskog stila je i timpanon starih gradskih vrata sa bosanskim kraljevskim grbom, koja su prigodom rekonstrukcije Jajca također zazidana, a ćemer im je ovom prilikom upotrebljen za izgradnju male kapelice.

U gradu Jajcu sačuvao se je i zanimljiv spomenik romanskog stila, zvonik nekadanje *crkve Sv. Luke*, koji je svojim masivnim podzidom i vitkim arkadama prozora u gornjim spratovima odraz dojmova dalmatinske obale. Sagrađen je vjerojatno u doba Hrvoje, a Turci su ga pretvorili u munaru, kao što su i crkvu pretvorili u Hunkjarovu ili carevu džamiju. Pri tomu je gornja terasa zvonika opasana *šerefetom* od kamenih ploča, a na nju je postavljena manja cilindrična *munara* sa šiljatim, alemima pokićenim krovom. Tako je nastala hibridna forma, u koje se sastaše dva tako oprečna stila, kao što su romanski i orijentalni. Gornja se munara, jer je stradala od vatre i bila trošna, morala odstraniti, a sam zvonik, da se očuva od daljnjeg obaranja, opasan je željeznim obručima.

Prijelaz iz kršćanskog u islamsko doba prikazuje nam i jedan drugi građevni spomenik kao primjer, kako su Turci preudešavali crkve u džamije — *Fetija u Bihaću.*

Kada bi Osmanlije osvojili na juriš koji grad, prvo bi im bilo, da se na pobjedi zahvale svečanom *dovom* Bogu. Na mjestu, gdje se ta dova obavila, sagradila bi se poslije džamija, a ta se zvala zato *fetijom* ili *osvajačkom.* Bila je redovito namijenjena sultanu, te se zato zvala i hunkjarevom ili carevom. Gradila se redovito o državnom trošku — ostale su obično privatne zadužbine — i u njoj bi se svakog petka u podne čitala hudba, t. j. molitva za cara. Ako je međutim u gradu bilo crkava, odabrala bi se za dovu najljepša i pretvorila u carevu džamiju. Tu praksu provodili su već Arapi osvajajući Siriju i Palestinu, a Osmanlije su njom nastavili. Tako je glasoviti hram Bogorodice, što ga je arhitekt Teodor po nalogu cara Justinijana sagradio u Jeruzalemu na mjestu, gdje je Abraham htio žrtvovati Isaka a poslije kralj David sagradio žrtvenik, pretvoren u džamiju, poznatu pod imenom El Aksa. To je bilo za halife Omera 634.—644., a Abdulmelik (687.—705.) pregradio ju je u jednu od najveličanstvenijih građevina Prednjeg Istoka. Tako je sultan Orhan pretvorio glasovitu baziliku u Izniku (Niceji), gdje je 787. održan drugi ni-

cejski koncil, u džamiju, a u Carigradu, osim Aje Sofije, ima cijeli niz crkava, pretvorenih u džamije. Tako je i u Bihaću, kada ga je osvojio Ferhadbeg, gradska crkva pretvorena u fetiju-džamiju, a budući da ona do danas nije prikazana, ne će biti na odmet prikazati je bar ukratko.

Bila je to crkva, duga 19.5, široka 9.2 m, sa četiri na pobočnim zidnim pilastrima izgrađena gotska ćemera, koji služe kao kostur ostalom svodovlju. U dnu lađe bio je 9.6 m visoki, 6.2 m široki arcus triumphalis, koji dijeli prostrani presbiterij (12.0×7.2 m) od lađe. U dnu je bila apsida, ali nje danas nema, jer je na njenim temeljima u tursko doba sagrađena privatna kuća (Dževdetefendije Ruždije). Od prvotnih elemenata sačuvano je u donjim čestima pročelje sa gotskim portalom sa prilično rasčlanjenim profilom šiljatog luka i fiala, koje nose pojedine mu dijelove; nad njim obla prozorska rozeta sa kolom od osam paoka; u pobočnim zidovima po dva velika i jedan manji gotski prozor, a uz to i ostatci raščlanjenih profila pilastra i rebara ćemerova. Turci su ovu crkvu preobrazili u džamiju na sličan način, kao što su postupali sa bazilikom Aje Sofije u Izniku. U pročelju do vrata sagrađena je visoka, vitka munara, interkolumnij triumfalnog luka je zazidan, u sredini postavljen je *mihrab* za imama, a sve drugo ostalo je po starom, dok se nije vremenom rasklimalo te trebalo novih popravaka. Tako je sadanja munara u današnjem obliku obnovljena tek 1863.

Kada se Fetija-džamija imala 1894. popraviti, nađeno je u prezbiteriju iza džamije 6 izidanih a dijelom iz stanca istesanih răka. To su bile grobnice odličnih ljudi bihaćkih, a nadgrobne ploče, koje su ih nekoć pokrivale, urešene natpisima i grbovima, upotrebili su Turci kao materijal za ploče podnice džamije, i tako su se ovi spomenici sačuvali. Danas se nalaze u muzeju u Sarajevu, gdje predstavljaju junačko doba tursko-hrvatskog ratovanja na razmirnoj krajini. Ove ploče pripadaju grobovima plemića Nikole Farkašića, koji je poginuo u boju protiv Turaka 1519., braća Ivana i Gašpara Kobačića (1523.), plemića Ivana Izačića, ripačkog kapetana († 1565.), plemića i vojnika Bernardina Stivkovića, komu su Turci 1523. odrubili glavu te mu je samo truplo pokopano; bihaćkog gradskog sudca Luke pl. Cvitkovića († 1524.), bihaćkih građana Ivana Buckovića i Petra Rebrovića, te konačno krojača Luke.

Konačno valja spomenuti grobnu ploču nekog viteza Jurja iz god. 1566., koja je oštećena, a imade na njoj heraldički raskošno izrađen plemićki grb.

Tekstovi natpisa na nabrojenim spomenicima glase:

1. Sepultura st[renn]ui militis nobilis Nicolai Farcassich in pugna contra Turcas pro fide catolica interfecti 1519.

2. Hanc sepulturam edificaverunt egregii Johanes et Gaspar Cobacich pro se et suis heredibus. 1523.

3. Hic est sepulcrum nobili egregiique militis Johanis Isatsich cesa[reae] m[ajestatis] capetanei in Repets et heredum eius. Anno dom[ini] 1565.

4. Hic tumulatus iacet corpus capite truncati militis nobilis Bernardini Stivcovich qui pro fide catolica pugnando occisus est curente anno 1523. In tumulo hoc iacent et alia corpora egregiorum militum gentis Stivcovich.

5. Sepultura nobilis Luce Cvitc[o]vich iudicis bilic[iensis . . .] ju]dex civitatis prefate sibi suisque heredibus fierifecit 15XXIIII.

6. . . . . . . P]etrus Rebrovich pro sepultura sibi ipsi heredibusque suis. Anno natalis . . .

7. Sepultura circumspecti viri Johanis Buccovich et heredum suorum I D 20 (=1520).

8. . . . . . sepultura] Luce sartoris de Bihichio nec non et her[edum suorum . . .]

9. Hic sepultus n . . . . . c egregius Georgius D . . . . . . febr[uarii] 1560 et (=1566.)

Dr. STJEPAN ZIMMERMANN, ZAGREB

RELIGIJA I ODGOJ

»Religija« nam doziva u pamet ideju *Boga.* »Odgoj« znači u prvom redu *ćudorednu* (moralnu) izobrazbu čovjeka. Religija utječe na odgoj, daje mu izvjesni pravac, neku *ideološku orijentaciju.* Upravo to nas uvodi u intimni odnošaj između odgoja i religije.

KAKO FILOZOFIJA TUMAČI ODNOŠAJ IZMEĐU RELIGIJE I ODGOJA?

Kad nastojimo dublje zagledati u taj odnošaj, nalazimo se na području *filozofijske pedagogije.* Ona hoće da zadatak odgoja, postizanje odgojne svrhe ili *funkciju odgoja objasni u vezi sa filozofijskim nazorom o čovjeku.* Ovu vezu ne može pedagogija ignorirati, ako želi upoznati smisao odgoja, ili ako želi odgovoriti na pitanje: kakav ima čovjek postati po odgoju? Odgojni rad ide naime za izvjesnim ciljem, odgajatelj hoće da u odgajaniku nešto postigne — i to ne samo da mu pribavi neku vještinu ili neko znanje radi znanja, nego radi života. Odgojna je namjera (intencija), da odgajanika *povede putem života,* da mu taj put pokaže i da ga uputi k njegovu cilju, t. j. odgoj ide za tim, da čovjeka *privede oživotvorbi (uzbiljavanju, ostvarenju) jedne životne zadaće.* A samo filozofija odgovara na pitanje: koja je čovjekova životna zadaća tako, te bi u njezinu ostvarenju čovjek nalazio životni smisao ili vrijednost življenja? Odgovor na to pitanje čini ideološku orijentaciju u odgojnom pothvatu.

Suvremena pedagogija i sva njezina povijest upućuje na neku ideološku ili filozofijsku orijentaciju, a njezinu promjenu nalazimo svuda u odgojnoj praksi. Mi sad ovdje ne možemo ulaziti u svestrano prikazivanje ideoloških smjerova, pa je za našu svrhu dovoljno tek upozoriti na neke osnovne smjernice u nazorima o čovjeku, koliko su oni mjerodavni za odgojnu funkciju. Ovi nazori čine filozofijsku *antropologiju.*

Najprije spominjemo *naturalistički* nazor. On u čovjeku vidi samo izvor nagonske snage. Sav je život čovjeka odraz ili izraz te nagonske snage. Ona je upravljana inteligencijom, t. j. svojom inteligencijom može čovjek nagonski život kultivirati ili usavršavati prema životnim, a to uvijek znači nagonskim potrebama. Čovjek izgrađuje svoju kulturu time, što poboljšava svoj život, ali samo u okviru nagonskih ciljeva. Kulturni ili po nagonu smišljeni

život možemo također nazvati duhovni život, koliko se razlikuje od životinjskog (animalnog) mehanizma. Ali je glavno pri tom, da taj »duh« znači inteligencijom rukovođenu praksu nagonskog života. Duh tako služi »materiji« — životinji na razvojnom stepenu čovjeka. U tome i jest sav smisao života. Prema tome i odgojna zadaća nije druga nego *spremiti čovjeka za potrebe nagonskog održanja.* Dakako, tu nema mjesta religiji.

Suprotan je tome nazoru *idealizam.* Ovim nazivom zapravo obuhvaćamo dva posve različita nazora o čovjeku. Oba se u tome slažu — protivno naturalizmu — da je u čovjeku dualizam materije i duha tako, da duh vlada materijom, t. j. nagonski je život podređen nenagonskim ili idealnim vrednotama, u kojima leži smisao života. U cilju tih vrednota provodi se i kultura čovjeka. Idealne vrednote sačinjavaju čovještvo (humanost) — i stoga je *u ideji čovještva mjerilo odgojnog nastojanja.* Među duhovnim ili idealnim se vrednotama nalazi i religija, t. j. ona također doprinosi oživotvorbi čovještva, ukoliko ideja Božanstva predstavlja najviši spoj (sintezu) svih vrednota. To pak znači, da religija ne vodi misao izvan čovjeka, ne osniva se na zbiljskoj (realnoj) egzistenciji Boga kao izvankozmičkog bića, koje upravlja ljudskim životom.

Baš tu posljednju misao zastupa onaj idealistički nazor, koji u duhu ljudskom vidi odraz Duha Božjega. To će reći: čovjek je ne samo životnim opstankom zavisan od Boga kao svoga uzročnika, nego je božja volja odredila čovjeku svrhu života i ćudoredni zakon za oživotvorbu te svrhe. Bog je čovjeka obvezao na ćudoredno usavršavanje. Ćudoredna kultura sastoji dakle u provedbi božjega zakona; a prema tome će odgoj prvenstveno ići za tim, da *u čovjeku stvara ćudorednu osobnost na osnovu religijske svijesti.*

Mi ćemo se dalje zadržati kod toga posljednjeg nazora, da ga pobliže upoznamo. Stoga ćemo najprije objasniti pojam religije.

ŠTO ZNAČI »RELIGIJA«?

To je neka veza s Bogom; neki *odnošaj između čovjeka i Boga.*

Što znači »Bog«?

To je *najviše biće,* izvan pojavnoga svijeta. »Najviše« znači: posve nezavisno, ukoliko postoji sámo o sebi, neprouzročeno. Bog je uzrok svijeta i njegov gospodar; on vlada i upravlja svijetom, napose ljudskim životom. On je *osobno* biće, t. j. ima razum i volju. On znade, zašto je čovjeka stvorio. Odredio mu je cilj ili

svrhu života i ujedno put ili način, kojim će svoju svrhu oživotvoriti. Bog je naš *životni svrhodavac i zakonodavac*.

To je definicija Boga, jasno i razgovijetno određeni pojam o Bogu (a to još naravno ne znači, da on uistinu postoji). Svi ljudi nemaju jasnog pojma o Bogu, nego samo nejasno ili neodređeno znadu za neko najviše biće. Tako nejasno i različito shvaćeno, zovemo to najviše biće »božanstvo«.

Tko priznaje Boga (božanstvo), tko je uvjeren da on postoji, kažemo da je *teist;* a tko ga ne priznaje, tko tvrdi da nema Boga, jest bezbožnik ili *ateist*. »Priznavati« se može teoretski ili praktički: netko može priznavati Boga samo *teoretski*, koliko je posve uvjeren ili siguran da on postoji, a *praktički* ga ne priznaje, t. j. živi kao da Boga nema, ne drži se njegova zakona. To je praktički ateist — i za takvog čovjeka kažemo da je *areligiozan*, nema religije. Religiozan je prema tome, tko *praktički priznaje Boga*, t. j. u svojim se činima ravna prema teoretskom priznanju Boga (teizmu). Stoga nije isto: biti teist — biti religiozan; netko može biti teist, a da nije religiozan, dočim je svak religiozan ujedno teist.

Ako gledamo samo na odnošaj između čovjeka i Boga bez obzira na to, da li ga neki čovjek priznaje, nazivamo taj odnošaj *objektivna religija* ili religija u objektivnom smislu. *Subjektivna* religija ili religioznost znači praktično priznavanje tog odnošaja. Nama će izraz »religija« služiti u ovom drugom značenju.

PO ČEMU JE ČOVJEK RELIGIOZAN?

Po tome, što praktički priznaje Boga; što se svojim činima ili djelima ravna prema teoretskom priznanju Boga. Da uzmogne praktički priznavati Boga, pretpostavlja se teoretsko priznanje, *sigurna spoznaja o Bogu*. Religiozni je čovjek, rekosmo, teist. Kao teist mogao bi biti i areligiozan, t. j. teizam je doduše sastavni dio religije, bez njega nema religije — ateist ne može biti religiozan —, ali k teizmu mora nešto pridoći, po čemu je čovjek upravo religiozan, a ne areligiozan. Razumno priznanje ne dostaje, iziskuje se praktično ili *voljno priznanje*.

Religiozan je naime, tko je pripravan *poštivati* Najviše Biće, priznavati svoju podložnost ili ovisnost, klanjati se njegovu nedostiživu savršenstvu, priznati svoju ništetnost pred Bogom. Svoje poštivanje (kult) može čovjek očitovati izvanjskim načinom. Tko Boga poštuje time, što *vrši njegovu volju*, kažemo da je *ćudoredno dobar* čovjek. Božja se volja očituje u savjesti kao bezuvjetna zapovijed (kategorički imperativ); stoga je čovjek religiozan, ukoliko

radi po svojoj savjesti i time sluša božju zapovijed, t. j. *praktički priznaje Boga zakonodavnim gospodarom života*. Zato mu se zahvaljuje, prosi ga, kaje se i t. d.

Dvije su dakle komponente u religiji: razumna i voljna, priznanje Boga teoretsko i praktično. Gdje jedno ili drugo nedostaje, nema religije, čovjek je areligiozan.

ZAŠTO SU LJUDI ARELIGIOZNI?

To može biti (1.) zato, jer su *ateisti* ili jer teoretski ne priznaju Boga, drže da nema Boga. Takvi su ljudi ateistički areligiozni. (2.) Neki su teisti, a nisu religiozni: priznaju Boga teoretski, ali ne praktički. Takvi su teistički areligiozni. Kod ovih nije u ateizmu izvor areligioznosti, nego u nečemu, što volju odvraća od praktičnog priznanja Boga.

Zaustavimo se kod prvih i pitajmo: Zašto je netko ateist? Na temelju čega može netko poricati (negirati) Boga?

To može biti na dva načina: *s dokazivanjem*, kritički, filozofski — i bez dokazivanja, nekritički, naivno. Jednako može netko biti teist u *filozofskom* smislu, kad svoje uvjerenje znade obrazlagati — i nefilozofski. Kod većine je ljudi tako, da su teisti na temelju nekog razloga, ali ne znaju taj razlog izreći u obliku dokazivanja (logički, racionalno). Filozofijsku nauku, koja to dokazuje, zovemo *teodiceja*.

Ne ćemo se zasad obazirati na nefilozofske ateiste, nego samo na filozofske, koji nastoje dokazati da nema Boga. Kako, na temelju čega to dokazuju? To može biti na više načina.

Netko bi mogao filozofirati o Bogu ovako: mi ne znamo, da li ima Boga, — jer ne možemo ništa znati osim ono, što svojim *osjetilima opažamo* (senzitivno percipiramo). Boga ne možemo vidjeti, ni ikojim osjetilom zapažati. Zato moramo reći, da *ne znamo* da li postoji. Mi ne tvrdimo »nema ga«, nego »ne znamo, da li ga ima«. Mi smo *agnostici*. Mi zabacujemo teoretsko priznanje Boga, nemamo sigurnosti o Bogu — i zato smo areligiozni.

Ovo stajalište zastupa *senzualistički* agnostik, a netko može biti *intelektualistički* agnostik: priznaje misaonu ili razumsku (intelektualnu) sposobnost znanja, ali kaže, da smo njome ograničeni na ono, što osjetilno opažamo ili što nam se *pojavljuje unutar opažajnog (iskustvenog, empiričkog) spoznanja*. U toj sferi nema Boga — i zato ne možemo ništa znati o njemu. To se neznanje dakle osniva na pretpostavci, da sve naše znanje ostaje unutar empirije, a nema metempiričke (metafizičke, prekoiskustvene) spoznaje.

Materijalist tvrdi, da ne postoji ništa osim materije — i zato nema Boga. On upravo *tvrdi*, da nema Boga, a ne da bi agnostički rekao: »Ne znamo da li ima Boga.« Materijalist ne dopušta niti mogućnost da bi Bog postojao; ne samo da nam je nespoznatljiv (premda je moguće da postoji — kako agnostik kaže), nego je i neopstojan.

Ovo je sad bio *teoretski* materijalist; a netko može biti *praktički* materijalist, kad zastupa stajalište, da je slast i užitak jedini smisao života. To je *hedonist*. I on je teoretičar, ukoliko svoj nazor kuša opravdati. Potpuno ili isključivo je praktički materijalist, tko (bez filozofiranja) traži samo tjelesna dobra, bez obzira na Boga.

KAKO MOŽEMO NEKOGA ODGAJATI ZA RELIGIJU?

Da na to pitanje odgovorimo, treba imati pred očima sve navedene primjere, kako biva netko areligiozan. Suprotno se tome dolazi na put religije.

Najprije spomenusmo *ateistički* areligiozne ljude, koje smo podijelili na dvije grupe: *filozofske* i *nefilozofske* ateiste. Ovi drugi ne filozofiraju, ne zastupaju neki filozofski nazor — i ako ga zastupaju, ne čine to samostalno, vlastitim istraživanjem ili naučnim traženjem istine. Ovakav ateistički tip može biti različit, pa će se prema tome razlikovati odgojni utjecaj, koliko će se upravljati prema dotičnom izvoru ili uzroku ateizma. Netko je na pr. ateist, jer je praktički materijalist: za njega postoji samo hedonistički egoizam, pa se u tome duševnom stanju rađa odvraćanje od Boga. Na protivni će ga dakle put navraćati odgojno nastojanje, koje ide za tim, da tog čovjeka disponira za nešto »više«, t. j. za idealne vrednote života ili za takav životni smisao, koji se ne ograničuje na osjetilno ili životinjsko (animalno) iživljavanje. U tom je pravcu odgojna zadaća postavljena na najširu osnovicu kulturnog ili uljudbenog obrazovanja. Zapravo to znači: od životinje stvarati čovjeka, od nagonskog čovjeka oblikovati takovu dušu, koja o životu razmišlja i razmatra njegovu vrijednost. Odgojitelju je zadaća, da svakodnevni životni razvoj skreće prema raspoloženju za usvajanje životnih zadataka i za potiskivanje animalnih sklonosti. — Drukčiji će biti postupak na pr. kod nefilozofskog bezbožnika, koji je pod utjecajem propagande, fraze, lektire i slično. Općenito se može reći, da sve, što znači borbu proti lakoumnosti, površnosti, nekritičnom pristajanju uz tuđa mišljenja, podjedno znači odgajati sklonost za religiju. Napose je taj odgojni zadatak namijenjen mladeži u prijelaznoj dobi, kada nagon prevladava pamet, koja se lako odziva svemu, što zamamljuje osjetilnost. Sva složena i zamršena mladenačka psiha može biti izvorom ateizmu, pa se zato i odgojni zahvat mora različito udešavati, ako hoćemo odstraniti te izvore i tako utirati put ili pripravljati teren za religiju.

Kako je s filozofskim ateistima?

Najprije smo spomenuli senzualističkog agnostika. Prema njegovu nazoru nema drugog znanja osim osjetilnoga. Ali: zar mi osjetilima znademo za *istinu?* Osjetilni nas organi izvješćuju samo o onome, što se *u vanjskom ili tjelesnom svijetu pojavljuje,* što opažamo tako, da neki *fizikalno-kemijski procesi podražuju organe.* A zar je »istina« osjetilna pojava? Mi svi vrlo dobro znademo za istinu, razlikujemo istinu od neistine: dakle, *imademo ne samo senzitivnu, nego još i drugu sposobnost znanja,* — nazovimo ga misaono ili razumsko znanje. Razum (intellectus, ratio) jest sposobnost mišljenja ili spoznavanja, kojim smo kadri shvatiti istinu. — Kad znademo istinu, *sigurni* smo, čvrsto pristajemo, ne sumnjamo, tvrdimo (tako jest, tako nije). Znademo za *razlog,* zašto smo sigurni: jer nam se tako *očituje* (evidentno je) — kao da to vidimo — ili neposredno (na pr. 2+2=4) ili posredno, kada nešto dokazujemo, zaključujemo (izvodimo, opravdavamo, obrazlažemo posredovanjem neke već spoznate istine). *Istina, sigurnost, razlog (motiv) sigurnosti ili očevidnost,* koja je ujedno putokaz (markacija, kriterij, garancija, norma) razlikovanja između istine i neistine — sve su to riječi, koje obilježuju *novu sferu znanja:* misaonog, razumskog (intelektualnog, racionalnog). Svega toga nema u senzitivnoj sferi. — To je jedno, a drugo: put do istine, *dokazivanje,* pripada također misaonom, a ne osjetilnom spoznanju. Osjetila ništa ne dokazuju; čak mi i suprotno osjetilima dokazujemo istinu, na pr. da se Zemlja kreće oko Sunca. — Treće: mi znademo i za takove istine, koje imadu karakter nužnosti (na pr. cijelo je veće nego dio; svaka promjena mora imati svoj uzrok). Osjetila ne znaju za nužnost; pomoću osjetila znademo samo što de facto jest, što u vanjskom svijetu zbiljski pronalazimo: tako jest, a ne znamo, da li tako mora biti. — Napokon, mi znamo, šta je »pravda«, »sloboda«, »istina«, »dobrota«, »logaritam«, »atom«..., t. j. imademo pojmove o tim predmetima, koji našim osjetilima nikako nisu pristupni. Neki opet pojmovi izriču takve predmete, koji jesu osjetilno pristupni (na pr. čovjek, životinja, trokut...), ali su oni sasvim drukčije osjetilima pristupni, nego što ih pojmimo: pojmovni su predmeti općeniti (univerzalni), dočim su osjetilni predmeti pojedinačni (ovaj ili onaj čovjek: Petar, Pavao...) sa konkretnim svojstvima.

To je sad bila ekskurzija u psihologiju; ali vrlo važna zato, da znamo koji je *subjekt istine:* nije senzitivni, nego intelektualni. Nije opravdan *senzualistički,* nego *intelektualistički* nazor o spoznaji. Psiholog je to konstatirao — naime da se intelektualna sfera znanja sasvim razlikuje od senzitivne — fenomenološkom analizom, t. j. svijesnu pojavu (fenomen) znanja analizirao je i pronašao razliku. A zatim psiholog tumači postanak (genezu) mišljenja i pronalazi, da u njemu *nema fiziološke (organske, materijalne) komponente;* jer na pr. kad mislimo tako, da *reflektiramo, analiziramo, distingviramo, apstrahiramo, sintetiziramo* ... — tu nigdje nema živčanog procesa. To je *nematerijalni* ili duhovni (spiritualni) proces.

Evo sad još više uviđamo, kako je bila važna ova tema: bez psihologije naime ne smije nitko reći da naučno zastupa materijalizam. *Materijalist* kaže: »Ništa nema osim materije i materijalnog zbivanja«, pa kad bi nam želio dokazati, da je to istina, morao bi sve, što smo rekli o misaonom znanju, protumačiti organski (fiziološki); morao bi čak priznati, da je »dokazivanje, tumačenje, logika, istina« — samo živčani proces...

Sad se pitajmo: kako ćemo ove filozofske ateiste odgajati?

Poučavanjem, upravo filozofskim ili kritičkim obrazovanjem u dotičnim pitanjima, na koja mogu izvjesni odgovori služiti kao pretpostavka ili polazište ateizma. Tako smo imali najprije pitanje o sposobnosti znanja, na koje pitanje senzualist odgovara time, što osjetila priznaje jedinim izvorom spoznanja, a na toj predpostavci ne priznaje mogućnost spoznaje o Bogu. Materijalist je drukčije učio, pa ga treba na drugi način poučiti.

Filozofiranje je dakle odgojni put k religiji, ukoliko hoćemo nekoga odvratiti od filozofskog ateizma. Pa kaošto se na različite načine prilazi k tome ateizmu, bit će i različit postupak u cilju pristupa k religiji. U prvom redu dolaze u obzir strogo filozofska literarna djela, odnosno pouka u filozofiji, zatim sva ona literatura, predavanja i sve, što god utječe na oblikovanje izvjesnog nazora o svijetu i životu. U tom je slučaju odgojni zadatak stvarati u pojedincu filozofski teizam.

KAKO SU LJUDI DOŠLI DO NEFILOZOFSKOG TEIZMA?

Ima različitih odgovora ili nazora o tome, kako su ljudi započeli vjerovati u božanstvo i postepeno u osobnog ili jednog Boga. To je uvjerenje ili priznanje, kažu, bivalo postupno, razvojno, evolutivno. Neki (i rimski pjesnik Lukrecije) tumače to tako, da je strah rodio vjeru u bogove, i to strah i udivljenje pred pojavama

prirode (groma, potresa...). Jedne su čovjeku koristonosne, dobrohotne, dok su druge štetonosne, zlotvorne — pa im treba žrtvovati i klanjati se, udobrovoljiti ih i zahvaljivati, jer su slične ljudima. Drugi opet (animisti) drže, da su sanje o pokojnicima rodile vjeru u opstanak duše; zatim uvjerenje, da se posvuda nalaze duhovna bića, a jedno je najviše. I tako dalje. Nas ova tumačenja pobliže ne zanimaju već zato, što je njihova neosnovanost danas u nauci (etnologiji) izvan sumnje utvrđena. Zajedničko je stajalište svih evolucionističkih nazora, da se religija razvila iz čovjeka, iz *subjekta,* t. j. u duševnom se životu zarodila misao božanstva i ono nije drugo nego plod primitivnog shvaćanja o svijetu. Objekt religije — božanstvo — odraz je čovjeka. Stoga taj nazor o postanku religije zovemo *subjektivistički.*

Da li je subjektivizam opravdan ili nije, zavisi od toga, *šta* je religija kod svih ljudi, u čemu ona sastoji.

Važno je ovo: priznavanje, vjera u božanstvo, nije samo neko čisto znanje (kao 2 + 2 = 4): to znanje *utječe na život.* Božanstvo su ljudi uvijek smatrali *zakonodavcem,* koji zle čine zabranjuje i kažnjava, a dobre zapovijeda i nagrađuje. Ljudi su se *kajali,* što su uvrijedili božanstvo ili sagriješili. U božanstvu je izvor *moralne* svijesti. Još nešto: ljudi su božanstvu prikazivali *žrtve,* klanjali se raznim obredima (ceremonijama), iskazivali vanjsko *štovanje* (kult), *zahvaljivali* za primljena dobra, *prosili* za ono što žele i da ih ne stigne zlo u svijetu. Tri su dakle elementa: 1. *znanje,* priznavanje, vjera u božanstvo; 2. *moralni zakon,* apsolutna obveza (obligacija) volje u razlikovanju između dobrih i zlih čina; 3. *vanjski kult.* Ovo troje zajedno čini duševnu (svijesnu) vezu čovjeka s Bogom, združenje s Bogom ili religiozni život.

Izvor je tome životu (po navedenim tumačenjima) u čovjeku, u subjektu: u čovjeku se »rodio« Bog; misao o Bogu niknula je u duši čovjeka *iz nje same.* Bog egzistira *samo u duši čovjeka,* njemu imanentno. Tako evo neki priznaju religiju (jer taj univerzalni fakat ne mogu poricati), i tumače njezin postanak na taj način, da napokon *ne priznaju Boga, koji bi egzistirao izvan čovjeka.*

JESU LI SUBJEKTIVISTIČKA TUMAČENJA O RELIGIJI VALJANA?

Držimo se činjenice i budimo psiholozi. Činjenica je, da *religiozna svijest počiva na ideji božanstva.* Religija je združenje s božanstvom ili privrženost, odanost, voljna predanost božanstvu: bez njega dakle nema religije. A šta je uključeno ili sadržano u ideji »božanstva«? Ono je najviše biće, od koga su *ovisni* svi ljudi i sav

svijet. Dakle: religija znači *svijesnu upravljenost ili usmjerenost prema biću, od koga je svijet i čovjek svojim životom ovisan*, a ovisan može biti samo od nečega *drugoga*, što nije istovetno sa svijetom. Tu je dakle dvoje (duo): čovjek i Bog, s kojim je čovjek u zbiljskom (realnom) odnosu ovisnosti (kako je na pr. ovaj stol ovisan od stolara, kuća od graditelja, čovjek od svojih roditelja). U religiji se nalazi *dualizam.*

Kad smo to analitički ustanovili u pojavi religije, sad možemo pitati: kako je došlo do toga dualizma? Šta je ljude navelo na to, da su *osim sebe i osim svijeta* stali priznavati još nešto takovo, od čega je sve to *ovisno u svojoj egzistenciji?*

Odgovor nije težak. Svakako su ljudi morali u vlastitoj egzistenciji i u egzistenciji svijeta uviđati *nedostatnost*, uviđati, da život i svijet *nije sam od sebe*, da ne *egzistira nužno* ili tako, te ne bi mogao i ne egzistirati, pak su došli na pitanje: *zašto* egzistira, koji mu je *uzrok?* Rođenje i smrt, početak i svršetak života, to su dvije činjenice, koje su kadre i bez velikog filozofiranja uvjeriti čovjeka, da je život prolazan, nestalan, da dolazi i prolazi, nastaje i nestaje; pa ne samo moj i tvoj, nego svačiji život — takva je sudbina (zakon) svega života. Je li tako odvijeka, bez početka? Kad bi to bilo: zašto mi živimo tek danas, u sadašnjosti, a zašto će nešto tek u budućnosti nastati — zar nije već prije moglo biti, kad je život odvijeka?

Ova i još mnoga druga pitanja nameću se čovjeku, kad stane *razmišljati* o egzistenciji svojoj i svega svijeta. Možda i ne zna odgovoriti na to pitanje, pogotovo ne zna filozofski odgovoriti ili dokazivati, ali čim je sposoban razmišljati, biva također sposoban naslućivati, uvjeriti se i postati siguran da egzistira jedan *izvor egzistencije svijeta.* To je dakle misaoni ili razumski put do vjere u Boga; on odgovara *potrebi* razumne naravi, da u *promjenjivosti i nenužnosti svijeta traži izvor ili uzrok izvan svijeta.*

To nije jedini izvor vjere u Boga. Općenita je činjenica, da ljudi imadu *moralnu* svijest — i ona je također jedan put do priznavanja Boga. Naime, bezuvjetna obveza (apsolutna obligacija) upućuje na to, da se ona osniva na *zakonodavnoj volji, od koje su ljudi ovisni.* — Još jedan »put«: i opet je opća činjenica, da ljudi teže za *srećom* ili blaženstvom, t. j. za potpunim zadovoljstvom ili neograničenim posjedovanjem svega dobroga, a ta je težnja u ovom kratkotrajnom i nesavršenom životu nedostiživa. To pak je kadro potaknuti ljude na uvjerenje, da je sreća tek u posmrtnom životu, po zajednici sa najvišim dobrom.

Tako evo u razmišljanju *o početku i svršetku* života, o njegovu postanku i cilju, izvire misao na Boga i priznanje Boga: temelj religioznog života. Postati religiozan, duševno se združiti s Bogom, biva dakle *potreba* same razumne naravi, njezinih aspiracija za spoznajom istine, o egzistenciji života, o moralnom zakonu i o cilju (svrsi) života. Zato i jest religija univerzalna.

JESU LI SUBJEKTIVISTI RELIGIOZNI?

Samo je onaj religiozan, tko je *siguran da ima* Boga. Pošto je siguran, zato se svom dušom Bogu predaje, poštiva Boga i vrši Njegovu volju (moralno je dobar), t. j. religiozan je i moralan.

Međutim i *agnostik* hoće da bude *religiozan.* On kaže: »ja teoretski (logički, racionalno) ne mogu biti siguran da ima Boga, ja to ne mogu dokazivati, ali ja ipak poštujem Boga, religiozan sam, priznajem Boga i bez dokaza — zašto? — jer sam *siguran na drugi način.* Nije dokazivanje jedini način kako bivamo sigurni: mi smo o Bogu sigurno *po duševnoj potrebi,* po nekom *podsvijesnom nagonu,* a napose po moralnoj ideologiji. U *alogičkom* (metalogičkom) ili u *aracionalnom subjektu* jest izvor sigurnosti o Bogu: u duševnoj sferi volje, težnje, čuvstvovanja.

To je *subjektivistički teizam* — nazor, koji Boga priznaje na osnovu subjektivnih *postulata.* U raznim varijantama, taj se nazor u novijoj filozofiji javlja od *Kanta* do *modernizma* (kome pripada i Bergson).

U modernizmu možemo razlikovati *negativnu i pozitivnu* stranu. Negativna znači: nema dokazivanja o Bogu; pozitivna: priznajemo Boga po *vjerovanju,* a to »vjerovanje« ima svoj korijen samo u aracionalnoj (iracionalnoj) sferi duše.

Zašto »nema dokazivanja«?

Puno imade odgovora na to pitanje; navest ćemo samo jedan najvažniji. Svi dokazi o Bogu osnivaju se na ovom principu: »svaka promjena i sve što egzistira nenužno (kontingentno), mora imati svoj uzrok«. To je *princip uzročnosti* (kauzaliteta). Ako je to istina, i ako je osim toga istina da promjene svijeta nemaju dovoljnog uzroka u samom promjenjivom svijetu, onda logički slijedi istina, da izvan svijeta egzistira njihov uzrok. — Ovo dokazivanje zabacuju agnostici zato, jer kažu da *princip uzročnosti nije istinit,* ili barem da ne vrijedi preko empiričkih (pojavnih) granica, za neke metempiričke uzroke.

Agnostici dakle *zabacuju racionalnu teodiceju* na osnovu posebne svoje *noetike.* Filozofija o religiji temelji se na noetičkoj nauci o vrijednosti naše spoznaje ili o *istini.*

GDJE IZVIRE MORALNA DUŽNOST RELIGIJE ILI NA ČEMU SE ONA OSNIVA?

Ako je istina, da Bog egzistira i da je naš stvoritelj i da nas u životu uzdržava i da nam je zakonodavac, koji je odredio životu svrhu, onda je on gospodar života. Ako je istina, da egzistira, istina je, da smo prema Njemu *u odnosu ovisnosti, podčinjenosti* — i taj odnošaj (relacija) jest razlog ili temelj dužnosti, da mi priznajemo sebe u tome odnošaju, t. j. da priznajemo *uzvišeni* položaj Boga i da Mu u dubokom *poklonstvu iskazujemo našu potpunu odanost,* t. j. da budemo religiozni.

Tko vrši svoje *dužnosti po savjesti ili po moralnom zakonu,* kažemo, da je moralno dobar ili valjan, a zao (nemoralan) ih ne vrši. Tih je dužnosti mnogo, dobrih čina ima svakakovih, a jedna je od tih dužnosti i ta, da budemo religiozni. Religioznost (predanost Bogu, počitanje prema Bogu) jest jedan dio u nizu dobrih čina. Tako je religioznost *sastavni dio* moralnosti.

Ali sad možemo još nešto reći: *religija je temelj svega morala.* To znači, *bez Boga nema morala;* bez priznavanja Boga (religije) nema moralnog zakona, nema *apsolutne obligacije,* koja je upravo karakteristika moralnosti ili razlike ljudskih (voljnih) čina na dobre i zle. Ako ne priznamo Boga kao *najviše dobro i zadnji cilj života,* onda ne znamo, koji smisao ili koju vrijednost imade moral.

O tim pitanjima raspravlja *moralna filozofija ili etika.* Njezina je zadaća pokazati, kako se moralni red (zakon i svrha života) osniva na našem odnošaju prema Bogu i na priznavanju toga odnošaja ili na religiji. Tu je dakle opet filozofija došla u dodir s religijom.

KOJA JE ULOGA RELIGIJE U ODGOJU?

Da na to pitanje odgovorimo, valja uočiti sastav (strukturu) moralne svijesti. Ona obuhvata razlikovanje između dobrih i zlih čina, koliko je ta različnost određena *bezuvjetnim imperativom,* da dobro moramo činiti, a zlo ne smijemo. Kad se taj imperativ javlja u konkretnim činima, zovemo ga *savjest* ili svijest *dužnosti,* da ovo djelo učinimo odnosno ne učinimo. Moralnu dinamiku ljudske volje pokreće dakle svijest bezuvjetne dužnosti — i stoga će moralnoj izgradnji ili voljnom izvršivanju moralne dobrote doprinijeti sve ono, što je kadro volju *podržavati u priznavanju dužnosti.* Jer kako na volju utječu pobude (motivi) suprotno dužnosti, nije isključeno da svijest dužnosti oslabi ili posve ugasne,

ako njezino *pravo na opstanak ne bi osigurano bilo po nekom neoborivom temelju.* Koji je taj temelj?

Ako pretpostavimo opravdanost teističke etike, znamo da je taj temelj u Bogu, u *zakonodavnoj volji božjoj.* Budući naime da je Bog odredio čovjeku svrhu života, odredio je i one čine, kojima čovjek *mora* svoju svrhu oživotvoriti. U tom odnošaju između čovjekove i božje volje izvire obvezatna moć savjesti — i zato *priznavanje božje volje* kao religiozni doživljaj daje uporište volji u njezinu moralnom pregnuću, t. j. religija zaštićuje čovjeka, da ne bi imperativu svoje savjesti stao odricati bezuvjetnu ili apsolutnu moć i time napustio obvezatnu pobudu za dobra djela. Kaošto dakle objektivno nema morala bez religije, t. j. nema apsolutne obveze bez volje božje, tako je i *priznavanje Boga temelj moralno valjanom životu.*

Ovu istinu posvjedočuje iskustvo svakog religioznog čovjeka. Gdje god nalazimo dublju religioznost, tu je i jače nastojanje oko moralnog usavršenja. Moralno loši ljudi redovito imadu averziju spram religije, koja ih trajno podsjeća na nevaljani život. A kako od pojedinačnih života zavisi zajednički ili društveni život obitelji, naroda, čovječanstva, očito je problem religije najvažniji u filozofiji života. Od rješenja toga problema zavisi smisao našeg života i prema tome odgojna smjernica u izobrazbi ličnosti. Samo po religiji naš kratkotrajni ovozemni život upućuje na vječnost, gdje dobiva svoj pravi smisao i neprolaznu vrijednost.

MAŠTA ČUDOTVORKA

U pučini se zadnje zrake gase
Nebeskog cara u grimizu živu;
A rub planine žarkim zlatom sja se;

Klisure gore, i na plavu njivu
Bacaju odsiev zlata rastopljena
Sa bizantinskog istoka, gdje sivu

Koprenu stere večer zamagljena,
Kroz koju jedva proviruju snene
Zjenice zviezda s neba probuđena;

Jer sa smiraja striele užarene
Zapalog cara još ih ljuto bodu,
Da žmire, drhću od njeg postiđene.

Eto se mlađak, u tihanu hodu,
Zlaćanim srpom visoko uzvinu
Do Večernjice na bliedome svodu,

Ljubavi zviezde. Jače zviezde sinu.
Ljubični stozi otočića bliede,
Polako tonu u sutonsku tminu.

Skorupi zlatne pučine ubliede,
Sjajni dragulji empireja jače
Alemno kolo zodijaka sliede.

Zrak Afrodite nebesnice tače
Pjesnika srce, i čistom svježinom
Prirode vedre u eter ga mače.

Ostade tielo na zemlji težinom,
Duh bodri prostra krila u nebesa
Proniknut vedrom čarobnom slatčinom.

Ne ćuti više teret krvi mesa,
No pline žudnjom u eterska polja;
Sa duha zemne strasti sve otresa.

Goni ga žarka neugasna volja,
Iz pakla sumnja, mržnja, žuta jala,
Da ogrije ga nada i vjera bolja.

Već zaboravlja čar rođena žala,
Sva čuvstva, nade, borbe i taštine;
Zemlja mu posta zlatna piknja mala.

Za Afroditom Uranijom gine,
Napregom čuvstva titanična zora
Od pusta žara empirejem pline;

Roni kroz modra nepreplovna mora,
I čini mu se s galaksije neke
Da mu prosieva njena lica zora.

Jurnu put biele maglice daleke,
Kamo ga mame ametistne oči,
I sniežne ruke, ko paperje meke;

S kojih se neko čarno milje toči,
Što mu sve biće priteže i vuče,
Da brže od svietla prema čudu kroči.

Carski joj plašt se empirejem suče,
Ko repatica zviezdama protkana,
Lica joj svjetlost srce mu prosuče.

Trepti od milja prije nekušana;
Kada ga ruke zagrliše biele,
Pline od žara put beskrajnih strana.

Oboje lete, ko sunčane striele,
Kud istine se bielim svietlom hrane;
Kraj se i beskraj sad više ne diele.

Zacieliše sve pjesnikove rane;
Divotom svladan klonu joj na grudi,
U zaborav sveg prolaznoga pane.

Od bajna sanka kada se probudi,
Niti očaja, niti duhom klonu,
Niti s gubitka poražen poludi;

No blagoslivlje Mudrost svesionu,
Što biednom biću zemlje maštu dade,
Da lađe nada nikad mu ne tonu.

Sada po tome čarnom snu saznade,
Da je blaženstvo u vječnu čeznuću
Nezasitnome, što maštu imade

Čarobnu, divnu, čudnu, svemoguću,
Što dublja milja i radosti stvara,
Pjesniku gradi raskošniju kuću

Neg može zlato svjetskih zulumčara.
Nedostižnoga Boga krilom stiže,
Istinu vječnu vrh srca oltara;
I zahvalnu mu himnu s njega diže.

LJETNO PODNE

Kamenje Gvozda treperi od žara,
Kao da sav se u klačinu stvori;
Koprenom pokrit strastvenijeh para
Eto već čitav u plamenu gori.

Sunce svu zemlju ljubavlju izgara;
Bezbroj sjemenja utrobom joj zori:
Sva se proteže od ljubavna jara;
Sav cvatni nakit s grudi joj obori.

Sveopći život, u razvoju vječnu,
Ka višoj svrsi neodolno stremi,
U zemlji grije majke struju mliečnu.

Božanstva sveti životni poemi
Beskrajnim lancem sve ljepših stihova
Divota novih slažu tajna slova.

ANTE TRESIĆ PAVIČIĆ

MILA MIHOLJEVIĆ, ZAGREB

MATIN DAR

I

Dvije su godine župljani donosili poklone za novo zvono u crkvi Svete Ane. Crkva je stajala na raskršću nasred sela. Svake je nedjelje župnik čitao redom do zadnjeg imena svih onih, koji doniješe svoj dar, a svaki je put kod zadnjeg imena uzdignuo glas, pa je svakog neprozvanog obuzela plahost, kao da iza onog uzdignutoga glasa tjeskobno ječi zov njegova vlastitog imena.

Tako svi župljani ostaviše svoj dar kod župnika, i tako svi redom čuše dragi oziv svojega imena.

A kad su sva imena redom već bila prozvana, župnik kod zadnjeg imena spusti glas, kao da ne dozivlje više nikoga i ne čeka više ništa; tegoba bijaše preteška za obično baratanje s ljudskim osjećajem.

Oglasi, da je sve to, što se do sada skupilo, mala cijena za novo zvono.

To je bilo pred ljeto. U to su baš vrijeme mlaznule hitre kiše naglim mlazom o zemlju, pa svijet u selu iskoristi tu priliku u navali dvojačenja kukuruze.

No ni u tom prijekom poslu ne smetne s pameti novo zvono i svečanost prvoga zvonjenja. Kao da je briga o tome pala na svakoga i sve se čeka i nagađa, tko će je selu skinuti s leđa.

Nada o tome upre se u snagu seoskih gavana, a gavani se hrabro odupriješe s nekom svojom novom skrbi o vlastitom ognjištu.

Tako su prolazili dani, i već se činilo, da su uzaman sve nade i svi govori, kad li se baš u to vrijeme dvojačenja kukuruze od svih ženskih uzdisaja i svih teških sanja zametne pa onda porodi djelo, tako čudnovato, da se samo po sebi razglasi u devet dalekih kotara.

Sve je to poteklo tako nekako, kao da drukčije nikako i nije moglo, sve onako samo od sebe, ne hajući i ne sluteći, da će ostaviti za sobom spomen, koji će se pamtiti uz novo zvono, kao da je za spomen o sebi utisnulo slova u njegovu mjed.

Da su nabrajali jednoga po jednoga u selu, pa sve tako redom do zadnjega, nitko ne bi nabasao na grbavoga svinjara Matu Planinca, iako on svaki dan prolazi selom mimo svih kuća i kupi u krdo svu krmad iz dvorišta.

Prolazi on selom tako, kako danas, tako sutra, pa tako već trideset i pet godina, uvijek jednak, ne stareći od jednoga do dru-

goga dana, kao što ni trava ne raste pred očima, a svačije se oko već priviklo na njega, kao da ga je vrijeme skamenilo u svakidanjoj slici dana.

Ide on za krdom, kao da nevidljivo krmani iza njega. Prebacio kaput preko ramena, pa tako nekako pokrio grbu na leđima. Glava se s vratom oteže, kao da želi izmaknuti zgrbljenome tijelu, a ne može, pa se njezino naprezanje odrazuje kao bolno cerenje na obrazima. Onda je još na licu nešto divljine, što je usiječe čobansko zanimanje, kao voda s vremenom svoj trag u kamenu.

Sitan, isheren i već sijed, svakidašnji, poznat kao toranj crkve, kao seoski bunar na raskršću, pa takav sav, više seoski nego svoj, prolazi mimo svačijih očiju, a da se ničiji pogled ne potrudi dovesti ga svojoj svijesti, da se ona njime pozabavi.

Mati je to kao već poznato, pa i on ne diže svoj pogled na nikoga. Ako i jest to možda teško, odnemario je on već davno taj ljudski običaj.

I tako, i ne dižući svoj pogled na njega, svatko ga nasluti već na pragu jutra, kao što se nasluti crkva uz toranj.

A onda taj grbavi Mato Planinac, o kom se u selu nikad ne povede riječ, učini djelo, posrami sve gavane i zadivi svijet.

Jedne večeri o kopanju donese on župniku kutiju krcatu novcem. Bilo je toliko, da bi za to mogao kupiti četiri jutra dobre oranice, a baš toliko je trebalo za novo zvono.

Začudi se svijet. Ne zna se, Mati ili novcu. Prođe selom šapat. Otkud Mati novci? Netko pametan sračuna. Ej, da je onako sam, uvijek sam, suze točio u vodenu kamenicu, sve jednu po jednu, i kamenica bi se napunila do vrha.

Svinjara hrani selo, a odijeva ga dobra volja i dobro srce žena. Od svake glave plaća se sitniš, a sitniš se skrutne u krupno. S večera se pak Mato bavi brijačkim zanatom. Ruke mu od nerada ostaše sitne kao djetinje, pa tanke, fine, pisarske, kao stvorene za taj posao, za koji mu gazde sitniš nacinkaju u ruke.

A zašto je to učinio on siromah, kad se gavani od toga odvratiše? Zaboravio siromah na starost. A tko bi znao čiju ćud?

Ovako ga gledaš, kako krmani za krdom. Zasio čvrsto u taj svoj posao i drži se u njemu slobodno kao gospodar. Čuješ mu krik, kad se koja glava razulari: »Ako te opatrnem štapinom, sunce će ti papke poljubiti.«

Vidiš, a da i ne gledaš, rame ishereno, pa torba klimpeta. Pa tako svaki dan, a tko mu zna ćud. Tko će znati, zašto je ono učinio?

II

Uvijek je on bio sam. Znao je, da je jednom mati živjela kraj njega, jer je o tome ostao spomen, samo se nikad nije mogao sjetiti, kakva je bila u poslu prignuta, kakve su joj ruke bile, kad je njega milovala i kad je njima krušac dijelila.

Ostao je samo spomen dana, kad je mrtva ležala na odru.

Bilo je to onda, kad je jesen tiho obavljala zorenje po svakojakome rašću, a usput prela svilenu pređu babjeg ljeta, da je dade blagom vjetru na dar. Zrele su jabuke padale pred sam kućni prag, a nitko za njih nije mario. Sunce je navalilo na kuću svijetlom, a u kući bio mrak, jer su žene sva okna crnim platnom zastrle. Mati je ležala na odru pokrita crnom koprenom. Ispod nje bila je tako tiha, kao da je i nema, a zna se, tamo je, pa kao da se pritajila. Njega je netko podigao u naramak i šapnuo, da poljubi materin obraz. Začudio se ukočenom obrazu. Kao da to i nije više mati. Obraz joj je led i kamen, a ona sva kao da je sklopljenih očiju, stisnutih tankih usana i slomljenih ruku legla na ključ, kojim je zaključala brigu i spomen na sve.

Matina jedina sestra Kata zauzela je u kući materino mjesto, pa uljudno nutka svakoga, tko dođe, rakijom. Tada je još imala tanak glas i po dječju deseterostruke pletenice, sve u sitno ispletene.

Netko je podsjeti i uputi na dužnost propisanu običajem.

Namrštivši obrve podigla se, da izvrši običaj naricanja nad materom, ozbiljna i svečana, kao stara majka, kad u svatovima pred svatima mora prva povesti stari brzi ples.

Tankim glasićem prodire naricaljka u izbi kroz polumrak, a onda najednom, ili se je curica zbunila u sjećanju, pa ne zna dalje, ili je držeći glavu uz odar osjetila mater nazočnu, a tako strašno daleku, najednom je skrenula od običajne naricaljke i usrdno dozivala mater, da je prene iz nehaja:

O majo moja!
Ko će meni kruva dat?
Ko će moju kosu prat?

Radi njenog tankoga glasića, što se krši okrnjcima plača, svi su naslutili nešto i navrnuli u sobu, da se guše u sparini kraj mrtve žene.

Kao da su svjedoci važnom rastanku, pa čekaju dojam zadnje riječi.

Mato se prislonio uz odar, a kad je sestra počela nizati sve one poznate riječi, sjeti se ruku, koje su kruh dijelile i kosu prale, sjeti se, da sve to, što sestra kazuje materi, tiče se jako i njega,

samo što on to ne umije kazati. Prava mu se riječ svrne u pamet, tek kad je Kata vješto uzdignu visoko na glas, kao jabuku na barjak. Rasplače se, što nema tko više dijeliti kruha, što nema tko više dahom svojim piriti snijet iz zaprašene kose.

Od plača mu natekoše oči, a od suza se zabali sav obraz, pa takav sav natečen, zabaljen, uznojio se od napora, da mu koja riječ sestrina ne uteče, pa kroz plač basrlja tepavo za njom:

A majo i moja,
A meni ko ce kuva dat,
A moju kosu ko ce pat?

Tako je taj čas pratio sestrinu žalost bolno ali tako smiješno, kao da bi nad žalosnim licem kukmu kose vjetar uzdigao u vis. Takav on, bijedan i smiješan, uvede neke djevojke u napast smijeha. Sred jecanja i šaptanja molitve prsne grohot i poruši sklad tuge.

Onda se jedna mlada žena silovito podigla i na rukama ga odnijela iz sobe. Kao da nije mogla izdržati, da netko uživa u šaljivoj slici smiješno žalosnog djeteta, pa je sad kliktajući duboko odahnula, kad im je ispred oka ugrabila tu zabavu. Kao da je to žalosno dijete njeno vlastito, grca mu kroz suze: »Rano moja, rano moja.«

On se začuđeno zagledao u nju. Nikada je još nije vidio. Zagledala se i ona u njega, a kroz suze joj iz očiju vrcao osmijeh, a onda su po njegovu licu počele kapati suze, kao da su se s upaljenih svijeća otalile vrele kaplje voska.

Sve ga jače stišće k sebi i šapće: »Ja ću tebi kruva dat. Ja ću tvoju kosu prat. Rano moja slatka. Sebi ću ja tebe uzeti i sve ću ja tebi dat.«

Oči su joj bile kao zreli kesten, pa je on rukom posegnuo, da dohvati nešto ih njih. Sklopile su se blago, a kad su se otvorile, vidio im je na dnu, tamo na tragu, koji su suze ostavile, osmijeh, koji ga je nutkao, da uzme nešto, što pogled nudi.

Usne joj se miču kraj njegova lica: »Draži si mi od sunca, što sad sja. Uzmi, što god hoćeš. Sve ću ja tebi dati. Sve, samo poželi. Šapni! Ništa se ti ne boj. Nikad se tebi više nitko smijati ne će!«

Zanjiše ga na rukama, a njega obuze sjećanje na materine ruke, koje su ga uzdigle nekoga davnog jutra, kad je na oštru kamenu raskrvario koljeno.

Ženin je pogled bio obezbrižen za samu sebe, i za sve oko sebe, pa kao da žene i nema i ničega na svijetu nema, tek je u njenome pogledu ostala skrb, da njega razveseli.

To je njemu nada sve milo bilo. Naslonio se na mekane mesnate ruke, kao na jastuk za slatki pokoj. Miran, kao da je na materinim rukama, kao da ga gledaju materine oči kroz ove što suze nad njim, zaboravio je na ono u kući, na sve, i upokojio se u snu.

U polusnu čuo je nečiji zov: »Cila, položi dijete u krevet! Otežat će ti.«

On prijanja uz toplo tijelo, a blagi glas nad njime pjeva njegovu želju: »Kad mi je drag, nije mi ni težak.«

Kad se probudio, nije više bilo materina odra. Cijeli je dan ustrajno plakao za onom Cilom, koje više nije bilo među ženama.

Tek predveče toga dana sestra mu Kata reče, da ga je ona Cila htjela uzeti k sebi, ali joj netko reče, da joj se oko nakrivo zaletjelo na ovo dječje što je ostalo; a to je briga rodbinska.

Otišla je plačući, jer joj nisu dali, da ga izljubi.

Rodbina ga odvede u treće selo. Tamo je čekao svaki dan Cilu

Do kasne večeri nije htio skinuti obuću, jer su u dugim večerima dolazili susjedi, pa su se vrata svaki čas otvarala.

Svaki put, kad bi se potiho otvorila vrata, nadunuo bi obraze kao male crvene mješinice, od strepnje, ide li to Cila, da svima navijesti, po što je došla.

Jednom, već u zimi u samoći, među odraslim ljudima, navrne na njega tuga za sestrom Katom i rodnim selom.

U hladnoći rodbinske kuće tiho tinja žalost, a onda iz nje kao plamen naglo kresne jetka bol.

Navrnu riječi upravljene starici, koja se već ničim nije zanimala, pa su zato djeca mogla s njome govoriti:

— Recite vi meni, stara majko, zašto ona Cila ne dođe po mene?

Starica je taj čas molila krunicu. Zaustavi lagano tok molitve, zadrža zrno brojanice među prstima i kao da je nešto naslutila tiho mu šapne:

— Ne čekaj je, rano moja. Nikad ona ne će doći po tebe. Umrla je još jesenas. U tri dana. Vruća se je napila vode. Ne misli ti više na nju.

Možda je starica što naslutila, pa mu tako rekla, da ne misli više na nju. On više nikad nije pitao za nju, a ipak je ta Cila stala i tako ostala za uvijek, pred vratima, za kojima je ostalo sjećanje na pokojnu mater. Radi nje se nikad više nije mogao sjetiti ni materina glasa ni materinih očiju.

Mati je imala tanke suhe ruke, a milovala ga je Cilinim mekim mesnatim rukama. Govorili su, da je mati imala svijetle oči, a gledala ga je Cilinim kao zreli kesten smeđim očima.

Pa tako to ostane za uvijek. I u snu ga je mati pohađala u Cilinu liku i govorila mu njenim glasom, kao da je znala, da mu je to najmilije.

Za dvije godine umre mu sestra. U dugoj je bolesti istrošila na sebe ono nešto svoje i njegove djedovine; a otopila se je kao snježna lutka na prisoju.

Još prije negoli je sestra umrla, posegnuo je u dječjoj hlapnji za plodom na visokoj orahovoj grani, pa se omaknuo i pao. Slomio se u tijelu, izopačio mu rast, pa mu radi toga, kao od pakosti, narasla grba na leđima.

Radi slabosti u tijelu skrenuo je s pravoga seljačkoga puta. Do petnaeste se godine osposobio za seoskog svinjara. Došao ovamo u rodno mjesto, zasjeo u kući (ona mu jedina osta od očinstva) i kako je počeo prvi dan, tako svaki dan od petnaeste do pedesete.

Pa tako bi rekao netko — dani se kližu, dodirujući se mekano kao mjehuri sapunice, i u dodiru se rasplinjuju, ne ostavljajući traga za sobom; a čovjek u tome stari i osijedi.

III

One večeri o kopanju kukuruze, iza kasne težačke večere, Mato je u nečijoj kući brijao kosmato lice domaćine. Doveli su ovamo i po nekoje dijete, koje još sipa prašinu u kosu, da mu Mato oguli glavu do kože. Petrolejka je postavljena na izvrnuti lonac kao na tronožac, pa njeno svijetlo pada ravno na Matine tanke ruke. On šuteći obavlja svoj posao. Kraj njega u polutami živi krug nabrzo (radi snenosti i umora) prevrće i razmeće sve, što se taj dan u selu zbilo, pa onda još brže i po svojoj volji sve to slaže u neki red.

Tada je unišla Manda Petrinova. Zamirisalo je mlijeko u muzlici, a nju kao da je nešto mučilo, sve dosad u staji kod dojenja, pa sad odlučno odrješuje, da odtereti taj trh u sebi prije sna.

— Evka Matokova već dvije noći sanja. Ide ona po nekakvome polju. Netko joj reče, da tamo mora naći svoju njivu, a ona traži pa traži, iako zna, da tamo nema ni pedlja njihove zemlje. Okasnila ona tako do mraka, pa bi se već htjela vratiti svojoj kući, a kad li ono počelo iz oblaka sipati gusti snijeg s vjetrom, pa je za čas pomete, kao da je u planini. Ona već sustala od nemoći, sklopila oči i pustila se Božjoj volji, kad li joj se pričini, kao da iz daljine zvono zvoni. Nikad takav glas nije ona čula (tako veli ona sama), kao da su u njem zapjevale ptice iza zime ili anđeli litanije Majci Božjoj. Nikad takvo šta nije čula, a čula je zvona đakovačke katedrale, a svake godine proštenjarsko zvono Majke

Božje Voćinske. Tako ju je milje obuzelo, da je pošla po snijegu i mećavi za njim, a mećava mu zastire glas, pa se sve slabije čuje, ali se od časa do časa milo odazivlje. Ona premorena i već kao luda ide za njim kao ovca za blejanjem izgubljenog janjeta. Onda se budi sva u znoju, i do dana plače kraj Matoka, da on odnese župniku onoliko, koliko još treba za novo zvono, ali da, Matok tvrd. Ni čuti ne će. Treba on hiljade za novi štagalj. Novi štagalj s lukovima na stupovima i strehom od rezbarene hrastovine... Tako eto...

Manda završi, slegne ramenima i odnese muzlicu s mlijekom u pojatu, a one riječi, što ostavi za sobom, ostaše pred krugom. Kao da je iz svojega trha istresla čudne stvarce, pa ih ostavila tu na motrenje. Neka ih gledaju i sude o njima, kako im drago, ona ide za svojim poslom.

A te Mandine riječi oživješe, pa se pamet ne može od njih odvratiti, a ipak nitko ne reče ni jedne riječi.

Matok je najmoćniji gazda, općinski odbornik, radi čijeg se glasa može poljuljati kakva krupna stvar na općinskom vijeću. On ovog ljeta gradi štagalj s rezbarijom ispod strehe, kakvog nema diljem Slavonije. Ugledan čovjek, spram kojega svatko pazi na svoju uljudnost. Nitko nije znao, što bi rekao za taj Evkin san i za Matoka. Može se čovjek zamjeriti, a bez hasne. Ipak su neke žene, koje su te večeri čule Mandu, drugi dan, za odaha kod kopanja, govorile, kako im je cijelu noć ono zvono, o kojem je Evka sanjala, visilo visoko nad glavom, a svaka je kao dijete vruće željela da ga zanjiše i čuje mu glas.

Te je iste večeri sjala mjesečina. Noć je bila tako svijetla i duboka, pa kao da je u njoj tonulo cijelo selo sa svim rascvalim rašćem po stazama. Polja su u njoj tonula još dublje s mirisom trave kao talogom na dnu.

Kad je Mato Planinac pošao kući, bila je već mjesečina zavladala cijelim krajem, pa dalje napredovala po ravnoj cesti, i kraj nje po svim bespućima; lakokrila prestizavala je daljine.

Za Matom se šulja naheren lik, njegova sjena, a u stopu sjene crn i čupav pas, njegov vjerni Moro.

Matina je kuća bila zadnja u uličici, što se izlila kao rukav iz glavnoga seoskog puta. Posjedne na pragu svoje kućice. Kraj njega legne Moro. Mjesečina mu još jače raskosmala čupavi lik i odrazila na sebi sliku strašila.

Mato posluša žabe u mlaci.

Kao da je mjesec otkrio čudo u vodi, pa one stale uz rub mlake dozivati. Pokrivene mjesečinom kao staklom dozivlju, a zov im se usplahireno zabušuje u beskonačnost duboke noći. Otvorio

je kućna vrata, a za njim je kliznula bijela staza sve do hladnoga ognjišta. Iz kuće se ozva tišina, kao kraj uha zvuk praznoga lonca.

U taj ga je čas svibanjske noći nenadano pohodila tuga.

Kao ona Evka Matokova, koja sanja čudne sne, zaželi on taj čas vidjeti i čuti nešto jako milo i drago, što kao da je kraj njega i povrh njega, a ne može ga dokučiti. Iz grudi mu se vine uzdah kao jecaj, pa se skvrčio na svome pragu u svojoj čežnji, sam, onako sitan i već sijed.

Da naruši tišinu, šakom prodere paukovu pređu među zdjelama u polici, potraži zemljani vrč, bučno zaruži đermom na bunaru, pa prolijeva vodu, srče iz nje svježinu, natenane, zapovijeda nešto psu, a samoća i tuga ostaju.

U njegovoj se izbi na zidu pod čađom vremena zameo i zameten ukočio sadržaj na slikama. U te slike gleda Mato kao u prazne oči. Samo od samilosti i običaja kiti ih zelenilom, pa se za svakim čađavim okvirom zeleni grančica, nestašno, kao pijetlovo pero starom didi za šeširom.

Kad je legao u svoju rastočenu postelju, osjetio je, da mu je neka luda želja odnijela san daleko i do dana ga ne će stići. Sjedne na postelju i ne zna, što bi i kako bi, da odoli onome u sebi. Dolazila je već i prije k njemu čežnja, kako to već obično dolazi i drugim ljudima, pa joj je poznavao sve tajne zasjede, ali te noći zaskočila ga je nenadano, pa ne može bijedan da joj odoli. Ne hrva se s njome, nego joj pušta na volju, da ga napaja omamnim pojilom, pa opijen i raznježen sluša svirku tamburica. Subotnje je veče. Uz tambure pjeva zbor momačkih glasova.

Oj livado rosna travo,
Ko po tebi čuva stado...

Sa dva prsta u zraku, kao da suče nevidljivu nit, Mato s postelje upravlja dalekom zboru, a onda sam zapjeva nenaviklim drhtavim glasom, zaostajući za dalekim pjevačima kao staračka tužnopojka za crkvenim zborom.

Čuvala ga djevojčica
Od sedamnaest godinica ...

Onda, kao da je pod prstima pukla nevidljiva nit, pucne njima u zraku, hropcem razbije glas, ušuti, nasloni glavu na drveni oslon, pa kao da ne mari više za pjesmu, nego se zamislio, što će raditi sam po noći, bez sna.

Turobno, bez želje, tako, samo da obavi obični posao, otvorio je pretinac stare škrinje i spremio sitniš, što ga je večeras pobrao od gazda. Tu je u pretincu, u kojem je još stara majka skrivala dukate, bila sva njegova imovina. To je bila zabava u večernjoj

samoći. Od prvih davnih dana zanimljiv posao, nevješto zbrajanje, dodavanje i slaganje u red. A kasnije, kad se drobni sitniš skrućivao u čvrstu vrijednost, zapanjivao se time, ne poimajući pravo, ne koristeći se svojim blagom, držao ga po strani. Iz strahopoštovanja ne usudi se okrnjiti mu vrijednost. Dopustio si je samo, da se zabavlja njime u samoći.

Kad ovako nekad u zimskoj noći mjesečina obasja crne tragove stopa u dvorištu, Mato se iza okna osvrne na njih i vidi, da su te stope, što vode do praga kuće, njegove vlastite; tada oteža samoća u samoći, pa da se nečim pozabavi, zaposli se svaku večer zanimljivim poslom, šuštanjem papira.

Oslini dva prsta i bišće njima po utrobi tajnoga pretinca. Slini prste, ali bez hlapnje i drhtaja. Bez hlapnje i drhtaja ne bi taj posao ni bio zanimljiv. Na koncu bi dosadila hladnoća i glupe šare na papiru, da mu onaj šušanj ne zašuška nešto o svojoj vrijednosti.

Za ovaj se papir može kupiti zemlja, iza kuće ili pred njom. Na zemlji diše ljetina. Čuje je čovjek, kad prisluškuje nasred dvora dahu svega svojega.

Iza staje bubne o zemlju udarac goveđeg papka potmulo, kao pratnja nečemu pridušenom. Da je tamo čovjek lancem sapet, a ne blašče, rekao bi, to je uzdah.

U drvo je divlje voćke urezan plemeniti cijep. Zavezana je rana, sok se cijedi niz prste kao krv, a dječje ruke love za koljena, dječji glas zapovijeda: »Tajo, meni prvo, što na voćki urodi.«

»Jest, jest, tebi, rano, prvo, što urodi.«

Tako je nekad Mato sanjao nad otvorenom škrinjom. Šćućuren se sav usitnio, kao da ga i nema, ne osjeća sebe, a lice se od milja blaženo nacerilo, kao da sluša mirno disanje najdražega bića kraj sebe.

Tako njega znade voditi čežnja kao slijepca i gluhaka po svojem bijelome putu sna.

Nije on bio goropadne ćudi i nije nikad pošao, kako bi pošao drugi koji čovjek, stisnutom šakom za onim, o čemu mu je čežnja divno nabajala.

Sirota je on od malena. Naučio da se brecne na svaku oštru riječ, naučio da se čežnja razdire sama u njemu kao ptica o stijene i okna u zatvorenoj sobi. Takvu bi je razmrcvarenu u sebi ostavljao na svojoj tajnoj i strpljivoj njezi.

Kad se on otrijezni od kojekakvih želja, bojažljivo se sam sebi osmjehuje i drži se stidljivo, kao da je negdje na tuđem zaspao, pa zatečen stoji pred strogim gospodarom.

Sad je izbrojio sav sitniš. Složio novac jedan na drugi kao tanjure na polici, poredao papire po vrijednosti i namrštio se jako.

što u tome poslu ne nađe ni trunka radosti, a čežnja se muči, da ga kao prije zavede na svoj varav put.

Mato se mršti još jače i kao da šapće. Što me napastuje, kad nema hasne! Prošlo je vrijeme tomu. Starost se već javila. Tko do nje nije čuo svog djeteta gukanje, više ga nikad ne će čuti.

Turobnost mu namreška bore na licu, a čežnja se muči uzaman. Do vraga i njen svijetli put, kad se znade, da je trud uzaludan!

A momačka pjesma juriša na mir noći.

Dođi mi, dragi, dođi mi, dragi, lane...
Dođi mi, dragi u večer.

Pjesmu momačku prestižu neki dragi osmijesi, što ih nutka čežnja, da utješe žalosnog čovjeka. Zacinkaju dragi osmijesi kao srebrni zvončići, ali iz snuždene duše, neskladno, kao sama za sebe, zagudi misao. Sam, sam, pa uvijek sam, a teško je biti sam. Da je, da je moći pogledati se tuđim očima, onako kao svojima, sebe samoga ovakvog jadnog i bijednog. Da je moći prisloniti svoje čelo na nečije čelo i pomiješati svu svoju i nečiju bol, da bude malo lakše.

Zagudi tako misao, zagudi dosadno i bolno kao u staklu zabludjela pčelica, a sve je to, što jest i što bi on htio, samome njemu nejasno. Priprosta je njegova misao, ne zna on sve onako, kako mi pišemo o njemu. Priprosta se misao oporo izjavljuje:

— A što će sve to u toj škrinji? A šta ću ja s time? Šta...?

Bez radosti i prvi put s prijezirom krčio je prstima po redu u pretincu. Prerovao je red, kao ravnu zemlju, tražeći nešto. Tada uzme bez strahopoštovanja krupnu novčanicu, položi je na dlan, da osjeti slast golišavog dodira. Ne osjeti ništa, pa prijezirno šapne:

— A što ću s time?

Onda se sjeti. Mogao bi kao čovjek u gostionicu. Da napoji sve svirače i pjevače. Kad pokaže ovo na dlanu, ne će se ni gostioničar skanjivati. Oživjet će ovo, što sad mrtvo na dlanu leži. Može zapovjediti pjesmu: »O moj Mato, što si tako tužan...«

— Ajmo! — šapne.

Osmjehne se, a osmijeh mu ne pristane licu. Za volju nečega nasilu se raskalaši, a ne pristaje mu to i već na kućnom pragu ishlapi sa uzdahom:

— A šta će to meni? Kanda je meni do pjesme i vina? Ni čaše ne mogu usuti u grlo, da me muka ne ulovi. — I posprdno šapće: — Kanda je meni do toga...

Sjeo je na prag i tješio se nečim, što mu je došlo na pamet,

tako, samo od sebe. Okasnio je tako sjedeći na pragu, kao da čeka san, a zapravo on ne čeka san, nego ostaje na mjestu radi tjeskobe, jer čim se makne, nastaje pokret u novo. Kao da se ulaguje nekoj smjeloj misli, pa ovako ne mičući se i ne škodeći ničem ugađa sebi, zabavljajući se njome, a čim se digne, zabava se plaća skupom cijenom; odlukom i činom.

Bilo je u to doba već mirno u selu, pa je noć zašumila svojim vlastitim tajanstvenim šumom. Bila je još bjelja, kao da se svjetlost odrazila iz njene bezdane dubine hladnim sjajem.

Već se ugasilo i zadnje svijetlo u selu, a Mato se još uvijek zabavlja nečim, pa još nastavlja, da otegne za koji čas ugodnost, koju ničim ne plaća. Zna on točno, da još ove noći mora odnijeti sav svoj novac župniku, da namjesti, koliko još treba za novo zvono.

Zna on to, kao da je to već bilo odlučeno onda, kad je Manda spomenula san Evke Matokove. Zna on to, a oteže. Teška je to stvar.

Oštro i porugljivo stoji spram svojega nećkanja, kao da će sam sebe napasti grubo: »A što postajkuješ? Ne možeš to, što hoćeš, ni pjesmom ni birtijom zategnuti.«

Za ovo, što sad hoće, nema riječi poruge ni prijezira. Stvar je zamašna po svemu. Srce se steže od strahopoštovanja. Kao u snu raskrilila se nad njim slutnja nekog divnoga glasa, koji iz daljine (kao ono Evku Matokovu) zove u neki novi kraj, a strašna velika radost hrli izdaleka, da projuri kroz tijelo tanko i vrištavo.

Ipak koleba. Plaši ga zamašitost zahvata, a sad već i zabava se digla na srh tjeskobe. Srce mu je zaigralo na prijelazu iz šale u zbilju.

Da otegne za koji hip vrijeme, do časa odsudnoga, zanima se tričarijama.

— Mogao bi se dogovoriti s onom Evkom Matokovom. Ej, snažna i prosijeda Evka svakoga jutra stoji s omelom sred dvorišta. Šamija joj je na glavi čvrsto pritegnuta, a žena uvijek zabrinuta nosi muku u očima, kao da je svojim plećima poduprla, da se drži prostrano i bogato zdanje Matokovo. Svašta sanja. U snu ide za rajskim glasom, kao ovca za blejanjem izgubljenog janjeta. A da, Matok ne da novaca za zvono. Oće gradit štagalj na tri luka s rezbarijom ispod strehe, a Evka je jučer rekla, da je glava boli. Mudra žena zašuškava što je muči, pa nosi svoju muku usred posla i ljudi, potiho i strpljivo, samo u svojim očima kao kravica na paši žalost za prodanim teletom.

Matok ne haje za rajski glas. Uperio u svoj štagalj, a Evka gine u svem dobru svome i sanja.

Da je moći divaniti s njome, al ko bi na to naišao pred onolikim gazdinskim ugledom, što ga Evka nosi u svom ruhu i ponosu. Da je njoj čuti, da zvono zazvoni ...!

Ode u izbu.

Kleknuo je pred škrinju, prvi put hlapljivo slineći prste i s drhtajem srca. Bunio se u brojenju i zbunjen je prᵊdao zbog nečega svaki čas, kao da krade, a kraj njega oživljuju mrtve drvene stvari; škripe škripom starosti, pa ga bune i straše.

Ruke su mu drhtale i nježnost je ušla u njih, kad je sav novac složio u staru kutiju, pa je onda u njedrima pohranio na srce, što je tuklo batićem uznemirene krvi.

Tako se zbunio, da je ostavio kuću širom otvorenu, pa je za njim zjao crni otvor vrata gutajući mjesečinu iz dvorišta.

Dug mu je bio put do župnoga dvora. Ne može dočekati preveliku prepast na župnikovu licu. Naslika u svojoj pameti to veliko iznenađenje i smutnju zbog radosti, čovjeka, koji je nenadano dočekao ovo, što su dugo čekali on i cijelo selo.

Da se velečasni (starac) odviše ne zbuni zbog toga čuda u kasnoj noći, Mato se već na putu osmjehuje, kao da ga bodri: »Primi, primi, brate, ovo. Ništa se ne buni. Sve je tako moralo biti.«

Tako je dahtajući, kao da je prevalio naporan put, došao pred župnika. A onda se nešto izvrnulo.

Je li zato, što je nenavikao bio tome poslu, prenaglo je razdrljio kaput na njedrima i nespretno predao kutiju, spotaknuvši se o župnikove ruke, koje u prvi čas nisu prihvatile dara. Na putu se nije sjetio, da nađe pravu riječ, kojom će početi, pa sad muca.

On je na putu smislio župnikovo lice, prestrašeno i smušeno od iznenađenja. Tome je on smislio riječ, koja ide: »Ne plaši se, brate! To je sve od brata«. A sada, kao da je župnik znao sve i već prije razmišljao o tome.

Promatra ga odozgor dolje ozbiljno i mirno, a on se crven i znoji i stoji tako na promatranju kao kukac na dlanu đačića.

Da se oslobodi, osmjehne se i uzdigne pogled, a ono nad njim ozbiljno lice s nedokučivim pogledom. Ta ne možeš znati, tišti li ga što, je li gladan ili sit.

Onda ozbiljne riječi:

— Možda si se zaletio, Mato. Ima drugih, koji mogu dati, a tebi će to trebati.

Mato se žestoko razmahuje, da poveća sićušnost pojave i zamah djela:

— Umrit se mora, velečasni, s time i bez toga.

— Spomeni se, Mato, da si cijeli svoj vijek to s mukom kupio

i s mukom čuvao. Može biti, da ćeš kasnije požaliti i pohuliti na ovaj svoj čin, a to će biti velika grjehota.

Mati znoj probio od muke, da dokaže, kako njemu nije do tih novaca. Viče:

— Ja ovo ne nosim kući. Ako vi ne primite ovaj dar od siromaha, ja ću sve tu pred vama razderati, da vidite, kako siromah ne šteči za blagom.

Njegov vreli glas peče, pa se župnik zbuni nešto i zaustavi propovijed. Sagne se duboko do Matina lica i šapne mu povjerljivo, kao da je to drug, koji dahće od napora:

— Tebi je, Mato, teško.

— Pa jest teško, velečasni. — Sav se isheri, zgrbi se još jače i u izlogu izbočenih očiju izloži u taj tren svoju dušu.

—A 'oće li mi biti lakše, velečasni...?

— A to je dakle. — Župnik se osmjehne, kao da se dosjetio nečemu i sve mu je sad jasno.

Za Matu je taj osmijeh zagonetan. Zgrbljen, skrušeno čeka, da čuje nešto iza onoga zagonetnog osmijeha nad sobom, a župnik se nekako nećka, kao da drži ruke u zraku i ne zna, bi li ih pustio na pokornu glavu, što čeka milost.

Mato zacvili prosto svakidašnji:

— A 'oće li to biti, velečasni? Što kažete vi?

Župnik se zamisli u nešto i reče rastreseno, kao da je zaboravio, da čovjek pred njim čeka milost.

— Bog to može znati, a ne mi.

Iza toga su obavili poslovno primanje i davanje dara. Župnik je dugo nešto pisao kraj Matina imena.

Za oproštaj je rekao:

— Ovo će se spominjati.

Mato ne shvati, ali i ne upita, što to. Nekako se bio zanio u nešto, pa mu je sve drugo hladna voda, što je jučer otekla.

Kad se vratio kući, zalupi zaklopcem škrinje, što je zjala praznim pretincem. Učini to žestoko, kao da je stisnuo usta, da ne kmeče, bolno.

U onoj salauci svega i svačega te noći probdi do dana bez misli.

IV

Drugi je dan, kao svaki dan, ustao prije zore, da obavi jutarnji posao samca čovjeka. Pomeo je zemljani pod svoje izbe, a zbog nekoga starog običaja izlio ustajalu vodu iz suda i napunio ga hladnom vodom iz bunara. Zovnuo je psa i ostavio kuću zatvorenu i samu.

U to vrijeme kopanja kukuruze jutra mirišu rascvalim voćkama, a livade mladom travom.

Mato stigne s čoporom na pašnik, prije negoli je sunce dovršilo smak rose po travi.

Nasred pašnika ustoboči se o čvoravu batinu i izda zapovijed. Moro, crno čupavo pseto, vjerno služi. Bijesno laje i lajanjem ograđuje rasklimanu ogradu stege, preko koje koja luda svinjska glava u stran porene.

O podnevu Mato izvlači hranu iz torbe. Neka ženska ruka podašno je podarila, pa osim sira i kruha dodala je suhe slanine i slatki kus sočne mazanice.

Matino je tijelo slabašno. Lako mu je s malim ugoditi. Prigrize onoga iz torbe. Napije se vode iz čuture, nahrani pseto, a kad krdo kraj njega u miru polegne, zavali se u rascvalu travu.

Nad njim kruži rogati kukac. Zuji značajno, kao da kružeći obavlja neki svoj obred po nagonu.

Izdaleka se javlja selo u svom jednom jedinom šumu od sto glasa. Iz šuma se onda najednom izdvoji čovječji glas ili životinjski krik, kome se poklone svi nejasni šumovi. Sve zadrhće od očekivanja. Sluh se napne, a onda se opet razlije jedan jedini mnogoglasni šum. Izlije u sebe sve odmetnute glasove i zavlada širom.

Mato je već od jutra nešto zbunjen. Sve se osmjehuje, kao da nešto sažaljuje, a uz to gladi sebe rukom po obrazu.

Kao da šapće: »A je li se barem Božje lice nasmijalo ...?«

Izvire sumnja tanka kao nit i deblja od bdijenja u noćima.

V

Kao i prije kupio je po selu svinje i gonio ih na pašu. Kao i prije išao je cestom, iskrivljenom od tereta košnje i žetve, sitan, grbav, oborenih očiju, ne mareći, što ga sad lovi svačiji pogled.

Smetala mu je nečija znatiželja. Odvraća se od nje grubo, kao da je gola i bestidna. Nije on mario biti usred njenoga kruga, kao pitomi medo među djecom.

A ipak nije mogao izbjeći zanimanju. Ono je hlepilo da dozna nešto i da po svoju ispravi i iskrivi.

Požudno sjaju nečije oči uz šapat: »Ti si budala. Što se nisi savjetovao. Rekao nešto. Ti su novci četiri jutra zemlje. I žensku bi našli, pa bi imao na čemu ostaviti porod.«

»A nisi znao valjda, što bi s novcima. Nisi znao, da se možeš za njih pijan i sit valjati od obijesti.«

»Može biti, da je ono mjesec na te udario onu noć, a mjesečina ti je isisala pamet, pa si zaboravio na starost.«

Mato se stidi znatiželje. Pa tako izmiče pogledu, izmiče razgovoru, a ono opet iz prikrajka postajkuje, pabirčeći za sebe po koju riječ, kao da ga sve to muči, draži i privlači, pa kupi svašta što načuje ili nasluti o tome, a sve iz potaje. U samoći traži u tome kao u pljevi zrno; traži ono svoje, čim se zanio.

Šta je ono Evka rekla, kad je čula za ovo njegovo ...? Nešto je ona tu noć sanjala.

Uznemiruje ga poruka neke daleke rodice. »Kako se nije sjetio krvi svoje i svojega plemena.«

Da je moći udariti se šakom u prsa nasred sela i svima doviknuti, kako njemu nije do novaca. Neka nitko ne žali za tim. Drugo je nešto, o čem nitko ne vodi brigu osim njega. O tome, o tome da je čuti riječ. Da je moći nekome iz tiha reći, upitati ga: »A je li to vrijedilo ...?«

To bi on nekoga pitao, a ne može. Boji se očiju, u kojima sjaju žute iskrice, kao od pohote, kad se spomenu oni novci, ili preveliko obilje snage sija kroz njih. »Ti nisi umio, brate, a ni znao nisi, što bi s onim, a ja bih se znao povaljati u dobru od obijesti do besvijesti.«

Nekada ga zaborave i poviju se za drugim vjetrom, koji dune selom.

Osušio se, utanjio i sav posijedio. Tijelo mu je izgaralo od grozničave vatre, a da sam nije znao, zašto, tek kad su žene započele prvim spremanjem za slavu, osjetio je, da je to sve u njemu od čekanja nečega, što još mora doći.

On nije ništa spremao, jer mu nitko ne će doći onaj dan, ali na putu pred kućama obuzimala ga nježnost, pa je prosuzio videći žene u silno poslenom zaletu spremanja. Najvolio bi predati krdo u nečije ruke i zdušno služiti svima ženama; nositi za njima kablice s vapnom, bijeliti kuće do krova i zeleno obojiti sva vrata. (Smislio je u sebi za sva vrata u selu zadnji dan uplesti vijence od mirtina zelenila.)

No nitko ga nije zvao, pa je odlazio na pašu raznježen i zahvalan svima, što se trude i spremaju, ali bi ga još na putu znala uloviti sumnja, sve onakva priprosta i nejasna. »Ako sve ovako, dan po dan, sve prođe, slava dođe i prođe, zvono novo zazvoni i odzvoni, sve oteče kao voda niz brijeg, bez traga! Nikome ništa. Bilo prošlo, pa se spominjalo.«

U takav čas sav bi klonuo od jada.

VI

Dani su ipak u svemu tome prolazili. Poslovi su se primicali i odmicali. Tako je prošla i žetva, a velika se vršidba zaustavila u tjednu pred godom Svete Ane, zaštitnice crkve u selu.

Svatko je nekako stigao da izvrše po koji snop žita za kolač i pogaču, a drugo se žito ostavilo u križevima za vršidbu u mirne dane, iza slave. Taj dan seoskoga goda odredio se za proslavu prvoga zvonjenja novog zvona. Nedjelju je dana tutnjio selom doček te velike slave. Nedjelju dana pred tim žene nisu znale, odakle bi počele, pa su počinjale besmislenim bijeljenjem olinjalih stajskih zidova. Sve tako od kotca do lonca izbijeliše, ispraše, pa kad je tako sve bilo isprano do dječjih lugom izglodanih glava, obratiše se predano pripremanju gozbe i spremanju ruha za svečanost.

Onaj dan uoči Svete Ane, subotnji dan baš bijaše, bilo je selo obijeljeno, staze pometene, gužvare ispečene, a na čvrstoj vrpci ušiveni dukati počivali su kao kruna na svilenom djevojačkom ruhu.

Čiste seoske staze pružile su se lijeno bez tereta na sebi. Život se povukao u dvorišta, iza visokih zatvorenih vrata, a tko bi sa ulice gledao kuće sa spuštenim kapcima na prozorima, rekao bi: Usnule su zamorene od ljetnoga dana.

Matok se još izrana, do sunca, vratio iz šumice i dovezao nasječenog mladog zelenila.

Siječe pruće za sjenicu, šuti, a kad ga sluga upita nešto za konje i potkove, izdere se na njega: »Pusti je, neka zori i dozori, ako 'oće«, i tako izda, da je ono, što ga tišti, djetelina nekošena.

Tako skrbni Matok šutke gradi sjenicu od zelenja i zabija pod njom daske za dugački stol, na kojem će sutra biti gozba za rodbinu i prijatelje.

Bio je Matok jako skrban i radin, i od svoje brige i radinosti kao da nije imao vremena za duge razgovore, pa, kao da mu zarad toga jezik od dangube otupio, govor mu je kratak i težak.

Što je on danas bezbrižan za prijeki posao u polju, to se njemu dogodi ovako nekako dva tri puta na godina, da na čas snažno (potrebna je velika snaga) zaustavi kolo prijekom poslu, zaustavi ga da stane, da se jedan čas nečim ugodnim poigra i pozabavi.

Evka pak, kao da je zanesena nečim, pa ne misli što radi, ubada bez reda u slatko tijesto sitne grožđice i sluša napolak žene, što su kraj nje radi neke sitne stvari uzdigle glas.

Evka zaboravlja, da je tijesto zasićeno, sve misli, kako će to sutra biti u Matinu srcu, kad se zvono odriješi i prvi slatki zvuk odbije. Opaja se ona jadna, samo ovako sluteći onaj osjećaj, u kojemu će ogreznuti Matino srce. Još malo, pa bi šapnula: »Da mi je sutra biti na njegovu mjestu.«

Kraj nje zuje rojevi muha uzobiještenih od vrućine i obilja, žamore žene o nekom vezu na skutu, sve onako stojeći, svaka napolak okrenuta vratima, da pregne što brže kući.

Jedra i krupna Klara Draganova, vršnjakinja Evkina, premeće među prstima vezenu tkanicu. To je tkanica za pojas njenoj kćeri za sutrašnje drugo popodnevno presvlačenje, prije večernjice. Govor je sad o toj tkanici, što ju je još Klarina mati za nju otkala i izvezla. Traži se zaključak, bi li ili ne bi li to Klarina kći sutra metnula na pojas. Dok žene bučno razlažu o tkanici, jedra je Klara upiljila oči u vez, kao da u šarenim zavijutcima traži nešto; sjećanje neko. Kad ga nađe, zadrhta sva u bujnoj svojoj pretilosti, brecne se od neke pustopašne misli nad svetim izbiranjem ruha za svoju kćer.

Dotle Evka u sebi, kao da je lišena svih zemnih briga, misli o svetom glasu zvona, a u svemu tome sve one skreću glavu, kao da već kroz otvorena vrata dahće dah prethodnica velike sutrašnje slave.

VII

Pred sam suton toga subotnjega dana Mato se vratio s paše. Tako mu je lice pocrnilo od nekoga jada i tako je prignuo svoje sitno tijelo, kao da će čelom pasti u prašinu i jecajući poljubiti zemlju.

Sve do toga časa, pred suton, kad je mir pao na poljske staze kao u blagdan, bilo je u njemu, sve to što je osjećao, mutno i nejasno.

Kao da je na tome sjedilo bdijenje njegovih noći i tjeskoba prošlih dana, iskljuvala je sad misao golišava ali sasvim jasna: »Veselja nikakvog nemaš, a ne znaš, je li se Božje lice nasmijalo.«

Tako je u suton jauknula misao, dok se iza njega i krda vijali oblačići prašine kao razderani barjaci.

U to je vrijeme miris mirisavih pita i u peći pečenih počasnih jela bio izazivački obijestan. Iz svake se kuće izvio sam za sebe, a onda naišavši nad kućama na sličnu družbu, smiješao se s njom u zajednički predblagdanski dah.

Mato pođe svojoj pustoj kući. Pokorno pušta da ga mrcvari zajedanje: »Nikome ništa. Zvoniti će i odzvoniti. Slava će doći i

proći, i nikome ništa. Još ću požaliti, što sam dao. Može to biti. Može.«

Misao plaho procjenjuje. Jest, nije njemu do novaca. Slabašno je njegovo tijelo i lako mu je ugoditi. Nego, svake večeri bio je s onim u škrinji posao zanimljiv, računi ugodni.

Sijevne mu u pamet. Račun mu nije plaćen, rok ističe za isplatu.

A tu, kraj njega, selo bučno navaljuje svojim čekanjem, poplavljuje mirisima, a on trijezno nastoji, da izbjegne bujici i ostane sam za sebe, podalje, a na putu mora mimo Mare, stare djeve, počimaljke u djevojačkom crkvenome zboru.

Mara krili duge ruke, da zakrili svoj veliki strah. Što će sutra biti? Kako će to biti? Kako će biti s onom novom pjesmom, što počima visoko, visoko, pa mora glas izvesti tegobnim putem kroz nos.

Mato sliježe ramenima. To se njega ne tiče.

Kad su već sada otvorili vrata za sutrašnju slavu, on je stao na ulazu, strepeći, da ga nešto ne mimoiđe.

VIII

Već izjutra navali sila slavnoga dana, pa se bučno sva razlije selom. Na golim su rebrima slabe ceste poigrali ugojeni konji, zadrndala okićena kola, pa bljesnuo sjaj svile i vezenog zlata, a u njihaju sijevnuo zlatni sjaj niza od dukata.

Tako, rašepureno, s drndanjem, njiskom konja, zelenilom, izvezenim prostiračima, sjajem ispod vrata, dolazi kumstvo i rodbina na čast i slavu.

Evka dočekuje već iz rana jutra, a ipak se dosjeti nečemu u svojoj brizi. Pošalje Mati bijelo ruho i košulju izvezenu, s porukom, da dočeka sam svoju slavu u crkvi među svijetom.

Poručio mu je to i župnik, a i sam se sjetio, da se to tako danas pristoji. Otpustio svu svoju brigu za svinje dječačiću nekom, davši mu savjet i svog vjernog psa na službu.

Tako, ne znajući što bi sam sobom počeo u to čudno predpodnevno doba, rastvorio širom okanca svoje izbe, zakitio stare slike svježim zelenilom i ne znajući što bi još, s čudnom brigom zbog nečega, pođe prije određenog vremena u crkvu.

Još nisu bile zapaljene svijeće, pa je u crkvi bila obična tiha hladnoća, u kojoj negdje u mračnom kutu stara djeva počimaljka s toplim obećanjem za sretan ishod nove pjesme pali nevidljive paljenice.

Onda ulazi svijet, zabavljen brigom za dobro mjesto. Počima sveti obred. Mato zaronjuje u njega sluhom i vidom, ali u tome

predanom utapljanju u svetost čina živa je i budna svijest. Na nešto se čeka. Nešto se negdje u njemu cijepa, pa se kvari cjelina pobožnosti, a tjeskoba raste.

Zatim župnik govori o zvonu. Čuje, kako spominje njegovo ime i dugo govori, barem se njemu tako čini.

Bio je taj župnikov govor doista dug, jer mu se za njega mogao zagledati u lice. Pričini mu se isto onako nedokučivo, kao one večeri. Pogled izbačen iz sebe. Ne možeš prosuditi po njemu, je li taj čovjek sit, gladan, tužan ili bezbrižan.

Lijepo nešto razlaže. Svakako dirljivo, jer Mato čuje jecaj kraj sebe. Nego to sve njega osobito ne dirne. To, što sad o njemu šapću, uznemiri ga i ozlojedi, kao pitomog medu u krugu dobacivanje narančinom korom.

Ohladi vrelina čekanja. Oštro izbrušena tjeskoba otupi. Zapao bi u ravnodušnost, da nije bilo potmule brige, kako je sad sve gotovo. Svršetak i nema više čekanja.

Kako se je jako zabrinuo zbog svršetka, u kojem propada čekanje i nada, rasrdi se u sebi zbog toga, pa ostane stojeći, uporan u svojem, da dobije ono što mu pripada.

Tako je stojeći dočekao ceremoniju posvete. Jasno se je čulo (bila je tišina, pa kao da se nešto značajno zaparalo u zraku), kad je netko odriješio zvono, a onda se javilo radi brzih nesigurnih udaraca slabašnim i plašljivim zvukom, tek malo zatim, kad su pod rukom očvrsnuli udarci, jasno i čisto, kao blijesak vodopada.

Zalomiše rukama starci i starice, kao da su čuli zvuk svemoćnog dodira neba i zemlje. Djeca zaboraviše svirale u njedrima, a mlade žene gizdu na njedrima.

Tako prođe osjećaj kao val od vrata do oltara.

Mato se oporo brani, da ga ne zahvati. Zvuk mu se zvona pričini iz blizine odviše običan. Ljepše bi se čulo iz daljine na pašniku. Ovako izbliza draži sluh kao prasak.

Gunđa tako nešto u njemu: Iza ovoga dolazi svršetak. Ovo jest lijepo, ali time se on ne će opčarati.

Po sve drhtavijem zvonjenju osjeća klonulost ruke, koja poteže konopac.

Svršetak dolazi.

Netko već sprema maramicu u džep. Obrisane su već suze.

Počimaljka počinje početak konca. Trese joj se glas kao žica, od srca drhtavo izvedena. Čudna neka pjesma. Šarolike riječi. Svijet blenuo, kao da se divi.

Još čas, pa će onda nastupiti micanje nogu i sve će biti gotovo.

Župnik stoji licem okrenutim prema njima. Svršetak je obreda. On se znoji pod teškim misnim ruhom i strpljivo čeka. Počimaljka navija na drugu kiticu, a onda najednom — dogodilo se ono, što nikad nitko ne bi naslutio, možda samo župnik, jer je pogledavao brižno Matu od onoga časa, kad je ustao i ostao stojeći.

Mato u strahu za konac, opojen glasom, kojemu je prigovarao, kao netko kad prigovara vinu, a pijući njime se opaja, najednom visoko uzdigne nad počimaljku:

Tebe Boga hvalimo
Vjerno ispoviedajuć ...

Počimaljkin se glas skrši, zatrzavši lomno.

Župnik se osmjehne, kao da mu se rasvijetlilo nešto, pa uzdigne prostodušno svoj glas i pridruži ga Matinom. Za njima se povede sav narod.

Počimaljka shvati, da se iz rasutog može ipak nešto pokupiti, pa svojim tankim glasom zagospoduje zborom. Intačeći Mati povede na brže, zadovoljna, što mu glas zaostaje.

Mato za to i ne zna.

Visoko, visoko, pa još na više, do drhtave tančine, uzdiže svoj glas čudan i stran, navješćujući nešto, čime mu se duša muči, da se izmuči do kraja.

Pretiču ga glasovi, sustaju, pa zaostaju, a on ustraje do zadnjega retka, kao da se glasom bolno spotiče o svaku riječ, miluje ju i moli, da mu nešto otvori.

A onda kao da se zagledao u ono, što se otvorilo.

Na kraju pjesme stane. Razjapljenih očiju zagledao se zbunjen u poglede, što su na njeg pali kao jato leptira na jedan jedini cvijet.

Koliko očiju. Djeca u nagim čistim bjeloočnicama nude mu svijetli pogled. U njemu se radosno i smiješno koprca nešto, kao da je milje obuzelo cijeli svijet. Djevojke zaboravile na gizdu, žene se izvile kao para čiste iz svojih zemnih briga, starice i starci zamutili suze u očima, a župnik kao da je zaboravio na glad i vrućinu i vreli znoj što ga oblijeva, pa i njega opsjednulo. Sve oči u sto pari love ga u sebe, da ga tamo pomiluju i nutkaju ga nečim milim, ljudskim. Skupljaju se pogledi složno u jedan jedini davni Cilin pogled, na koji je čekao cijeli svoj vijek.

U njemu oteža nešto od težine tog tereta na sebi, pa ga ulovi velika slabost.

U prevelikoj radosti i slabosti svojoj zagleda se u župnika. Pogledom se nasloni na njega kao na potporanj, ali uhvati u pogledu ovu sliku.

Župnik kao da je zaboravio svoje godine, pa se kao dijete zaigrao. Smiješi mu se, kao nestaško. Tako se smiješe jedan drugome, sve davajući nešto, sve nešto praštajući, a sve to milo i drago ne izdrža Mato u slabosti svojoj.

Izišao je drhtav i blijed iz klupe, a u gužvi mu s poštovanjem učiniše prolaz.

Došao je pred svoju kuću. Pritisnuo kvaku, da udahne kućne hladovine, a onda kao da se predomislio, naherio se sav u svome jadnom tijelu i pošao smjelo, ozivajući se pozivu onih dobrih očiju, koje su ga malo prije, kao nekad Cila, dobra, draga žena, nutkale svačim.

Nasred raskršća, pred crkvom, stane. Zapanji ga pustoš, kao da je pozvan došao u kuću i našao je praznu.

U dvorištima buktio vreli žamor glasova.

Kao kad od ognja odraz iz kuće padne na cestu, a ona ostane tiha i hladna, tako je pao pred njega veseli žamor iz dvorišta.

Na čas se zbuni, ne znajući što bi i kuda bi, a tada čas prije nego li osjeti samoću i svoju radost poharanu, srce mu se slomi, podsječeno već prije britkom oštricom sreće.

Klonuo je nasred puta. Ispružio se tiho i bez boli po mekanoj prašini i naglo je umro, ne promijenivši srećom ukroćeni izraz lica.

Takvog su ga našli. Okitili cvijećem, oplakali suzama, a nisu ga zaboravili, jer se događaj utisnuo u predaju sela, kao slova u mjed zvona, i tako to ostalo u spominjanju, sve do dana današnjega.

ANTUN DABINOVIĆ, ZAGREB

HRVATI U VRIJEME MATIJAŠA KORVINA

Nema sumnje, da će jednom doći dan, kad će se mirno i bez natezanja moći raspravljati o tome, što su kroz vrijeme osamstogodišnje zajednice Hrvati dali Madžarskoj, što Madžari Hrvatskoj. O mnogim stvarima nismo sami na čistu. O drugim se je istina morala probiti tek nakon mučne znanstvene prepirke, o kojoj nam Šišićev Priručnik pruža nekoliko rječitih primjera.

No, kako god ispao tekući račun materijalnog i moralnog davanja i potraživanja, Hrvati odista nemaju razloga, da se boje, da će ostati postiđeni. Jer, ako je Ugarska mogla od vremena Stjepana Svetoga do neke mjere steći europsko obličje, ne pripada mala zasluga za to hrvatskoj strani.

Tri prozora su se otvarala Madžarskoj prema prosvijetljenoj Europi: prema zapadu uz Dunav, prema istoku niz Dunav i preko Hrvatske prema Jadranu. Kroz dugo vrijeme je samo ovaj treći prozor bio otvoren. Niz Podunavlje je stajala Madžarima na putu neprijateljska bugarska sila, a Njemačka saskih i franačkih careva je teško dala osjetiti svoju vojničku nadmoć pobijeđenima na Leškom polju (955.).

U tim prilikama je za Madžare značilo pravu blagodat, da im je Hrvatska posredovala veze sa Zapadom, i to sa Zapadom, koji je još živo bio zadojen bizantskom kulturom. Ne smijemo naime zaboraviti, da je oko godine 1000. vladala u Carigradu znamenita makedonska dinastija, da je sestra cara Vasilija II., umna Teofano, vladala u Njemačkoj, dok je druga bizantska princesa, Vladimirova Ana, vladala u Rusiji. U tim je prilikama madžarski knez Vajk stekao kraljevsku krunu i dobio ime Stjepan. Kao Stjepan Sveti ušao je u madžarsku povijest. Ali taj Stjepan Sveti, koji je dobio krunu od pape Silvestra II., vladao je tek malo godina poslije našeg Stjepana Držislava, koji je dobio grčko ime Stjepan zato, što je znakove kraljevskog dostojanstva dobio iz Carigrada.

Danas znamo pouzdano, da povelja izdana od pape Silvestra II. prvom ugarskom kralju nije nego kasnija tvorevina. Od kralja Stjepana Svetog imamo, nakon njegove krunidbe, jednu povelju napisanu na korist redovnica Sv. Vasilija u dolini blizu Vesprima. Ta je povelja napisana na grčkom jeziku, a noviji su madžarski istraživači donijeli dokaz, da joj se izvor nema tražiti na Istoku, nego na Zapadu, u onoj istoj grčkoj Italiji, koja je s Hrvatskom

imala kroz cijeli srednji vijek neprekidne veze. S time dolazimo do početaka hrvatskog kulturnog utjecaja u podunavskoj sredini.

U ono prvo vrijeme je bez sumnje Hrvatska značila kulturno mnogo više od Madžarske. Njezin doticaj s Istokom i za Zapadom bio je mnogo stariji i stoga dublji. Uz to su Hrvati odmah u početku svojega državnog života pokazivali veliku pripravnost, da poštuju i da prihvate rimske predaje. Ne može biti slučaj, da je Toma Arhiđakon spominjao, kako su se Hrvati nakon izmirenja s carstvom veoma pripravno slagali s prastanovnicima u rimskoj Dalmaciji. Pa ni to ne može biti slučaj, da se najstarije hrvatske listine, što se jezika i opreme tiče, mogu ponosno isticati prema listinama svoga vremena. Oni su to mogli tim lakše, jer je dalmatinsko pisarstvo bilo na dalekom glasu sve do same Britanije u vrijeme odmah poslije velikih seoba. A opet su mogli i poradi toga, što je Hrvatska radi svojih morskih veza bila u stalnom doticaju ne samo s Venecijom i s donjom Italijom, nego i s dalekom Španjolskom.

Nas ne smije stoga čuditi, što su političke i vjerske struje, koje su od 11. stoljeća dalje vršile svoj utjecaj u Madžarskoj, skoro sve prošle najprije kroz hrvatsku retortu, ako baš nisu imale, kao što ćemo imati prilike da vidimo, svoje hrvatske preteče. Pa i cijelo ustrojstvo ugarskog dvora, ustanova krunidbene zavjernice, poznata već pod Dmitrom Zvonimirom, politička nastojanja, kojima je ispunjeno mislima bogato 13. stoljeće, sve je to prolazilo najprije kroz Hrvatsku, prije nego što bi dospjelo u samu Madžarsku. Ne treba da zadubemo predaleko, a da dođemo do čistine. Kulturni preporod Predrenesanse najprije nailazi na odjek u našim stranama. U zagrebačkoj biskupiji je već u drugoj polovini 13. st. bila ustrojena duhovna škola, koja je pripremala svećenike za cijelu Ugarsku. Uporedo s političkim usponom u vrijeme Pavla Šubića doživljuje Hrvatska i svoj kulturni uspon u jedno vrijeme, kad je Ugarska zaokupljena teškim unutrašnjim borbama. Nijesu rijedak slučaj ljudi duhovnog zvanja, koji su s obala našeg Jadrana nosili daleko u Podunavlje naobrazbu svoga vremena. Pisali su ponajviše latinski, a to je bio europski jezik, koji se razumijevao u cijelom učenom svijetu od engleskih obala pa sve do ravnica prostrane onda Poljske. No baš je upotreba latinskog jezika omogućila našim ljudima, da su, u znatno većoj mjeri negoli danas, sticali europski glas i bili nadaleko čitani i hvaljeni. O značaju naše knjige i našega kulturnog utjecaja daje nam najrječitiji primjer baš vrijeme Matijaša Korvina.

Za ovoga kralja se tvrdi, da je bio pravi predstavnik ili, bolje, preteča Renesanse u Ugarskoj. To je on bio bez sumnje svojom politikom, koja je išla svijesno za tim, da ojača kraljevsku i oslabi vlast plemstva, da smanji značenje sabora i staleža i da mjesto njih ustroji jaku centralnu vlast onako, kako se ustrojila pod Ferdinandom Aragonskim na Pirenejskom poluotoku. Ali je to on bio i svojim vjenčanjem s Beatricom Aragonskom, kćerju Ferdinanda I. od Napulja i predstavnicom onog umnog pokreta, koji je težio da oživi starinu i obnovi europsku civilizaciju po primjerima iz rimske prošlosti. U tom pogledu ima putovanje povorke od 800 zastupnika hrvatskog i ugarskog plemstva u Italiju upravo značaj hodočašća, a u tom je hodočašću prema zemljama, koje su Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku bile posrednice za doticaj s Carigradom i sa Španijom, Hrvatska bez sumnje sudjelovala s osjećajem, da obnavlja predaju i uspomenu iz vremena Tomislava i Anžuvinaca.

No, ovo putovanje cvijeta hrvatskog i ugarskog plemstva značilo je izražaj kulturnog raspoloženja, koje je bilo duboko usađeno u samoj hrvatskoj svijesti toga vremena. Ako je Matijaš Korvin otpremio ljude iz naših krajeva, a na čelu im Bernardina Frankopana, na onaj isti napuljski dvor, gdje su boravili po svoj prilici Zvonimirovi izaslanici, Šubići, Horvati, Lackovići, nosioci najslavnijih hrvatskih imena, nije tomu bio najmanji razlog u tome, što je on razabrao, koliko baš Primorje naše u predvečerje otomanske najezde osjeća potrebu moralne utjehe, a nju je pružala svim bjeguncima još uvijek čarobna riječ klasične kulture, uzvišene ne samo po svojoj starini, nego i po čudesnim plodovima sjemena, što ga je posijala u ovim zemljama.

Političko stanje Hrvatske pri izmaku 15. stoljeća nije bilo nimalo utješljivo. Borba s Turcima je bila tek u svojim počecima, ali je već bacala daleko svoju sjenu na hrvatsku budućnost. Usred ove stalne i sve jače prijetnje bile su nesuglasice među hrvatskim velikašima veoma duboke. U zemlji je vladalo nezadovoljstvo. Već su bile u punom zamahu seobe, koje su imale poremetiti ne samo plemenski sustav, nego i stanovništvo mnogih hrvatskih župa. Kroz to vrijeme, na domaku neviđenoga, živjeli su mrki i nespokojni u svojim dvorovima velikaši. Imena su nam dobro poznata. Vitezovi od Sredne, Gerebi vingradski i valpovački, Čupori iz Moslavine, Vitovci iz Grebena, Bothovi iz Bajne, Berislavići iz Grabara, Horvati iz Litve, knezovi Gorjanski, Kanjižajevi, Frankopani u svojim ranim lozama, Babonići-Blagajski, krbavski Gušići, sve je to zazorno gledalo jedno na drugoga. Susjedne zemlje, Njemačka i

Italija, sa svojim kneževinama i signorijama, značile su primjer za svaku mogućnost. A vidici su bili onda upravo basnoslovni. Iločki knezovi su se pod Matijašem Korvinom mogli uresiti bosanskom krunom. A slavonski Zapoljski su, stekavši ogromna dobra u gornjoj Ugarskoj, mogli posegnuti za ugarskom krunom. Čudnovata je osoba Toma Bakač Erdödy, koji je povezao ime svojeg roda s najslavnijom hrvatskom predajom. Taj borbeni prelat je pače mislio, da može posegnuti za ničim manjim nego za papinskom tijarom.

Pa i rat protiv Turaka, kolikogod bio opasan i težak, nije ni izdaleka značio uzdu za bahatost našeg visokog plemstva. Ići u boj i staviti svoj život na kocku, isprsivati se vidljivim junaštvom, odolijevati najkrućoj sili, ne prepustiti se potištenosti, živjeti i ginuti u borbi, pa makar joj koja bila svrha, bilo je posve u duhu onoga viteškog i krepkog vremena. Zato su onda i ljudske strasti bile najjače. Zato su i težnje zauzimale gotovo neizmjerne izglede. Gubitci su u tim prilikama bili s hrvatske strane veoma osjetljivi. Bitke kod Modruša i na Krbavskom polju bile su zavile u crninu najodličnije hrvatske porodice. Ali pokraj ovoga prkosnoga isticanja dolazila je sada više no ikad na vidik stara ljubav prema pradjedovskoj slobodi (avitica libertas) i prema staroj veličini domovine. Ljudi su iz druge polovine 15. stoljeća poznavali, dakako u obliku legendarnih zapisa, prošlost svoga naroda; njima je pred očima bila propast Zvonimirove krune. U svijesti im je bilo, da je stara kolijevka kraljevstva bila u toplom Primorju. Tim ljudima je svaka stopa domovine bila jednako sveta.

Otkad je turska sila stala sve jače tištati granice, osjećala se i neka veća pobožnost. Cijela je Europa bila njom zahvaćena. Humanisti kao Erazmo Roterdamski dugo su stajali pod dubokim utjecajem crkve, prije nego što bi postali navjestiteljima novoga čovječanstva. Osobito je duboko djelovala na duhove uspomena razmiricâ, koje su pokolebale jedinstvo crkve i koje su dovele do teških husitskih ratova. Po cijelom Zapadu bilo je opet nabujalo mnoštvo bratovština. Tome je primjer naše Primorje, gdje je skoro u svakom gradu došlo, baš u drugoj polovini 15. stoljeća, do posvemašnjeg preustrojstva društvenog reda. Sama je mletačka vlast podržavala novi pobožni duh: njoj je mnogo bilo do toga, da pripadnici širih slojeva stupe među sobom u tješnji doticaj, kako bi sačinjavali protutežu gradskoj vlasteli, koja je i poslije pedesetogodišnje mletačke vlasti bila još uvijek zadojena težnjom, da uspostavi stare odnose »s ugarskim krajevima«.

Velika pobožnost, tako značajna za vrijeme neposredno prije vjerskih borba 16. stoljeća, za vrijeme braće duhovne zajednice, odgovarala je u Hrvatskoj potrebama borbe protiv neprijatelja vjere i domovine. No i pokraj skrušenosti bratskih pojavljuju se i znakovi velike raspojasanosti kod viših slojeva. Otimačine samoga kralja Matijaša Korvina na štetu pojedinih hrvatskih velikaša bile su za njih poticaj, da sa svoje strane otimaju imanja nižeg plemstva. Prizori ovakvih otimanja, tako čestih u 16. stoljeću usred turskih ratova, bili su veoma tužni. Otimanja državnog i crkvenog dobra, zemaljskih i ratnih poreza, bijahu na dnevnom redu. Tomu je doprinosila i zapuštenost u pravosuđu, koje je već bilo napustilo svijetle primjere nedavnih vremena te sve manje marilo za stare običaje. U vrijeme, kada tiskane knjige nisu više bile rijetkost, nastaje i težnja za pismenim bilježenjem običaja i starih pravica. Što se više gazi pravo, to se više osjeća potreba, da se pismeno utvrde stare pravice.

Ali velikaši ne mare mnogo za to. Njima su pred očima dvorovi velike gospode iz Renesanse, koja, ne mareći za zakonske stege, sama sebi kroje pravo, u težnji da što jače istaknu svoju neograničenu vlast. Kod ovih samosvijesnih knezova dosta se je rano razvio običaj samosvojnog vođenja neke inozemne politike. Oni su sklapali prave pravcate državnopravne ugovore ne samo sa susjednim turskim pašama, nego i s mletačkim vlastima.

I običaji su onda bili u znaku velike kulturne prekretnice. Staro se je još čuvalo u gradovima, osobito iza kućnih zidina. Ljudi su u našim primorskim gradovima govorili svojim baštinjenim hrvatskim jezikom. Ali je, kao u Grčkoj i u Italiji, pokraj pučkog govora postojala težnja za učenjem klasičnih jezika, starogrčkog i latinskog. Dvojezičnost je dakle bila u ono vrijeme obična pojava kod kulturnog svijeta. A poznavanje mnogih jezika je bilo rasprostranjeno po cijeloj Europi, te je sve više uzimalo maha, u vrijeme velikih zapadnih obračunavanja, u Francuskoj i čak u Engleskoj. Muškarci, a često i ženske iz vlasteoskih kuća, učili su veoma rado strane jezike, i čuveni romani srednjega vijeka su išli od kuće do kuće.

Zato se ne smijemo čuditi, što se takav običaj počeo javljati u okolici Matijaša Korvina i u nepitomoj Ugarskoj. Dapače je baš u zemljama, koje su izmakle doticaju s klasičkom naobrazbom, kao što je bila Ugarska, sveudilj rasla težnja za življim doticajem s pozornicama stare umjetnosti. Ljudi su mislili, da je prava otmjenost u savršenom latinskom pisanju. Podražavanje klasičkih primjera je bilo na dnevnom redu, a osobita se je hvala sticala u

što raskošnijem kićenju sloga. A upotreba domaćeg jezika kod nas, jednako kao u Grčkoj i Italiji, smatrala se kao podređen posao, koji služi samo općenju s neukim pukom. U tim prilikama nije bilo teško mletačkim vlastima suzbiti svećenike starog narodnog obreda. Gotovo u svim biskupijama, podređenim Veneciji, izdavale su se naredbe, koje su upotrebi staroga jezika udarale sve uže granice. U Splitu su tako nadbiskupi Bernard Zane i Andrija Corner mogli zabraniti, god. 1511. i 1535., tumačenje Svetog Pisma na »jeziku slovinskom« (hrvatskom), osim Evanđelja, Poslanica, ispovijedi, pričesti i obreda za mrtve. Pokraj time izazvane sve veće skučenosti domaće knjige dolazila je sada težnja, da se mlađi svijet iz naših krajeva šalje u Italiju na sveučilišta. Janus Pannonius je već naglasio, kako je gotovo cijela Dalmacija išla onda u Padovu, da se naobrazi ne samo u starim jezicima, nego i u poznavanju starih pisaca.

Pri tomu je težnja za novim stvarima značila i pobudu za širenjem gospodarskog vidokruga. Mlađi svijet bježi od dosadne i tužne svakodnevice, ispunjene sve težim borbama s Turcima i sve većom materijalnom oskudicom. Samo je još trgovina u ono vrijeme hranila čovjeka i donosila mu blagostanje. Tako je Dubrovnik, pod okriljem svoje slobode, na izmaku 15. stoljeća dostigao neočekivano blagostanje. Marin Sanudo spominje u svojem Dnevniku, kako prispijevaju u grad veliki tereti tkanina i druge dragocjene robe, i sam sebe pita, odakle toliko novaca za nabavljanje svega toga. No trgovci nisu bili samo ljudi, koji su išli za sticanjem bogatstva. Među njima je bilo mnogo njih, koji su skupljali starine, koji su voljeli umjetnine, koji su se zabavljali u otmjenom društvu i nastojali da iz njega dobiju ne samo dragocjenih vijesti, ne samo novosti političke sadržine, nego i ono upoznavanje intelektualnog života, koje je sačinjavalo vanjsko obilježje otmjenog čovjeka.

Poznata je bila u Firenzi osoba Cosima dei Medici, jednog od najbogatijih bankara cijele Europe, koji je volio društvo pjesnika i filozofa te se u isto vrijeme bavio i duhovnim pitanjima. K njemu su dolazili bjegunci iz Carigrada i s Peloponeza, ljudi, koji nisu samo mnogo znali, nego i mnogo toga doživjeli i opazili. Od njih je potjecala vještina upoznavanja svijeta i njegovih običaja. Politički smjer, što su oni zastupali, nije sam po sebi mnogo značio: težnja za uspostavljanjem staroga carstva i za proganjanjem Turaka iz Europe iz dana je u dan sve se više pokazivala neprovedivom. Ali je na zapadnjake baš radi bezazlenosti ovakve političke težnje to više djelovala pojava ovih učenjaka, koji su ne

samo mnogo znali, ne samo svom znanju davali zamamljiv izgled, nego su kao ljudi opčaravali slušaoce. U cijeloj Europi se je tako razvila pod utjecajem njihova nastupa težnja za ukusnim i otmjenim formama. Ljudi nisu više voljeli grubost i neposrednost srednjih vremena, nego su pokraj velike pretvornosti umjeli svojoj vanjštini dati svečan i sa svake strane zaobljen izgled.

Zapad je zapanjeno gledao ove došljake. Duh bezbroja pitomaca se je otvarao novom intelektualnom naponu. Za njih su umjetnički interesi značili veliku stvar. Uz to su u ljubavi prema znanju i umjetnosti još bili neistrošeni. Svaka pojava je za njih značila novi doživljaj, pobudu za nov, nepatvoren zanos. Taj zanos je izazivao velike napore, izvanredna samopregaranja. Ovakvo vrijeme znači buđenje velikih energija. Čitavi ljudski životi su se posvećivali neprestanom iscrpnom radu. Nikakvo čudo stoga, da su ovi pregaoci ne samo pobudili pažnju suvremenika, nego su i političkim pobornicima pružali nove hrane u idejnom bogatstvu starine.

Na pitomom hrvatskom sjeveru bio je nadaleko na glasu dvor kneza Nikole Iločkog. Sam je Nikola bio daleko rasprostranio svoje snove i bio bi ih oživotvorio, da ga nije zaustavila turska velika sila. U tom je dijelu ravne Hrvatske, nazvane Slavonijom, i prije bilo došlo do glasa i do slave nekoliko porodica, koje su radom čitavih pokoljenja bile doprle do bogatstva i vlasti u susjednim krajevima jednorodne Bosne i etnički strane Madžarske. Nikola Iločki nije bio daleko od toga, da se kao podložnik Matijaša Korvina trajno ugnijezdi u Bosni, a od toga ga je odvratilo samo domaće bosansko plemstvo. U istoj Slavoniji se je isticao dvor Emerika i Stjepana Zapolje, kojih su potomci u 16. stoljeću stekli toliki glas. Već je bila na izmaku slava vojskovođe celjskih grofova, Jana Vitovca grebenskoga, i njegovih sinova. Ali kao prave predstavnike Renesanse ne smijemo zaboraviti Frankopane, na čelu im umnoga Bernardina, koji je po svojoj hrabrosti, svojoj naobrazbi i svome dostojanstvu jedan od najistaknutijih predstavnika nove struje u hrvatskom velikaškom zboru. Njegov sin Krsto je tek kasnije došao do slave. Ali su otac i sin svojim nastupom umjeli izazivati poštovanje na inozemnim dvorovima. Tako je Bernardin iznio rječito i dostojanstveno svoje pritužbe pred njemačkim saborom u Augsburgu. A Krstovo dopisivanje, još nedovoljno poznato, bilo bi opsežno i za današnje vrijeme.

Kao pobornik ugarskog humanizma istakao se je Ivan Vitez od Sredne, kasniji ostrogonski nadbiskup. Sredna je malo mjesto

u križevačkoj županiji. Ivanov otac, siromašan plemić iz te županije, bio je već tajnik Janka Hunyadya. Rođen god. 1400., preživio je Ivan sedamdesetu godinu, pošto je mnoge godine proboravio u Italiji. Njegov boravak u Ugarskoj bio je za napredak te zemlje od tim veće važnosti, što je do toga vremena naobrazba u najvišim krugovima Ugarske bila veoma niska. Ni pripadnici najodličnijih rodova nisu umjeli čitati ni pisati. Pismeni nisu bili ni sam palatin Vladislav Orszag de Guth ni erdeljski vojvoda Stjepan Báthory. Tek Ivan Vitez je utemeljio u Ostrogonu školu i knjižnicu, a njegov nećak, znameniti Janus Pannonius, potrošio je nevjerojatno velike svote za to, da nabavi što više književnih djela. Od Ivana Viteza iz križevačke Sredne potječu sjajni renesansni dvorovi, požunsko sveučilište, ugarska akademija u Budimu.

Nećak mu je bio biskup vesprimski, te je kao pitomac talijanskih visokih škola svratio na sebe pažnju najglasovitijih talijanskih učenjaka. Tako je mletački humanist Francesco Barbaro njega našao »čudnovatog u znanju ili, bolje reći, upravo divna«. Njegovo je pamćenje zapanjivalo ljude, koji ga nisu mogli zapitati ni za kojega starog pjesnika, a da on ne bi odmah iz pamćenja navodio ne samo pojedine njihove stihove, nego i čitava poglavlja. Vespasiano dei Bisticci, veliki knjižar u Firenzi, javno je hvalio Janusa kao izvanredna čovjeka, glasovita ne samo u Ferrari, nego po cijeloj Italiji, jer je kao 16—17-godišnji mladić bio ne samo izgrađen, nego i znamenit latinski pjesnik. Njegovi epigrami su se uspoređivali s Martialovim. Ali Pannonius ne bi bio pitomac ferrarske škole, da nije primio od nje ukus za epska spjevanja u dvorskom slogu, kako ih je njegovao hladni i odmjereni Bernardo Tasso. Sada poprimaju njegovi spisi politički smjer, najprije u prilog vojvode Francesca Gonzage, zatim njemačkog cara Fridrika IV., koji je svojatao protiv Matijaša Korvina ugarsku krunu, i napokon za poljskog kneza Kazimira. Neuspjeh zavjere, uperene protiv Matijaša, naveo je Pannoniusa na bijeg, te je našao utočište u onoj istoj Slavoniji, odakle mu je bila majka, umna Barbara Vitez, koja je toliko žrtava doprinijela za uzgoj svoga znamenitog sina. Tu u rodnom kraju u tvrđavi Medvedgradu braće Thuza je Pannonius svršio svoju životnu stazu. Pokopan je u pavlinskom samostanu u Remetama, dok mu nije nađeno drugo počivalište u Pečuhu.

Ostrogonski nadbiskup Ivan Vitez od Sredne je po svoj prilici osnivač i znamenite knjižnice u Budimpešti, kojoj su prvi čuvari, jedan za drugim, dva Dubrovčanina: Feliks i Petar Zamanja. Feliks je uz hrvatski, tvrdi se, poznavao kaldejski i arapski, i bio je znamenit u umjetnosti sitnog slikarstva. Ta je knjižnica okupila oko

sebe mnoštvo našeg svijeta, tako Serafina Bunića i Tomu Baselja, dubrovačku vlastelu, Jurja Frankopana, Ivana Stafilea iz Trogira. Dva Dubrovčanina iz kuće Gradi, Filip i Junio, bili su predstavnici na dvoru Matijaša Korvina, prvi Papin, drugi despota Đurđa Brankovića. A sama je zagrebačka biskupija imala kao nadpastira, nadbiskupa Kaloče, Slavonca Vladislava Gereba.

Kotoranin Andrija Paltašić je po Kukuljevićevu kazivanju za manje od dvadeset godina (1473.—1492.) tiskao u Mlecima ništa manje od tridesetak po naslovu poznatih djela. S njim se bijaše združio Dubrovčanin Boninus de Boninis, koji je u Bresciji izdao 37 djela. Šimun Paskvili, pripadnik jedne kotorske vlasteoske porodice, bavio se je također od 1480. do 1490. tiskanjem knjiga. Dva bogoslovna djela izdao je u Mlecima Juraj Dalmatin god. 1482. i 1484. Glagolske knjige je tiskao u Senju Grgur Senjanin god. 1507. i 1508. U Napulju je, kako se čini, Martin iz Dubrovnika god. 1536. izdao tiskom »Quaestiones Forcianas Philaletis Polytopiensis«.

No kad je bilo toliko naših tiskara u stranom svijetu, to naslućuje svakako i dosta obilatu književnu proizvodnju. A da su naši krajevi na tom polju bogati, najbolji će nam pružati dokaz nabrajanje starih pisaca, kojih djela nisu nažalost doprla do nas. Cijela je Europa zahvaljujući izumu tiska prelazila onda iz nepismenosti u pismenost. Ono što je kazao Victor Hugo u svom romanu »Notre Dame«, da će tiskana riječ potisnuti riječ uklesanu u kamenu, obistinilo se baš u onim godinama u našim krajevima.

Ali je onda nastalo krupno pitanje, kako da se piše. Tri su pisma kod nas bila u upotrebi. Hrvate i Bugare je jedne drugima približavala glagoljica, ostatak iz vremena, kad su bugarska i hrvatska država imale zajedničke granice. Kao glagoljica, i ćirilica je imala dva područja: istočno i zapadno. Bosančicom su pisali ljudi u hrvatskim područjima: u Bosni i u Primorju; sva je prilika, da je tim pismom bio napisan ne samo poljički statut, nego, kako Crnčić misli, i onaj primjerak hrvatske kronike, što ga je Dmine Papalić ustupio Marku Maruliću. A tom je baš prilikom uskrslo pitanje o trećem pismu: o latinici, t. j. o upotrebi latinskih slova za izražavanje hrvatskoga govora. Međutim je glagoljica bila još u stalnoj upotrebi u splitskoj, trogirskoj, šibenskoj, zadarskoj, ninskoj, krčkoj, senjsko-modruškoj, puljskoj, pićanskoj i tršćanskoj biskupiji.

Prodiranje klasičke naobrazbe je donijelo međutim sobom, da je sve veći broj svećenika dobro poznavao latinski jezik i težio za tim da latinska slova upotrebi i u književnom radu.

Pripadnici redova Sv. Franje i Sv. Dominika su velikim dijelom iz naših krajeva, ljudi ne samo pobožni, nego i učeni. Njihovi spisi su pobožne sadržine, a bili su upravljeni narodu, te su se mnogo i marljivo čitali. Često su pisani latinski. Mnogo se je cijenilo Tumačenje evanđelja i psalama Ivana Zagrepčanina. Ivan je umro na putu u Rim, kamo je pratio kneza Fridrika Celjskoga. U Rimu je bio učitelj bogoslovlja Jakob iz Splita god. 1445. Dubrovčanin Serafin Bunić i Kotoranin (sudeći bar po prezimenu) Toma Bazilij bili su nastavnici bogoslovlja u Padovi i Budimu. Tajnik pape Siksta IV. i profesor u Parizu bijaše onda Marijan Bondenalić. Trebinjski biskup Jakob iz Dubrovnika je napisao tumačenje Davidovih psalama. Iz Šibenika potječe Šimun Divnić (Difnico), koga Juraj Sisgoreo visoko hvali u svojim »Elegijama«. Sasvim u duhu crkvene obnove izdao je na tisak u Mlecima Šimun iz Hvara svoju raspravu o križu. Iz samog se naslova te knjige vidi, da je bio na upravi crkve Sv. Marije »de Murelis« u biskupiji Padovi. Na veliki glas je izišao Juraj Dobrotić, nazvan Benignus, podrijetlom iz Bosne, gdje je stupio u franjevački red: dobio je naslov nadbiskupa Nazareta i bio je ljubimac, kako veli Kukuljević, Cosima i Lorenza dei Medici. Svoj boravak nije međutim ograničio na Firenzu, gdje je bio čuven kao učitelj bogoslovlja, nego je putovao daleko po Njemačkoj, Francuskoj i Engleskoj i sudjelovao živo u svim prepirkama političke i vjerske sadržine, koje su zaokupljale društvo onoga vremena, Ono, što je još danas primjer muževnosti i neustrašivosti, jest njegov stav prilikom parnice Jeronima Savonarole. Čvrsto je zastupao mišljenje, da Savonarola nije krivovjerac i da stoga nije imao biti spaljen. To mišljenje je zastupao u spisu »Dialogus in defensionem prophetiarum fratris Hieronymi de Ferrara«. Dobrotić je u inozemstvu osjećao uvijek privrženost prema svojoj domovini. Svoj spis o naravi nebeskog duha je upravio dubrovačkom senatu, a tiskar mu je bio Dubrovčanin Elije Lampridije Crijević (Cerva).

Tako su i drugi naši ljudi dolazili onda do glasa po cijeloj Europi. Benko Benković iz Zadra, profesor pariske Sorbone, raspravljao je o politici i filozofiji. Toma iz Osora poznat je po cijeloj Francuskoj kao sveti čovjek (le saint homme). Dominikanac Luka Martinusije je izdao svoje »Savjete« (Consilia), o kojima piše s pohvalom Klement Ranjina. Drugi Dominikanac Grgur Budisalić je ostavio dubrovačkoj knjižnici svoja umna blagoslovna djela. Ako s njega krenemo dalje u 15. stoljeće, sretamo u Dubrovniku osnivače tamošnje dominikanske knjižnice Valentina Medojevića i Vinka Bakrovića. U Bologni i Veneciji je predavao Augu-

stin Nalješković (Natalis), biskup trebinjski, otmjen pisac, a da ne govorimo o znamenitom Klementu Ranjini, kojega su djela uživala u ono vrijeme europski glas. Skoro nema poznate dubrovačke porodice, koja ne bi u ono vrijeme dala nauci ili lijepoj knjizi svoj znamenit prilog. Tu dolaze do glasa Gradići, Sorkočevići, Gučetići, Bobalići, a da ne nabrajamo ljude iz skromnijih kuća, koji su kao redovnici visoko dizali glas svoga rodnoga grada.

Ni Kotor nije onda zaostajao iza Dubrovnika po umnom bogatstvu. I tu je bilo vlasteoskih i građanskih sinova, koji su se odlikovali umnim proizvodima. Tako stara porodica Buće, koja je u 14. stoljeću brojila nekoliko znamenitih državnika, u 15. i osobito u 16. stoljeću zna za Vicka i Dominika, oba iz dominikanskog reda, koji su sa svojim bogoslovnim spisima izašli na glas. Osobito je Dominik Buća poznat zbog svojeg poziva Marku Maruliću, da se obrati papi Hadrijanu VI. za pokretanje križarskog rata protiv Osmanlija, onog istog pape Hadrijana, kojemu je i Krsto Frankopan uputio svoju poruku o ugroženom stanju Hrvatske.

Ako nas ova pojedinost upućuje na to, da zamišljamo žive veze između južnog i sjevernog našeg Primorja, između naših gradskih zajednica i područja, kojim su vladali trsatski knezovi iz Frankopanske loze, jače se još pokazuje ta slika, kad gledamo na rad, što su ga razvili hrvatski intelektualci na ugarskom dvoru. Njihovo je djelovanje doduše služilo zadaći, da raširе praktično znanje o mnogim bogoslovskim pitanjima. Oni pišu o redu službe Božje, o sadržini brevijara, o poslanicama, o uređenju bratovština, o razgovorima Sv. Grgura i Sv. Augustina, o prijevodima iz Svetog Pisma. Ali ne pišu to samo za sebe i za pitomce duhovnog zvanja, nego i za učene plemiće, za kneza Anža Frankopana. Ima ih iz Krka, te bogate riznice duhovnika, iz susjedne Istre, ali ih ima čak iz dalekog Kotora. Tako je modruški biskup Nikola, rodom iz Kotora, bio na glasu ne samo zbog svojih bogoslovnih rasprava, nego i kao vješt diplomat u službi Sv. Stolice i samoga Matijaša Korvina. Sačuvan je njegov rukopis u knjižnici propagande u Rimu, gdje se opsežno brani upotreba staroslavenskog jezika u službi Božjoj. Bez sumnje je on našao oslonca svome radu u samoj modruškoj biskupiji, jer su baš potkraj 15. stoljeća izlazili glagolski brevijari i pobožne knjige ne samo u krajevima oko Senja, nego i u Istri pa sve do samoga Trsta. Toj vrsti radova pripadala je zbirka fra Bernardina Splićanina, prijevod evanđelja i poslanica od Marka Andrijulića, izdanje Nikole Marinova Ranjine, Blagdanar Andrije Novljanina, misal Jurja Senjanina, Korizmenik fratra Ruperta.

No pokraj duhovne njeguju umni radnici iz naših krajeva i svjetovnu filozofiju. Tako Zadranin Ivan Križan (Crisalio) raspravlja o svjetovnoj filozofiji kao nastavnik na padovskom sveučilištu (1492.). A prije spomenuti Dobrotić-Benignus sam piše o sebi, da je za svoje obrazovanje pohodio sveučilišta u Parizu, Oxfordu, Firenzi, Paviji, Bologni, Urbinu, Ferrari i Rimu. Nikola Kotoranin je čak nastojao da izvan vjere traži stvarne dokaze o životnoj zadaći čovjeka (an sint ulla in rerum natura vestigia unde mortales certam sui finis rationem condiscere possint).

Stoljeću otkrića Amerike pripadaju djela o zvjezdarstvu i o matematici. Tu se isticao poznati nam Ivan Vitez iz Sredne blizu Križevaca, koji je jednako bio u milosti kod pape Pija II., umnog Eneje Silvija Piccolomini, i kralja Matijaša Korvina. Njegovi su prijatelji Purbach i Regiomontanus. Prvi od njih, iz Donje Austrije, izdao je u Italiji svoje popise stalnih zvijezda i planeta. Regiomontanus, zapravo Johannes Müller iz Königsberga u Franačkoj, stajao je u vezama s kardinalom Besarionom, učio u Italiji starogrčki jezik i služio nekoliko godina Matijašu Korvinu, prije nego što je osnovao tiskaru u Nürnbergu, gdje se bavio reformom koledara, dok nije postao biskupom Regensburga. Dvor Matijaša Korvina je od toga vremena otvoren matematičarima i zemljopiscima. Astrologija i astronomija goje se usporedo, a na samom kraljevskom dvoru ima sprava i očnika, koji dolaze iz Dubrovnika. Na glasu je kao astrolog Feliks iz Dubrovnika. Pa i nećak Ivana Viteza od Sredne, Janus Pannonius, izdao je, kako ga hvali Gazulić, »veterum astrologorum sententias«. Matematikom se bavi u osamljenosti samostana na otoku Sv. Andrije Mavro Vetranić. Benka Mišulića iz Paga hvali Padovanac Fusko Paladij kao čovjeka veoma vješta u astrologiji i u građanskom i kanonskom pravu. Isti Fusko Paladij hvali zbog znanja matematike Antuna Nimiru iz Raba.

Bavljenje klasičkim jezicima je pooštrilo razumijevanje gramatike. Za čudo su naši primorci, prije nego što bi se latili teške zadaće da utvrde pravila hrvatske gramatike, pokušavali, da svoju vještinu iskušaju na drugim jezicima. Načelnik Ankone bijaše Francesco Fortunio, koji se nazvao Dalmata i Schiavone. Njegova su »Pravila za proučavanje talijanskog pučkog govora«, koja su doživjela 16 izdanja. Neki priručnik je izradio Anđelo Martinis iz Dubrovnika, »da se mlađem naraštaju omogući učenje gramatike«. Slična poučna knjiga potječe od Šimuna Trogiranina. Skadranin Marin Becichemo na glasu je kao vrstan nastavnik u Dubrovniku (1495.), prije nego što je postao tajnikom i poslanikom mletačke

republike, te je na svršetku učiteljevao u Bresciji i Padovi. No svi ovi umovi blijede pred veličinom Kotoranina Tripa Bizantija, koji je bio doktor građanskog i kanonskog prava, filozofije i bogoslovlja i profesor na sveučilištima u Bologni i Peruđi, dok ga papa Leon X. ne otpremi iz modenske kneževske knjižnice u Kotor, da tu bude biskupom od 1513. do 1540.

Za jednog vladara, koji daleko postavlja svoje ciljeve, kao što je to bez sumnje bio Matijaš Korvin, značila je mnogo »kraljevska znanost«, a to je bila povijest. Nikakvo čudo stoga, što je nastojao okupiti oko sebe pisce, koji bi ga mogli obavijestiti o događajima prošlog vremena. Tu nam dolaze opet pred oči Ivan Vitez iz Sredne i njegov nećak Janko iz Kešicana, znameniti Janus Pannonius, koji je prvi napisao madžarsku gramatiku, dajući tako tom neukom narodu prve početke u poznavanju jezika. Ivan Vitez je sastavio historičke poslanice o događajima između cara Fridrika IV. i kralja Matijaša Korvina od 1445. do 1451. Taj je spis sačuvao kanonik zagrebačke biskupije Pavao Ivanić, koji je neko vrijeme bio bilježnik u kancelariji kralja Matijaša. Samo po kasnijim piscima znamo za povijest Dalmacije Šibenčanina Ivana Barbete. U Zadru je Krsto Crisonius napisao svoj »Isolario Dalmatico«. Koriolan Cippico iz Trogira (1425.—1493.) daje na otmjenom latinskom jeziku opis ratovanja Petra Moceniga protiv Turaka, u kojem ratovanju je sam on, Cippico, bio sudionik. Sin Koriolana Cippica bio je zadarski nadbiskup Ivan, koji je djelo svoga oca izdao na talijanskom jeziku. Ljudevit Crijević, kao pisac Cervarius Tubero, opisao je događaje, koji su se zbili »između Panonaca i Turaka« od 1490. do 1522. god. Crijević je bio ne samo izvrstan pisac, nego i čovjek otvorenih pogleda osobito u vjerskim pitanjima. Opat benediktinskog reda, bio je pitomac pariskog sveučilišta i u zrelijim godinama član akademije u Sieni. Daljina ga nije međutim priječila, da stoji u tijesnim odnosima s kaločkim nadbiskupom Grgurom Frankopanom. Od Crijevića ima zanimljiva rasprava o podrijetlu i običajima Turaka, a sam ga je Frankopan ponukao, da je napiše.

O podrijetlu dubrovačkih porodica skupili su dragocjenih podataka tri člana porodice Tiburtini, i to Bjeloslav, njegov nećak Ivan Evnđelist i nećak ovoga, Gabrijelov sin Ivan Evanđelist. Istim predmetom se bavio Ambroz Ranjina, Dominikanac, kojega je djelo tiskano u Mlecima. Kasnijem vremenu pripada Nikola Marinov Ranjina, pisac dubrovačkih anala. Brno Getaldić je spominjao Dubrovčane iz reda Sv. Dominika, a Petar Binčula ili Bocignoli je za Karla V. napisao raspravu o Vlasima i drugu o razlozima, zbog

kojih se je Ahmed digao protiv brata, sultana Sulejmana II. Tajnik despota Đurđa Brankovića bio je Dubrovčanin Paško Sorkočević, kojega poslanice hvali Dolci. Nikola Kotoranin, koji je bio modruški biskup, bio je u živom dopisivanju u poslovima posljednjeg bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića. Marin Barletius iz Skadra bio je također čovjek poznat skoro po svim našim krajevima: opisao je tursko osvojenje Skadra i hvalio Skenderbega.

Tajnik kardinala Perraulta, a kasnije Maksimilijana Habsburškog, bio je Korčulanin Jakob Banišić (Banisio), čovjek velikog ugleda pod Karlom V. Od njega postoji dopisivanje s kardinalom Bembom, Erazmom Roterdamskim, Pirckheimerom, Roussetom. Ugledan čovjek i pisac bio je Hvaranin Vinko Pribojević. Od njega imamo poslanicu o podrijetlu i znamenitostima Slavena, koja je tiskana u Mlecima. Hvaranin Nikola Palladini spominje se u Mlecima kao vitez reda zlatne nošnje (toga d'oro). Kasnijem vremenu pripada tajnik Ludovika II., erdeljski biskup i vatreni pristaša Ivana Zapoljskog Ivan Stafileo iz Trogira. Ali su još sada vrijedni spomena životopisi splitskih i salonitanskih nadbiskupa od Tome Nigrisa. Farlati se obilato poslužio opisom događaja u spliskoj okolici, što ga je ostavio Jakob Gaudentius. Martin iz Šibenika je god. 1489. napisao izgubljeni nam ljetopis Dalmacije, a modruški biskup Šimun Benja-Kožičić iz Zadra ostavio je »ilirske spomenike«, koji su se nalazili do god. 1805. u knjižnici rimske Propagande. Njegovu crkvenu povijest Dalmacije nastavio je Rafael Levaković. Djelo je upotrebio Farlati za svoj »Illyricum sacrum«. Iz Šibenika bio je Feliks Petančić, kancelar kraljice Beatrice, žene Matijaša Korvina, i čuvar kraljeve knjižnice.

Za neke osobe iz toga vremena nije izvjesno, jesu li zbilja iz naših krajeva, premda su nosile naziv Schiavone ili Dalmata. Tako je Pavao Cortesius, tajnik pape Aleksandra VI. i Pavla IV., napisao nekoliko pravnih djela o tumačenju Petra Lombarda, o značaju kardinalskog položaja, zatim razgovor o znamenitim ljudima.

Zgode iz vremena mohačke bitke i poslije bitke opisali su dosta živahno ljudi, koji su živjeli na ugarskom dvoru, tako Križevčanin Ivan Zrmeg Bontoševački, Slavonac Stjepan Brodarić, pop Juraj iz Kamenice u Srijemu. Dva Frankopana, Franjo i Vuk, prvi kaločki nadbiskup, a drugi svjetovnjak, isticali su se u diplomatskoj službi u prvoj polovini 16. stoljeća. Povijest svoga vremena dao je Vuk Frankopan u svome znamenitom govoru, upravljenom Karlu V. i tiskanom u Augsburgu. Matija Bel je pak pohvalno iznio djelo Pavla Gregorijanečkog o ugarskim događajima.

To međutim nisu bili suvremenici Matijaševi, nego vremenom

daleko poslije njega. Ali su crpili po svoj prilici iz starijih predložaka, koji nam nisu sačuvani. Tako se spominje iz Lukorana blizu Zadra Šimun Jurjev Klimentović s kronikom od početka svijeta do god. 1512., koju je nastavio Šibenčanin Šimun Glavić. Tako se spominju u sjevernom zakutku našeg Primorja, osim modruškog biskupa Kožičića, Martin Lapčanin i Filip Novljanin.

Vrijeme Matijaša Korvina je doba modernog, klasičkog zakonodavstva. Kralj je namjeravao jednom za uvijek utvrditi osnove ustava zemalja udruženih s krunom Sv. Stjepana. To je značilo početak novoj predaji pravnih studija, koja se imala nastaviti sve do duboko u 19. stoljeće.

Na tom putu su, kao i na drugim, prednjačili naši ljudi. Stara znamenitost zagrebačke biskupije kao prosvjetnog središta pokaza se i ovom prilikom. Kanonik Blaž Moravčanin iz Glavnice je nakon posjeta sveučilištima u Padovi i Ferrari napisao raspravu o dekretalijama kanonskog prava. Drugi kanonik, Martin iz Grande, izložio je sadržaj zakona o pozivima i o zakletvama. Fantin de Valle od kuće Ciprianisa, rodom iz Trogira, bio je hvaljen kao izvrstan izvjestitelj, u parnicama pred Sv. Stolicom. Za njega se navodi, da je važno njegovo sudjelovanje u odlukama Rote i kod osnivanja zavoda Sv. Jeronima u Rimu. Placido Menčetić iz Dubrovnika je priređivao izvode iz Gracijanovih dekreta za praktičnu primjenu u crkvi. Rimsko građansko pravo je predavao u Padovi i Peruđi Ragusio de Raguseis, svakako Dubrovčanin. Kao izvrsna pravnika hvalili su Marina Menčetića, a Luka Bunić se spominje na dvoru Matijaša Korvina kao dubrovački poslanik u pitanju ostavštine hercega Stjepana Kosače. Mato Ranjina je kao pravnik bio tajnik kardinala della Rovere, kasnijeg pape Julija II. Grb kuće Ranjina je postavljen na općinskoj vijećnici u Firenzi kao znak priznanja Lovru Ranjini. Trogiranin Ivan Stafileo bijaše profesor crkvenog prava u Rimu. Predaja velikih pravnika iz 15. stoljeća nasljeđivala se je u Primorju kroz cijelo 16. stoljeće.

Za pojedine gradske općine znači ugled njihovih liječnika veliko sredstvo u politici. Tako su osobito dubrovački liječnici uspijevali da nađu pristup na vladarskim dvorovima. To su bili dobrim dijelom takozvani sveznadari, ljudi koji su se bavili ne samo liječenjem, nego astrologijom, alkemijom i matematikom. Njihovo znanje je bilo više teoretsko negoli praktično. Kod njih je dar opažanja značio mnogo više negoli poznavanje osnova nauke. Neki su bili u isto vrijeme liječnici i trgovci, koji su vršili diplomatsku i sudsku službu, a znaju za njih brojni dvorovi toga

vremena. Benko Kotruljo, kotorski pučanin, prognan iz Dubrovnika, ministar i otpremnik poslova napuljskih kraljeva Alfonsa i Ferdinanda, napisa ne samo znamenito djelo o trgovini i o savršenom trgovcu (della mercatura e del mercante perfetto), nego i raspravu, kako treba ženu odvesti (de uxore ducenda).

No razlika između vremena preporoda i ranijeg vremena nije samo u mehaničkom izučavanju starine, ne samo u savršenom poznavanju latinskog i grčkog klasičkog jezika, ne samo u uglađenom pisanju po uzoru starih klasičara, nego i u prisvajanju načina mišljenja, kako je bio u običaju u klasičnom svijetu. Renesansa znači naime i nov način shvaćanja životne zadaće. To je novo shvaćanje međutim značilo gotov sukob ne samo sa sredovječnim gledanjem na svijet, nego i s narodnom naobrazbom, kako se bila razvila u svim krajevima Europe. Kao što su Talijani odvraćani od njegovanja narodnog jezika, premda je bio stekao toliko savršenosti u djelima Dantea i Boccaccia, nastala je i kod nas težnja, da se narodni jezik zanemari prema svjetskom jeziku, a kao takav se smatrao latinski.

Takva je težnja mogla naići na to veći odziv u našem Primorju, što je tu rimska tradicija još uvijek živjela skoro bez prekida. Lakše je bilo stoga talijanskim sveučilištima mamiti k sebi naše Primorce, negoli radoznali svijet s daljega Zapada. Pa i bjegunačka struja je najprije išla kroz naše krajeve, katkada prije nego što bi se dotakla nedaleke Italije. No, iza prvog vremena klasičke zaslijepljenosti, pojavljuje se živa narodna predaja.

Ivan Vitez iz Sredne je mogao u doticaju sa starinom za neko vrijeme zaboraviti svoj slavonski zavičaj. To je isto mogao i njegov nećak, Janus Pannonius. Pa i Dubrovčanin Elije Lampridije Cerva (Crijević), koji je do smrti ostao privržen svom rodnom gradu, premda je u Rimu okrunjen lovorovim vijencem tamošnje Akademije, prvi poslije Franceska Petrarke. No i kod njih je težnja za zbližavanjem starini imala uz kulturno i svoje posebno političko značenje. Borba protiv Osmanlija je tražila političko zalaganje, čvrsto koncentriranje svih energija. A za to je moglo biti podesno suzbijanje izrazitog narodnog pravca i isticanje tješnje suradnje cijelog zapadnoga kršćanstva.

A za to zapadno kršćanstvo je baš latinski jezik značio sredstvo sveopćeg razumijevanja i političke suradnje. Latinski jezik je u tim prilikama međunarodni jezik cijele naobražene Europe.

Za Matijaša Korvina dakako znači klasički preporod moćno političko oruđe. Po svome shvaćanju politike nije on bio daleko od

sklonosti velike gospode talijanske Renesanse, koja su, citirajući Cicerona, Tacita, Livija i Pandekte, dolazila do zaključka, da vladara ne veže ni jedan zakon (princeps legibus solutus). Bez sumnje je njegovo vjenčanje s Beatricom Aragonskom značilo ne samo djelo sklonosti, nego isticanje jasnog političkog programa.

Tu se ugarski i hrvatski kralj nalazio u svijesnoj suprotnosti sa svojim suparnikom i susjedom, Fridrikom IV. Habsburškim. Dok je on u svijesnom podražavanju medicejske Firenze i dvora Malateste u Riminiju nastojao da podigne vlast monarha prema prelatima i velikašima, da sjajnim zgradama i izdašnim raskošem opsjeni suvremenike, živio je Fridrik IV. uza sve to, što mu je kancelar bio umni Enej Silvije Piccolomini, povučeno u svojem ladanjskom Tuskulu, njegujući svoje vrtove i životinje, umujući o zvjezdarstvu i alkemiji. Dok je Fridrik IV. još volio u umjetnosti i u tihoj povučenosti način mišljenja svojstven srednjem vijeku, držao je Matijaš Korvin svoga povjesničara Bonfinija uza se i nastojao da u basreljefima dvora u Budimu dade izraza svome klasičkom ukusu i svojim apsolutističkim težnjama. A graditelj i klesar bio mu je naš Primorac, Ivan Dalmatinac.

Nije trebalo dugo međutim, a da se pojavi živa reakcija protiv takve težnje u redovima baš onih ljudi, koji su toliko njegovali podražavanje starine. U zavjeru naperenu protiv Matijaša Korvina bili su upleteni baš Ivan Vitez od Srcdne i njegov nećak, vesprimski biskup Janus Pannonius. Tom je prilikom Pannonius ovakvu poruku otpremio u Italiju:

> Primus ego Eridani patrium de gurgite ad Histrum
> Mnemonidae Phoebo ducam comitante sorores,
> primus Nysaeos referam tibi, *Drave* corymbos,
> ac viridi in ripa centum sublime columnis
> constituam templum.

A vladar, kojega su zavjerenici namijenili ovom prilikom Ugarskoj, bio je poljski knez Kazimir.

S Primorja su međutim odjekivali glasovi naše narodne frule. To je još predvečerje Marulićeve Judite. Još se nisu pojavili ni Marin Držić ni Andrija Čubranović, premda ne može biti sumnje, da su naši primorski gradovi doživjeli izvedbu pobožnih misterija, svejedno, po bizantinskom ili zapadnjačkom uzoru. Još nije bilo došlo vrijeme Hanibalu Luciću ni Petru Hektoroviću, koji su, obojica hvarski plemići, imali zadiviti svoje suvremenike, prvi svojom »Robinjom«, drugi ribarskim razgovorom. Još nije bila

zapjevala krepka vila Petra Zoranića u svojim mirisavim »Planinama« s vruljama i pastirima. Još nije u vatrenoj rodoljubnoj pjesmi Splićanin Marulić bio prikazao junačku Juditu, kako se osvećuje ugnjetaču svoga naroda, oholom Olofernu. Ali je već Juraj Sisgoreo iz Šibenika pokraj svojih latinskih pjesama sastavio raspravu »o životu u ilirskim (hrvatskim) krajevima«.

Vrijeme Matijaša Korvina je bilo ispunjeno zamašnim slutnjama. Zato je baš umni život kod nas tako izvanredno živ. Više se nego igdje ističe ta živost, kad se uporeduju na izmaku 15. stoljeća Ugarska i Hrvatska. Premda je Ugarska već petsto godina u srednjoj Europi bila jak čimbenik, te je u nekoliko navrata bila odlučno zahvatila u sudbinu Podunavlja, ipak je ona za umni rad, koji joj je toliko bio od potrebe u doba pogranične opasnosti, trebala neminovno hrvatsku suradnju. A ta joj je suradnja bila tim potrebitija, što je inače oskudijevala ljudima, koji bi mogli djelovati reprezentativno.

HAZIM ŠABANOVIĆ, SARAJEVO

IBRAHIM PAŠA POŽEŠKI VELIKI VEZIR SULEJMANA II.

Šesnaesto stoljeće, vrijeme sudbonosnih katastrofa i cijepanja sredovječne Hrvatske, izvelo je na pozornicu svjetske povijesti velike i čuvene vladare na Istoku i na Zapadu. To je stoljeće, koje se moglo pohvaliti njemačkim carem Karlom V., francuskim kraljem Franjom I., engleskim Henrikom VIII., ruskim carem Ivanom Vasiljevićem Groznim, Sigismundom I. kraljem poljskim, papom Lavom X., perzijskim šahom Ismailom i Ekberom, carem mogulskim; ali je najveći među njima bio Sulejman II. Veličanstveni, sultan osmanlijski. Taj »gospodar svoga stoljeća« dijelio je opet svoju veličinu s jednim drugim čovjekom, kome njegova vladavina ima zahvaliti svoj sjaj. To je veliki vezir Ibrahim-paša, čovjek kakav je priličio velikom vladaru, kao što je bio Sulejman II. Veličanstveni. Taj slavni Slavonac, s kojim je Sulejman dijelio svoju moć, jedna je od najistaknutijih osoba cijele osmanlijske povijesti, najmoćniji Hrvat u turskoj carevini, a bez sumnje u političkoj povijesti najslavniji čovjek što ga je rodila Panonska Hrvatska, koji se je u prilikama svoga vremena pojavio izvan užega kruga svoga naroda na pozornici, na kojoj su se odigravali svjetski događaji.

Ni jedna starija kritički pisana turska povijest ne govori o podrijetlu Ibrahim-pašinu[1], a i sve ostale izvješćuju o tom općenito i nesigurno. Tako, na primjer, u »Hadikatul-vuzera«[2] kaže se za njegovo podrijetlo: »erfendžijul-asldur ...«, podrijetlom Europljanin, a onda se dalje kaže, da je njegovo podrijetlo vezano za nekog Janka, sina Matijanova, koji se proslavio gradnjom tvrdih bedema carigradskih. Isto je rečeno u »Hadikatul-dževami[3] i kod Munedžim baše[4]. Hajrulah efendija[5] također navodi gornji citat, a onda kaže, da Ibrahim-paša potječe iz neke ugledne talijanske kuće, a po jednoj predaji kaže, da je Ibrahim-paša grčkoga podrijetla. U »Kamusul-alam«-u[6] izričito stoji, da je Ibrahim-paša iz Genove.

Ni kršćanska vrela ne govore složno o podrijetlu Ibrahim-pašinu. Hammer[7] misli, da je Ibrahim-paša grčki rob, a Jorga[8] opet, povodeći se za Alberiem, piše: »Er war der Sohn eines christlichen Bauern, eines armen Albaniers in Parga...« Pisalo se i da je bio podanik mletačke republike[9].

To su sva moguća naklapanja o rodu Ibrahim-pašinu, a mislim, da će svatko priznati tvrdnju »Sidžili-Osmani«-a[10], koji je napisan po autentičnim vrelima. Tu se kaže: »damad šehrijari Ibrahim-paša *požegalidur*«, to jest: »carski zet Ibrahim-paša je iz Požege«. Istinitost ovoga navoda potvrđuje i činjenica, da je sultan Sulejman baš u Požegi podijelio Ibrahim-paši velika imanja, kako to piše Julije Kempf u svom djelu o Požegi. Pomisao, da bi oblik »Požega« mogao nastati omaškom od »Parga«, koje se riječi u turskom slično pišu, nema temelja, jer imademo više slučajeva, da mletačke vijesti o podrijetlu nekih znamenitih Hrvata na Porti nisu nimalo pouzdane.

Ibrahim-paša, veliki vezir, sagradio je na Udbini veliki »karavan saraj« (trgovačko svratište) 1531. godine[11]. To je — što se do sada zna — jedini spomen Ibrahim-pašin u našim krajevima. Ako je i bio u tuđoj službi, tim je djelom poslužio svom narodu, a podupirao je ljude iz svih krajeva našega juga. Njemu imamo zahvaliti treće begovanje Husrevbegovo u Bosni, doba, u kome je podigao većinu svojih zadužbina[12]. Stoga, u koliko mi podatci dopuštaju, pokušat ću upoznati našu javnost s ovim našim zemljakom, koji je punih trinaest godina (od lipnja 1523. do pogubljenja 15. ožujka 1536.) sjedio na stolici velikog vezira i odlučivao o sudbini osmanlijske imperije u doba, kada je ona proživljavala svoje najslavnije dane.

Ibrahim-paša je ugledao svijet u romantičnoj Slavonskoj Požegi u zadnjem deceniju 15. stoljeća (1496.). Ni izdaleka nije osvijetljena mladost Ibrahimova. To je u psihologiji svakog renegata, da mu se u prvim godinama karijere krije svaka veza s etnički stranom starinom, jer mu smeta u napredovanju. Kao dječak uhvaćen je Ibrahim u nekoj vojnoj ekspediciji[13] i odveden u roblje. Dopao je u vlasništvo nekog emira u Kefi, turskom sandžakatu na Krimu. Ovaj ga, nakon što je primio Islam i novo ime, pokloni princu Sulejmanu[14]. Kao rob uzrastao je Ibrahim zajedno sa Sulejmanom u Manisi, gdje je Ibrahim svojim lijepim vladanjem i mudrošću[15] zadobio ne samo povjerenje, nego i prijateljstvo svoga gospodara. On je znao pun skladnosti hrabriti mladog princa, čitajući mu o velikim ratnim junaštvima.

Kada je god. 1520. sultan Sulejman došao na prijestol, pojavio se i Ibrahim sa nekim dostojanstvima na njegovu dvoru. Znamo, da je tada bio starješina sokolara, da je imao čast carskog silahdara (čuvara oružja) i napokon hasodabaše[16]. To je komora tjelesnih paža sultanovih, kojima je on bio starješinom. Na toj je časti ostao

sve do god. 1523. Zbog njegova savjesna rada i vjernosti ugled mu je na dvoru brzo porastao. Darovitost i okretnost pomogoše mu u brzom napredovanju. Turci imaju poslovicu, koja kaže: Bog, kad hoće nekom dati visok položaj, obdari ga sposobnošću. Tako je bilo i s mladim Ibrahimom. Veliki sultan upoznao je njegove sposobnosti. Sulejmanova veličina i nije toliko u osobnim djelima njegovim, koliko u vještini odabrati darovite i spremne ljude, državnike širokih pogleda, koji svoj rad ne snuju na godinu, dvije, nego gledaju na nekoliko decenija unaprijed. Upoznavši sultan u Ibrahimu vrijedna i razborita čovjeka, korisna po njegovo prostrano carstvo, htjede mu dati više mjesto.

Ženidba sa Skenderpašinom kćerkom učvrsti još više ugled mladog ljubimca sultanova[17], dok napokon u lipnju 1523. godine ne izjavi sultan tadanjem velikom veziru Piri Mehmed-paši, da svom prijatelju iz mladosti Ibrahimu želi dati visok položaj[18], i upita ga, koje bi to mjesto za njega bilo zgodno. »Vašem slugi (Ibrahimu) priliči čast velikoga vezira«[19], odgovori mu stari paša. Ta se misao sultanu toliko svidjela, da je odmah umirovio Piri Mehmed-pašu i istoga časa izdao ovu diplomu, kojom imenuje Ibrahima velikim vezirom i seraskerom (vrhovnim zapovjednikom vojske):

»Ovim određujem, da ti od sada pa unaprijed budeš moj veliki vezir i serasker. Na tu čast ja te podižem u svim mojim krajevima. Moji veziri, beglerbezi, vojnički suci, učenjaci, suci, seidi, seiši, dvorski dostojanstvenici, državni poglavari, sandžak-bezi, subaše, ceribaše i sva moja pobjedonosna vojska, veliki i maleni, niskog i plemićkog podrijetla, svi stanovnici mojih krajeva i pokrajina, građani i seljaci, bogataši i siromasi, plemići i pučani, sve osobe moraju priznati gore spomenutoga velikog vezira za seraskera; kao takova cijeniti ga i poštivati; prema njemu se vladati kao prema seraskeru; uvijek mu biti pri ruci i sve, što on reče i drži, smatrati kao zapovijed, koja je izašla iz mojih usta, iz kojih se lije biser; svom pomnjom slušati njegove riječi i priznati ih sa izrazom poštovanja. Što se tiče državnih poslova, nek se ni za točku ne udalje od njegove volje, niti je bilo kad omalovažavaju. Skidanje i postavljanje svih beglerbegova i sadžakbegova, kao i svih drugih služba, te viših i nižih časti, koliko na mom sretnom dvoru, toliko i u pokrajinama, zavisit će jedino od njegove konačne odluke i njegove dalekosežne uviđavnosti. Tako eto on imade raditi obazirući se na propise, koje sobom nosi dostojanstvo velikoga vezira i seraskera; postupati po pravici i zakonu, da ne propusti ništa što

bi, uzevši u obzir razne staleže, jedne zapostavljalo drugima. Svaki put, kad moja uzvišena osoba pođe na bojno polje, ili kad ustreba podignuti vojsku pod oružje, poslovi seraskera ili vrhovnog zapovjedništva bit će povjereni njegovu dalekovidnom savjetu i dubokoj uviđavnost, pak se nitko ne će usuditi da zaniječe poslušnost njemu, dok bude zapovijedao.

Sve, što on bude smatrao dobrim da učini s obzirom na svoje vojnike, pa ticalo se to bilo dodjeljivanja sandžakata, bilo doznačivanja feuda i potpora ili podjeljivanja časti i služba, sve, što on u tome pravcu učini, ili odluči, podijeli ili sastavi, svaki povišak ili dar (izuzevši kraljevske nadarbine cijeloj vojsci), bit će smatrano kao pripušteno od našeg veličanstva.

Dogodi li se, da protiv moje visoke zapovijedi ili protiv kanuna ma i jedan čovjek od mojih pobjedonosnih jedinica (ne dao Bog) zaniječe poslušnost zapovijedi, pa i samo migu, moga velikoga vezira i gore spomenutog seraskera, ili da slučajno podložnike nasiljem ili silom natjera na takovo što, moj uzvišeni dvor ne će časka počasiti da takova ili takove, pa bilo ih ne znam koliko, neposredno ne kazni kaznom koju su zaslužili. Oni istoga toga časa potpadaju pod kaznene zakone kao strašni primjer na osvijest svih ostalih.«[20]

Tako se eto mladi Ibrahim-paša u dvadesetisedmoj godini života od zapovjednika tjelesnih paža sultanovih digao do najvišeg mjesta, što ga je moglo dati silno i prostrano carstvo osmanlijsko. Tako se Ibrahim digao na čast velikog vezira i postao gotovo suvladar sultanov, na mjestu, s koga će zapovijedati državom koja se prostirala od Kavkaza i Kaspijskog jezera do Atlaskih gora u Africi, od Budima, prijestolnice ugarskih kraljeva, koju će on srušiti, do Bagdada, nekadanje prijestolnice Haruni Rešida, koju će on osvojiti.

Primivši carski pečat, postao je Ibrahim-paša, istina, svemoćan čovjek u državi, ali i zadaća, što ga je čekala, nije bila laka. Sultan Selim I. — poput Filipa, što je utirao putove Aleksandru Velikom — podigao je vojnu snagu carevine, s kojom će njegov nasljednik Sulejman II. Veličanstveni postati velik osvajač i »gospodar svoga stoljeća«. Tu će slavu sultanu Sulejmanu pribaviti njegov pouzdanik i ljubimac Ibrahim-paša.

Odmah zatim bude imenovan beglerbegom od Rumelije[21], to jest carskim namjesnikom i izvjestiteljem za sve zemlje turskoga carstva u Europi. Za takvo mjesto sultan zaista nije imao podesnijeg čovjeka. No ta je čast bila potrebna Ibrahimu već i stoga, što su mu se sada uvećali prihodi, koji su mu omogućili, da pro-

vodi svoj raskošan život. Godišnji njegovi prihodi iznosili su sada 150.000 dukata.[22]

Koliko je sultan volio Ibrahim-pašu, vidi se po tome, što mu je 1524. učinio milost, kakva se rijetko dijelila najvećim ljudima u turskom car[illegible] Te godine dade mu sultan svoju sestru Hatidžu[23], koja se nadaleko čula kao izvanredna ljepotica, neobično pametna i duhovita žena. Tako postade carski zet. Njegova svadba, slična svadbi jednog cara, bila je tako svečana i raskošna, da se takva nije ni prije ni poslije zapamtila u Carigradu.

Ibrahim postade najmoćniji čovjek u državi. »Cijelom turskom državom upravlja volja Ibrahim-pašina«[24], piše jedan kršćanin 1525. godine. »Ti si onaj, koji upravlja carem«[25], dobaci mu 1528. godine poljski plemić Jeronim Laski, poznati diplomat u Zapoljinoj, a kasnije u Ferdinandovoj službi. Nato mu Ibrahim-paša skromno, ali mudro odgovori: »Ja sam sluga moga gospodara.«[26] Uzalud su janjičari dizali bunu protiv njega i klevetali ga, da je on tobože kriv Ferhatpašinoj smrti.[27] Istina, kuća mu je stradavala u plamenu, ali mu sultan dade svaki put ljepšu sagraditi[28]. Ni mržnja njegova druga Ajas-paše nije mu mogla ništa.[29]

Prve dvije godine svoje vlade vodio je Sulejman uspješne ratove. Oni su mu donijeli Beograd i Rodos. Dvije godine, što su zatim slijedile, namijenio je popravku unutrašnje uprave u carevini i savladavanju bune u Misiru i Siriji.

U Egiptu se vodila borba između Ahmed-paše, koji je težio za samoupravom Egipta, i vjernih pristaša janjičara. Ni u Siriji nije vladao red. Da se uredi i osigura uprava ovih dviju pokrajina, trebalo je za to izvanrednog autoriteta. Tako bijaše u studenom 1524. poslan Ibrahim-paša u svojstvu svemoćnog carskog zastupnika i povjerenika.[30] Na ovaj ga put prati sam sultan do Prinkipa na Mramornom moru.[31] Dne 24. ožujka 1525. godine ušao je Ibrahim u Kairo[32], gdje mu je priređen carski doček. O ovom svečanom ulazu u Kairo poslao je sultanu opširno izvješće.

Ulazio je ukrašen zlatom i draguljima, među kojima bijahu i četiri velika dijamanta i dva rubina u vrijednosti od 170.000 dukata, što ih je primio na ime dara sultanova u Halepu.[33] Tri njegova »najljepša roba« jahala su za njim; njima se pridružilo 500 spahija i 4000 konjanika s kopljima i zastavama kao osobna pratnja. Mnoga su kola vozila služinčad i konačno je slijedilo mnoštvo egipatskih četa. Tako se Ibrahim-paša pokazao kao car, padišah i halifa.[34]

Ibrahim-paša živio je ovdje u istočnjačkom sjaju i raskošu. Šejhovi, kadije i europski konzuli pune dvorane palače u Kairu

na njegovim dnevnim divanima; donose mu skupocjene darove, odijela i dragulje. Prema svakom se on pokazuje blag i pravedan, srčan i darežljiv.[35] Kako su ga čežnja sultanova i državni interesi natrag pozivali, napusti od 12. svibnja Kairo.[36] Tom prilikom priređeno mu je slavlje, prema kojemu su blijedile svečanosti, uobičajene prilikom dolaska sultana.[37] To je sve veoma godilo nezasitnoj njegovoj taštini.

Ibrahim-pašu i sultana vezalo je srdačno prijateljstvo. Sulejman je željno očekivao svoga ljubimca i druga iz mladosti. Često baš vladari najživlje osjećaju, kako je pust život bez ljubavi i prijateljstva. Kod lova sa sokolima na morskoj obali nađoše se opet jedan uz drugoga.[38]

Njegov boravak u Egiptu nije se ograničio na svečanosti. Tamo se Ibrahim-paša pokazao kao spreman organizator i okretan diplomat. On je sobom imenovao dotadanjeg sirskog namjesnika Sulejman-pašu i uredio, da bez smetnja upravlja Egiptom[39], dok je Ahmeda dao smaknuti.

Ibrahima je na ovaj put vodila i namjera da vidi, što se iz ovih pokrajina može izvući za državnu blagajnu i za carsku vojsku, jer se je sultan spremao na vojnu, pa je trebalo pribaviti novaca i potrebne čete.[40] Za nepuna dva mjeseca boravka u Egiptu Ibrahim-paši je pošlo za rukom, da pribavi državnoj blagajni silno blago, više od 1,000.000 lira današnje vrijednosti u zlatu, draguljima i t. d.[41]

Samo se ratom mogla održati silna osmanlijska vojska u zaptu, i čim bi prestalo ratovanje, janjičari bi se počeli buniti. Da se zadovolji vojnička žudnja za ratom, Sulejman odluči poduzeti nov pohod na Ugarsku. U toj ga je odluci poticao poslanik francuskoga kralja Franje I., koji je želio svoga velikog suparnika Karla V. turskom diverzijom odbiti od francuskih granica.

Više nego francuski poslanik pomogla je u ovoj odluci riječ Ibrahim-pašina, koji je, došavši iz Egipta, savjetovao da se ide na Beč.

I tako je god. 1526. sultan glavom poveo vojsku na Ugarsku. S njim je pošao i njegov veliki vezir, a u Carigradu ga je zastupao Mustafa-paša. U Sofiji rastade se Ibrahim-paša od sultana te pođe naprijed sa 30.000 momaka, da osvoji tvrdi Petrovaradin. Nakon dvanaestodnevne opsade zauze Ibrahim-paša 27. srpnja 1526. ovaj tvrdi grad.[42] Sada se i Sulejman pridruži vojsci velikog vezira i tako sva turska vojska prijeđe na ugarsko tlo i krene na zloglasno Mohačko polje. Među prvima je u boj pošao Ibrahim i s čašću izašao iz ove velike bitke.

Godine 1527. imao je Ibrahim-paša tešku zadaću: da uništi razbojničko krdo Kalender-Čelebije u Anadolu, gdje je ovaj digao veliku bunu i odmetnuo se od sultana. Uzalud su ustali anadolski beglerbeg i Behram-paša sa karamanskim i halepskim namjesnicima, da ga umire; u svibnju 1527. godine bili su kod Tokata strašno potučeni. Kad je ovamo stigao hrabri i poduzetni Ibrahim-paša s 3000 janjičara i 2000 spahija, porazi mnogobrojnije ustanike, a sam Kalender-Čelebija ostane mrtav na bojištu.[43]

Iza mohačke bitke nastade građanski rat između pristaša Ferdinandovih i Zapoljinih. Vjerni službenik Zapoljin Jeronim Laski sa francuskim poslanikom Rinkonom nagovori Zapolju, da zatraži pomoć od sultana. Tako u prosincu 1527. nalazimo Laskog u Carigradu, gdje je sklonio velikog vezira Ibrahima na Zapoljinu stranu. Sultan izjavi Laskom, da će pomagati Zapolju. S druge je strane nastojao Ferdinand, da se pod svaku cijenu nagodi sa Sulejmanom i tako svome takmacu onemogući tursku pomoć. U tu je svrhu poslao sultanu poslanika, poznatog junaka Ivana Hoberdanca iz Slatine, koji je stigao u Carigrad 29. svibnja 1528.[44] Uzalud je ovaj kušao dokazati, da Laski i Zapolja vode nevjernu politiku prema sultanu, a kad je rekao, da oni hoće povratiti sve od Ugarske otete gradove, primijetio je Ibrahim: »Zašto odmah ne traži Carigrad?«[45]

Ni veliki vezir ni sultan ne htjedoše čuti o kakvoj pogodbi, dapače veliki vezir izjavi, da bi o miru moglo biti govora samo onda, kad bi se Ferdinand sasvim odrekao Ugarske. Ujedno poruči Ferdinandu, da sultan dolazi i očekuje da se s njim sukobi bilo na polju Mohačkom, bilo na velikom polju kod Pešte, a ako ga ni tu ne nađe, onda će pravo u Beč, da tu s njime doručkuje.

I zaista slijedeće godine (1529.) povede sultan zajedno s Ibrahim-pašom silnu vojsku, s kojom stigoše pred Beč 27. rujna. Grad se junački branio i nakon više odbijenih juriša naredi sultan, da se odstupi. Tako je dotad nepobjediva turska vojska ovaj put doživjela neuspjeh.

Nakon prvog pohoda na Beč spremao se sultan na odmazdu. Ferdinand, u strahu od sultanove sile, naumi pod svaku cijenu utvrditi mir. Znajući, da turskom državom ne vlada sultan Sulejman, nego njegov svemoćni veliki vezir, pokuša Ferdinand zlatom podmititi Ibrahima; no ovaj se ne dade pokolebati. U tu svrhu slao je Ferdinand poslanstva sultanu, a jedno poslanstvo vodio je početkom god. 1531. poznati junak Senjanin Nikola Jurišić, poslanik kralja Ferdinanda, dvorjanik i nasljedni kamerlengo u Hrvatskoj, zapovjednik Sv. Vita i Kiseka. Uz njega su

bili štajerski grof Josip Lamberg i Slovenac Benedikt Kuripešić. Osam dana poslije dolaska u Carigrad primljeni su kod velikog vezira.

Kad su polazili iz Beča, bilo im je — uz ostale upute — strogo naređeno, da svoju misiju pred velikim vezirom i sultanom iznesu samo na njemačkom jeziku, ali se oni ne usudiše poslušati ovaj nalog, jer Ibrahim-paša nije htio ni čuti o njemačkom jeziku. U Carigradu ne bijaše ni tumača za njemački. Svoju misiju mogli su iznijeti na hrvatskom, materinskom jeziku Ibrahimovu, ili na talijanskom, koji je on dobro poznavao. Još od petnaestog stoljeća bio je hrvatski jezik diplomatski jezik na Porti.[46] Mehmed II., osvojitelj Carigrada i Bosne, i Sulejman II. znali su hrvatski. Poslanici inozemnih vlasti na turskome dvoru, osobito austrijski i ugarski, morali su biti vješti hrvatskom ili kojem srodnom, slavenskom jeziku.

Nikola Jurišić iznese sadržaj svoje misije pred velikim vezirom na zajedničkom im materinskom hrvatskom jeziku, i zamoli ga, da mu isposluje saslušanje kod sultana.

» Poznata Ibrahimova politička govorljivost — piše Hammer — poslužila se je ovom zgodom, da im postavi svu silu kojekakvih pitanja o boravku cara Karla i kralja Ferdinanda, o njihovu djelovanju, njihovim ratovima, primirjima i t. d. Kralja češkog i ugarskog zvao je jednostavno »Ferdinand«, a cara samo »kraljem Španjolske«. Dok se, nekako, sve podsmjehivao, u isti je čas govorio, kako se oni varaju, ako misle, da će mir sklopljen među Karlom i papom biti iskren i dugotrajan; da su i sam papa i francuski kralj tražili pomoć od njegova gospodara, prije negoli su carske čete opustošile Rim i zarobile papu; da je i postupak španjolskoga kralja s francuskim čisto nečovječan. Tada zamoli, da mu ukratko kažu, koja je zapravo svrha toga njihova poslanstva. Poslanici, kojima je bilo naređeno, da stvar iznesu samo pred cara, ipak se, iako s teškom mukom, odazvaše tome zahtjevu te mu ukratko prikažu svoju misiju, bojeći se da bi se, u slučaju da potanko predoče stvar veziru, moglo dogoditi, da ne budu primljeni na saslušanje kod sultana, kao što se to dogodilo Hoberdanskom. Tada je na dugo i široko tumačio, zašto se to dogodilo i kako su i Ferdinand i Karlo pokazali svoju slabu volju da shvate prijateljske odnose, te zahtijevali očito nepravedne stvari koliko što se tiče Ugarske toliko i u drugim zamašitim stvarima. Dakako, poslanici su svim silama nastojali, da sve te tvrdnje, koliko su mogli, oslabe i obeskrijepe. Na koncu su samom Ibrahimu ponudili i lijepu svotu novaca, a velike godišnje darove za sultana.

Ibrahim na to odgovori: »Sultanu ti novci uopće ne trebaju, jer ima srebra i zlata punih sedam tvrđava.« Ni njemu da nisu novci potrebni, što mu ih je nudio Hoberdanski, njihov poslanik, dok je molio za njegovu pomoć. On da mu je odgovorio te da i sada odgovara, da ga novcem nitko ne će i ne može potkupiti, da učini bilo što protiv volje svoga gospodara; da je radije spravan pomoći mu da osvoji cio svijet, nego da odstupi bilo koji osvojeni kraj. Poslanici ga tada zamole, da im ne zamjeri, što su mu nudili novaca. Zamole ujedno, da im isposluje i jedno saslušanje kod sultana. I bili su primljeni, osam dana poslije toga. Sjedio je tu i veliki vezir. Jurišić je tada održao vrlo svečan govor na hrvatskom jeziku, u kome je iznio svoje zahtjeve i zamolio, da mu se odgovori. Prije njega iznio je Lamberg svoje zahtjeve. Sultan je glavom dao povoljan znak da im se udovoljava, a veliki vezir reče im, da će sutra dobiti odgovor. Dva dana poslije pozva ih Ibrahim. On je sada zapravo nastavio svoj govor, u kome je napadao poslanika Hoberdanskog, dokazujući ujedno, kako bi bilo nemoguće da se sultan odreče Ugarske, koju je dva puta zadobio s teškom mukom, kako je isti taj sultan učinio prvi korak na zamolbu francuskoga kralja i njegove majke i kako mu je obećao, da će ga braniti od Karla V. i na moru i na kopnu. Kad se ni Ibrahim ni poslanici nisu htjeli odreći Ugarske, oni ga zamole, da im isposluje posljednje saslušanje, pri kojemu su, nekoliko dana kasnije, sultanu poljubili ruku, a on ih otpustio s pismima, u kojima je odgovorio.«

No proljeće 1532. naumi sultan izvesti ono, što mu prije tri godine nije uspjelo: pokoriti Beč i Njemačku. Na tu vojnu pratio ga je veliki vezir. Dne 19. kolovoza 1532. godine stvori se Ibrahim-paša pred tvrđavom Kisek. Tu razapne čadore i počne jurišati na grad. Kisek je junački branio Jurišić. Tri dana kasnije prispio je i sam sultan. Devetnaestog dana po Sulejmanovu dolasku nakon više neuspjelih juriša poruči Ibrahim Jurišiću, da pristane na plaćanje danka ili da plati svotu od 2000 ugarskih forinti. Jurišić mu odgovori, da utvrda uopće nije njegova, pa da stoga ne može za nju plaćati godišnjeg danka; a što se tiče novca, da on 2000 forinti uopće nema. Veliki vezir upita Jurišića tri puta, je li promijenio svoju odluku, nu Jurišić mu svaki put odgovori, da on ostaje pri svojoj. Napokon dade znak, da se udari na utvrdu. Ove je časove lijepo ocrtao Klaić[47], zato ćemo se ograničiti samo na odnos ove dvojice znamenitih Hrvata: velikog vezira Ibrahim-paše i branitelja Kiseka Nikole Jurišića.

Kad je Ibrahim vidio da se grad lako ne dobiva, pozove Jurišića k sebi i izjavi mu, da je za svoje junaštvo dobio osobitu naklonost sultana, koji je svagdje poštovao junaštvo. Kad je Ibrahim-paša ugledao Jurišića, digne se, pruži mu ruku i zamoli ga, da sjedne. U razgovoru upita ga veliki vezir, je li već prebolio bolest koju je zadobio kao ambasador u Carigradu, je li opasno ranjen i zašto odmah nije predao tvrđavu. Jurišić mu odgovori: da je tešku bolest prebolio, a kako rane, koje je sada zadobio, nisu nimalo opasne, to mu ne zadaju ni najmanje brige; grad nije njegov, pa ga nije mogao ni predati. Sad predloži Ibrahim-paša, da bi pošli sultanu, nu Jurišić je znao vrlo dobro, da Ibrahimov ponos ne može ništa toliko zadovoljiti, koliko priznanje njegove apsolutne moći, pa se ispriča, da ga zasad rane sprečavaju da se pokaže pred sultanom. Ibrahim je bio zadovoljan. Bogato ga nadari i obuče počasnom odjećom u sultanovo ime. Konačno se sporazume o predaji tako, da se formalno izvjese turske zastave na tvrđavi. To je bilo dosta, da se zasiti taština velikog vezira i sačuva čast i slava vojske padišahove. Jurišić je obilno nagrađen.

Makar i formalna, predaja Kiseka obradovala je toliko sultana, da je Ibrahim-paša dobio za nagradu počasno odijelo i perjanicu.

Na proljeće 1534. naumi sultan povesti vojnu na Perziju. Zulfikarhan, guverner bagdadski, i Ulema, guverner azerbejdžanski, podigoše se na Tamasp-šaha, dok je Šerif-bej, han betliški, svoje mjesto ustupio perzijskom kralju. Ubojstvom Zulfikarovim dospio je Bagdad u šahove ruke, dok je Šerif-bej na čelu perzijske vojske porazio pobunjenoga guvernera azerbejdžanskog.

Veliki vezir, serasker Ibrahim-paša, kome sultan povjeri vodstvo ove ekspedicije, pođe protiv Šerif-beja, hana betliškog, i putem sazna da je ubijen i u znak pobjede primi njegovu glavu. Prezimivši u Halepu i pripravivši sve, što je bilo potrebno za daljnje prodiranje, pođe »serasker-sultan« Ibrahim protiv Tibriza, prijestolnice šahove, i uđe u grad bez otpora. »Ni jedan Perzijanac«, veli neki istočni povjesničar, »nije izgubio ni jedne dlake s glave.« No carske se čete ne zaustaviše na tom, nego prodirahu dalje tako, da već u travnju 1534. godine s teškim mukama i naporima dođu do Bagdada, te časne prijestolnice halifa, u koju još nije bio stupio osmanlijski vladar. U prosincu 1534. godine dođe Ibrahim-paša pred Bagdad i tako ga vješto zauze, da ni u toj staroj prijestolnici Islama ni kap krvi nije prolivena.[48]

U »Kući spasa i pobjede« sjede na svetu stolicu nekoliko dana kasnije, na 30. prosinca, Sulejman kao halifa.

Pri pohodu na Periju (1533.) zavadi se Ibrahim-paša sa Isken-

der-pašom, koji je vrlo značajna pojava u povijesti osmanlijskog carstva u 16. stoljeću. Kao ministar financija upravljao je svim dohodcima osmanlijskog carstva. Osobno bijaše vrlo bogat. Za kratko vrijeme uspjelo je Ibrahim-paši oboriti čast i poštenje Iskender-pašino, a onda izraditi kod sultana naredbu, da se defterdar smakne. Ta naredba bi izvršena i defterdar bude obješen u Bagdadu 13. ožujka 1535. Pohod na Perziju je zadnji pohod Ibrahim-pašin. Smaknućem Iskender-paše bacio je Ibrahim-paša sam sebi klip pod noge. To je bio jedan od glavnih razloga njegovu padu.

U isto vrijeme, kada je Ibrahim-paša pošao na Perziju, stigao je u Carigrad Ivan de la Forest, poslanik francuskoga kralja Franje I., da radi o savezu između sultana i Francuske. Da izvede povjerenu mu dužnost, osobito se pouzdavao u velikog vezira. Već u veljači 1535. godine obje strane potpisaše ugovor. Uza sve svoje dobre strane bio je taj ugovor prava nesreća po silnog velikog vezira Ibrahima. Već dulje vremena potkopavali su njegovu čast kod sultana razni laskavci tako, da je i sam sultan u zadnje doba, osobito od zadnjeg pohoda na Perziju, gdje se Ibrahim-paša po posebnim ljudima dao nazivati »serasker-sultanom«[49], i sam sultan počeo vjerovati u osvade. Bojazan, da veliki vezir ne radi o izdaji, porodi se u sultanu, kad se Ibrahim na francusko-turskom ugovoru potpisao kao »serasker-sultan«. Sulejman odluči maknuti ovoga silnika.

Poslije punih trinaest godina, koliko je upravljao i odlučivao moćnom Sulejmanovom carevinom, bude ovaj znameniti čovjek 15. ožujka 1536. (21. ramazana 942.) pozvan u saraje, da tamo sa sultanom večera, a onda u istoj sobi spava. Te noći dade ga njegov dugogodišnji prijatelj, blagi i milostivi gospodar, »zbog zatajenih i izdajničkih odnosa prema Francuzima« na svilenom užetu smaknuti.[50]

Tako završi svoj život ovaj slavni Hrvat, ljubimac sultanov, koji se, sprva prosti rob guslač, znao dizati i uspeti do najviše časti, što ju je mogla dati silna država osmanlijska. Tako završi ovaj veliki vezir, opsjedatelj Beča i Kiseka, osvojitelj Tibriza i Bagdada, »serasker-sultan« Ibrahim; čovjek, koji je dijelio stol, odijelo i spavaću sobu sa sultanom i postelju s njegovom sestrom; komu je Ferdinand brat, a car Karlo i sultan rođaci, i najzad, koji se sam nazivaše sultanom.

Tako završi Ibrahim-paša, »dessen Laufbahn besser als alle Erklärungen die Regierungsart Solimans in der ersten Periode charakterisiert.«[52]

Pokopan je u zasebnom mauzoleju na Ak mejdanu u Carigradu.[53]

Njega naslijedi Arbanas Ajas-paša, kojega su prsti mnogo pomogli padu Ibrahimovu. Najviše mu je bila kriva zloglasna Rokselama, miljenica Sulejmanova, ali i njegov loš genij. »Ova perverzna žena, kojoj je ljepotu crnila najprepredenija zloća, utjecala je toliko na Sulejmana, da ga je sklonula da makne vjernog i sretnog suradnika, velikog vezira Ibrahim-pašu, kada je ovaj bio na vrhuncu slave i moći u vrijeme najsjajnije periode Sulejmanove vladavine.«[54] Tu svoju veliku pogrješku Sulejman je odmah uvidio i nikad nije prestao žaliti taj grozni čin.

Osmanlijski povjesničari, a po njima i Hammer, ne daju uopće jedinstvene kritike o Ibrahim-paši, nego mjesto ocjene navode riječi samoga Ibrahima. Kažu, da najbolji sud o njemu izlazi iz vlastitih njegovih riječi.

Hammer veli: Imao je po Sulejmanu neograničenu vlast, moć, koja je još više porasla, nakon što je umirio pobunjenike u Egiptu, ugušio ustanak janjičara, smaknuo izdajicu Ahmeda, ubio tlačitelja Ferhata.

Bio je u cvijetu mladosti i u muževnim godinama i najvećoj snazi nekom duhovnom kulturom srodnik, prijatelj i pouzdanik samoga Sulejmana. Intimnost, kakva je vladala među Ibrahimom i njegovim gospodarom, bila je bez primjera u povijesti sultana i njihovih vezira. Ne samo da su često zajedno jeli, nego su vrlo često zajedno i spavali, postelja uz postelju. Jednom cijela dva dana sultan nije napustio sobu svoga ljubimca.[55] Ne bi prošlo ni jedno jutro, a da oni, na izmjenu, ne bi napisali jedan drugom po nekoliko riječi; provodili su večeri zajedno, jer je Ibrahim bio izvrstan drug zbog dosjetljivosti, glazbenog dara i načitanosti. Uz materinski hrvatski jezik i turski, poznavao je izvrsno i perzijski, grčki i talijanski. Rado se bavio filozofijom, geografijom i pravnim znanostima, čitao romane i pripovijesti, osobito o Hanibalu i Aleksandru Velikom. Znao je stvarati i oživjeti nove svjetove u duhu sultanovu, koji se napajao mudrošću svoga velikog vezira. Tako su Sulejman i Ibrahim punih trinaest godina proživjeli u prijateljstvu, ne samo stoga što su bili u rodu, nego još više zbog srodnosti duha. Razumije se, da je princ Mustafa bio ljubomoran na čovjeka, kojega su prije njega posluživali za carskim stolom[56], ali je Ibrahim-paša uživao tu nečuvenu milost na diskretan način.

Bio je i pokraj velike taštine i slaboća, što su ih budili istočni raskoš i neograničena vlast nad ljudima, velik i u ratu i u miru.

On je jedini znao držati na uzdi janjičare. Bio je i samosvijestan i ponosan radi te svoje snage. Doznajemo to iz samih njegovih riječi. Neka govori Hammer: Ibrahimova lukavost, oholost i moć vrlo se dobro očituju u samim njegovim riječima. Te riječi i hvale donosimo na ovome mjestu, da upoznamo još bolje njegov karakter, koji smo, uostalom, donekle mogli upoznati iz njegovih razgovora s Laskym, poslanikom Ivana Zapolje, i s poslanicima kralja Ferdinanda. Kad su 25. svibnja 1531. došli poslanici, bili su dovedeni Ibrahimu, koji se šepirio na sjedalici, odjeven u zlatnu odjeću. Bio je srednjeg stasa, duga lica, crnomanjast, u donjoj čeljusti imao je pet šest velikih i oštrih zuba, dosta rastavljenih. Poljubili su mu skute i izručili mu pozdrave Ferdinanda i kraljice Marije. U poduljem govoru govorio je o zlima, što ih sobom nosi svaki rat, te o neizrecivoj sultanovoj moći, ističući, kako on sam vlada ogromnom državom, te da sve, što učini, mora biti dobro. U njemu je usredotočena sva moć, on dijeli službe, krajeve; što on dade, to je na mjestu, a što uskrati, nema toga, koji bi dobio. Pa da i veliki car hoće da nešto učini, a on se s time ne suglasi, to se ne će ostvariti, jer je sve u njegovim rukama: rat, mir, bogatstvo.

A onda o sebi! »Što ja učinim, dobro je učinjeno. Ja postavljam paše. Mogu po miloj volji dijeliti zemlje i kraljevstva, a da se moj gospodar nikako ne usprotivi; pa da on nešto i zapovjedi, a ja se s tim ne suglasim, to se uopće ne će ni ispuniti. Ako ja nešto zapovjedim, a on nešto protivno odredi, izvrši se moja, a ne njegova. Mir i rat u mojoj su ruci. Ja dijelim blago. Ni on se ne odijeva bolje od mene, nego potpuno jednako kao i ja. Ja od svoga ne trošim ni pare, jer on sve za mene plaća. Njegove države, zemlje, blago i bogatstvo, sve, pa bilo to maleno ili veliko, meni je povjereno. Ja time raspolažem po miloj volji. S njim sam odgojen od malih nogu, rođeni smo u istoj sedmici. Ja sam silan u miru i ratu, jer sam kod Mohača pobijedio Ugre, a i zadobio Budim...«[57]

Ibrahim-paša bijaše okružen sa 1500 u zlatu i svili obučenih robova. Njegova vlastita odijela bijahu skupocjenija od odijela njegova gospodara, koji je vjerovao, da Ibrahim to zaslužuje.[58] Na svojim raskošnim i mnogo pohađanim dvorima uzdržavao je dva slona.[59] On je smio molbu vezira kratkim putem odbiti. Jedanput je držao javni divan u svojoj vlastitoj kući. Slično se nikada do tada nije dogodilo.[60]

O Ibrahim-paši i njegovu značenju za osmanlijsku politiku Jorga se po navedenim izvorima ovako izražava:

»Er war ehrlich und nahm Geschenke nur öffentlich als Ehrenerweisungen an[61]; er hielt den Christen Wort und gab der osmanischen Politik eine korrekte Haltung, so dass man später schreiben konnte: Bei den Türken seien Treue und Ehrenhaftigkeit mit Ibrahim gestorben.[62] Er hat gewiss in hervorragendem Masse mit dazu beigetragen, die Grösse des Reiches dauernd zu begründen.«[63]

Ibrahim-paša ne bijaše samo odličan diplomat, organizator i junak na bojištu, nego i neumoran osnivač kulturnih tekovina. Ostavio je po raznim krajevima turskog carstva svu silu zadužbina, od kojih se osobito ističe svojom ljepotom veličanstvena džamija, a uz nju tekija u Carigradu[64], a onda veliki »Karavan saraj« (trgovačko svratište) na Udbini.

Ibrahim-paša je raspolagao velikim blagom. Imao je 815 seoskih dobara i kuća; 476 vodenica (riječnih mlinova); 2,000.000 dukata, ne računajući tu zlato i srebro u polugama; 32 velika dijamanta procijenjena na 11,000.000 aspri; 5000 bogato vezenih kabanica; 8000 turbana; 1100 kapa vezenih čistim zlatom; 2000 pancirskih košulja; 2000 oklopa; 1100 konjskih sedala ukrašenih dragim kamenjem i zlatom; 2000 šljemova i 130 pari ostruga; 760 sabalja; 1000 kopalja; 800 zlatom ukrašenih, dijamantima i drugim dragim kamenjem urešenih Kur'ana; 1700 robova i robinja; 2000 konja i 1100 deva.[65]

Kad je nekoliko dana iza njegove smrti njegovo imanje nuđeno na prodaju, nije više nitko govorio o njemu, koji bijaše »dah (fiato) i srce carevo«. Znalo se, da taj car sam predstavlja svu političku vlast; sve ostalo bijaše samo štap u rukama moćnog putnika, koji ga po miloj volji lomi i baca.[66]

Ova prodaja Ibrahim-pašine ostavštine svjedoči, da nije ostavio iza sebe nasljednika, pa da je i njegova dobra Hatidža prije njega zaklopila oči.

[1] Nemam pri ruci Aalije, suvremenika Ibrahim-pašina i najkritičnijeg turskog povjesničara ovoga vremena, ali imam malo mlađeg, glasovitog Pečeviju, koji se često poziva na Aaliju, ali on uopće ne govori o podrijetlu Ibrahimovu. Da je što sigurno donio Aalija, mislim da bi to svakako Pečevija prenio. — [2] Hadikatul-vuzera (biografija velikih vezira), rukopis. — [3] Hadikatul-dževami (djelo o carigradskim džamijama i njihovim vakifima), Carigrad, sv. I. str. 28. — [4] Munedždžim baši: Tarihi Islam (Povijest Islama), preveo i dopunio s arapskog na turski Nedim. Carigrad 1868. sv. III. 517. — [5] Hajrulah efendija, Tarich (Povijest) sv. X., 27. — [6] Kamusal-alam (Šemsudin Sami, urednik), biografski i geografski rječnik, Carigrad, sv. I., 554. — [7] Hammer: Geschichte des osmanischen Reiches, Pest, 1834., sv. II. — [8] Jorga: Geschichte des osmanischen Reiches, Gotha 1909., sv. II. 347; Alberi: Relazioni degli ambasciator Veneti

al senato, III. Firenza 1840., str. 95. i 97. — [9] Ferdo Šišić: Sultan Sulejman, »Nada«, Sarajevo 1895. God. I. — [10] Surejja: Sidžili-Osmani (biografije znamenitih turskih državnika, vojskovođa i učenjaka). Carigrad 1896., sv. I. 94. — [11] Safvetbeg Bašagić: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463.—1850.), Sarajevo 1900., str. 30. — [12] Vidi o tom studiju Ante Šimčika: Odsutnost Gazi Husrevbegova iz Sarajeva (God. 1534. do 1536.), Sarajevo 1934. — [13] Tako po navedenim turskim vrelima Jorga kaže, da je Ibrahim zarobljen kod Sant Mauresa o. c. II. 347, po Alberi-u o. c. 97. Međutim se znade, da su se Turci već u 14. stoljeću zalijetali u Slavoniju, plijenili i pljačkali, pa je moguće, da je jednim takvim slučajem i Ibrahim uhvaćen i odveden u roblje. — [14] Sidžili Osmani I. 94., Munedždžim baši III. 517. i dr. — [15] Alberi 116. — [16] Sidžili Osmani I., 94., Munedždžim baši III., 518. — [17] Giovio in Sansovino fol. 424 (Po Jorgi II. 347). — [18] Sidžili Osmani I. 94. — [19] Munedždžim baši III., 518. — [20] Hammer: Storia del l'impera osmano. Venezia 1830., sv. IX. — [21] Jorga o. c. II. 347. — [22] Leunclavius Sp. 769—770, Spanduzino fol. 206—207 (Po Jorgi II. 347). — [23] Sidžili Osmani I. 94. — [24] Jorga po Hurmuzaki-u II., 29, Nr. XXXII. — [25] »Tecurn qui Imperatorem gubernos« Jorga II., po Hurmuzaki-u II. 39. — [26] Ibidem o. c. — [27] Ovaj Ferhat-paša je naše gore list (Vidi Dr. Safvetbeg Bašagić: »Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini«, Zagreb 1930. pod »Ferhat-paša«. — [28] Jorga II. 348. po Hurmuzaki-u II. 522. — [29] Jorga o. c. 348. — [30] Ibidem o. c. 358. — [31] Hammer, II. 38—39. — [32] Ibid II. 40. — [33] Izvješće 9. svibnja 1525. Jorga, II. 360. po »Missive e lettere responsive 1524.—1527.« — [34] »Se dice haver molto piui concorso che se fusse la persona propia del Signor«, Ibidem. — [35] Ibidem. — [36] Izvješće od 5. lipnja 1525. godine. Ibidem. — [37] — Jorga, II. 348. — [38] Jorga, II. 348. po Alberi-u str. 97. — [39] Hammer II. 41. — [40] Jusuf Fehmi: Stoire de la Turkae. Pariz 1908. Strana 62—63. — [41] Ahmed Rasim: Osmanli Tarichi (Osmanlijska povijest), Carigrad 1330., sv. I. str. 351. — [42] Klaić: Pov. Hrvata, Zagreb 1911., sv. III. — [43] Po turskim vrelima Hammer, II. 557—60. Isto tako i Jorga, II. 361. po Leunclavius-u str. 762—763. — [44] Isporedi Klaić. — [45] Po Gevay-u I. i Hurmuzaki-u VIII. 53 ff Nr. LXIX, Jorga II. 407. — [46] Truhelka: Turskoslovjenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo 1911. — M. Vukičević: Srpski jezik na Porti XV. i XVI. vijeka, »Zora«, Mostar 1900, str. 162. — [47] Klaić. — [48] Jorga II. 364. Harrieri I. 253. — [49] Hammer II. 38—39, Jorga II. 348. — [50] Po Leunclavius-u Sp. 755. Jorga II. 349. Alberi tvrdi, na 104. strani, da je Ibrahim vodio nevjerničku politiku sa Venecijom. — [51] Sulejman je posinio Ferdinanda godine 1533., kako to vidimo iz vijesti koju su 26. kolovoza te godine sier Aloise Michieli, knez zadarski, i sier Christofol de Canal, kapitan, poslali u Mletke. Vidi Ante Šimčik: Odsutnost Gazi Husrevbegova iz Sarajeva (1534.—1536.), Sarajevo, 1934. Ferdinand je smatrao Ibrahim-pašu bratom. — [52] Jorga II. 347. — [53] Sidžili Osmani I. 94. — [54] Jusuf Fehmi str. 66. — [55] Po Hurmuzaki-u II. 60. Jorga II. 348. — [56] Alberi 102. — [57] Iz »Tarichi sijasi devleti alijje« prenosi Ahmed Rasim I. 307. — [58] Alberi 109, Jorga 348. — [59] Alberi 111. — [60] Jorga II. 348. — [61] Alberi 104. — [62] Po Hurmuzaki-u II. 179 Jorga II. 349. [63] Jorga II. 349. — [64] Hadikatul-dževami I. 28. — [65] Carigradski glasnik za 1899. br. 44. — [66] Jorga II. 349.

MISAO NA BOSNU

Ljepoto nad ljepotama i sne nad snima,
lutam ti šumama u tajanstvenom hladu
i samotnik se spuštam k tvojim izvorima
u treptaj voda providnih, k bijelom vodopadu.

Volim ti sela tužna i raštrkana,
bašče, gdje se preplića cvijeće s koprivama,
livade na brdima, što leže obasjana
u ovčjoj tišini ko izgubljena i sama.

Volim tvoje ljude tvrde, al blagog oka,
u koje se tama tolikih doba slegla
i dobrota patnje, za svakoga duboka,
dobrota, što je zauvijek samo sebe stegla.

Uranjam ti u sudbinu, u stoljeća puna krvi,
kô da gledam handžare u domu starog bega.
Osjećam: tu sam s tobom, sa zemljom, koja mrvi,
a privlači kao priča iz nekog davnog stijega.

Upijam ti večeri, što rasplinjuju brda
i uvlače ih u nas svježinom jasnih pića
i pjesmom djevojaka, i zvonom snenih krda
il mirisima oluje, što nas obuzmu ko otkrića.

Konji mrtvi od groma na livadama.
Plastovi ko da bježe u nepovrat.
Duši je tako teško, ali Bosna je u nama,
i s njome živim ko svaka njena vlat.

MAJCI

Majko, tek rijetko usta moja za te su se makla
riječima, što bi dale sav ushit srca čista,
a ipak svaka misao tvog me bivstva takla,
jer bića su nam uvijek bila ista.

Kao kraj ljepota što putniku se daju,
da pogleda i ode, prođoh često kraj tebe,
al kasnije se odmarah u nezemaljskom sjaju
očiju, što zbog mene žrtvovaše sebe.

Bili smo ljudi s dobrotama i grijesima
i katkad jedno drugom daleki, hladni stranci,
al nas je vrijeme spojilo bolnim osmijesima,
i danas smo pred životom oboje zaklani janjci.

Dva puta različita, a sudbina nam ista.
Ti mreš, ali si živa duhom svetosti tajne;
ja živ sam, ali mrem poput otrovnoga lista
i prvi put ti milujem oči tužne i sjajne.

FRANO ALFIREVIĆ

SJEĆANJE NA ZAGORJE

PIJETAO

O Cerje, Brezje, Ladanje, o Greda
i mnoga sela mojih mladih dana,
crkvo na vrhu sred procvalih grana,
Marijo usred gustog drvoreda!

Kome je dano što se meni ne da:
lutati blažen poljem plavog lana
i vinogradom, dokle zora rana
kroz prozor neba zaljubljeno gleda?

I dok se sluti obris jutra jasnog
kako se, borben, poigrava s tamom,
nad krovovima, pokrivenim slamom —

slušati pijetla na plotu, tog glasnog
krvnika noći, što iz punih grudi
crven od srdžbe svo Zagorje budi...?

SPOZNAJA

Sa srcem punim grijeha i gorčinâ
tetùrah mnogim predgrađem o zori,
— žamori prvi, strani razgovori! —
daleko iza rijeka i planina.

Noći sam mnoge proveo kraj vina
u tuđem svijetu. Krčme, kolodvori
i mračne luke znahu žeđ' što gori
u vrelom grlu zalutalog sina.

Ali odjednom, kao tiha sjena,
u moje biće zagonetno uđe
spoznaja da su lažni, kratkotrajni

nemiri brzo prošlih uspomena
i zanos nagli za obale tuđe...
Vječan je samo osmijeh zavičajni!

KAPI SRCA

Prislònih štap o šumsku klupu. — Kosu,
već davno s'jedu, laki lahor hladi.
U sumrak tonu tamni vinogradi.
Sumorni osmijeh suhe usne osu.

Srce je mrtvo. Zadnje kapi prosu.
Ostade samo čemer, samo jadi.
Zagorje moje! A bili smo mladi
i gazili smo bosi prvu rosu.

Sad' granje igra iznad moga vida,
pjevaju ptice ispod mojeg sluha,
slušam li šumor lišća, česmu šutnje?

I dok se breze ljušte, netko skida
i s moga duha sva raskošna ruha...
Sijevaju munje! Ponornice tutnje!

GUSTAV KRKLEC

PUT KROZ MJESEČINU

Okićen krinom, nujnom mjesečinom,
Ulazim u noć zamišljen i sâm.
Tužaljku pjeva mračni šumor šuma.
Ja nosim mrtvo srce, umor uma,
Beskrajne tajne, koje mutno znam.

Okićen krinom, nujnom mjesečinom,
Otkrivam prostor od svilene pređe.
Pod kišom srebra sklapaju se vjeđe,
Zastrte oči jedva slute gdje sam.
Posrćem. Lebdim. I nisam i jesam.

Okićen krinom, nujnom mjesečinom,
Putujem, snujem, sa mnom sjene plove.
Pružene ruke postaju sve blijeđe.
Sine, ciganine, daljina te zove.
Za nove snove nema više međe.

Okićen krinom, nujnom mjesečinom,
Koracam drumom zamišljen i sâm.
Tužaljku pjeva mračni sumor šuma.
Ja nosim mrtvo srce, umor uma.
Beskrajne tajne, koje mutno znam.

VLADISLAV KUŠAN

VJEKOSLAV KALEB, ZAGREB

DOBRA ŠETNJA

— Dobra šetnja .. dobra šetnja ... — vikne papiga s prozora Kontove kuće reskim glasom, službeno, pa se okrene i šetne dva tri koraka zibljući se dostojanstveno u zeleno-modro-crvenom fraku kao kuljavi načelnik; vrati se opet, umno pogleda svojim ministarskim, u kolobarima, očima dolje na hrpu djece pred kućom i zaključi:

— Dobra šetnja!

Grgo Papata iz dubokog tamnog procijepa uske uličice, zguren na sularu, gleda ispod riđih gustih obrva na svijetlu pačetvorinu, u kojoj su na suncu na glavnoj ulici djeca pod zidom Ratkovićeva vrta, pa preko zida su među grmovima ruža, ružmarina, lavandule i niskim mladim borovima sjajne modre, crvene i žute lopte, koje se svijetle na suncu među zelenilom — onda bijeli zid s prekapnicom od novog crvenog crijepa rastavlja živahnu modru krpu mora, pa brijeg, pa vedro nebo s po kojim bijelim oblačićem, sve do vrha tamne Kontove kuće.

— Dobra šetnja!

Papiga ravnodušno uzme iz porculanske zdjelice zrno konoplje i vješto ga, kao uz riječ, oljušti, pa stane i promatra i ona lopte u Ratkovićevu vrtu.

— Dobra šetnja! — viču djeca i gledaju iskrivljenih vratova pažljivo kao začarana, osobu raskošnog odijela i svoje pameti. Kao magnet ih cijeli dan drži na okupu pred pročeljem velike stare kuće od požutjelog klesanog kamena: nosovi uvis, zamusane njuškice. Nisu uvijek ista; svaki ima svoje doba dana, kao na izmjenu. A tu zameću i igre okupljeni kao oko posebnog stijega.

Između bijelih čipkastih zavjesa pojavi se na prozoru kod papige Kontovica, zgužvano lice u bezbroj godina, grabljive oči, svinut nos, a glas se mijenja sad dubok sad rezak kao u kokoši:

— Dica, dica! Stanite, stanite ... Pst — stavi prst na usta i šapće tobože savjetujući dobrodušno: — Sad će doći Konte ... eto ga, eto ga ...

— Dobra šetnja! — odgovaraju djeca nehajno, podrugljivo, i namjeravaju dalje stajati na istom mjestu s nosovima u zrak, s potpunim pouzdanjem u svoje bose noge.

Kontovica onda, kao da nije ništa ni bilo, poigra se s papigom (stare koščate iskrivljene ruke), ali bez veselja: pred očima prostaka čini negdašnju gospodsku kretnju. Djeca se još više na-

pregnu. A ona onda pomakne zavjesu i nestane unutra u prostranom zagonetnom mraku velike kuće.

Grgo Papata sa svojeg sulara gleda sve ispod riđih gustih obrva: čudnovato, što se po cijeli dan čini između četiri zida kao grmalj u svojoj rupi. Svijetlo dana i pogled dopire samo do cvjetova zavjese, a po noći se prozori brižno zatvaraju od straha pred sumnjivim seoskim mrakom, koji se suče ulicama između tvrdih tamnih zidova i mrtvih slijepih krovova. Dani teku, godine teku, a Grgo i njegovi gledaju veliku plohu zida i prate s lijenim zanimanjem škrte ali rječite znakove života iz te tvrde kule.

Grgo sjedi na svojim stubama. Glatke su, izglodane i krnje, žuto-nečisto se svjetlucaju kao bolesničko lice; takvo je i kružje što proviruje po ulici koja krivuda između savijenih visokih zidova, oko njihovih tromih trbuha, u mraku kao korito potoka po kojemu cure ocjedine pod visokim liticama. Za sivom ožbukanom zidinom naslućuje se vrt, svijetao i zelen; iz njega se diže velik bor i zasjenjuje još jače duboku uličicu. A nasuprot Grginim stubama su gospodska vrata sa zvekirom i velikim fenjerom.

Grgo stoji tako kao vreća starih lozinih panjeva i kvrgave ruke vise niz koljena. A sive oči ispod čupavih obrva i među smeđim koštunjavim jagodicama uperile se hladno, zlobno.

— Frane mali! — povikne kratko.

Iz hrpe dječaka dolje pred pročeljem odazove se jedan ne otkidajući oči od prozora:

— Šta je?

— Nu! ...

— Ma šta je! — dječak ovelike glave, divlje sure kose, mršav, a visok gotovo kao otac, dođe k stubama i hoće da prođe u kuću.

A Grgo ga iznenada zgrabi dugim rukama kao kliještima i počne ga mlatiti dlanom po leđima.

— Šta me tučeš, nu, šta me tučeš? — govori dječak mirno, kao da udarci ne padaju po njemu.

— Da' ću ti ja papagala ...

— Ajde, ajde ...

— Papagala ...

I kad mu je odrapio nekoliko udaraca po leđima, oko ušiju i po vratu, pusti ga i opet sjedne, kao da ništa nije ni bilo.

Dječak je zajapuren koso bacio oko na njega pa mrmljajući ušao u kuću i bijesno bubao bosim nogama po klimavim drvenim stubama. Začas je izišao grizući krupan komad crnoga kruha i gledao oca sa zlobnom nasladom što evo čini štetu.

— Šta ždereš po cili dan! ... — zareži otac između širokih čeljusti.

Dječak ga oprezno zaobiđe, odskače razmahujući dugim gnjatima iz okratkih hlača niza stube i niz ulicu, pa se opet pridruži onima oko papige.

Dolje s mora lagano dolazi žena: miče noge ispod debele suknje, koja visi ukrućeno, nepomično, kao dva drvena štapa, a suho blijedo lice sa smeđastim, crvenkastim i bijelim mrljama kao da je pečeno; i u suhoj ljuskavoj ruci nosi par starih mokrih opanaka, koje je prala u moru. Uspravna je i lice namršteno u nekom ljutitom ponosu.

Glavnom ulicom uz hrpu djece prođe katkada magarac natovaren košarama smokava ili protutnje kola. U gornje katove Kontove kuće uprle su popodnevne zrake sunca; zarumenio se kameni zid, zupčasto kameno podstrešje i veliki dimnjak prema modrom nebu, a uličica i uska popločena dvorišta još su tamniji, ljudi u njima tamne siluete. I dolje na otvoru ulice borovi iz Ratkovićeva vrta primaju blagu crven od zapadnog sunca..

— Eno je došlo ribe — reče žena.

— Nije došlo za nas.

— E kad se ne znaš ka drugi okrenuti ...

— Laj, laj, laj ...

Otvore se vrata Kontove kuće; odskoči pijevac, pa zazvekeću zasuni, zatutnji šupljina velike kuće i zazvoni zvonce nad vratima. Konte izađe: crni šešir sa širokim obodom s obje strane usfrknutim, i malo naheren, pod pazuhom crni štap sa srebrenom pasjom glavom za ručicu, duge hlače padaju u naborima na svijetle uske cipele, okrupan nos, sijeda kosa i guste crne obrve. Gleda strogo, nešto previše ozbiljno, kao da je sve što se događa jako značajno i baš njega se tiče. Uprav kao spomenik u gradu. Zastane malo na pragu, da se u veliki rubac usekne. Dok se useknjivao, izbečio je oči u Grgu začuđeno, kao da ga je tek sad na ovom svijetu opazio. A Grgo se pravio da to ne opaža: upiljio se neodređeno.

— Hajdemo dalje — zaključi Konte i pođe niz ulicu ne mareći više za Grgu, kao da ga tu više i nema; pruža strogo noge i čvrsto ubada štapom kraj sebe; a glavu je digao i sveudilj gleda ozbiljno preda se; ali mu se lijeva strana brka malo prkosno i šaljivo digla prema oku.

— Po dobru ribu — reče Luce, žena Grgina, zlobno.

— Po dobru ribu, za svoje ... Mora biti ... — zamahne Konte štapom i još ponosnije pođe.

— Vraga izija! — reče žena.

Ali Konte se ne osvrne.

— Dobra šetnja! — začuje se dolje s glavne ulice papigin glas.

— Dobra šetnja ... — promrmlja Grgo.

Kad je Konte bio već na dnu ulice i njegov se tamni obris rasplinjavao u svjetlucavom drhtanju mora na uglu Ratkovićeva vrta, Grgo se s naporom digne sa stuba, baci pogled za njim, pogladi straga dlanovima gaće pa pođe niz ulicu prignut u križima od reume i držeći lakte natrag.

Žena se zamišljeno korak za korakom, topćući skrućenim suhim opancima po stubama, uspne na sular. Tu zastane i pogleda vrebajući po prozorima Kontove kuće: ima li se za što zakvačiti? — Ništa za sad: velika ploha zida, veliki prozori oslijepljeni zavjesama — sve je utvrđeno, zaštićeno, sačuvano, pa skliže iz ruku kao jegulja. Nema se za što zakvačiti danas. Onda opazi da ozdo uz ulicu dolazi mali Frane. Pričeka ga pa reče:

— Ajde, Frane, naberi krušaka u Kontovu vrtu. Nema ga doma.

Njemu lice oživi, pa se odmah opet vrati zamišljenosti. Pošao je gore uz ulicu ispod visokog zida vrta, prignuo glavu, a bor se nadvio nad njim mračan i golem i Franina slika je tamna i lepršaju mu gaće oko tankih nogu.

Mati izvjedljivo gleda za njim. Kad je zašao za ugao, okrene se, da vidi onu dvojicu starih kako izlaze na obalu.

Konte je na ravnom tlu široke obale razvio svoj osobiti korak, isprsio se; i šešir mu je mnogo šaljivije živio na glavi.

Pred ona tri dućana na praznom sanduku, na klimavoj stolici, na pragu ili na zemlji sjede ljudi u hladovini: gledaju lijeno preda se i tiho se zabavljaju odlomcima slike kao laganim napjevima: na olovnom moru bracera s velikim sunčanim jedrom puže među starim kućama, ribarski brodić pristao uz obalu i oko njega se okupila hrpa svijeta. Djeca trče po sunčanom trgu, zagrabe šaku prašine i bace u zrak.

— Nu, ala! ... — lijen prijekor.

— Pasja mularija, ne dadu mira ...

A u ovom prolaženju brodova, putovanju oblaka, mijenama mora, dolaženju ribara ornih i preplanulih od sunaca, lijetu galebova, gledaju živi daleki svijet. Ej, i daljine i mora i oblaci, kao u snu veseli.

A sa strane, kao konjski naočnjaci, tiho koracanje žena kroz sjenu u tamnim haljama, pognut hod starca, vrtoglavo kotrljanje dječice. Pop sigurno viri iz tamnog oka prozora, kroz zavjesu, i kuća mu uvijek izgleda kao živa, kao da ima svoje mišljenje; zato se svak s obzirom kloni nje. I Jere Kanjčev je bogat trgovac na veliko, koji se ni s kim ne druži, i gospodski je uvijek srdit zbog nečega, pa pred njegovim dućanom nitko ne sjedi, a kad iz svoje velike kuće iziđe i sam prolazi obalom, to je događaj, koji se opazi.

Tako sjede oni koji su prelijeni da pođu do ribarnice, ili su puni razočaranja; zadovoljavaju se samo da nagađaju, što tko nosi u zamotku: po kilograma gavuna, tri bugvice, hobotnicu.

Konte je odmah upro štapom u četiri velike trlje, koje su ležale na kamenoj ploči otmjeno kao cifraste gazdinske djevojke:

— Izmjeri mi ih!

Mnogi stoje s rukama u džepovima. Iščekuju sretan slučaj: da će preostala riba pasti na bescijenje, da će ribar nekim čudom početi darivati ribu, da će ... Čudno su se ustalili na mjestu, kao da puštaju žile: ne gledaju tobože ribu; tu je zanimanje za tuđi lonac, kad je prazan svoj.

Onda je Konte trlje na novinskom papiru položio na dlan ruke, kojoj je pod pazuhom štap, pa ih onako pred sobom, da ih svak može vidjeti, iznio van: nek se znade, koja je razlika između njega i drugih ljudi, puževa ovapnjenih.

— A ko će vam sve to poisti?

On samo podigne jedan brk: razumijemo se u posao.

— Eno vam je došlo vino iz Jezera — javi mu jedan dječak.

— U redu.

— Bi će čim zalivati! — ubaci Rudić.

Konte digne štap:

— Živi se jedan put. Ali sasvim. Do kraja ... Mora biti! A ti ... — upre šiljkom štapa prema prsima Rudićevim: — Ti umireš živ, i mrtav hoćeš da živiš. Kao gubava mačka ... — Zamahne štapom i uspravljen pođe k obali.

Oni se smiju njegovu načinu; uzimaju ga šaljivo.

Grgo Papata je kraj brodića, u kojemu na sredini stoji Kontova bačvica kao brodov plod. Odvraća pogled od Konta, ne će da ga opazi.

— Evo, mi ćemo vam ga odniti kući — pristupi opet Rudić, onaj mlad crnomanjast čovjek: rutava prsa iz razgaljene košulje i bičja vratina, a crne oči šaljivo gledaju Konta. — Da dobijemo večeras za vino ... Evo, i ti ćeš, Grgo? ...

— Oću.

— I Marko ...

— Dobro — kaže Konte. — Nosite.

Uto dođe lučki glavar Fiorović, trbušast, uspravan, donja usna istaknuta i svaki čas njom mrda, kao da šapće molitvu, i kad počinje govoriti, mrda odrješujući riječ. Za njim koraca malen financijski stražar.

Fiorović se jako uozbiljio i službeno prilazi:

— Čije je to vino?

— Moje.

— A trošarina, je li plaćena?
— Pa to je iz moje konobe u Jezerima, s moje zemlje, iz mojega vinograda ...
— Ništa to ne znači, mora se platiti, jer se uvozi ... Znate, dužnost je dužnost, i ostalo ...
— Dobro. Ali, naravno, samo ako izađe na obalu?
— Pa ne će ostati u brodu!
— U redu. Ljudi, dignite bačvicu na provu ... Taako.
Onda Konte mirno uđe u brod, pristupi bačvici i sa štapom izbije čep. Proteče iskravo crveno vino i zašumi u moru, napravi mutnu crveno ljubičastu mrlju u modroj bistrini. Svi su za čas ušutili, zinuli i gledali, samo se čuo onaj puni mukli šum mlaza.
— Zakon je zakon — Fiorović je debelom donjom usnom zaplitao i brbljao brzo brzo, uzvrpoljio se i ljudima na široko objašnjavao, a vidi se, žao mu je vina, i gleda grozničavo kao da bi htio zaustaviti štetu.
Konte se nije osvrtao na njega, nego je s vedrim zanimanjem gledao u crveni mlaz. Nije mario ni za buku, koju je podigao Rudić:
— Može se to iskrcati ... zaustavite vino ... začepite ... može se ... To je vlastiti proizvod ... — Htio je ostvariti svoju napojnicu.
— Ne može — tvrdi glavar luke crven u licu. — Ja sam službenik, ja ne mogu dopustiti, ja ... — obratio se hrpi, koja se jako povećala, dodirivao rukama prsa i pružao ruke daleko preda se, a lice mu je umno i oči se izbečile od ozbiljnosti.
Rudić ga samo gleda preko ramena.
— Ja sam dobar, znate, ali dužnost ... .
— Ajde k vragu — vikne Rudić, skoči, zgrabi lakomim ručetinama lučkog glavara i gurne ga u more. Onda turi ruke u džepove, podigne ramena, pa s kapom na hero krene obalom, kao da ga se ništa ne tiče. I drugi odmah ture ruke u džepove, da naglase nemiješanje u tuđe poslove. Začuo se samo jedan smijeh. Glavar Fiorović bucao je nevješto, pljuskao rukama i puhao kao dupin. Sporo se micao kraju i jedva se držao na površini. Samo financijski stražar mu priskoči u pomoć, prigne se oprezno, da ne zgužva hlače, i dobaci Fioroviću kajiš.
Konte vikne za Rudićem:
— Marko! Marko! ...
— Marko! ... — i drugi pomognu.
— Vrati se ovamo ... Slušaj! — vikne Konte svečano i digne prst. — Eno! ... onaj komad Glavice ti darivam ... Od danas je tvoj. Svjedoci: svi! Sutra ujutro dođi k meni pa ćemo poći na

sud ... I evo vam .. napijte se ... — dade Marku novčanicu, pa onda bodući oštro štapom i uzdignute glave pođe obalom.
Grgo je živo gledao za njim, ispod čela kao bik. Najednom požuri, potrči za njim:
— A meni? ... Ja sam ti susid, ja sam ti ... godine ... Sićaš li se, kad smo bili mali ... Daj meni komad zemlje, bogom te molim ... komad zemlje ... — govorio je između ukočenih širokih čeljusti sličnim ribljim škrgama, kao da su mu riječi zgrušani komadi gvale.
— A zašto tebi ... tebi? — Konte digne obrve.
— Njemu za ništa darivaš ... Susidi smo, stari ... — nije se usudio reći: prijatelji.
Netko se u hrpi smijao.
Konte mahne štapom u stranu, pođe naprijed i samo pogleda svoje trilje.
Grgo je s gorkim izrazom na širokom gorovitom licu išao za njim ka kući i po malo zaostajao.

*

Grgo dostenje do kuhinje, teško se prigne, da ne udari glavom u čađavu gredu, i onda stane kod prozorčića, kroz koji se na krov suče modri dim.
— Darova' je Marku Rudiću Glavicu ... Za majku božju, ah! ... — govori Grgo ženi i čeljusti mu se još više raširile kao u škrpuna, a oči očajno i zlobno blistaju ispod velikih obrva. — Prodaje komad po komad, sve najbolju zemlju u selu, i dariva ... i dariva! ... Da barem mogu kupiti onu Glavičinu ... Uz moje je, pa bi moga' imati obzira ... Mater mu gosposku, samo ide i pije ...
— Kaže, meni je do smrti dosta, a po smrti ako će propasti svit, to me se ne tiče ...
— Da je bilo novaca ... da je bilo ... Sve će nam drugi isprid nosa odniti ...
— Stvori novce, obrni se!
— Devet trbuhov, devet trbuhov ... i kakovih trbuhov. A ko ih može sve na'raniti, s ovih deset prsti ... A on bagulinu u ruke, pa aj po selu! I ništa nego prodaje; han! Sad Luku, sad Ravničine, sad Lokve, sad Volujak ... Sve će izgoriti prid mojim očima. A on: nikomu ništa! Izija vuk tovara ...
Tako se Grgo izvan običaja uzgovorio, nemirno šeta po kući — pođe, pa stane uvijen u križima: kukovi naprijed, a laktovi natrag i čeljusti izbočene, pa žvače njima teške riječi. Vidi mu se na licu, hvata se uzaludnih misli: da smisli što, kako će, kako će on poživiti. Prilazio je k prozoru, malenom prozorčiću u krovu, pomolio

glavu i pogledao Kontove prozore, koji uvijek jednako, godine i godine, šute i kriju mrak velike kuće, kriju unutra nešto čudnovato, neki neshvatljiv život. Što se to oni zavlače uvijek u kuću, uvijek u njoj borave kao u posebnoj prirodi, kao u drugom svijetu. Katkada je Grgo po nekoj slici iz knjige priča zamislio taj svijet: negdje usred mraka velike kuće: jastuci, dušeci, sagovi, raskošne trpeze, srebro, zlato, staklo, cvijeće, svila, i nježne bijele ruke. Sve to krije tamna gomila kamenja. A ima i svoje posebno sunce, svijetlo, u kojemu blista voda vodoskoka.

S druge strane vidi pred sobom čađavu tamu svoje kuće i ulice. On, Grgo i njegovi, ulazi u kuću samo za nevolju, da večera, prenoći, ako ga u njoj zateče kiša, a ostalo vrijeme sve mu je na ulici, na dvorištu, na rudini. Znade, što tko u selu radi, jede, pije, koliko spava. I drugi o njemu znadu sve. A u Kontovoj kući uvijek nešto drugo. On je kroz tolike godine bio samo dva puta u toj kući. Prvi put je dopro do kuhinje. Odnio je na dar litru vina za neki savjet. Teško je pogodio put. Veliki trijem sa lukovima i stupovima, kamene stube sa priručjem od glatkog drveta, gvozdenim pleterom i mjedenim loptama, veliko predsoblje sa širokim prozorima prema vrtu i mnoštvom lonaca sa cvijećem. Pa kuhinja kao crkva: visoko zasvođena, velika dva prozora, kroz koje je iz vrta dopiralo živo svijetlo, široki komin od sjajnih crvenih opeka, na kojemu možeš okretati vola na ražnju, velika napa kao krov koje kuće, ormari, veliki sto s klupom uza zid, koja ima naslone kao one klupe za pjevače u crkvi. Na prozoru je visjelo odrto jagnje i dvije operušane koke, u jednoj zdjeli je bilo ribe, u drugoj voća, a neki ugodni miris je sve činio neobičnim, čudnim. Taj je miris Grgo uvijek smatrao gospodskim mirisom, i gdje bi ga nanjušio, odmah se sjetio Kontove kuće, svijetle kuhinje. (To oni svijetlo dobivaju iz vrta i u vrt gledaju.) Stara kuharica brzo ga je nastojala otpremiti.

— Sad možeš otići ... dobro, dobro, sad možeš otići ...

Drugi put je dopro do jedne sobe. Donio je Kontu bilješku od trgovca Ive Glamoča. U hodniku je vidio slike, velike crne stare slike po zidovima, nekakvi sveci i vojvode, veliki i slavni ljudi. Te slike, govore, Konte prodaje jednu po jednu vani u svijet za velike novce. Zavirio je u sobu: i tu su bile po zidovima isto onakve slike, pa naslonjači, glasovir i dva velika ormara sa staklima, iza kojih su redovi knjiga. Konte je izišao preda nj u nekakvom raskošnom kaputu opšivenom svilom i pletivom.

— O, hvala ti, hvala ...

Činilo se, da mu je ugodio. Iznio je odmah bocu neke otužno slatke rakije, natočio sam sebi i njemu, pa se i kucnuo:

— Na zdravlje.

Zatim ga otpratio do vrata. I sve kao da je najuglednija osoba, samo što mu se ne klanja. A poslije ga na ulici skoro nije ni opažao, jedva da je držao da ga treba i zaobići kao stvar.

— Šta si se uzšeta tote! — reče mu žena.

On se trgne, ali još jednom baci oko na Kontovu kuću. U jednom osjećaju može evo uvijek proživjeti taj odnos: velika kuća, kuhinja, hodnik, soba, slike, boca slatke rakije, miris, Kontov hod po ulici i tamo za bregovima lijepi komadi zemlje, njive, vinogradi, maslinjaci.

Grgo ulovi nosom miris pečene ribe, koji se izlio iz Kontove kuhinje po ulici. U ustima mu se napravi slina:

— Je li gotova ta večera?

— Sad će ... — odgovori žena i zaviri u lonac, u kojem krklja gvala zelja.

Polagano silazi niz škripave stube.

Stube su prislonjene uza zid velike sobe, u kojoj su u tri kuta tri velike postelje na konjićima, uz pročelni zid, između prozora i ulaznih vrata, sto s klupom.

Na klupu zasjela četiri sina kao u željezničkoj čekaonici.

— A ha, nabrusili ste zube.

To je Grgo rekao neodređeno, da se ne može uzeti kao prijekor, ni zloba, a niti šala.

— Zašto i ne bi! — Sin Tome je otvoren, gleda živo rastvorenim očima i usta drži malo otvorena, kao da pazi, na što će odgovoriti ili čemu će se nasmijati, ali opet i dalje šuti.

Iz druge sobe izađe kći. Malo je šepava; desna joj je noga neznatno kraća i to je silno izobličuje: u hodu zavrće sobom kao u plesu, ali se dosadno vraća uvijek na isti korak, kretnju, kao električna lutka u izlogu u gradu. Zovu je Repa, jer je repata, zla jezika. Ona stane nasred sobe i dubokim glasom u jednoličnim rečenicama, kao da izlaze iz stroja, uzviče se:

— Šta ti, stari, vavik ništo prigovaraš, ka da 'idemo mukte, ka da ne izradimo svoju 'ranu ...

— Ba ba ba ...

— Ajde zbogom ... — pođe uvrijeđena uza stube.

Svi sinovi se ušutjeli kao krivci.

I baba Mašo se vratila iz crkve, teško se penje gore ka kuhinji. Ne osvrće se na one, što su desno u sobi, nego se opire jednom rukom o koljeno, a drugom se drži zida, kao da se boji da bi mogla pasti k njima I stenje krcata tuge: nema pomoći od nikoga!

— Sinja kukavica ...

Grgo sjedne na čelo stola.

Još se jedva malo svijetla odbija od zida Kontove kuće, pa kroz uski prozor ulazi u sobu i opet se od valovitog ovapnjenog zida sobe raspršuje i kao maglica širi po prostoriji.

Utrči pas, osrednji pas divlje oštrljate dlake, mršav, s punim brojem rebara. Ne uzraduje se oko nikoga, nego se odmah podvijena repa, i plašljivo pogledavši gore u gospodare, zavuče pod sto.

— A, Lisko, na večeru si doša, vrag te... A po cili dan po štacijah!...

Drugi sin, Tome, opet govori ljutito, da se ulagne ocu: zna, da jedino ljutitost u ovoj kući daje neko pravo na odobravanje. I još zamahne, i na slijepo topne nogom ispod stola da uplaši psa.

— Šta ti radi beštija... — otac ga pogleda mrko; s nekog razloga sada brani psa.

Oni bi se odavna bili riješili Liska, da se jedanput Konte nije potužio, da pas po noći laje na mjesec: »Kud se dao u astronomiju i laje na mjesec na onu daljinu!« I sada ga drže za bolju vezu s Kontom.

— Jutros je iz mesarnice đupija komad glave — reče Frane sa zadovoljstvom.

— Ajde! — i sin Ante je zadovoljan. On je nešto stariji od Frane, i šutljiv, u kući nema nikakvoga veselja, sve čuva za drugove na ulici.

Žena donese večeru. Veliku limenu zdjelu zelja, blitve, sliješljenog u bublastu gvalu. Njima se raširе nozdrve na miris ulja. Iz kutije od stola izvadi viljuške i dade svakome svoju, onda iz ormarića ispod stuba, koje vode gore na tavan u kuhinju, izvadi velik vrč i hrapavu glavu ječmenog kruha, pa i to sve stavi na sto.

Grgo viljuškom nabode naviljak zelja i baci pod sto:

— Na, Lisko, pc!... Ujmoca isina iduva svetoga...

Pomole se svi za njim, a onda odmah uzmu u ruke viljuške i s alatom u ruci i gledajući tobože nemarno naokolo, prikrivajući neustrpljivost, počekaju dok počne otac. U ispucanim, izgrizenim smokovim mliječom, rukama drže viljuške kao pera.

A Grgo tromom kretnjom čvorugave iskrivljene ruke dohvati kruh, odlomi okrajak i odmah zagrize i viljuškom počne zahvatati iz zdjele i izdaleka iznad kruha prenašati, da ne kaplje po stolu. Tako se maše i drugi za kruh, pa za zelje. Čulo se samo srkanje i mljaskanje.

A Lisko je pod stolom ležao i uzalud čekao, da će se još tko njega sjetiti.

Žena lagano siđe niz stube noseći u jednoj ruci na drvenom

tanjiru zelje, a u drugoj viljušku i kruh, pa sjedne na donji ugao stola; jednom pogleda ispitljivo muža, pa i ona počne jesti sama za se, kao da ne spada u njihov krug: mršavom i kao oljuštenom rukom nabadala je na viljušku zelje, unosila u usta i mljaskala glasno.

Za čas je zdjela bila prazna.

Grgo briše usta i govori sam sa sobom:

— Hm, za majku božju, onolika zemlja... Oblog, Čela, Dazlina... Pet hiljada novca...

Samo žena ga je pogledala, pa opet spustila pogled na tanjir.

Prvi se digao mali Frane i bez riječi bosim štrkljastim nogama odbuba po crnom bišivom podu i ode van. Zatim se dignu Tome i Ante, srednji sinovi; oni mirno izađu, bez žurbe, po čemu se zaključi, da će mirno poći k svojim drugovima vršnjacima i negdje uz more stati pa razgovarati, dok ih noć ne pogna na spavanje.

Odozgor zovne Repa:

— Majo!

— Ooj...

— Gori dojdi.

Žena uzme sa stola vrč pa se trudno uzvere. Ali za čas opet siđe.

Mate sjedi blaženo za stolom. Naslonio se laktima: bijeli čisti rukavi od košulje zasukani, ispod njih uz rutave crnomanjaste cjevanice priljubljeni su rukavi bijele vunene mornarske maje. Crna sjajna kosa počešljana u laganim valovima na stranu, lice široko, crnomanjasto, s bradom modrom od snažne dlake. A oči smirene, blago gledaju, kao u potpunom saznanju, bez želje za novim. Sa svoje četiri godine mornarice, s onim nečim gospodskim, čistim, kao da nije domaći, a opet je temeljit radnik. I kadar je tako sjediti satove i satove.

Grgo govori sam sa sobom:

— Oće se tu novca... pašaporat, roba... hm... Sutra je nedilja... — lagano ustaje, pa stoji na nogama uza stol.

Mate dakle sjedi nepomično, s blagim zadovoljstvom na licu, kao da se njega ništa u ovoj kući ne tiče, ne pazi na oca, nego prati svoj poseban život.

Žena sa zanimanjem gleda Grgu; čita iz kretnja: nešto sprema, smišlja: sad će se nà nešto dogoditi.

Ali on samo iziđe, siđe niza stube i dolje na podanku, na uzdignutom predpražju, pred vratima konobe, prigne se izabirući mjesto, i sjedne na glatki kamen naprama Kontovoj kući, prema

velikim ulaznim vratima, velikim prozorima, velikom nijemom zidu. I tu se smiri kao sova u pećini.

Kroz ulicu protrči dijete, izlijeće na otvorenu obalu, prođe žena ili čovjek, ali i Grgo kao da spava i oni kao da rone u sumraku već u snu i previše sami. Drijemež obuhvata selo, mrak pritiska zemlju, kuće. Šišmiš se nijemo zalijeće kroz ulicu. Zazvoni zdravamarija i Grgo se krsti, skida masnu kapu kao poklopac i mrlja ustima molitvu, ali gleda uvijek preda se, u svoje stvari.

A Kontova kuća šuti i tako je neshvatljivo, što se u njoj događa.

*

U samu zoru, dok su još svi, složeni na velikim posteljama kao srđele, spavali, Grgo je obukao čistu košulju, modre gaće od krutog platna i smeđi prsluk sa srebrenim cvancikama mjesto puceta i sitnim vezom oko zapućaka; na glavi plitka crvena kapica s velikim resama, koje mu padaju sve do vrata, na nogama stari, suhi i uski, od bivoline, siromaški opanci. Na sularu opere ruke u siću, malo ovlaži lice i otare jučerašnjim starim haljkom. Uzme veliki ključ, sađe niza stube pa počne otvarati konobu, gledajući iza sebe u Kontovu kuću, kao da se od nje krade. U konobi uzme iz hambara šaku smokava, skine sa čavla sudić, pa ispod dviju suhih mješina, koje vise sa grede kao golemi šišmiši, čučne uz bišivu bačvu i zabarata oko čepa: muze je. Onda pažljivo začepi, nasloni se na ugao hambara, pa gledajući van na ulicu zamišljeno žulja smokvu; a u desnoj ruci drži sudić u pripremi. — Proguta, dobro potegne iz sudića, odahne; i tako učini tri puta.

Onda iziđe iz konobe. Zaključa je, a ključ turi za pas: da ne bi ovako učinili i drugi članovi obitelji. Pa pođe niz ulicu.

Pred Mešrovom kućom jako se raskoračio Kusalo, gura košulju u gaće, opasuje se dugim platnenim pasom, pa umiva iz malene rđave zdjele.

Ni ne pogledaju jedan drugoga.

Grgo stane na kraj obale, turi ruke u džepove i raskorači se, utvrdi kao odar, i ostane tako nepomično.

Ljuštio je sa sebe drijemež.

Gršo Aletin stoji uspravno na pramcu malene lađice. Ugnula se pod njim bijedno i kao patnica. Ostima se opire o dno i vreba hobotnicu ili sipu, a čista izvrnuta slika njegova odrazuje se u moru. Gore preko zaljeva nove kuće Amerikanaca, obojene bijelo, ružičasto, žuto, drijemaju ili kao da su zamišljene nad ogledalom morskim, u kojemu su im potpune slike skupa sa tamnim velikim

borovima. Tri četiri djevojčice na cesti pod tima kućama gone pred sobom konje, magarce, mazge, na nedjeljnu pašu.

— Na, Rume, naa...

— Ari amo, vraga...

Onda opet njihove glasove sasvim upije sanjiva tišina.

Grgo nije opazio, kako je sunce, veliko kao kukuružnjača, izišlo i zaigralo po moru sjajnom i gustom kao ulje, da se za njegovim leđima započela nedjeljna živahnost. Otvorila se mesnica i oko nje se već okupio kružić: ose. Pred popovom kućom tri su đačića čekala, da se pođe na malu misu. A stari ljekarnik Lovre, oprezno ogrnut pledom, šeta jutarnju šetnju, pruža tanke noge starački lagano, radi zdravlja i duga života.

Uto zazvone zvona. Bučna, gromovita zvonjava ispuni zrak i zamuti svijest.

Grgo se tada okrene i jednim pogledom opazi svu tu predstavu pred nizom kuća, kojima je u obijeljena ili stara pročelja udarilo žarko sunce.

Odmah opazi gospodske najmenice s torbama. I Kontova je vukla tešku torbu hrane. Nehotice pođe k mesarnici pa stane u red gledalaca, onih koji ne će kupiti mesa.

— Evo ga, evo ga na... Nestat' će odma'. Brzo dok je vrimena! — viče mesar.

A oni niti ne trepnu okom, samo ozbiljno gledaju.

Tajnikova najmenica, ljekarnikova, sučeva, popova, obredale se s torbama ili košarama.

— Aćalapù! Evo... tačno kil i po... Umriti ću brzo...

Lijepi, crveni, puni komadi govedine.

Božo Kolendarov s visokom crvenom kapom, šibenskom, žuti brci, zdravo crveno lice: naslonio se jednom šakom na stol i okrenuo polovinu lica k mesaru, a polovinu ka gledaocima:

— A jednu tri kila — govori važno i lice mu se napreglo od ponosa. — A da potegne i na četiri, ne smeta... Ima ko izisti! Ha ha ha...

— Aćalapù!... Evo ga! Četiri i deset... ka maslo!

— Ajde, neka... — govori Kolendar gazdinski i opet mu oči zasjaju zadovoljno: jeđe mesa svake nedjelje.

Gledaoci — ništa. Ni posmijeha.

Grgo je upro oči u goveđi drob; jako lojan. Za ručak u nedjelju bio bi dosta mrsan, ali nema u džepu novca. Pa je došla Antula Bekezova i ozbiljna, i zlobna čak, izraza, kao da je netko sili da kupi samo drob, a mesar tiho, povjerljivo, i on ozbiljan,

kao da se radi o posebnoj usluzi, rekao cijenu. Grgi se činilo, da mu ga je sa zdjele otela.

Na vratima se, bokom, pojavi Konte:

— Moji uzeli?...

— Komad bubrežnjaka i komad buta.

Konte pomakne brk:

— Razumijemo se.

— Mora biti! — nasmije se mesar ulagujući se.

A gledaoci: ništa.

Amerikanac Gušte, amerikanski obučen (maja dugih rukava, hlače uskih nogavica, šiljaste cipele) — kupi džigericu.

— Zdrava je ka dren — baci je mesar na stol. — Dvanaest, ne mogu manje — šaptao je povjerljivo, kao i prije za drob. — Ima preko dva kila.

Amerikanac pokunjen nastoji, da se otpremi što neopazljivije.

Grgo iziđe za njim:

— Iden i ja na Hartić.

On izbočio kukove naprijed, a laktove povukao nazad, kao da mučno probija zrak. A Amerikanac Gušte s jednim izbečenim okom, velikom glavom i dobrodušan, govori mirno kao: ima vremena, a možemo i ne govoriti, svejedno.

Grgo saučesno poštuje Guštinu šutnju: on je potrošio novac, kako neki kažu, uludo. A i drugi su. On pogleda kuće, koje su pokupovali i posagrađivali Amerikanci. Kao komisija se postavili prema njima.

Ive Zetić stoji na vratima, s palcima u džepovima od prsluka. Pravi se da ne vidi prolaznike.

— Ne rači mu se razgovor... — kaže Grgo.

—Ee... — reče Gušte neodređeno.

— Deset iljad dolari je donija... a sad traži misto u gradu...

Gušte šuti, a ozbiljan je i nekako nemoćan, klonuo.

— A ja bi' moja dva posla, pa šta bude... — Grgi čak zatitra oko usana posmijeh: ja ne bi' bija lud.

— Pa novac se još može naći...

— Brate moj mili, brate moj mili... — Grgo govori iz širokih čeljusti kao da žvače riječi i zanosi se: — Ja bi' čoviku sve reka, sve bi' ja pošteno, sve bi' ja...

*

U ono jutro skupilo se pol sela pred parobrodom: Papatini idu u Ameriku. Rano jutro, sunce se tek pomalja, nebo i mirno more u plamenim bojama, na obali rumen, i izložen kao na sajmu, niz pročelja. A parobrod dolazi lagano, pomalja se iza ugla Fantove kuće, pa dostojanstveno kliže, i grgolja more pred pramcem. Pa onda zvižduk, valjanje crnog dima, bijela perjanica pare... i tako ujutro selo izgleda drukčije, kao da je najednom promijenilo odjeću i lice, i da je baš drugo.

U hrpicama zauzimaju bliža mjesta rođaci, a znatiželjnici se postavili s rukama u džepovima ili prekrštenima na prsima, ozbiljni, pokazuju da nemaju nikakvih zahtjeva, nego su tu došli drijemati. Prijatelji vršnjaci šale se i vrzu oko one dvojice: povezuju se čvršće za bolju budućnost.

Materi se napupčile usne; drži mlađega sina za ruku i svakog časa tare suze. A ponosno gleda okolo. Grgo se raskoračio, ruke mu na leđima, i gleda ozbiljno, kao da je stekao osobit ugled, stoji odmah iza sinova, gleda njihova leđa i tako sudjeluje u razgovoru, koji oni puni važnosti vode s prijateljima i s Amerikancem, koji im je pozajmio novac za put.

— Pazite, znate, kad izajdete na kraj u Nevijorku... držite se zajedno, jer ako vas odile, možete se ne viditi pô dana i teškom mukom najti... Držite se ovako desne ruke, ovako... na skali...

Amerikanac od toga pravi prilično svoj posao: stoji, usred obitelji, kao da je neophodan. Drugi rođaci samo su prisutni, i gledaju, glavne osobe, ozbiljno, poslovno.

Mali Frane onamo iza ugla viri divljom kosom i zamusanim nosom.

— Odi, Frane... — zovne ga stariji brat.

On se brzo skrije.

Preko obale ide stara Bara Lulinova, kojoj je lice vječno tužno, jer joj je pred dvadeset i sedam godina umro sin: »Imala san i ja mojega sokola. Da je on meni živ, drukčije bi majka živovala.« A jedinu kćer grize i ne da joj živjeti. Ona pristupa mladićima, daje im ruku:

— Bog vas pratija, dico moja. Kud god išli, sritni bili! — I udari u plač.

Njima nelagodno, što im se tuđa osoba miješa u posle.

— A di je moj sokol! Da je on meni, drukčije bi majka živovala — i pođe brišući pregačom suze.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Grgo je poslije toga oživio, kao da se trgnuo iza sna, postao drugi čovjek. Približavao se ljudima i slušao pažljivo razgovore, i to boljim ljudima, onima imućnijima, koji misle da imaju pravo na riječ, a ne šutljivim gledaocima umorna i bešćutna pogleda. Ono jutro s parobrodom, suncem, dimom, ljudskim mnoštvom, ostalo mu je u uspomeni s mirisom i okusom, koji mu je obasjao

cijeli život. Ali čim su počele stizati prve pošiljke novca, opet se uozbiljio, zamislio i osamio i još više išao u polje. Dugo se nije usuđivao kupovati što. To mu je sad najednom bio nepoznat i zapleten posao. A kad ga je žena natjerala, Konte je već sve što je valjalo rasprodao, a ono, što je ostalo, Grgi nije bilo po volji. Sasvim se nakostriješio, zakukuljio, činio se mnogo stariji, kao i njegov prijatelj Konte, kojemu je od nekog doba korak omekšao i leđa se malo neznatno savila.

Zime i ljeta se Grgo gurio i krio, samotovao, ne kazujući nikome što misli, niti kakve su njegove nade.

Tada je došao stariji sin, Tome, iz Amerike, veseo, živ, pokazujući veliku radost, što se može sastati s prijateljima. A mlađi je ostao u Americi; probarabio se, pripovijeda Tome, hoće da uživa život: što će njemu selo, zelje, smokve, dao se na odijela, šport, našao djevojku. Da ne će nikad u stari kraj. Tome se obukao po američku: radnička kapa, ali baršunasta, maje, fina odijela, šiljaste cipele, i traži bolje društvo, ono koje može potrošiti u krčmi, izvaditi svoj novac, a stare prijatelje podiže na više. Tu se kupuje meso, riba, doručkuje, ruča, večera, i druge raskoši. Grgi to nije krivo. Masti i on brk.

Sad svi osim stare babe jedu u velikoj sobi i slušaju pričanje o Americi. Stara je još uvijek zamišljena, mrzovoljna, i mrmlja gledajući sumnjičavo na sve.

— Krivo joj je, što nema zube...

Sin Tome sjedi na čelu stola, vedar, samosvijestan, i pripovijeda:

— U Americi sve na letriku... ideš po ulici na letriku, u kućama nema stuba, nego te diže liveta na letriku, glača robu na letriku, mete pod na letriku...

A oni zamišljaju, kako ljudi lete po ulicama kao lutke i uzlijeću uza stube i kako metla šeta sama po kući.

— A kuće od četrdeset podova, i više.

Oni onda opet zamišljaju Ameriku kao neko veliko gnijezdo, veće nego pedeset sela, recimo tamo od rata pa preko Glavice, pa Hartića, pa... i sve nabijeno kućama i ljudima, koji jure na elektriku kao gundevalji.

Usred takvog razgovora reče najednom Grgo:

— Kupit ćemo, ajmo reći, komad kuće... neka bude komad prave kuće... kad nema zemlje...

— Kontovu — reče Tome kratko ali uvjereno.

Svi ga pogledaju udivljeno. Samo brat Mate nije digao pogleda sa tanjira: to je sve malenkost prema onome, što on zna.

— Ja bi' je kupija... — reče Grgo, kao da nije nitko ništa prije ni govorio.

— Pa tako ćemo i učiniti — zaključi Tome, i pritisne bradu uz vrat oholo. — Konte je prodaje, jer da ne će nikomu iza svoje smrti ništa ostavljati: sve ću, kaže, poisti sam za svoga života.

I nakon malo dana kupnja je obavljena. Mogli su odmah useliti, samo je u pogodbi bilo, da će Konte i žena ostati u kući do svoje smrti. I sve je pokućstvo rasprodao i povukao se kao pauk u dvije sobe s malom kuhinjicom na dnu mračnog hodnika.

*

Velike prazne sobe odzvanjaju i tutnje od mekih a teških stopala u opancima. Unose svoje pokućstvo: bišive konjiće i daske za krevete, plјesnive slamnjače, dvije sjedalice, dvije masne klupe, izglodan i mastan stol, naćve, hambar. Sitno sve izgleda pod visokim stropom.

Grgo nekako stidljivo ulazi u velike sobe, zastaje na sredini, pa se zamisli i ne zna, što je ono htio učiniti. Dolaze susjede i naslanjaju se na prozore da osjete užitak: široki gospodski prozor i gledanje s visine; a za zabavu.

Tome je za se kupio posebni krevet i postavio ga skupa s amerikanskim kovčegom u jednu posebnu veliku sobu.

— Orajt... vot oklok iz it?...

— It iz fajv oklok — odgovori mu drug Amerikanac.

Ženske se smiju.

— To je merikanski?... Pa ko to može razumiti!

Tome uvijek pokazuje na sve strane neobične stvari što je vidio i naučio u Americi. Uredio je i blagovaonicu, da u njoj nagnut na bok, s dlanom na stolu, a glavom povučenom nazad gazdinski govori.

Pa onda u amerikanskoj košulji, s rukavima prikraćenim elastikom, nadgleda što se u kući radi, dobre je volje i svaki čas izlazi na ulicu, s rukama na leđima pristaje rado sa svakim u razgovor, i to onako pokroviteljski, rado je prijazan, rado, sa svakim, i sa siromahom, zašto ne, i sa siromahom. Dariva dobru volju, moćnik.

— Eee, kuma Luja — govori starici koja u suhim rukama drži naramak suhog granja — vučete vi doma ka bravinac...

— Ah, moj sinko, lako je tebi šaliti se, kad si kupija palac...

Grgo se opet vratio na neko veselje, lakoumnost, zanos. Kupuje uvijek nešto, radosno kupuje ribu, meso, bakalar, petroleum, šećer, kavu:

— Znaš, dobro je ovako malo se osladiti... A ima nas... Devet trbuhov, i kakovih trbuhov. — Iako ih nije devet, ipak on dere uvijek svoju. A svi u selu gledaju za njima zavidno i s neprikrivanim zanimanjem. A oni rado pripovijedaju o svemu, koliko troše, koliko imaju i koliko pojedu. Grgo sa zanosnim posmijehom oko usana vuče kao mrav. Donosi kući žurno i sam se oko vatre trudi; zacrvenio se kao rak i brižno rabota. Ženske ne znaju kuhati te stvari, pa stoje po strani i gledaju. On je vidio i čuo nešto vani u vojsci o tome, prisjeća se.

— Ajde, stari! Da u redu bude to! — Tome zaviruje u kuhinju, a onda prijateljima, koji svaki čas skoknu k njemu, toči vino i reže zakusku:

— Ajde, braćo, napijmo se, dok smo ovo malo još živi.

— Posli nas, pasu na rep.

— A da. Na zdravlje!

U dnu hodnika se otvore vrata.

— Dobra šetnja! Dobra šetnja! — začuje se papigin glas.

— Mora biti! — govori Konte kratko.

— Mora biti! — ponavlja papiga.

Gosti namiguju jedan drugome.

A Konte lagano, štapajući se, ide hodnikom.

— Gospodin Konte, oćete li malo k nama? Na čašicu? — pita Tome živo.

— Hvala — odgovara on. — Ne pijem vino u ovo doba... Ja znam svoju i: mora biti! — Zamahne štapom odozgor dolje odlučno i pođe dalje dostojanstveno; naheren šešir na sijedoj kosi. Ali starost pomalo oduzimlje koraku dostojanstvo i očima živost i odlučnost, nego ostaje u njemu kao neko pijanstvo.

— Vidi ga! Sedamdeset i pet godin! — govori Tome, ali poražen, s malo ukočenim posmijehom. — Ne mari on za nikoga nego za se. Uživa život, pa šta ga briga.

Tome rado pred drugim vadi novac. Zavlači ruku u robu, dolje u posebni ogradak i isteže bez brojenja novčanice. Grgi je čudnovato, da netko može imati toliko novaca, i to zarađenih u šest sedam li godina. Tome voli pokazati, da ih je više nego što uistinu i jest.

— Okle ih više vadi — misli Grgo.

A svi u kući poštuju onaj kovčeg kao svetinju.

— Ima ih u ovome, ne boj se...

Posjetniku sjaju oči:

— A tote ih drži?

— Cili libar!

Tako je bilo sve do onoga jednoga dana.

Tome je turio ruku u kovčegu dolje kroz rublje u ogradak i osjetio pod prstima tančinu. Do tada je osjećao uvijek neki strah pred brojenjem, jer mu se činilo, ali samo onako blijedo činilo, da on malo previše vadi. Ali je vješto potiskivao tu misao i tješio se nadom, da ipak novac ne odlazi tako lako. Ali sad se jače osjeti ponukan da izvadi novac i pobroji ga. Bilo ga je malo, malo. Toga dana se uzšetao po obali sam, zamislio se i izbjegavao susrete. Samo gleda po moru i napreže misli. Tako i u kući sve šuti. Ne naručuje više kupovinu, i zadovoljava se i kuhanim zeljem. A svi ukućani odmah su počeli poštovati tu njegovu šutnju i možda u sebi priznavali, da je tako jednom i moralo biti. Ništa ga nisu pitali, nego samo ušutjeli se svi i postajali svakoga dana sve skromniji, tužniji, i vraćali se na svoje stare običaje.

Ali Tome se brzo snašao. Brzo objavi: ide opet u Ameriku. Počeo je škađati novac, što ga je pozajmio po selu, ali je malo mogao izvući. Morao je nešto i pozajmiti. I otputovao bez velike buke i pratnje.

A oni se uvukli u kuću kao puževi. Kći Vanka se odijelila, otišla stanovati u staru kuću, sama za se, u nadi da će se udati. Uzela je svoj dio zemlje i magarca Pia. Grgo, sin Mate, žena i sestra morali su dobro uprijeti, da bi mogli obraditi zemlju, sad kad su tri radne snage izgubili. Mate je uvijek miran, ide uvjereno svojim putem, a Frane svojeglav: raščupan, odrpan i bosonog neprestano se nekud skita sam za svoj račun i ne sluša nikoga; a ima divlji izgled kao razbludni mačak.

*

Veliko zvono na zvoniku dubokim glasom zazvoni zdravumariju. U kući zuji njegov zvuk i naselio je, kao da joj je dao neku svijest o sebi, o životu, pa se Grgo zbog toga društva digne od stola i pođe do sredine sobe i tu stane i uperi oči preda se gore u zid, kao da vidi nešto čudnovato, promatra neko zbivanje.

Upravo se napregao; trepće očima, kao da nastoji zadržati misao.

Uljenica mirno gori i rasprostire samo malen krug crvenožutog svijetla na velikom zidu i na Matinu glavu baca svijetlu aureolu, a sve ostalo u prostranoj sobi povuklo se u tamu.

Don don don don...

Najednom — tišina.

Grgo se odmah vrati na svoje mjesto za stolom.

— Je li se tebi učinilo, da je niko...

— A?
— Ah... ništa...
Grgo se osvrne naokolo:
— Nemaš di...
Mate sjedi na svojem mjestu za stolom s blaženim posmijehom na licu, nepokolebljivim posmijehom, koji kazuje, da se njega ništa ne tiče. Kosa mu je počešljana u laganim valovima, čista bijela košulja, koju je obukao odmah kad je došao iz polja i umio se. A lice mu jako čitljivo govori: čemu brige? Živjet ću jednako. A ženske se zavukle u svoju sobu; sutra će rano u polje. Mate progovori:
— Onda sutra u Glavičinu...
Grgo šuti. Namješta se, da nađe kako će leđa skloniti, ali iza njih uvijek zja prostor, tama, a ako ih prisloni uza zid, onda gleda u mrak, u šuplje, bez smisla. U kuhinji je još gore; kao da je u kakvome hramu, nad glavom svodovi, nebo... Opet se digne i pođe po sobi.
— Kuća... hm, kuća... A mrak i naroda puno, puno naroda prije i sada... A naši stari su gradili. — Zastane oduševljen novom misli: — Naši stari su gradili...
Mate samo digne na njega oči, pa opet gleda preda se. Zijevne i vidi se, da će ustati i otići na počinak. Uzme vrč i napije se.
A Grgo:
— Stari su i krčali, a nisu zemlju kupovali... Zidovi, zidovi... grebi, grebi... A nije loše poživiti pošteno... A vidiš, Tome i Ante su se uklonili, a! Ni slova više... Opekli su se, može se reći... oparili su se, pa pušu i na ladnu kašu... Ladna kaša... A vidiš, koliko mista! Ima mista dosta... eee...
Zatrese se kuća, zatutnji, vrata silno zalupe. Zatim velike teške bose noge lupaju po podu.
Frane, golem, divlji, uđe u sobu i stane prema onoj dvojici i gleda ih kao začuđeno i s velikim zanimanjem.
— A... aak... — htjedne progovoriti, pa se onda okrene i pođe van na hodnik, pa odtutnji u spavaonicu.
U dnu hodnika se otvore vrata i trak svijetla sine hodnikom.
— Grgo... Grgo... — zvao je uplašen ženski glas.
— Kontovica... — Grgo izađe na vrata.
— Dođite, molim vas...
— A?
— Brzo... umire...
Mate je podigao glavu i posmijeh mu je na licu: zanimljivo.

— Odi i ti — reče Grgo.
Mate, najprije pogleda podignutim čelom, a onda lagano ustane i pođe za ocem.
Najprije su jedan za drugim turili glavu kroz vrata, a onda ušli. Kontovica dočuška k njima; staračko lice joj se obasjalo zadovoljstvom, kao u ljudi koji jednom ipak dočekaju neku promjenu, nešto zanimljivo u dosadnom životu. Trla je ruke, pokazala prema krevetu i kroz krezubine iz utonulih usta šapne:
— Srce. Treba liječnika...
Konte leži blijed, otvorio je usta i teško srče zrak, očima trepće, gleda uznemireno oko sebe po postelji, a bijelim mršavim rukama opipava, i brzo miče prstima, kao da poravnava nemirnu površinu plahte.
— Onda neka Mate iđe po likara! — reče Grgo.
Konte ga umorno pogleda:
— Ne... Ne treba... Ja znam... Ne... — odmahne rukom.
Žena se zadovolji tim, naučenom pokornošću odtapka k njemu i stane kraj uzglavlja, mršava, stisnutih ruku:
— Moj Konte...
On je opet samo micao očima i prstima tapkao po postelji, odsutan kao da je sasvim sam.
Grgo gleda bijeli kao svetački Kontov lik na bijelim plahtama i šuti zamišljen.
Na visokom komodu stoji velika porculanska petrolejka sa zaslonom od šarenog stakla, mirni svijetli predmet. Prigušeno crvenkasto svjetlo jednolično se raširilo po sobi, ali je svjetlost slaba, jer je odnose tamne slike, dva golema smeđa ormara, sto, sagovi, tamno crveno obojen pod.
Mate se naslonio na dovratak, utvrdio se, skrstio ruke na leđima i gleda svojim običnim blaženim pogledom punim razumijevanja, kao da gleda daleku daleku pojavu.
Grgo se najednom uputi prema Kontovoj postelji; teškim hodom potresao je svjetiljku na komodu i staklo zazvecka tankim zvonkim glasićem.
Konte začuđeno otvori prema njemu oči:
Naježen koščat lik.
— Konte moj... — Grgo mu dohvati ruku.
— Aa... Ne treba... — Konte se uznemiren počne uspravljati. — Ne... nisam još mrtav, još... — Na licu mu se očitovao strah.
— Mi smo bili prijatelji...

— Ne... ne treba... — mucao je Konte i mršti se ljutito. Blijedo lice mu se malo zarumenilo na jagodicama. — Eto ti sve, samo hajde... Odlazi! — vikne jako i klone na uzglavlje.

*

Grgo i Mate su sjedili za stolom sve do četvrtog sata. U to doba je sunce uprlo u zelenilo u Ratkovićevu vrtu, pa je zeleni odraz kroz prozor zašarao zidove sobe.

Tišina je; a dolje na ulici prolazi lagani ženski korak u suhim opancima.

U kući zapjevuši propuh, i lupnu vrata.

Grgo svečano ustane, složi ruke na leđa i počne šetati po prostranoj sobi.

— Dobra šetnja! — začuje se glas papige.

On zastane, iznenađen.

Namršti se od misli.

Ali onda podigne glavu ponosnije i šeta dalje sve od jednog zida do drugoga.

Mate sjedi čvrsto, i naslonio se laktima na sto, a oči blago upravio preda se, bez misli i u blaženom zadovoljstvu. Zalickao se, umio, u čistoj je odjeći, i sad kao da se naslađuje svojim izgledom, položajem. Ali je od truda smršavio, okošćatio. Tako on svakog dana satove sjedi. Izbjegava društvo; nego iziđe na obalu, pa se negdje usami i dobrodušno gleda oko sebe, i ljude gleda i daleka brda i more i oblake, kao da ga sve to jako raduje i kao da mu je to i dosta, drugo ništa ne treba. Sada on ne gleda oca: što god ljudi činili, njemu je sasvim naravno, bilo glupo ili pametno, u ničem ne vidi ništa čudnovato. Same zanimljive slike. I tiha radost odrazuje se na njegovu licu.

Grgo priđe vratima, otvori ih i zaviri u hodnik, nešto malo oprezno, pa se opet vrati i, zamišljen kao i prije, nastavi šetnju.

— Prodati Glavičinu... to je prva. — Govori sam sa sobom, glasno i s nekim zlobnim zadovoljstvom u glasu.

Mate se ne gane.

— Pa onda Čela, pa Makirinu, pa Volujak, pa... dosta toga do smrti... dosta, brate... dostajalo bi...

Podigne glavu ponosno i šeta uvjereno. Soba odzvanja šupljinom kao zdenac. A u kući je tišina, nijema tišina, kao da je ova kuća ponor, u koji su se uvalili i ništa sa svijeta u nj ne dopire, ni glas ni svijetlo sunca. I Grgi se učini, da je to velika blagodat: oni su u toj velikoj kući sačuvani od svega, imaju svoj zaseban svijet: zdenac s golubima, vodoskok, svoje svijetlo; a skriveni su

i nitko ne zna što čine, kao ni za one u grobovima, u dubini zemlje: da li se oko stolova sastaju bijeli kosturi, razgovaraju i igraju briškulu.

Opet poviri na hodnik; pogleda onamo u zatvorena vrata Kontove sobe, u koju se, otkad su on i žena umrli, nitko ne usuđuje priviriti. Vrati se natrag, oprezno priđe ormaru, turi ruku iza njega i izvadi zaprašeni štap, onaj tanki crni štap sa srebrenom pasjom glavom mjesto ručice. Uzme dakle štap, otare ga o haljak i uputi se kroz vrata van.

Mate ga gleda, ali ništa ne govori; samo mu je na licu zaigrao lagan lagan smiješak.

— Ta ta ta... — Grgo zapjevucka.

Stavio je štap pod pazuho pa laganim, ali čvrstim, odlučnim korakom pošao hodnikom, izišao u nadstublje, gdje je među velikim prozorima uvehlo Kontovo cvijeće i krletka s papigom.

Čim ga je papiga ugledala, okrene dva kruga šetnje, pa kao malo stidljivo reče:

— Dobra šetnja!...

Grgo se trgne:

— A?

A papiga opet važno pošeće.

Grgo onda stane preda nju, zamisli se, pa zatrepće očima, kao da se želi sjetiti nečega, nekog obreda. Onda digne prst u zrak:

— Mora biti! — reče ozbiljno.

— Mora biti — ponovi papiga zaključno.

Grgo opet zatrepće očima časak i još se jednom zamisli, ali se odmah vrati na onu prijašnju, pa pođe niz kamene stube. Dolje otvori vrata: zalupetaju zasuni, zatutnji kuća i zvonce zazvoni. A Grgo iziđe na ulicu sa štapićem pod pazuhom. Na pragu zastane, izvadi iz džepa veliki modri rubac, pa se dugo useknjuje.

Onda se uputi.

S vrha ulice gleda za njim dječak:

— Konte! — vikne.

Grgo se lagano zaustavi, okrene se, pogleda dječaka zamišljeno, digne štap i tiho reče:

— Mora biti!

— Dobra šetnja!

On zamahne štapom odlučno odozgor prema dolje kao sabljom.

Onda mirno i svečano nastavi šetnju.

ALBERT HALER, DUBROVNIK

LJEPOTA

Kad bi imali pravo pozitivisti, naturalisti, psihologisti i slični, koji, polazeći sa svoga stajališta kolikoće, ne priznaju nikakvu »metafiziku«, to jest ne priznaju razlikovanja po kakvoći, bila bi isključena svaka spoznaja najvažnijih i najsudbonosnijih životnih pitanja. Spomenuti pravci niječu kategorije duha, kategorije lijepoga, istinitoga i dobroga, koje su svi pravi mislioci smatrali najglavnijim predmetom ozbiljnog filozofskog razmišljanja.

Ali ima čudnovatih teorija, koje baš zato jer priznaju istinito i dobro niječu u ime njihovo ljepotu. To su teorije, koje drže, da umjetnost ima osim estetskog i drugih mjerila (filozofsko, socijalno, ćudoredno i t. d.). Ovo mišljenje ima svoj izvor u zamjeni lartpurlartizma sa shvaćanjem umjetničkog stvaranja kao samobitne duhovne djelatnosti.

Što je lartpurlartizam? Lartpurlartizam*, ili bolje estetizam, rađa se iz praznine duha, u kojemu su presušili misaoni i ćudoredni sadržaji, te ovaj, u pomanjkanju vlastitog uporišta i u nemiru vlastite praznine, posiže — kako je vrlo dobro opaženo — za »lijepim« slikama kao takovim, odcijepljenim od čuvstvenih pokreta, za zvučnošću neuvjetovanom ritmom unutrašnjeg talasanja, za virtuoznošću stila radi stila, riječi radi riječi, zvuka radi zvuka, u jednu riječ za »ljepotom« vanjskoga.

Shvatljivo je, da u slučaju zamjene estetskog stvaranja s estetizmom estetsko mora izgledati kao mjerilo među mjerilima; ali mu se tako oduzimlje estetski značaj i pripisuje ujedno i izvanestetski, prema čemu bi estetsko bilo u isto vrijeme i ne-estetsko, što bi bilo isto kao i reći, da je misao ujedno i ne-misao, a ćudoredno i ne-ćudoredno. Potpuno je jasan psihološki uzrok ovakovih čudnih zaključaka: ako je estetsko samo prazni estetizam, prazninu treba ispuniti ozbiljnim sadržajima, te se tako mora postaviti više »mjerila« za istu duhovnu pojavu.

Ali ako pjesništvo (i uopće umjetnost) ima više mjerila, onda pjesništvo ne opstoji. Što je u tome slučaju pjesnik i u čemu se razlikuje od filozofa ili od čovjeka prakse? Ako među pjesništvom, filozofijom i praktičnom djelatnošću nema nikakve razlike, čemu onda raspravljanje o pjesništvu? Jedino moguće »raspravljanje« u tome slučaju bila bi tvrdnja, da pjesništva nema. Pa ipak i oni, koji vjeruju u više mjerila, raspravljaju o pjesništvu, govore o pjesničkoj ljepoti pojedinih pjesama, analiziraju pjesme, dakle u praksi priznaju ono, što niječu u teoriji.

Sva ova protuslovlja proizlaze iz nesposobnosti pozitivističkog mentaliteta da shvati *dinamičnost* estetskog stvaranja. Duhovne djelatnosti nisu poredane statički jedna uz drugu, kako misli pozitivistički psihologizam, nego su u dinamičnom kretanju jedna prama drugoj, prelaze jedna u drugu, a svaka pojedina opet djeluje prama svojoj specifičnoj kakvoći. Duh je i estetski čin, i misaonost, i praktično-ćudoredno djelovanje, ali tako, da se sve ove kategorije očituju uvijek kroz jednu kategoriju, koja je toga časa u djelatnosti. Pjesnik, u času pjesničkog stvaranja, *ne prestaje biti misaono i ćudoredno biće,* a ipak je pjesnik; misaone i ćudoredne funkcije nisu uništene, one i dalje djeluju, ali djeluju na drugi način nego u činu filozofiranja ili ćudorednog djelovanja — one su obavijene koprenom poezije. Misaoni sadržaji u estetskom stvaranju nisu hladno i objektivno traženje odnošaja među pojavama, nisu strogo izricanje sudova, nego oni postaju tužna ili radosna *pjesma,* koju izazivaju životne spoznaje; isto tako pjesništvo nije uzburkanost i vrtložnost praktičnog života, iako čuvstva, koja se zgušnjavaju u pjesničke slike, imaju svoj izvor u burama i sukobima praktično-ćudorednog života.

Tvrdnja, da opstoji više »mjerila« za pjesništvo, sadržaje u sebi ipak neku istinu, ako se ona uzme onako, kako se ima uzeti. Uzeta pozitivistički ona uništava pjesništvo i sve druge djelatnosti (ako je pjesništvo u isto vrijeme i filozofija i sociologija i t. d., onda su filozofija i sociologija i t. d. ujedno i pjesništvo, što znači, da ne opstoji ni pjesništvo, ni filozofija, ni sociologija i t. d.); uzeta sukladno s duhovnom stvarnošću ona ne znači drugo nego da pjesništvo nije nikakva prazna i elegantna igra, nego duhovna, čovjeku prirođena moć, koja crpe svoje sadržaje iz najdubljih i najozbiljnijih doživljaja, pa i iz misaonih i ćudorednih slojeva.

U ovim pitanjima javlja se stara, nespretno postavljena dilema: ili lartpurlartizam ili »tendencija«. Odgovor je: ni jedno ni drugo, ili bolje — i jedno i drugo. Estetsko stvaranje ne može biti bez ozbiljnog sadržaja, bez »tendencije«, ali i ta »tendencija« mora dobiti u estetskom stvaranju estetski značaj.

A što je s književnim djelima, u kojima »tendencija« odnosi prevagu nad spontanim estetskim činom, to jest u kojima je

* Naziv »lartpurlartizam« često se upotrebljavao u europskim književnostima a i kod nas (A. G. Matoš, Dr. Livadić i drugi) u smislu samobitnosti umjetničkog stvaranja, i u tome slučaju on je predstavljao ispravno stanovište, iako pod nezgodnim imenom, jer je lartpurlartizam vrlo često značio poziv na kult praznog vanjskog oblika, što je značilo nijekanje unutrašnjeg duhovnog pokreta, prvog uvjeta svakog istinskog umjetničkog stvaranja.

»tendencija« zbilja tendencija u smislu namjernosti? Treba li takovim djelima zanijekati svaku vrijednost u duhovnom životu jednog naroda? Svakako to bi bilo nepravedno i nerazumno, jer su očito nastala iż neke ozbiljne duhovne potrebe i zato imaju svoj razlog opstojanja. Treba ih priznati, ali ne nespretnim postavljanjem više mjerila, čim se uništavaju i estetske i izvanestetske vrijednosti, nego njihovim odvajanjem od pjesničkih djela kao tvorevinâ sa svojim posebnim mjerilom. Radi se o *književnosti u širem smislu,* to jest radi se ne o »protupjesništvu« nego o »ne-pjesništvu«, kako je zgodno označio književnost u širem smislu jedan suvremeni estetičar.

Ima književnih djela namijenjenih zabavi, ćudorednom odgoju, vjerskom uvjeravanju, domoljubnom oduševljenju i t. d., u kojima tendencija zadržava svoju namjernost, ali bez patvorina, bez težnje da se prikaže onim što nije, to jest pjesništvom, kao što se događa u protupjesničkim djelima; tendencija tu djeluje otvoreno i iskreno kao tendencija, ne uništavajući pri tome pjesničku stranu, koja često teče usporedo s njom. Kako je ustanovila suvremena estetika, protupjesnička su djela samo ona, koja tendenciju, pirlitajući je i kiteći umjetnim cvijećem, na silu nastoje prokriomčariti kao pjesništvo. Stanovište s više mjerila ne razlikuje ni pjesništvo, ni ne-pjesništvo, ni protupjesništvo, nego ih miješa sve zajedno, s konačnim posljetkom zbrke. Tako se ne spasavaju duhovne vrijednosti, nego se uništavaju. Inače spomenuto stajalište veoma je udobno, jer oslobađa kritičare od obveze posjedovanja dvaju neizbježivih uvjeta svake istinske kritike: ukusa i sposobnosti razlučivanja. Što znači ukus, to jest sposobnost doživljavanja pjesništva, ako ovo ne opstoji kao posebna duhovna pojava? U tome slučaju ukus ne može biti drugo nego neki neodređeni impresionizam, bez korijena u svijesnom iskustvu pjesničkog doživljavanja. A ako pjesništvo ne opstoji, ono se ne može ni razlikovati od drugih duhovnih vrijednosti, jer je istovjetno s njima.

Nepriznavanje estetske duhovne aktivnosti vodi do još jedne kobne posljedice: do istovjetovanja životopisne i pjesničke osobe. Neki kritičari zaustavljaju se na zanimljivosti vanjskih doživljaja u životu pisaca, ne obazirući se nikako na činjenicu, da li su ti doživljaji došli do pjesničkog izraza u njihovim djelima ili nisu. Životi pojedinaca mogu biti puni događaja i doživljaja, mogu izazivati tople simpatije i sažaljenje, ali pokraj svega toga njihova djela ne moraju imati pjesnički značaj. Zabluda nastaje uvijek iz iste predrasude: estetsko stvaranje uzimlje se kao izvan-

životni estetizam (lartpurlartizam), pred kojim ima uvijek prednost »život«, to jest pojedinac u njegovoj goloj empiričnosti.

Ali samo kroz estetski čin podižu se empirične činjenice na ravan »života«, i to vječnog života. Patnje, radosti, ljubavi i mržnje pjesnikâ i umjetnikâ dobivaju biljeg općeljudskoga i vječnoga samo zahvaćeni stvaralačkom maštom, koja ih plazmira u sveživotne simbole. Pozitivizam suprotstavlja stvaralačkoj mašti »stvarni život«, jer misli, da ona krivotvori stvarnost i da je izvrće u fantastičnost. Ali fantastičnost i stvaralačka mašta nisu isto: fantastičnost nastaje iz samovoljnog maštanja, bez korijena u stvarnosti čuvstvenog života, dok je stvaralačka mašta organski povezana s čuvstvenim životom, te ga uobličuje i ritmizira, da upotrijebim izraz suvremene estetike. Tim mu oduzimlje časovitost i mušičavost osobnoga i podiže ga do jedne više osobnosti, u kojoj pojedinci vječno nalaze same sebe.

Goethe je veoma živo prikazao proces poetizacije »stvarnog života«, govoreći o svojim duševnim stanjima, iz kojih je nastao njegov »Werther«. I to neka posluži pozitivističkim teoretičarima kao dokaz, da se pri shvaćanju pjesništva kao poetizacije života ne radi o nekoj samovoljnoj hipotezi ovoga ili onoga teoretičara, nego o činjenici potvrđenoj vlastitim iskustvom jednog velikog pjesnika. Goethe piše (»Aus meinem Leben«): »... jer ja sam se bio ovim sastavkom više nego ikojim drugim spasio od burnog elementa, na kojemu sam uslijed svoje i tuđe krivnje, uslijed slučajnog i odabranog načina života, uslijed promišljenosti i nepromišljene žurbe, uslijed tvrdoglavosti i popuštanja, bio bacan na najstrašniji način amo i tamo. Ja sam se osjećao kao iza općenite ispovijesti opet radostan i slobodan dobivši pravo na nov život. Staro kućno sredstvo ovaj put mi je izvrsno poslužilo. Ali nakon što sam se osjetio olakšan i pročišćen tim što sam *stvarnost preobrazio u pjesništvo,* moji prijatelji su pri tome bili zbunjeni, jer su držali, da se pjesništvo mora preobraziti u stvarnost, da pjesnik mora naknadno odigrati roman i ustrijeliti se: i ono, što se iz početka događalo među nekolicinom, događalo se poslije među mnogima, te ova knjižica, koja je meni toliko pomogla, postala je ozloglašenom kao vrlo štetna.«

Ovdje je jasno i oštro odsječena granica između »stvarnog života« i pjesništva. Pjesništvo nije proživljavani život (ono, što Talijani nazivaju *»la vita vissuta«),* nije neposrednost strasti, nije, kako Goethe kaže, burna elementarnost, nego je promatranje života i njegovih oluja kroz bridnjak mašte, kroz koji se gorčina proplakanih suza i grč boli smiruju u igri duginih boja i u ganuću uspomene. Istovjetovanje neposrednog života i umjetničkog stva-

ranja znači naturalističko nijekanje ljepote u čovječjoj duši, jer ljepote sigurno nema u krvavom i surovom vrtlogu životnih strasti, nego se ona nalazi u odbljescima stvaralačke mašte, koja ove oduhovljuje i podiže na stupanj višeg života. Na drugom mjestu Goethe kaže: »Duhovni oblik nikako nije umanjen, kad dođe do izraza, samo ako je ovo očitovanje u izrazu pravi stvaralački proizvod, istinsko presađivanje: stvar proizvedena nije niža od onoga, koji je proizvodi, nego je dapače svojstvo žive tvorevine da *proizvedeno nadvisuje onoga, koji proizvodi.«* Navodeći ove riječi Goetheove, Hermann Bahr spominje i izjavu Williama Blakea: »Ja nisam nego tajnik; pisci su u vječnosti.« I dok sublimacija života u umjetničkoj ljepoti igra ulogu pročišćenja, smirenja i »dobijanja prava na nov život« (i to je blagoslovljeni učinak ljepote), kako je sam Goethe na sebi doživio i kako doživljuje svaki pravi uživalac umjetnosti, uništavanje ljepote prenošenjem životne neobuzdanosti u uzvišene krajeve umjetnosti rađa zlokobnim posljedicama u djelatnom životu, kao što je u slučaju Goetheova »Werthera« svršavalo samoubojstvima. Nije uzalud Sokrat često savjetovao divljem i surovom Ksenokratu: »Ksenokrate, žrtvuj Haritama.«

U glasovitom prizoru Homerove »Ilijade«, kad se Andromaha »smiješi kroz suze« gledajući Hektora, kako se na odlasku u bitku i smrt oprašta od njihova sinčića, odrazuje se pjesnikova čovječanska samilost nad bespomoćnošću mlade žene u vrtlogu sudbinskih događaja, udivljenje nad požrtvovnošću junaka i religiozno strahopoštovanje pred nedokučivim. *Da pjesnik nije snagom svoje mašte isklesao ove žive likove, bi li i današnji čovjek nalazio u njima vječno ljudsku samilost nad bespomoćnim, vječno ljudsko udivljenje nad herojskim, vječno ljudsko skrušenje pred nedokučivim?* Tu se ne radi o samovoljno fantastičnom, nego o životu, koji kontemplacija pjesničke mašte dematerijalizira i daje mu drhtavu toplinu sveljudskoga. Pomanjkanje pjesničke mašte bilo bi stvorilo bezživotne lutke, retorički bučne i deklamatorski namještene; ali u onom Andromahinu smijehu kroz suze, u cijeloj njenoj pojavi, kakovu je pjesnik prikazao, u Hektorovoj igri sa sinčićem, u dječakovu strahu od očeve perjanice odrazuje se istinski život u svoj dramatičnosti patnja i radosti. To su likovi živi i individualni, i baš zato jer su živi i individualni, blizi su ganutim srcima svih vremena. A bez stvaralačke mašte, bez estetske aktivnosti, oni ne bi bili živi i individualni. *Estetska aktivnost je potpuno istovjetna s općeljudskim.*

Pristupimo li s mjerilima, koja ne uzimlju u obzir stvaralački momenat, ovome prizoru, kojega je vrijednost baš u stvaralačkoj

snazi, što se u njemu očitovala, što će od njega ostati? Život je u likovima zamro, a s njim i toplina pjesnikovih čuvstava, koja je te likove stvorila, i zaludu ćemo preostale kosture spasavati na bilo koji način. Tako je nemilosrdno uništena ljepota stvaralačkog čina i njegova humanizatorna moć, jer on daje kucajima ljudskih srdaca plemenitost duhovnosti i svetost neizmjernosti.

Zahtjev »stvarnog života« i njegovih problema u pjesništvu stvorio je »socijalno« mjerilo, koje će književnost spasiti od neozbiljne igre estetizma. Ali socijalno ne može nikako biti mjerilo pjesništva, jer ovo, kao i druge vrste umjetnosti, rađa se iz područja čuvstva i mašte, a socijalno je intelektualno-praktični pojam sređivanja odnošaja u ljudskom društvu. Ovo mjerilo ne uzimlje u obzir najbitnije svojstvo pjesničkog stvaranja: projekciju čuvstava kroz stvaralačku maštu u neizmjernost duhovnosti. Socijalno mjerilo raskida čuvstvenu pređu i svetokrug vječnosti u pjesničkim tvorevinama i tim uništava glavnu podlogu i spoznaje duhovnih vrijednosti i plemenitog čovječanskog djelovanja.

Isto vrijedi i za druga izvanestetska mjerila, jer su ili razumske ili praktično-namjerne naravi, te ne prodiru u bitnost spontanog čuvstveno-fantazijskog stvaranja. Estetsko, kao mjerilo među mjerilima, nije također adekvatno mjerilo, jer nije uzeto u smislu stvaralačke estetske moći (u kojoj su i sva druga »mjerila«), nego u smislu vanjskog uresa razumskih i praktičnih sadržaja.

Kad bi pjesništvo imalo više mjerila, imale bi ih i druge vrste umjetnosti: i glazba, i slikarstvo i t. d. I sada zamislimo magiju besmrtnih zvukova ili polet nadahnutog slikarova kista ocijenjene mjerilom socijalnoga ili filozofije. Zvukovi zamiru, a polet slikarov smrzava se u opća pravila i u led pojmova.

Kako je gore rečeno, mišljenje o opstojanju više mjerila za pjesništvo dobiva svoje pravo značenje, kad se »mjerila« uzmu u smislu sadržaja. Mjerilo u tom slučaju ostaje *jedno,* kao što i mora biti, ako se hoće izbjeći zbrkanost i nesređenost. I onda se estetska djelatnost pokazuje onim što jest: dinamičkom moći, koja ne uništava druge vrijednosti, nego ih prožimlje značajkama svoje naravi. U gornjem primjeru iz »Ilijade« nalaze se u estetskom stvaralačkom činu razni momenti ljudskog doživljavanja: udivljenje nad domovinskom ljubavi Hektorovom, samilost nad slabim, religiozno strahopoštovanje, ćudoredna svijest, određeni pogled na život, dakle domoljubni, socijalni, vjerski, etički i filozofski elementi; ali svi su oni zahvaćeni estetskim činom, koji ih podiže iz ograničenosti mjesta i prostora i daje im pečat vječnoga.

Estetsko stvaranje nije lartpurlatizam (estetizam) i ne treba ga spašavati ozbiljnim sadržajima, jer je on sam po sebi ozbiljna

duhovna moć, koja ne bježi ni od kakvih ozbiljnih sadržaja, ili bolje, koja već u sebi nosi ozbiljne sadržaje. Kroz estetski čin odrazuje se čitav čovjek, naravno na estetski način, kao što se kroz misaonu i praktično-ćudorednu sferu odrazuje cio čovjek, na posebni način dotične sfere. Kako se može posumnjati i jednog časa u ozbiljnost estetskog stvaranja, koje sublimira ljudska čuvstva i projecira ih u beskonačnost? Ne radi se pri tome o bliještavim slikama otkinutim od ozbiljne čuvstvene podloge ni o praznini vanjske muzikalnosti, koje su značajne za estetizam; istinske estetske slike zgusnuta su ljudska ganuća, a muzikalnost velikih pjesničkih tvorevina talasanje je pokrenute pjesnikove unutrašnjosti. Pjesnička su djela posvećene tvorevine, na koje su postavili »svoje ruke nebo i zemlja«, kako Dante kaže za svoju velepjesmu.

U projekciji čuvstava u neizmjernost i vječnost sveljudskoga nalazi se Ljepota, jedna od one tri duhovne vrijednosti, u koje su vjerovali i kušali ih rastumačiti svi veliki spiritualistički sustavi od Platona do danas. Platon u svom »Symposionu« određuje ljepotu kao samostalnu, izvanvremensku i izvanprostornu kategoriju« ... koja je bez početka, ne rađa se i ne umire, nije s jedne strane lijepa a s druge ružna, nije sada lijepa a kasnije ne, nije ondje lijepa a ondje ružna, nije nekome lijepa a drugome ružna, niti se može tjelesno prikazati kao lijepo lice, kao lijepe ruke ili kao drugi dio tijela — nego je to ljepota, koja opstoji o sebi, vječna, uvijek jednaka.« Platon dakle shvaća ljepotu kao određen apsolutan pojam. Za njega kategorije duha predstavljaju skladno jedinstvo; ali on to jedinstvo zamišlja nerazlučeno, statički, tako da se pojedine kategorije gube jedna u drugoj. Tek su sadašnja vremena otkrila dinamično jedinstvo duha, jedinstvo u raznolikosti, pri čemu kategorije zadržavaju svoj specifični kvalitet. Osim toga novija filozofija prenijela je transcendentne Platonove ideje u unutrašnjost duha, te ih zamišlja kao njegove sastavne dijelove. Ali, što je glavno, i ona uzimlje kategorije duha kao skladnu cjelinu, tako da nijekanje jedne znači nijekanje svih, i ona ih uzimlje kao vječne i apsolutne vrijednosti.

Pozitivizam, relativističan uslijed svoga kvantitativnog značaja, ne priznaje i ne može priznati apsolutnost kvaliteta, te postavlja više mjerila za estetski čin s namjerom, da mu tobože spasi dostojanstvo, ni ne sluteći, da tim uništava ne samo estetsku kategoriju, nego i sve druge kategorije, jer više mjerila znači skeptički relativizam, *to jest načelno nepriznavanje kvaliteta,* dakle znači nijekanje svih duhovnih vrijednosti.

Raspravljanja o ovim pitanjima nisu prazna besposlica filozofskih cjepidlaka, kako misle kavanski mudraci i njima slični

»teoretici«, nego životni problem pojedinaca i narodâ. Suvremeni njemački pisac Frank Thiess (»Das Reich der Dämonen«, Paul Zsolnay Verlag, Berlin-Wien-Leipzig, 1941.) piše: »Velika djela Hunâ i drugih barbarskih naroda besplodno su propala u prazninu, jer ovi nisu poznavali ni povijesnotvornu silu Prava ni moć povezivanja na nešto više, nego što je vlastita životinjska sila. Tako je morao iščeznuti Atila... tako su se kao plin raspršali bezbrojni primitivni narodi, koji su za kratko vrijeme ispunjali svijet strahom i čuđenjem. Ali Grci, kojih je cijelo biće prožimala religioznost, ostali su besmrtni, jer se njihova duša uvijek ponovno povezivala s ovim moćima. Jer ono, što je Helada darovala svijetu, živi u njemu dalje: njen veličanstveni svijet misli kao prva ljudska provala u svijetlo duha i njeno neistraživo duboko povezivanje cijelog prolaznog života s Apsolutnim.«

Tolika je odgovornost duhovnih radnika prama svome narodu.

STJEPAN PAVIČIĆ, ZAGREB

HRVATSKO NASELJE U FRUŠKOGORSKOM PODRUČJU

Zemljište između Dunava i Save, u Fruškoj gori i oko nje, nastanila je ona hrvatska struja, koja je u svojem seljenju zahvatila područje od mora preko Dinare, Vrbasa i Bosne sve do Drine i do sastavaka Save i Dunava. To je i bila središnja hrvatska skupina, koja je na sjeveru graničila s podravskom, a na jugoistoku s gornjodrinskom hrvatskom strujom. Od njih se ona razlikovala po govoru, koji je u te središnje skupine bio ikavski, s potpunim ili djelomičnim čakavskim narječjem i osobenim naglaskom. Sjeverna, podravska struja, koja je bila obuhvatila cijelu Podravinu i onda srednju Posavinu do Kupe, nosila je ekavski govor i kajkavsko narječje s naglaskom, koji se u glavnom podudarao s onim iz središnje skupine. Gornjodrinska struja razvila je u sebi govornu podlogu, iz koje se s vremenom, do početka 14. stolj., izvio jekavski izgovor. U njoj je nastalo i štokavsko narječje, koje je zajedno s jekavskom govornom podlogom bilo vrlo jaka značajka te hrvatske jugoistočne skupine. Hrvati između Dunava i Save pripadali su prema tome središnjem hrvatskom naselju s ikavskim govorom, s djelomičnim čakavskim narječjem i sa starim naglašivanjem, u kojem su postojale potpuno silazna i onda još jedna, t. zv., uzlaznosilazna duljina, koja je još i danas značajna za naselje te središnje hrvatske skupine.

Na tom zemljištu između Dunava i Save bili su prije doseljeni Slaveni zajedno s Avarima u ratovanju oko tvrđava i u borbama oko pojedinih krajeva uništili još u 6. i u 7. stolj. mnogo starosjedilaca, koji su sastojali od različitih naroda i rasa. To se dogodilo osobito u osvajanju Sirmiuma, vrlo naseljenoga upravnoga i trgovačkoga mjesta, kod kojega je poginulo mnogo naroda. Stoga su Hrvati, uništivši u prvoj polovici 7. stolj. Avare, kada su se prilike smirile, na tom području našli samo malo starosjedilaca, i to u glavnom po šumovitim krajevima Fruške gore.

Kao i drugdje na našem tlu, ti su starinci prešli na pastirsko gospodarstvo, te se još kasnije spominju srijemski Vlasi, koji su iz Fruške gore selili dalje u unutrašnjost Balkana. Kako je to zemljište od 4. do 6. stolj. bilo poprište dugotrajnoga ratovanja u seobi naroda, bilo je ono slabo naseljeno, pogotovu na ravnu tlu uz velike ceste. Stoga su velike šume zahvatile ne samo goru i podgorinu, nego i posavinu i nisko podunavlje. Hrvati su se nastanjivali po krčevinama i na starom obradivom tlu, kojega je najviše bilo u podgorini. Iako je to zemljište između Dunava i Save bilo najplodnije od svih zemalja, koje su Hrvati naselili u to vrijeme, opet su ga oni razmjerno najrjeđe nastanili. S jedne je strane tome razlog bio upravo u tome, što je to plodno tlo bilo sasvim zapušteno i bilo prešlo u šumu, a u drugu ruku bilo je to stoga, što je to zemljište bilo prvo u naseljavanju, te ga je struja samo prešla, težeći da dospije u dalje krajeve. Ratna hrvatska postrojba više je naseljenika dala tome području istom u svojoj drugoj seobi, koju je nekako u 7. stolj. izvršila iz primorskih i dinarskih krajeva u Pobosanje, srednje i donje lijevo Podrinje, u Posavinu i Podunavlje.

Koliko je na tom području ostalo malo starosjedilaca, i kolika je bila snaga doseljenika Hrvata, vidi se najjasnije iz činjenice, da je novo naselje dalo zemljištu sasvim novo nazivlje mjesta, potoka, brda i šuma. Iz starine ostala su jedino imena velikih triju rijeka — među njima i najveće, koja nosi naziv iz jezika iranskih praotaca doseljenih poslavenjenih Hrvata (Dunav — Danav = rijeka) — i grada Sirmija, po kojemu je i velik dio toga kraja stekao ime, koje su doseljeni Hrvati preokrenuli prema zakonima svoga jezika u oblik Srěm, a taj je ikavski glasio Srim. Ali je i taj grad kasnije izgubio to staro ime, jer su na njegovim ruševinama osnovana dva nova naselja, Sv. Irinej i Sv. Dmitar, koja su prema tome dobila i nazive Erenj i Dmitrovica (Mitrovica).

Koliko se može razabrati, Hrvati su odmah po svom naseljenju na tom fruškogorskom području ustrojili tri veće upravne jedinice, koje su imale župsko značenje. Jedna je od njih zauzimala posavski dio i južnu podgorinu, te je nosila ime Donji Srijem. Središte joj je bilo na zemljištu staroga Sirmija. Druga je župa obuhvatala podunavlje i dio gore iznad njega. U njoj je središte bilo u mjestu, koje je kasnije nazivano Banmonoštor, a danas mu je ime Banoštar. Zapadni dio Fruške gore, njegova podgorina, bliže Pobosuće i Posavina nalazili su se u župi, koja je imala ime Morača. U njoj je središte bilo na utoku Studve u Bosut, gdje se je razvio Morović. Zapadnije otuda u daljnjem Pobosuću i Povučju nastala je upravna jedinica Vukovo sa središtem u mjestu istoga imena.

U 8. stolj. cijelo je to područje, koje je u državnoj ustrojbi spadalo pod Posavsku Hrvatsku, došlo pod kratkotrajno vrhovništvo franačko, pod kojim je bilo otprilike do 827. god. Gospodstvo Franaka na tom zemljištu bilo je toliko značajno, da je i gora, najvažniji dio toga kraja, dobila po tom ime »Fruška«. U ratovanju oko 827. preoteli su to područje od Franaka Bugari, koji su

ga držali gotovo jedno stoljeće. Za njihova vladanja svakako su obnovljene stare hrvatske upravne jedinice, preko kojih se moglo zemljom najlakše upravljati. Bugari su to zemljište između Dunava i Save izgubili oko 925. god., kada su Madžari zagospodarili donjim Potisjem i bližim Podunavljem. Tada su Madžari postavili svoje posade u župska središta i na važne položaje u tom kraju, iz kojih su zavladali zemljom. Uz posadnu vojsku naselili su Madžari s vremenom i nešto svojih plemenskih rodova, koji su stekli potrebne zemlje. To madžarsko naselje spominje Konstantin Porfirogenet. Dalje u unutrašnjost područja nisu Madžari ulazili. Oni to nisu uspjeli ni kroz cijelo 10. stolj., što se jasno vidi iz postavljanja granice pečujske biskupije od god. 1008. Istočna međa te biskupije povučena je te godine potokom Koruškom, zapadno od Banoštra, u sjevernom dijelu gore, ali nije bila određena s južne strane planine ni u Posavini. U tim dijelovima još je bila snažna stara hrvatska plemenska postrojba, koja je držala velika područja izvan dosega gradskih posada. Hrvate na tom zemljištu navodi posredno i spomenuti Konstantin Porfirogenet, koji, opisujući položaj madžarskoga naselja, općenito spominje, da mu se na jugu nalaze Hrvati.

Iz toga hrvatskoga dijela mogao je biti i onaj Sermo, za kojega bi se moglo izvesti na osnovi mutnih bizantinskih vijesti, da je pripadao hrvatskoj državnoj upravi u Srijemu. Bizantinci su, naime, 1018. god. zaposjeli taj južni dio fruškogorskoga područja, namamivši Serma, državnoga visokoga upravitelja u Sirmiju, u stupicu, u kojoj je našao smrt. U rukama Carigrada ostao je taj dio Srijema do 1070. god., u kojoj su Bizantinci konačno izbačeni i sa toga zemljišta. Od toga vremena cijelo je to fruškogorsko područje u političkom pogledu ostalo jednovito sve do turske provale.

U 12. stolj. provedena je onda na tom zemljištu građansko-ratnička i crkvena uprava i razdijeljena je zemlja posjedovno. U upravnoj diobi ostale su i dalje Donjosrijemska i Gornjosrijemska župa oko starih središta, ali je u zapadnijem dijelu ukinuta moračka jedinica, te je Vukovska župa obuhvatila i zapadni dio gore i donje Pobosuće. Granica je između oba Srijema i Vukova povučena u toj diobi starom istočnom međom pečujske biskupije, koja je međa opet svakako od starine bila zapadna granica Srijema i ujedno krajna crta Morače. Ona je tekla po potoku Koruškoj, po kojemu je unišla u prijehod Nadaš, iz kojega je prešla u Manđeloški potok i po njemu je dohvatila Savu. Ta je granica kasnije rijetko i malo mijenjana, a i danas je, prema narodnom shvaćanju, ona

samo nešto pomaknuta na zapad. Po toj diobi iz 12. stolj. gornji je Srijem obuhvatao i lijevu obalu Dunava, a donji opet desnu stranu Save. Prvi je nazivan prema tome i Ovostrani, a donji i Onostrani Srijem. Ovaj drugi još je daleko u 13. stolj. zahvatao velik dio Mačve sa središtem u gradu Debrcu. Za to je područje poslije i ostalo zapravo ime Onostrani Srijem.

Kada je u 13. stolj. nastala namjera, da se stvaraju veće župske upravne jedinice, oba su Srijema spojena u jednu župu, te je takvo stanje potrajalo do dolaska Turaka. Tada je od toga novoga područja otpala lijeva obala Dunava, a i na desnoj strani Save novi je Srijem zadržao samo nešto zemljišta, u glavnom u savskim okukama. Inače je i na taj Onostrani Srijem s vremenom prešlo općenito ime Mačva, osobito otkad je na toj strani osnovan mačvanski banat. Novo uređenje Srijema provedeno je do 1250. god. Ubrzo zatim vojničke su potrebe u ratovanju sa Srbima stvorile u tom kraju oko donje Save veliku jedinstvenu ratničku jedinicu, u koju su unišle Vukovska i Srijemska župa i Mačva. Njoj je na čelu stajao mačvanski ban, koji je kroz neko vrijeme gotovo u pravilu bio i vukovski i srijemski župan.

Prema tim novim prilikama promijenilo se i sijelo Srijemske župe. U 12. i 13. stolj. ono je u donjem dijelu bilo u starom Sirmiju, a to je stanje ostalo i od vremena, kada su se oba Srijema spojila u jednu župu, te je trajalo do pod konac 13. stolj. do uređenja spomenute ratničke jedinice. Od toga vremena ono je zavisilo o osobi samoga župana, a ujedno isprva i mačvanskoga bana, koji je sebi i svojim zamjenicima, podžupanima, to mjesto prema prilikama izabirao. Stari Sirmij napušten je kao upravno sijelo već pod kraj 13. stolj. Na njegovu zemljištu razvilo se onda crkveno upravno središte, isto tako važno kao i ono župsko. Ipak su župan i podžupani srijemski često stolovali u susjednoj Mitrovici, koja im je i po bogatom naselju i po smještaju za to mogla dobro poslužiti. Sudske skupštine srijemskoga plemstva obdržavane su isto tako u većim mjestima područja, a osim u Mitrovici često i u velikom trgovištu Rudniku (Vrdniku), koje je cestama bilo spojeno s cijelom župom.

Fruškogorsko područje već je od 13. stolj. bilo dobro naseljeno. Iako je ono prostorom razmjerno bilo maleno, ipak je na njemu od toga vremena do Turaka postojalo 15 velikih trgovačko-obrtničkih mjesta, od kojih je 10 bilo s razvijenom upravnom i sudskom samoupravom.

Vrsnoća zemlje na tom području nije svagdje jednaka. Ona je mnogo bolja u podgorini, nego u uskoj posavini. Osobito je

plodno tlo u ravnom podunavlju istočno od gore i od nje jugozapadno od Mitrovice prema Iloku. Najslabije su zemlje na onom niskom tlu u okuci Save od Nikinaca do Zemuna, koje trpi mnogo i od savskih izdani. Prema toj vrsnoći tla bilo je raspoređeno za to vrijeme i naselje. Ono je bilo najgušće u podgorini i u podunavlju, gdje je osim žitarica bila važna i obrada vinograda i voća. Stanovništvu je tu mnogo koristio i plovni Dunav, kojim je najlakše prometana trgovačka roba. Stoga se od 15 velikih naselja na tom području njih 8 nalazilo u samom podunavlju, 2 u posavini, i to onoj ispod gore, 4 u podgorini, a Rudnik u samoj planini na podesnu položaju.

Podunavska mjesta Ilok, Banoštar, Čerević, Kamenica, Petrovaradin i Karlovci ležala su također u gori i ispod nje, Slankamen njoj u blizini, a samo se Zemun razvio na ravnici. Takva je ravnjačkog značaja i Mitrovica, koja već nešto dalje od Save ima izvrsne zemlje i vinorodno tlo. Na tom višem tlu ležao je i stari Sirmij, koji je kasnije zvan Sv. Irinej ili Erenj. U pravoj podgorini razvili su se u zapadnom dijelu Eng ili Janok, kojemu je položaj bio jugoistočno od Iloka, na plodnu tlu, i Ilijaš, nešto istočnije od današnje Čalme. Oba ta mjesta nalazila su se u Vukovskoj župi. U blizini Ilijaša, na području sadašnjega Manđelosa, ispod same gore, sjeverno od staroga Sirmija, osnovali su naseljenici iz Milana svoju veliku naseobinu, koju su u svojem jeziku nazivali Villa franca. U hrvatskih starosjedilaca to je talijansko naselje dobilo ime Fruška, napravljeno prema narodu i državi Fruzi, hrvatskom obliku za njemački naziv Frank. Postoji mišljenje, da je upravo ime te naseobine, toliko značajne u tom kraju, mnogo pripomoglo, da je cijela gora iznad nje prozvana imenom fruškim. U službenoj pisarnici i u madžarskom posjedovnom plemstvu zvano je to mjesto imenom »Olasz«, koje u Madžara znači »Talijan«. Veličinu toga naselja pokazivao je madžarski pridjev nagy, te je cijeli oblik toga imena glasio Nagyolasz, prema kojemu je s vremenom u Hrvata nastalo ime Manđelos. Na području današnje Rume ili u njenoj blizini spomenici su zapisali poveće mjesto, kojemu se ime sačuvalo jedino u službenom obliku Árpataró, koji je u hrvatskom glasio Strnište. Na samom tlu između kanala Jarčine, Save do Zemuna i Dunava do Slankamena nije se do Turaka razvilo ni jedno veliko naselje. Na tom su zemljištu ležala inače mnogobrojna sitna kmetska sela.

Kršćanstvo primili su Hrvati na ovom području u 8. stolj. za franačkoga gospodstva, ali crkvena ustrojba nije u to vrijeme još mogla biti uređena. Ima dokaza, da su Bugari u 9. stolj. u Srijemu

uredili biskupiju, sa središtem u Sirmiju. Kada su Bugari u početku 10. stolj. izgubili to područje, prema svršetku toga stoljeća raširena je ovuda do potoka Koruške biskupija pečujska. U istočnom dijelu područja, od toga potoka i zapadno od Mitrovice pa sve do sastavka Dunava i Save, nije neko vrijeme bilo prave crkvene ustrojbe. Na zemljištu pečujske biskupije ubrzo je utvrđena svagdje katolička crkva, ali u spomenutom istočnom dijelu ona je uvođena postupno, jer je utjecaj bivše bugarske biskupije u tom kraju bio i dalje snažan, dok ga druga crkvena ustrojba nije mogla pravo zamijeniti. Samo postupno ulazila je kaločka biskupija i na desnu stranu Dunava i ustrojavala je svoje župe u Fruškoj gori i oko nje, koliko je madžarska vlast obuhvatala toga područja. Stoga su pod tu novu crkvenu ustrojbu najkasnije dolazili krajevi u posavini, koji su i posljednji izlazili iz bugarskoga utjecaja, ili bar nisu ulazili pod madžarski, nego su ostajali pod domaćom plemenskom hrvatskom upravom. Od god. 1018., kada su Bizantinci osvojili Sirmij, srijemsku posavinu i južnu podgorinu, pa do 1070., kada su te krajeve izgubili, cijelo je to zemljište opet potpalo pod ustrojbu istočne crkve, koja se je tu mogla nesmetano utvrđivati.

Istom od 1070. kaločka je biskupija obuhvatila cijelo područje između Dunava i Save istočno od Koruške i Manđeloškoga potoka, i od toga vremena mogla je na njemu biti provedena ustrojba katoličke crkve u punoj snazi. U prvom redu ustrojen je na tom zemljištu poseban arhiđakonat kaločke nadbiskupije, a onda je za 150 godina katolička crkva toliko ojačala, da je Sv. Stolica god. 1229. osnovala u Srijemu samostalnu biskupiju, podređenu spomenutoj nadbiskupiji.

Sjedište joj je postao prostrani benediktinski samostan u Banoštru. Tu je crkva sv. Stjepana uzeta za stolnu, a oko nje se postrojio srijemski kaptol. U provali Tatara taj je samostan stradao u velikoj mjeri, te su biskup i kaptol morali bježati i našli su utočište u Sv. Irineju, na području staroga Srijema. Ta crkva bila je prepozitura s bogatim posjedom, u kojima su se mogli udobno smjestiti i biskup i cijeli kaptol. U Banoštru su ubrzo popravljeni stolna crkva, biskupija i kaptol, te je sijelo biskupa moglo opet biti preneseno na staro mjesto. Ali je i u Sv. Irineju ostalo to sjedište, te je biskup srijemski naizmjence stolovao i u jednom i u drugom sijelu. Najposlije su stalni kaptoli ostali i u Banoštru i u Sv. Irineju, te su oba istodobno djelovala, jedan za gornji, a drugi za donji dio biskupije. Tako se stara dvojnost srijemskoga područja opet očitovala, barem u crkvenoj upravi. To je stanje potrajalo sve do turskoga gospodstva.

Iako je već do konca 12. stolj. ustrojba katoličke crkve zahvatila cijeli Srijem, ipak je na tome području ostalo i nešto ostataka ustrojbe istočne crkve. U samoj Mitrovici takav je bio samostan sv. Dimitrija grčke crkve, koji je u tome mjestu postojao uz takav samostan rimske crkve sve do dolaska Turaka. Iz toga se vidi, da su pripadnici istočne, ili, kako ih spomenici zovu, grčke crkve, pristupili u 11. ili u 12. stolj. ujedinjenju s katolicima, sačuvavši svoj obred. Inače su posjedi i grčkih i rimskih samostanaca mitrovačkih bili izmiješani, što dokazuje, da su u svoje doba bili jedna darovnica.

Razmjerno rano osnovani su na tom području benediktinski samostani. Spomenici ih navode 7, od kojih je 6 postojalo već u početku 13. stolj., te možemo pretpostaviti, da su podignuti još u 12. stolj. Nalazili su se svi u podgorini, pa nema sumnje, da ih je u taj kraj namamila mogućnost plodonosnoga obrađivanja ratarskoga i vinorodnoga tla. Benediktinci su i bili oni, koji su na tom zemljištu kroz nekoliko stoljeća davali jasan primjer gospodarskoga napretka u svakom pogledu. Od tih samostana 4 su ležala u podunavlju, i to sv. Nikole kraj Neština, sv. Stjepana u Banoštru, u Dombovu i u Petrovaradinu, sv. Dimitrija u Mitrovici, sv. Grgura u Grgurevcima, nešto sjevernije od Mitrovice, i sv. Križa u Fruškoj ili Manđelosu. Osim Benediktinaca rano su na ovo područje došli i Križari, koji su držali velike posjede na plodnoj zemlji oko Jarka, Nikinaca i Šašinaca, gdje su se njihova imanja miješala s biskupskim, kaptolskim i benediktinskim zemljama. Od tih Benediktinaca, Križara, biskupskih i kaptolskih posjeda i od fruških naseljenika i potjecat će one plemenite vrste vinove loze i voća, koje su bile na glasu u fruškogorskom području i u srednjem vijeku i za Turaka, a od kojih neke i danas postoje.

Ostali samostanski redovi na tom su bogatom zemljištu bili slabo zastupani. U Petrovaradinu bili su uz Benediktince i Cisterciti, u Iloku Augustinci i Franjevci. Značajno je, da Franjevaca na srijemskom području prije Turaka i nije bilo, iako su u 14., a pogotovu u 15. stolj., na njemu postojale jake vjerske borbe. Njihovi najistočniji samostani tu između Dunava i Save stajali su u Iloku, Lukovu kraj Lipovca i u Alšanu kraj Gunje na Savi.

Srijemska biskupija razdijeljena je bila na 4 arhiđakonata, iako je prostorom bila razmjerno malena. U fruškogorsko područje spadao je i istočni dio morovićkoga arhiđakonata iz pečujske biskupije. Toliki broj tih crkvenih kotareva jasno pokazuje, da je tu bilo i jako katoličko naselje, i župe da su bile mnogobrojne i gospodarski osigurane.

Stolni ili katedralni arhiđakonat u Srijemu obuhvatao je područje oko kaptolske crkve sv. Irineja. Zvao se i arhiđakonat Polje, što pokazuje, da mu je pripadala mitrovačka posavina i južnija susjedna podgorina. U njemu su bile župe u Sv. Irineju, Mitrovici, Fruškoj, Šuljmu, Radincima, Stijanovcima, Pavlovcima, Munorodu, Svima Svetima, Bešenovu, Putincima, Vognju, Velikim Remetama i možda još kojemu mjestu, koje nije zapisano. Drugi je arhiđakonat nosio ime bilinski (belinski), imajući središte u mjestu Bilinu (Belinu, Biljincima, Beljincima), koje se nalazilo u gori, sjeverno od Šuljma. Njemu su spadale župe u sjevernijem dijelu planine i susjednom podunavlju, među kojima navode: Sv. Martin, Hangon, Rudnik, Rivicu, Neradin, Ledince, Kamenicu, Sadag, Sentić, Dumbovo, Beočin, Čerević i Banoštar. Daljnji istočni dio podunavlja i njemu susjednu unutrašnjost zauzimao je arhiđakonat, koji spomenici zovu »Obona«. Njemu su pripadale župe: Obona, Petrovaradin, Karlovci, Slankamen, Hoduš, Sv. Margarita, Sasi, Novo selo, Batajnica, Solt, koje nahodimo zabilježene, a nema sumnje, da su župe postojale i u Pazovi, Golubincima, Beški, Krčedinu, Surduku i inače na tom zemljištu, samo se slučajno u poznatim listinama ne spominju. Četvrti je arhiđakonat prema tome obuhvatao zemljište u onoj okuci, što je čini Sava između Nikinaca i Zemuna, te se stoga i zvao »posavski« (de Pozavia). Tu su zapisane župe oko kanala Jarčine u Nikincima, Živoljiću, Gomolovu, Njeku, Kraljevcima, Hetenovcima i Đurđevcima, dalje istočnije u samoj okuci u Beni, selu kraj Kupinova, u Dopšincima i Petrovcima, sjevernije u Jakovu i Sv. Nikoli i u Zemunu u Gornjem i Donjem gradu.

Zabilježeno je prema tome u srijemskoj biskupiji od 13. do 16. stolj. preko pedeset katoličkih svjetovnih župa, ali ih je svakako bilo i više, samo se ne nalaze u poznatim spomenicima sa toga zemljišta, koji iz toga vremena i onako nisu obilni. Kako se vidi, katoličkih je župa na tom srijemskom području prije Turaka bilo razmjerno mnogo oko same gore, gdje je i naselje bilo gušće. Tu je zabilježeno 27 bogatih župa, od kojih su nekoje imale i po dva župnika još u 14. stolj. Na izvrsnom ratarskom tlu, na malenom prostoru oko donjega dijela staroga rimskoga kanala, u gustom naselju bilo je 7 župa, a isto ih je toliko zapisano na dobroj zemlji uz Dunav od Batajnice do Slankamena, od kojih je ona u Sasima već oko god. 1330. imala dva župnika. U samoj okuci spominju samo jednu župu, i to u podgrađu kupinskom Beni, za koju je značajno, da je bila posvećena sv. Benediktu, te je valjada imala i veze s redom Benediktinaca. Inače je upravo u toj okuci

naselje živjelo u sitnim selima bez jačega društvovnoga značaja. Na zemljištu sjevernije od te okuke već je ležalo područje gustih šuma, koje su obuhvatale tisuće jutara na onom niskom tlu južno od Golubinaca i Pazove, a zvale su se Lužje. Na zapadnoj strani toga fruškogorskoga područja, u morovićkom arhiđakonatu, bile su župe još gušće. Osim u Iloku one su na tom malom prostoru postojale u Neštinu, Suseku, Koruškoj, Biklavu, Ležimiru, Ilijašu, u tri dijela grada Janoka, u Viziću, Đipši i Lipovcu, a tu u susjedstvu još su župne crkve bile u Ferincima, Erdeviku, dvije u Binguli, u Ljubi, Demenčinu, Međešu, Todilu, Kuzminu i Martincima.

Jedinstvo vjerskoga života na tom području počelo je kolebati već u 14. stolj., a veće su promjene u tome nastupile odmah u početku 15. stolj. i trajale su kroz cijelo to stoljeće i dalje do dolaska Turaka. Najprije je na to zemljište između Dunava i Save uspjelo prodrijeti bošnjačkoj crkvi, koja je na to tlo ulazila onda postupno preko drenovačke i morovićke posavine i širila se naglo po cijelom kraju, a osobito po južnijem dijelu. Nešto kasnije ukorijenila se na tom području husitska sljedba, koja je dolazila iz južnomadžarskih županija, pa je i zahvatila najviše podunavlja i fruškogorske podgorine. Već su u početku 15. stolj. obadvije te sljedbe bile toliko jake između Dunava i Save, da su protiv njih morale nastupiti državna i crkvena vlast. Zbog toga je na to zemljište u to vrijeme bio poslan i glasoviti inkvizitor Jakob iz Marke, koji je tu velikom strogošću djelovao nekoliko godina. Uz te dvije vjerske sljedbe od početka 15. stolj. u Srijemu se je uvriježilo i pravoslavlje, koje su od kraja 14. stolj. donijeli pravoslavci, koji su iz Srbije selili na lijevu stranu Save.

Postoje službene potvrde iz vremena oko 1430., da su bošnjačka, husitska i pravoslavna crkva na tom zemljištu imale već većinu, osobito po selima. Katolici bili su u to doba jači jedino u gradovima, u kojima je inače bilo mnogo i husita. Takav odnos vjera na zemljištu od Rače, Morovića i Iloka na istok do sastavaka Dunava i Save trajao je do pod kraj 15. stolj. Tada su se umanjili u većoj mjeri husiti, koji su najviše i proganjani, jer su uza se imali mnogo svećenika i naobraženoga svijeta, a uz to su bili vrlo bojovni i nasrtljivi. Velik je dio husita prišao bošnjačkoj crkvi, a ostali su se pritajili kao katolici. Bošnjačka crkva bila je raširena osobito po selima, gdje je postojala ili tajno ili javno, već prema društvenim prilikama.

Pod kraj 15. stolj., uoči turske opasnosti, vjerske su se borbe na tom zemljištu donekle smirile, samo je katolička crkva i dalje

djelovala s pomoću svojih prepozitura u Moroviću i Sv. Irineju i svojih središta u arhiđakonatima, u Iloku, Petrovaradinu, Mitrovici, Slankamenu, Kamenici, Karlovcima i Zemunu. Osobito su u tom pogledu radili franjevački samostani u Alšanu kraj Gunje, koji je u tu svrhu i osnovan, i onaj u Iloku, u kojem je i bilo središte katoličke djelatnosti u to vrijeme. U 16. stolj., pred dolazak Turaka, među starosjediocima bile su prema tome raširene katolička i bošnjačka crkva, samo je ova druga postojala i djelovala često tajno. Zbog dugotrajne vjerske borbe u 15. stolj. i zbog tih prilika u to je vrijeme bilo na tom zemljištu razmjerno mnogo naselja, u kojima je i po predaji kućnoj i cijeloga okolnoga kraja bila ukorijenjena upornost protiv katoličke crkve.

Kada su onda od 1521. do 1526., u dva vojna pohoda, Turci osvojili to zemljište od Zemuna do Iloka i Rače, nastale su među starosjediocima Hrvatima nove prilike, koje su bile posljedak toga stanja s kraja 15. i u početku 16. stolj. Razmjerno velike množine toga staroga naselja pristale su odmah uz Turke, prešle su u njihove ratne i društvovne postrojbe, primile su islam i postale su naravnim putem glavni dio novoga državotvornoga turskoga stanovništva. Tako se dogodilo, da su već u drugoj poli 16. stolj. na tom zemljištu postojala velika upravna i trgovačko-obrtnička središta s mnogobrojnim muslimanskim stanovništvom. S druge opet strane nestao je na tom zemljištu u nekoliko godina turskoga vladanja onaj veliki broj kršćanskoga naselja, za koji znamo, da je postojao prije turskoga dolaska. Sigurno je, da ti starosjedioci Hrvati, rimokatoličke i bošnjačke crkve, nisu izginuli i propali u spomenutom ratovanju od 1521. do 1526. god. Prvo osvajanje od god. 1521., u kojem su dobili Zemun, Kupinovo, Slankamen i cijeli istočni Srijem, Turci su proveli gotovo bez borbe, te im je naselje prešlo u vlast s vrlo malo gubitaka. U onom pohodu od 1526. Turcima su se redom poispredavale sve tvrđave na tom zemljištu, te nigdje tu nije bilo borbe ni propadanja stanovništva. Bitka se vodila jedino o Petrovaradin, ali i ta se jaka tvrđava konačno predala, te je stanovit dio njene posade odmah prišao Turcima i činio je kasnije jezgru muslimanskoga stanovništva u tom gradu.

Tako su velike množine stanovništva i po selima i po gradovima prešle u tursku vlast, te se islamizacija mogla provesti na cijelom području. U prvom redu islam su na tom zemljištu primili listom svi pripadnici bošnjačke crkve i one kuće, u kojima se održala husitska predaja. Uz njih pomuslimanio se u općem pokretu u pojedinim krajevima i stanovit broj dotadanjih katolika, kojih je, kako smo vidjeli, bilo mnogo osobito po gradovima na cijelom

zemljištu. Kako je bošnjačka sljedba bila najjača u posavini i južnoj podgorini, osobito u istočnom dijelu, a husitska predaja u istočnom podunavlju, to je na tim stranama toga zemljišta prelaska na islam i bilo najviše. Tu su islam prihvatili i mnogobrojni seljaci i građani.

Tako se i dogodilo, da su upravo u tim krajevima nastala ubrzo u 16. stolj. velika muslimanska naselja. U posavini i u susjednoj podgorini taj su značaj dobili: Rača, Mitrovica, Manđelos, Ležimir, Grgurevci, Irig, Kupinovo, Zemun, a dalje u podunavlju i sjevernoj podgorini Slankamen, Vojka, Karlovci, Petrovaradin, Kamenica, Čerević, Banoštar, Ilok i Voćin. Odmah u početku turskoga vladanja seosko je muslimansko naselje prešlo u gradove, koji su zbog toga i narazmjerno narasli. Stoga na tom području i nije bilo u većoj mjeri seoskoga muslimanskoga stanovništva, kao što je to bilo oko Požege i Cernika. Na taj način mnoga su sela već u drugoj poli 16. stolj. na tom zemljištu raseljena, a to je opet bio razlog, da su u njih doseljavali i pravoslavni iz susjedne Srbije.

Starosjedilaca katolika održalo se u nastupu turske vlasti najvećma, dakako, u zapadnijem dijelu područja, gdje ih je i prije toga bilo najviše. Tu ih je jedna skupina ležala oko Iloka, a druga oko Mitrovice. Uz ovu drugu vezala se je i poveća skupina u Rumi, Golubincima i oko tih mjesta. Pod turskim gospodstvom bilo je starosjedilaca katolika i u Petrovaradinu, a ponešto i u Slankamenu, Karlovcima i Kamenici.

Turci su na ovom području, prema svome upravnom iskustvu, uredili odmah po osvojenju sandžak s pojedinim kotarima i vojvodstvima. Kao osnovu za to uzeli su cijelo zemljište između Dunava i Save, samo su iz njega izuzeli Vukovar s okolicom. Sandžak je nazvan srijemski, iako je velik dio stare Vukovske župe bio u njem zahvaćen. U upravnoj diobi spadao je srijemski sandžak pod vilajet budimski, a ne bosanski, pod kojim je bilo daljnje područje između Save i Drave. Kotarevi su u turskoj upravi bili manje jedinice, koje su bile ustrojene oko jake tvrđave kao ratnoga središta. Prema tome na ovom su zemljištu postojali pod Turcima kotarevi: zemunski, petrovaradinski, iriški, mitrovački, iločki, morovićki, nimački (oko današnjega mjesta Nijemaca) i ivankovački. U pojedinim od tih kotareva, koliko su postojala veća muslimanska naselja oko manjih utvrda, ustrojena su bila vojvodstva s nižom ratnom spremom. Taj su značaj imali, na pr., Grgurevci i Fruška (Manđelos). Ta turska dioba na kotareve poslužila

VUKOVO
Dunav
VUKOVSKA
ŽUPA
Vočin
Lovka
ILOK
Neštin
Susek
sv. Nikola
BANOŠTAR
Čerević
Sentić
Kamenica
PETROVARADIN
Karlovci
Sadag
Beočin
Dumbovo
Ledinci
Koruška
Bapska
Todilo
Demeđin
Janok
Vizić
Lipovac
Biklav
Ilača
Nimci
Berkasovo
Sot
Ljuba
Janok
Dipša
Janok
Šid
Veka
Erdevik
Gibarac
Pedin
Bačinci
Bing
Ula
Ferinci
sv. Nikola
Borovčin
Kamenica
MOROVIĆ
Morovički arhiđakonat
Ležimir
Ilijaš
Međeš
Kuzmin
Martinci
Petrovci
Grk
Spačva
Bosut
Lukovo
Studva
Alšan
Drinovci
Soljani
Šumanovci
Gunja
Sava
Arhiđakonat
BILIN
sv. Martin
Rudnik
Bešenovo
Rivica
Šuljam
Remete
Irig
Neradin
Bilin
Grgurevci
MANĐELOS
Stijanovci
Pavlovci
Monjorod
Radinci
SviSveti
Arhiđakonat
SIRMIJ
SV. IRENEJ
MITROVICA
Voganj
Ruma
Putinci
Polje
Kraljevci
Petrovci
Đurđevci
Dobrinci
OBONA
Beška
Krčedin
Slankamen
Arhiđakonat Obona
Sasi
Inđija
Hoduševac
sv. Margarita
Golubinci
Pazova
Solt
Vojka
Batajnica
Njek
Buđanovci
Gomolovo
Živalić
Đurđevci
Nikinci
Hetenovci
Dopšinci
Novo selo
Posavlje
Platičevo
Arhiđakonat
ZEMUN
sv. Nikola
Surčin
Petrovčić
Rimski prokop
sv. Benedikt
Jakovo
Kupinovo
FRUŠKOGORSKO PODRUČJE
PREMA STANJU U 14. I 15. STOLJEĆU
katolička crkva
župsko središte
katolički samostan
granica arhiđakonata
prepozitura
granica upravne župe

je kasnije u 18. stolj. kao temelj upravnoj razdiobi toga područja, pa joj i današnji ustroj velike župe gotovo potpuno odgovara.

Već u početku turskoga vladanja bilo je na tom području naselje gusto, a ono se i dalje razmjerno umnažalo, jer nije trpjelo ni ratova ni drugih nevolja. U njemu su najbrojniji bili muslimani, koji su držali sve gradove i trgovišta i veća mjesta uz Dunav i u podgorini. Njih je već u početku 17. stolj. moglo biti na cijelom tom zemljištu do 20.000, a tome broju valja dodati i do 5.000 muslimana iz ratne ustrojbe, od kojih su mnogi kao stalna posada imali svoj dom i obitelj. Osobito su jaki muslimani bili u Iloku, Petrovaradinu, Mitrovici, Rači, Zemunu, Irigu, Grgurevcima i Manđelosu, gdje ih je bilo i do 2000 i 2500. Oni su bili u glavnom trgovci, obrtnici, veći i manji posjednici, a osim toga u upravnim središtima i mnogobrojni činovnici. Oni su na tom zemljištu nastavili gojenje vinove loze i plemenita voća, po čemu je Srijem bio na glasu i pod turskom vladom. Muslimansko je stanovništvo u daljnjem toku 17. stolj. još mnogo naravnim porastom ojačalo, te ga je pred turski poraz s kraja toga stoljeća moglo biti i preko 30000. Iz toga je naselja još u početku turskoga gospodstva pošao i stanovit broj iz ratne postrojbe sa strujom, koja je naseljavala nove osvojene krajeve između Drave i Save i u lijevom Podunavlju. Kako je to muslimansko naselje u Srijemu u stanovništvu bilo najjače, ono mu je davalo i značaj, koji je bio jednak onome u susjednoj Bosni, u kraju oko Požege i na zemljištu s lijeve strane Dunava, gdje su svagdje muslimani imali većinu.

Kako su oni tu između Dunava i Save bili u glavnom hrvatski starosjedioci, tome su području čuvali i najbolje njegovo staro hrvatsko obilježje, koje se očitovalo i u ikavskom govoru sa značajkama čakavskoga narječja i staroga naglašivanja i u ostalom duhovnom i tvarnom stvaranju.

Katolika je na tom zemljištu, poslije tih velikih promjena i muslimanjenja, u početku 17. stolj. ostalo oko 600 kuća, od kojih je jedno 200 postojalo u iločkom kraju, drugih 200 u Mitrovici, Rumi, Golubincima i selima i mjestima oko njih, a toliko ih je domova bilo u Petrovaradinu, Karlovcima, Kamenici i u okolici tih gradova. U 16. stolj. ti su katolici imali više svojih župa, a središta su im bila u Iloku, u voćinskom (šarengradskom) franjevačkom samostanu i u Mitrovici, župnici su im bili, već prema prilikama, ili svjetovnjaci, koji su dolazili iz različitih hrvatskih krajeva, najviše iz primorja, i Franjevci, dok je samostan u Voćinu djelovao. U ustanku u god. 1596. taj su konvent Turci raspustili, te su Franjevci samo uz velike teškoće mogli služiti svoje stare župe.

Kako su u to vrijeme prestali dolaziti i svjetovni svećenici u taj kraj, a i oni stari ostavljali svoja župska mjesta, nastala je u ustrojbi katoličke crkve između Dunava i Save, osobito u istočnom i srednjem dijelu, velika nevolja. Župe su ostajale bez svoga svećenstva, neke i duže vremena, a neke ga nisu mogle više ni dobiti.

Tada je nastupilo u tom kraju i djelovanje pravoslavnoga svećenstva, koje je starosjedioce katolike mamilo u svoju crkvu. U tako teškom stanju katoličke ustrojbe ono je imalo i mnogo uspjeha. Prema pisanim vijestima iz toga vremena prešli su na pravoslavlje potpuno za tridesetak godina svi starosjedioci u istočnom Srijemu od Golubinaca do Mitrovice, a u stanovitom dijelu i u Iloku i u okolici toga mjesta. Spomenici navode i poimence mjesta, gdje je to prelaženje izvršeno. Dogodilo se to u Golubincima, Rumi, Kraljevcima, Dobrincima, Velikim Remetama, Šuljmu, Vognju, Manđelosu, a u Mitrovici kod većeg dijela starosjedilaca. To otpadanje od katoličke crkve na tom zemljištu bilo je gotovo u glavnom do 1630. god. Do te godine prišlo je pravoslavnoj crkvi i 12 katoličkih kuća u Iloku. Računalo se, da je do toga vremena prešlo u tu crkvu preko 200 starosjedilačkih hrvatskih domova, što je činilo u tom kraju velik dio seoskoga stanovništva uz nešto gradskoga u Mitrovici, Iloku i Manđelosu.

Na pravoslavlje prelazilo se i dalje poslije 1630., kako je to zabilježeno još oko god. 1650. Može se reći, da je pri tome nestalo potpuno starosjedilačkih hrvatskih katolika u Rumi, Golubincima, Dobrincima, Kraljevcima i svim okolnim selima oko tih mjesta. Održalo ih se dvadesetak kuća jedino u Mitrovici i ponešto u Manđelosu, Grgurevcima, Ležimiru, Čalmi i po manjim selima u tom kraju. Tako je već polovinom 17. stolj., silom prilika, u središtu Srijema, na najboljoj zemlji, katolička ustrojba vrlo oslabila, a posljedak toga osjećao se i kroz cijelo 18. stoljeće.

Nema vijesti, a ne može se ni drugačije dokazati, da su katolici u to vrijeme prelazili na pravoslavlje u većem broju i u Podunavlju istočno od Iloka.. Tu su najveći dio područja zauzimali muslimani, tako da je i pravoslavnih i katolika bio mali broj. Poslije odlaska Turaka našlo se na tom zemljištu oko 200 katoličkih hrvatskih porodica u samom Petrovaradinu, a po nekoliko kuća u Karlovcima i Slankamenu. Otuda se vidi, da su se starosjedioci katolici na tom podunavskom tlu održali i kroz cijelo 17. stoljeće. Stanovit broj starinaca Hrvata katolika očuvao se kroz to vrijeme i u Zemunu, u kojem je hrvatsko naselje u početku 18. stoljeća bilo već razmjerno jako. Zemunske katolike posluživali su po svoj prilici Franjevci iz Beograda, koji su im bili najbliži. Inače je i dalje u 17. stolj. postojala župa u Mitrovici, koja je obuhvatala i južnu podgorinu od Čalme do Grgurevaca. Pretpostavljamo, da su i podunavski katolici imali župu u Petrovaradinu ili na njegovu području. Poznato je, da se u tom gradu rodio oko 1635. Franjevac Guganović, te bi se moglo naslutiti, da su Franjevci imali u njemu među katolicima većega utjecaja. Najbolje su se kroz 17. stoljeće katolici održali u iločkom području. Tamo je u selu Ljubi bilo sjedište jake župe, koja je zauzimala zapadni dio Fruške gore.

Pravoslavni novosjedioci bili su u to vrijeme gušće naseljeni u istočnom dijelu toga područja, bliže sastavku Dunava i Save i zemljištu, odakle su preseljavali. Rjeđega je njihova naselja bilo i dalje zapadnije, pogotovu po selima, a bio ih je i po gradovima stanovit broj, jer su pripadali u ratnoj postrojbi neredovitim četama. Oni su se po govoru razlikovali od starosjedilaca muslimana i katolika, imajući čisto štokavsko narječje, ekavski izgovor i novo naglašivanje ili bar podlogu za njega. Kako su bili inače na tom području u manjini, osobito u srednjem i zapadnom dijelu, oni su s vremenom primili od Hrvata starosjedilaca dosta govornih bitnosti, a pogotovu u ikavskom govoru, što se i danas kod pravoslavnoga stanovništva u Srijemu osjeća. Tome je pomogla i okolnost, što je mnogo Hrvata starosjedilaca prešlo na pravoslavlje i izmiješalo se s tim doseljenicima.

Turski porazi u ratovanju od 1687. do 1699. i kasnije u početku 18. stolj. donijeli su ovome fruškogorskom području u naselju opet velike promjene. Glavni je posljedak toga ratovanja u tom pogledu po izmjeni državne vlasti bilo veliko raseljavanje muslimana i novo mnogobrojno naseljavanje pravoslavnih i ponešto katolika na puste zemlje. Turci su izgubili to zemljište u dva maha: prvi put mirom od god. 1699., u zapadnom i srednjem dijelu, a na istočnoj strani, od Slankamena do ušća Bosuta, u god. 1718. Odmah poslije prvih poraza počeli su muslimani sa svojih starosjedilačkih ognjišta seliti u sigurnije za njih krajeve s desne strane Save, i ta je seoba na zemljištu zapadno od crte Slankamen—Mitrovica već do god. 1691. bila potpuno izvršena. Ona je zahvatila dakako u velikoj mjeri i muslimansko naselje u istočnom dijelu, u Zemunu, Vojki, Kupinovu i po selima, gdje ga je bilo.

Glavna je seobena struja pri tome bila navraćena na Raču, na Savu od ušća Drine do ušća Bosuta, gdje su postojali stari dobri brodovi. Ona je muslimane dovela u istočnu Bosnu, iz koje je upravo u to vrijeme iselilo mnogobrojno starosjedilačko naselje u krajeve preko Save. Stoga su doseljeni srijemski muslimani na tom

zemljištu između rijeka Bosne i Drine našli obilno prilike za svoje naseljavanje, a opet su dobro došli i samoj zemlji, koja je izgubila mnogo staroga stanovništva. Tako su oni svojim velikim brojem popunili nastale praznine i u jakoj su mjeri osnažili ono starosjedilačko hrvatsko muslimansko i katoličko naselje, koje je tamo bilo preostalo poslije velikoga ratovanja.

Ti su srijemski muslimani i svojim ikavskim govorom, starim narječjem i naglašivanjem zajedno s mnogobrojnim muslimanskim doseljenicima od Vinkovaca, Nijemaca, Vukovara, Osijeka, Đakova, Broda i Požege, koje je ta struja naseljavanja dovela na ovo isto zemljište, mogli među starosjediocima i govorno uspješno djelovati, te su zaustavili ono pojekavljivanje starinaca, koje je već pod utjecajem gornjopodrinskih jekavaca počelo naglo nastupati u 17. stoljeću. Kako su ti doseljeni muslimani na tom zemljištu bili u 18. stolj. mnogobrojni, to je velik dio današnjega stanovništva između Bosne i donje i srednje Drine od njih potekao, te vuče svoje podrijetlo sa područja između Save, Dunava i Drave iz starosjedilačkoga hrvatskoga naselja.

Ratne nevolje od god. 1687. do 1699. izazvale su na tom zemljištu oko Fruške gore raseljavanje i ostaloga, katoličkoga i pravoslavnoga, stanovništva, iako razmjerno u manjoj mjeri. Katolici selili su poglavito iz istočnoga i srednjega dijela, ali je njihovih raseljenika bilo i od Iloka i Manđelosa. Njih nalazimo dalje zapadnije, oko Vinkovaca, Osijeka, Đakova i Broda, pod prezimenima Srimac, Mitrovčanin, Iločanin ili inače po mjestu odseljenja pod konac 17. i u početku 18. stoljeća u većem broju. Tada su raseljeni osobito Mitrovica i bliža njena okolica od Manđelosa do Rume. Uzrok tome seljenju bilo je traženje sigurnijega naselja. Pravoslavni su ostavljali u to vrijeme svoje domove u glavnom u cijelom tom području fruškogorskom zajedno s muslimanima, koliko su bili članovi turske postrojbe, ili su inače bili povezani s turskom upravom. Stoga ih je struja seljenja odvodila u Podrinje, gdje su nastanjivani i na zapadnoj i na istočnoj strani. Ipak je velik dio pravoslavnih pristao u tom ratovanju uz kršćansku vojsku, te je i ostao na svojem domu i dočekao nove vlasti.

Osim seljenja u dalje krajeve na tom je zemljištu provedeno i unutarnje saseljavanje, pri kojem su se pojedine obitelji nastanjivale na zgodnijim prilikama u bližnjim selima ili u okolici. Ono je izvršeno u velikom razmjeru u cijelom tom kraju, a trajalo je i kroz nekoliko desetica 18. stoljeća. Tada se pokazalo osobito nastojanje, da se stvaraju veća naselja, te se mnogo naroda naseljavalo u gradove i veća sela. Tom su prilikom porasli poglavito Petrovaradin,

Mitrovica, Ilok, Karlovci i Irig, a velika su sela nastala i u podunavlju, u obim podgorinama i u posavini. To su sve ona mjesta, koja se i danas na tom zemljištu odlikuju veličinom. Posljedica je toga saseljavanja bila, da su mnoga, osobito sitna i nezgodno položena sela, u to vrijeme napuštena ili svedena na mali broj kuća. Nove su vlasti taj razvitak naselja pomagale, a često su ga i same izazivale i poticale.

Iza muslimana i odseljenih katolika i pravoslavnih ostalo je vrlo mnogo puste zemlje. One su ležale u cijelom podunavlju od Voćina do Slankamena, u Irigu i okolici, u manđeloškom, grgurevačkom, ležimirskom i mitrovačkom području, a poslije god. 1718. i u Zemunu, Kupinovu i Vojci. Puste je zemlje, dakako, bilo i inače u cijelom tom kraju, jer je u tom velikom ratovanju nestalo otuda preko 60% stanovništva. Od većih mjesta imali su nešto više naselja jedino Ilok, Petrovaradin, Mitrovica i Irig. U prva dva grada bili su to katolički starosjedioci, ostali iza Turaka, u Mitrovici uz to i nešto pravoslavni, u Irigu samo oni posljednji. Na te puste zemlje nastalo je tada poslije odlaska Turaka odmah novo naseljavanje. Ono je počelo u manjem opsegu već god. 1688., ali je glavna struja nadošla god. 1699. i trajala je kroz nekoliko godina. Obuhvatila je, dakako, samo srednji i zapadni dio područja, odakle su Turci otišli, ali je seobe bilo i u onaj istočni dio, koji je do god. 1718. ostao pod Turcima. To je bilo i glavno seljenje, u kojem je to zemljište između Dunava i Save dobilo razmjerno i najviše doseljenika. U istočni Srijem takva je struja navedena istom god. 1720. Pojedinačka veća ili manja seljenja na to zemljište od Iloka i Rače do Zemuna izvođena su onda poslije ovoga u prvoj polovini 18. stoljeća neprekidno, a u drugoj još nekoliko puta u većem i češće u manjem opsegu. Ono je, nikad dovoljno naseljeno, moglo primati sve te naseljenike, koji su puste zemlje obraćali u plodne oranice i vinograde.

Hrvati su sudjelovali u svim tim novijim seobama, katkad u većem, katkad u manjem broju, ali nikad u velikoj mjeri. Cijelo to fruškogorsko područje ležalo je za to vrijeme izvan onih velikih seobenih struja, kojima su Hrvati dolazili na istočniji dio zemljišta između Save i Drave. Najistočnija velika takva hrvatska skupina, koja je iz Podrinja i Pobosanja, od Majevice, Tuzle, Olova i Očevja, došla na to područje, zahvatila je najdalje do Rače, Kukujevaca, Sota i Iloka, ne ulazeći dublje u Srijem. Glas o plodnosti njegove zemlje nije još bio proširen u narod dalje na zapad. Naseljenika je u prvo vrijeme seoba dobio na srijemskom području jedino Petrovaradin, kojemu je stanovništvo u početku 18. stoljeća imalo

već oko 400 kuća, a od njih je polovina bila doseljenička. Ali ni ti naseljenici nisu bili iz daljih hrvatskih krajeva, nego iz blizine od Iloka i Šida, a pogotovu iz lijevoga susjednoga podunavlja.

U kasnijim godinama prve polovine 18. stoljeća nastalo je prvo sustavno doseljavanje Hrvata na to područje. Ono je u prvom redu bilo upućeno u podunavlje, gdje je bilo i najviše pustoga tla, a i prilike su za življenje bile najzgodnije. Jasno je, da je hrvatsko naselje u Petrovaradinu poslužilo pri tome kao uporište. Stoga su u toj seobi Hrvati i nastanili Karlovce, Kamenicu, Slankamen i Banovce, a zahvatili su u jačem broju i Zemun i u posavini i Mitrovicu. Svagdje je tu hrvatsko naselje otada od godine u godinu raslo. Ono je bilo podrijetlom dijelom iz podunavlja, a dijelom iz zapadnijih krajeva. Tada su Hrvati u jačem broju počeli naseljavati i Rumu, te su prešli i u srednji dio Srijema. Ipak je to seljenje po značenju bilo pojedinačno i bez poticaja državnih vlasti. Tu nije bilo ni ikakve druge ustrojbe, koja bi ravnala tim nastanjivanjem. Jedino su vlastelinstva, gdje ih je bilo, mamila sebi nove naseljenike, kako je to slučaj bio osobito u Rumi.

Istom je Krajina u drugoj polovini 18. stoljeća počela sustavno naseljavati Hrvate (kao i pravoslavne) iz dobro napučenih krajiških pukovnija, pogotovu iz ličke, otočke i obih banskih, na prazne zemlje i u izumrle kuće. Na taj način nastanjeni su Hrvati u Hrtkovce, Nikince, Platičevo, Golubince, Surčin, a pojačano je hrvatsko starije naselje u Slankamenu i Banovcima. To su bile i prve seoske skupine hrvatske u Srijemu, kao što su to u glavnom i sada. Može se utvrditi, da je to sve do današnjih dana bio i jedini rad državnih vlasti, koji je išao za tim, da nastani i Hrvate u tom kraju.

Poslije toga daljnje naseljavanje Hrvata u Srijemu imalo je samo pojedinački nesustavni značaj, pa mu ni posljedak nije mogao biti velik, pogotovu gdje uza Srijem nije postojalo nikakvo jače hrvatsko područje, iz kojega je moglo biti vršeno sustavno seljenje, kao što je to bio slučaj kod Srba i kasnije, u 19. stoljeću, kod Nijemaca. Stoga su se u 19. i dalje u 20. stoljeću Hrvati nastanjivali na tom području u glavnom po gradovima i većim mjestima, kamo su ih dovodile službe i druge prilike, vezane uz veća naselja. Tu su Hrvati snažno napredovali, te su u podunavskim mjestima Kamenici, Petrovaradinu, Karlovcima i Slankamenu stekli ili održali većinu stanovništva, u Zemunu, Rumi i Mitrovici velike manjine. Kroz to vrijeme oni su osnovali svoja naselja i u Irigu, Maradiku, Čereviću, Staroj Pazovi, u Vrdniku i Beočinu, a ponešto su unišli i u druga okolna sela i mjesta. Može se utvrditi,

da su i u 19. i 20. stoljeću Hrvati, poslije nazadovanja u 17. i u početku 18. stoljeća, opet u napredovanju u cijelom Srijemu.

Na tom području između Dunava i Save od Iloka i Rače do Zemuna Hrvati su, kako se vidi, od velike seobe u 7. stolj. bili osnovno i glavno naselje, koje je bilo nastanilo sela i gradove i dalo zemlji svoj značaj. U velikoj prekretnici za vrijeme turskoga gospodstva Hrvati su opet zadržali većinu na području kao muslimani i katolici. Istom u onom velikom raseljavanju i naseljavanju, koja su slijedila promjeni državne vlasti pod konac 17. stoljeća, Hrvati su, silom prilika, prvo napustili veći dio toga zemljišta, koji onda poslije, zbog različitih razloga, i u nestašici sustavne naseobene osnove, nisu stigli još potpuno naseliti. Prema tome na tome je zemljištu današnje hrvatsko naselje ili starosjedilačko, osobito u zapadnijem dijelu, u Iloku, Šarengradu, Sotu, Ljubi i okolici, Petrovaradinu, Karlovcima, Zemunu, Mitrovici, ili je doseljeno iza god. 1700., što je gotovo potpun slučaj u drugim nenabrojenim mjestima i u stanovitom dijelu u spomenutim gradovima. I u starosjedilačkom i u onom doseljenom dijelu Hrvati su se tu dobro razvijali, te nisu ni u doba krize od god. 1880. do 1910. izgubili ni jedno naselje. Oni su i u to teško vrijeme, kada su posjedi prelazili u ruke sposobnijih, osobito u istočnom Srijemu, stekli i održali mnoge zemlje, iako su često bili u utakmici s naprednim i valjanim narodima. Upravo tu u Srijemu, na zemljištu raznolikoga gospodarstva i prirada, Hrvati su i u ratarskom, obrtničkom i trgovačkom svojem dijelu pokazali velike sposobnosti, koje im zajamčuju svaki napredak. Oni su dosad zadobili velik dio onoga, što je hrvatsko bilo tu do 1700. god. Današnjem i narednom naraštaju ostala je zadaća, da Hrvatima na tom području još ojačaju posjed i položaj, da hrvatskoj državi osiguraju i održe njezin najplodniji i najbogatiji, a hrvatskom narodu njegov najistočniji dio.

VLADOJE DUKAT, ZAGREB

GRČKI I RIMSKI KLASICI U IZDANJIMA MATICE HRVATSKE

Osvrt prilikom stogodišnjice njezina rada

I. Zbirka prijevodâ grčkih i rimskih klasika, koju je pokrenula »Matica Hrvatska«, otpočela je izlaziti godine 1882., o njenoj četrdesetoj godišnjici. To je bila jedna od važnih zadaća, što ih je sebi postavila M. H., otkad je god. 1874. krenula novim putem. »Najveći narodi« — napisao je Tadija Smičiklas, izvješćujući o osnovama obnovljene Matice u Spomen-knjizi izdanoj god. 1892. (str. 52.) — »preporodiše svoju narodnu knjigu, otkada divne pravom mjerom i ljepotom umne proizvode Grkâ i Rimljanâ podadoše na svom narodnom jeziku.« Tu je zadaću M. H. zdušno vršila, pa iako je bilo godinâ, kad je izdavanje klasičnih djela zbog drugih prečih potreba trglo unatrag, ipak se Matica uoči svoje stogodišnjice može pohvaliti, da je izdala dvadeset i četiri sveska tih prijevoda, i time mnogima i mnogima omogućila da upoznaju remek-djela starine, koja još uvijek čine temelj našoj novovjekoj prosvjeti.

Hoću ukratko da prikažem ovaj dio blagoslovena rada naše Matice. Od grčkih su klasika u ovo šezdesetak godina unazad prevođeni: Homer, Eshil, Sofoklo, Euripid, Herodot, Platon, Ksenofon, Demosten, Plutarh; od rimskih: Vergilije, Ovidije, Salustij, Ciceron, Cezar i Tacit. Mora se reći, da u izboru prevedenih djela nema sistema, već se taj izbor ponešto prepuštao slučaju, a još više osobnom nagnuću i dobroj volji prevodilaca. I u izboru pjesničkih djela prema proznima razbira se neko nerazmjerje: pjesničkih je djela prevedeno manje negoli proznih, što je, najzad, i posve prirodno. Tâ uglavnom vrijedi i za pjesničke prevodioce ono, što vrijedi za pjesnike same: oni treba da se rode.

Među prevodiocima vodi kolo Tomislav Maretić sa svojim prijevodima *Odiseje* (1882.) i *Ilijade* (1883.). Ja zacijelo nisam prvi, koji to kazujem: da su Maretićevi prijevodi Homerovih epa najsjajnije biserje u nizu Matičine zbirke prijevodâ. A taj prijevod nije bio lak posao. Prevoditi Homera značilo je ponajprije stvoriti hrvatski heksametar, koji je do onoga vremena u hrvatskoj literaturi bio slabo (i od veće česti loše) obrađen; a u drugom redu stvoriti pjesnički jezik, koji će odgovarati pjesničkom govoru Homerovu. Jedno je i drugo Maretiću izvrsno pošlo za rukom.

Njegov je heksametar ostao ugledom za sve, koji su se poslije služili tim stihom, a jezik njegov, osobito u prijevodu Ilijade, odista je podoban da nam u hrvatskom ruhu prikaže duh i karakter te drevne epopeje.

Vrlo je sretan bio Maretić i u građenju novih riječi, koje su potrebne prevodiocu Homerovih djela. Homer ima svojih riječi, kojih nema ni jedan drugi pjesnik ni pisac grčki, a trebalo je dobrog znalca hrvatskog jezika, da se za te prastare slikovite riječi nađe adekvatan hrvatski oblik. Može se reći, da te Maretićeve kovanice — da navedem samo rukovet: *ružoprsta, ranoranka* (zora), *srebroluki, crnooblačni, dugovlasi, oštrorezni* (mač), *krivo'rt, moroplovan, moroplovka* (lađa), *ljepoobrazan, kopljometan, munjobija, egidonoša* (bogovi Zeus i Atena), *konjokrota, nazuvčar* (koji nosi nazuvke: junaci, vojnici), *mjedenhalja, milorek, oholorek* i t. d. — ne samo vrlo dobro pristaju u prijevodu, već da se unekoliko mogu smatrati i trajnim obogaćenjem hrvatskoga jezičnog blaga.

Prijevodu Odiseje dodao je prevodilac obilat uvod, u kojemu je kazano sve što treba znati o Homeru i njegovim epima, kao i o tome, što moderna filologija sudi o postanju njihovu. Maretić, dabogme, brani jedinstvenost obaju epa. Riječ njegova nije na odmet, jer tko se toliko zadubio u strukturu djela, koliko to mora činiti svaki savjestan prevodilac, njemu pristoji pravo da i u tome pitanju kaže važnu riječ. — Tako su isto objema prijevodima dodani tumači, koji filološki slabije obrazovanom čitaču olakšavaju razumijevanje teksta.

Zanimljiv je »Prilog«, u kojemu je kazano »Nešto o ovom prijevodu«. Prevodilac tu daje račun o svom radu. Istaknuvši, da prijevod mora svakojako biti vjeran i da se u njem po mogućnosti mora ogledati poezija originala, prevodilac ističe, da je naš južni govor — jekavština — zgodniji za prijevod Homera, jer su jekavski oblici bliži punim i zvučnim oblicima Homerovim; i da se originalni stih svakojako mora pridržati i u prijevodu, jer da naš deseterac nikako ne odgovara. Najzad govori i o tome, da se ritam u hrvatskom heksametru može određivati samo akcentom, a nikako izmjenom dugih i kratkih slogova. Sve su to načela, koja su danas davno i potpuno prihvaćena.

Prijevodi Maretićevi doživjeli su, što nije čudo, više izdanja. M. H. je izdala Odiseju još jedanput (1915.), a Ilijadu još dva puta (1912. i 1921.). Dakako, prijevodi nisu ostali nepromijenjeni, već su vazda ponovno popravljani i dotjerivani izlazili na svijetlo. Popravci se ponajviše tiču cezure, prirodnog odmora i svršetka u

stihu (jer na kraju heksametra ne smiju stajati riječi, koje ne mogu stajati na kraju rečenice), pa drugih nekih sitnica (na pr. da se prijedlog ne umeće više između pridjeva i imenice kao: »vojske iz danajske« mjesto »iz vojske danajske«). Koliko je prijevod ovakovim dotjerivanjem poprimio drukčije lice, neka pokazuje ovaj mali primjer:

(Izd. 1882.) V. 64—75 (Opis Kalipsine spilje).

Okolo špilje sva se rascvala šuma i raslo
Različno drvlje: topòla i jòva i mirisni čempres.
Nà drvlju tome ptice dugokrile svoja gnijezda
Gradiše sove i kopci i jezične pomorske vrane,
Kojeno misle samo na morske poslove svoje.
Okolo dupke špilje razgranio bio se ovdje
Bujan čokot, na kojem obilati višahu grozdi.
Bistrica voda četir' iz izvora tečaše redom,
Jedan uz drugi bjehu, al putem svojijem svaki.
Okolo livade bjehu mekotravne: ljubîcâ, ača
Pune. Kada bi tko od besmrtnih bogova došo,
I on bio motrio to i godilo to bi mu srcu.

(Izd. 1915.) V. 64—75.

Okolo njezine spilje rascvàla sva se je šuma
I tu je rasla topòla i jòha i mirisni čempres;
Po tom su drveću ptice počivale dugijeh krila:
Sove, k tome sokòli i jezične pomorske vrane,
Kojeno misle samo na morske poslove svoje.
Okolo prostrane spilje raširio bio se ondje
Bujan čokot, na kojem obilati višahu grozdi.
Četiri tečahu vrela po redu bistricom vodom,
Jedno uz drugo bjehu, a putem svojijem svako.
Okolo livade bjehu mekotravne ljubicâ pune
I petrusína. Kada bi tko i od besmrtnih došo
Bogova, motrio to bi i godilo sve bi mu srcu.

Kako Odiseja, tako je i Ilijada izlazila u novijem, podmlađenom ruhu. Drugo Matičino izdanje Ilijade od 1912. izišlo je u redakciji Stjepana Ivšića, koji je, kako čitamo u predgovoru, popravljao stariji prijevod u sporazumu s prevodiocem. O tome svom popravljanju izvješćuje on u pogovoru pod natpisom: »O ovom prijevodu i nešto o našem heksametru uopće«, gdje se nahodi i kritika načina, kako se prije Maretića gradio u nas heksametar. Uglavnom je Ivšić postupao konzervativno, a popravci njegovi ne prelaze opseg onoga, što je sâm Maretić smatrao potrebnim da se popravi u drugom izdanju Odiseje. Navodim i iz Ilijade primjer, koji prikazuje razliku između prvoga i kasnijih izdanja.

(Izd. 1883.) I. 43—52.

Takvu molitvu reče i Febo ga čuje Apolon,
Te on s visínâ sađe olimpijskih u srcu srdit,
Luk na ramenima noseć i tulac zatvoren ozgo,
Zatvoren ozdo. Njemu na ramenu strijele zveknu,
Kada se srdit makne: on iđaše naličan noći.
Zatim se podaleko posadivši od lađa baci
Međ njih strijelu, luk mu zazvekeće srebrni strašno.
Najprije gađaše mazge Apolon î pseta brza,
Onda i nà ljûde same oštro'rtu strijelu pusti,
I tad učestaju gorjet mrtvácâ lomače silne.

(Izd. 1912.) I. 43—52.

Takvu molitvu reče i usliši Feb ga Apolon,
Te on s olimpijskih sađe s visina u srcu srdit,
Luk na plećima noseć i tulac ozgo i ozdo
Zatvoren; strijele njemu na plećima srditu zveknu,
Kada se maknu sâm, a iđaše naličan noći.
Sjedeći od lađa zatim na strani izmetne str'jelu
Med njih, i njegov luk zazvekeće srebrni strašno.
Najprije gađaše mazge Apolon i pseta brza,
Onda i nà ljude same oštro'rtu pusti strijelu,
I tad učestaju gorjet mrtvácâ lomače silne.

Osobitu vrijednost pridaje drugom Matičinu izdanju vrlo opsežno i brižno sastavljeni uvod napisan od Đure Körblera, u kojem je u dvadeset glava sistematski prikazano cijelo »homersko pitanje«.

Treće Matičino izdanje Ilijade (1921.), uređeno od Maretića, uglavnom je jednako drugomu, uz neke sitnije promjene, no u vanjskom pogledu zaostaje za njim, jer je tiskano na neuglednu i lošu papiru. Nije čudo — 1921.!

Prijevod Vergilijeve *Enejide* izišao je dašto iz pera Maretićeva, a s uvodom i bilješkama Kolomana Raca, kao trinaesti svezak zbirke god. 1896. Vergilije je moderniji pjesnik od Homera, on pjeva potpuno izglađenim i dotjeranim književnim jezikom latinskim, pa toliko manje zadaje teškoćâ prevodiocu. Maretić se prevođenjem Vergilija zabavljao već od god. 1878., kadno je prvi odlomak njegova prijevoda (VI, 337—383) osvanuo tiskan u »Vijencu«. Drugi je odlomak tiskan god. 1879. u Izvješću zagrebačke (sada I. klasičke) gimnazije (i posebno otiskan) uz odulji ekskurz o hrvatskom akcentu. Prijevod Enejide doživio je drugo izdanje u jednoj publikaciji Akademije, koja je u spomen 2000-godišnjice Vergilijeva rođenja objelodanila u Maretićevu prijevodu sva djela rimskog pjesnika (»Djela P. Vergila Marona. Znanstvena djela [Akademije] za opću naobrazbu. Knjiga X.«). Iskustvima svojim,

što ih je prevodilac stekao dotjerujući prijevode Homerovih epa, dobro se mogao poslužiti i kod Vergilija, iako možda ne u tolikoj mjeri. Navodim ovaj primjer:

(IV. pjevanja početak: god. 1896.)

Ali kraljicu muka već odavno nemila boli,
Ranu u žilama krije i osvaja tajni je oganj.
U pamet dolazi njoj junakova hrabrenost velja
I rod mu slavni, obraz u grudma joj pritisnut njegov
Stoji i besjede sve, i počinut ne da joj muka.
Svjetiljkom Febovom sutra već zora rasv'jetli zemlju
I sjene vlažne ona s nebesa veće razàgna,
Kraljica bolesna tad jednodušnoj prozbori sestri...

Izdanje Akademije od god. 1932. donosi isti tekst, samo što u prvom stihu mjesto »boli« čitamo: muči, a u posljednjem mjesto »bolesna tad«: smetena sva.

Posljednje pjesničko djelo, što ga je Maretić preveo za Matičinu zbirku, jesu Ovidijeve *Metamorfoze,* koje su izišle kao osamnaesti svezak »Prijevodâ« god. 1909. U predgovoru ima kratak historijski pregled — koliko je već, za ono vrijeme, mogao biti potpun — starijih prijevoda (Dominko Zlatarić, Šimun Zlatarić, Ignjat Đurđević [Džordži]) toga vazda omiljeloga djela Ovidijeva, koje se ne zove uzalud »Dekameron staroga vijeka«. Riječ »Metamorfoza« pohrvatio je prevodilac riječju »prijetvor«.

Srce me vuče da pjevam prijetvore u druga t'jela.
Pothvatu mojem i ovdje pomozite, bozi, od kojih
Jesu prijetvori ti, i bez prekida sve od početka
Svijeta pjesmu provodite moju do vremena moga.

Ističem još tri golema pjesnička djela klasične starine, koja su izišla u hrvatskom ruhu od česti u zbirci »Prijevodâ«, a od česti napose, a to su Eshilove, Sofoklove i Euripidove drame, koje je preveo Koloman Rac. Prijevod *Sofoklovih drama* izišao je već god. 1895. kao dvanaesti svezak zbirke, popraćen opsežnim i savjesno napisanim uvodom, u kojem je kazano sve što treba znati o staroj drami grčkoj i njezinim glavnim zastupnicima. Dodane su i neke slike: dvije u tekstu (nacrt epidaurskog kazališta; atensko kazalište) i napose još portret Sofoklov (krasni kip u Lateranskom muzeju).

Vrijedan je i dodatak s ovim sadržajem: Renesansa; Utjecanje grčke tragedije na stariju dramu talijansku; Hrvatska za renesanse, Sofoklo i Euripid u dubrovačkoj drami. Sâm prijevod opseže sviju sedam drama Sofoklovih. Prijevod je načinjen prozom. A to je jedino, što mu se moglo zabaviti. Istina, nije lako prevoditi na hrvatski jampske stihove, nekmoli korske pjesme. Zna se, da naš

jezik ne prija jambima. Protiv prirode jezika teško se boriti. Kao što je Francuzu zbog akcenta njegova jezika teško graditi heksametre, tako se i hrvatski jezik opire jampskom trimetru. A tek koliko muke ima prevodilac s korskom pjesmom, koja svoj ritam osniva na izvanredno pomičnom akcentu grčkom!

Sa svim tim — bilo da su odlučili glasovi kritike bilo da je sâm prevodilac razabrao nedostatak svoga prijevoda — u drugom izdanju njegovu, koji je izišao god. 1913., osvanule su sve tragedije zajedno s korskim pjesmama u stihovanu obliku. Dijalozi su prevedeni u jampskim trimetrima, koje prevodilac, dakako, gradi onako, kako se već mogu graditi ti stihovi na hrvatskom jeziku, t. j. po prirodnom akcentu naših riječi i govornih skupina, i po potrebi s jednom jednosložnom riječju na početku stiha. Evo primjera (početak drame *»Ajant«):*

Laertov sine, vijek te vidim vrebat ja,
Da na dušmánu smiriš kakav naum svoj,
I sada te kod Ajantova šatorja
Do lađa — tu u redu jeste zadnji on —
Ja gledam, gdje već davno njuškaš i mjeriš
Tek utisnute stope njeg've, dà vidîš,
Unutra je li, nije li...

U prozi ti su stihovi glasili ovako:

Vazda te, Laertov sine, vidim gdje vrebaš, kako bi namisao kakvu mahom smirio na neprijatelju; i sad te gledam gdje se odavno do lađa Ajantovih — a tu je on u redu zadnji — šuljaš i tek utisnute stope njegove ogledaš da vidiš, je li unutra ili nije.

Što se tiče korskih pjesama, stvar nije bila tako jednostavna, jer je upravo nemoguće grčki ritam točno prikazati u hrvatskom tekstu, pa se prevodilac ispomogao time, da je pjesmu preveo u slobodnim nevezanim stihovima, kako se to — *faute de mieux* — ponajčešće radi. Prema tome, znamenita ona pjesma u čast Kolonu (st. 668—680 tragedije *»Edip na Kolonu«)*

Εὐίππου, ξένε, τᾶς δε χώρας ἵκου τὰ κράτιστα γᾶς ἔπαυλα, τὸν ἀργῆτα Κολωνὸν . . .

u Racovu prijevodu glasi ovako:

Najljepšemu, strančе, stiže,
Naselju mi u zemlji ovoj, konjima
Što diči s' — ù bijelî evo Kolon,
Glasni kamo najradije
Slavújak dolijeće i dubòko
U zelenijem dražicam'
Tu tuži, krijuć u bršljanu se
Rùmenkastu, u svetome

Kitnastom gaju božjem, što stostruki
Rod rodi; što ga ne pali
Sunce, niti kad vjetrom bura
Vije. Zanosni tud Diònis tumara
Sveđ u kolu vila hranilja...

Poslije Sofokla dao se Rac na prevođenje *Eshilovih drama*, koje su izišle tiskane god. 1918. Bogato iskustvo, što ga je stekao prevodeći Sofokla, mogao je odmah uspješno upotrebiti kod Eshila, Nestora između tri najslavnija dramatičara grčka. Zapravo je Eshil i osnivač grčke drame. On se prvi osovio na svoje noge, uzevši pomalo sa sebe stresati okove, u koje su ga prethodnici njegovi sapinjali. Stara atenska drama, koja je bila bitni dio grčkog bogoslužja, sastojala se isprva samo od ditiramba, zborne pjesme lirskog sadržaja. Zametak jedne nove pjesničke vrste, različne i od epa i od lirske poezije, učinjen je bio time, što se od zbora odijelio zborovođa kao posebna osoba, koja tako sa zborom može voditi razgovor. Stvaranje te posebne osobe, koja je redovno bio sâm pisac zborne pjesme, pripisuje se napola legendarnom pjesniku Tespisu. Ali još i sad je ta novo stvorena pjesnička vrsta, koja je trebala pred očima gledaočevim prikazivati *čin* (drama), bila teško pokretna. Istom Eshil dao joj je više života, stvorivši još i drugu od zbora odijeljenu osobu — ili što bismo danas rekli, drugog glumca — te je tako udario temelj pravome dijalogu i — može se reći — pravoj drami. Dijalog se pomalo sve više razvijao, a zborna se pjesma zbijala i gubila opseg svoj. Najzad je Sofoklo stvorio još i trećeg glumca, i pri tome je ostalo.

Unatoč napretku, što ga obilježuju Eshilove drame, ipak je u njima još vrlo vidno očuvan drevni lirski i religiozni značaj novo stvorene pjesničke vrste, pa otud dolazi, da je modernom svijetu Eshilova drama, kraj sviju svojih pjesničkih ljepota, ostala ponekuda tuđa, te više izazivlje neko strahopočitanje, negoli iskreno zanimanje i čist umjetnički užitak. Eshil voli, kako to ističe prevodilac u lijepom uvodu svoga prijevoda, prikazivati ono, što je snažno, strašno, veličajno, divsko, vrhunaravsko. On same bogove, pa i Zeusa, skida s neba, dovodi ih pred gledaoca, a ipak oni ne izlaze smiješni. Njegov je duh jak stvarati velike slike i lijepim ih stihovima protkati, ali zbiti ih u jedno, umjetno splesti i ispreplesti ne mari. Zanos ga okupi, čuvstvo njegovo nabuja, a u toj se bujici guši radnja; ona stane i prelije se u odugačku lirsku pjesmu. Kad, na pr., u »Perzijancima«, jednoj od najznatnijih drama njegovih, glasnik javi poraz perzijski, kad stara kraljica Atosa dođe sa žrtvom, kad se diže duh Darijev i kad napokon osvane Kserkso

— svijetla kruna u prnjama — svaki put se razgovor prometne pjevom.

Budući da se tragedija razvila iz lirske pjesme, nije čudo, što zbor u starijim tragedijama Eshilovim — doklegod stariji pjesnik nije podlegao utjecaju mlađega takmaca svoga Sofokla — preteže i duboko zaseže u radnju. U objema tragedijama »Agamemnonu« i »Žrtvi na grobu« potiskuje se on u pozadinu, a u »Eumenidama« opet zagospoduje. U zbornim pjesmama otkriva pjesnik svoju dušu, svoje velike misli, ali ih upotrebljava i za to, da razjasni, što se iz same radnje ne vidi. Iz zborne pjesme doznajemo za prošlost — za drskost Parisovu, za grijeh Helenin, za bol Menelajev, za nesmiljeno žrtvovanje Ifigenije, a to su događaji, koji su tijesno vezani s radnjom drame i bez kojih bi gdješto ostalo tamno.

Eshil je, kako javljaju stari pisci, napisao golem broj dramâ, no sačuvale su se samo četiri pojedinačne tragedije (»Pribjegarke«, »Perzijanci«, »Prometej« i »Sedmorica pod Tebom«) i jedna trilogija — jedina, koja je doprla do nas — a zovu je »Orestija«. Eshil je rado po tri tragedije, za koje uzima građu iz jedne priče, složio u trilogiju. One u njoj sačinjavaju cjelinu: jedna se s drugom tijesno veže, jedna drugu popunjuje, jedna drugu u koječem razjašnjuje; u njima se niže zločin, kazna, okajavanje. Tako i u »Orestiji«: u »Agamemnonu«, prvoj tragediji trilogije, prikazuje se zločin; u drugoj, »Žrtvi na grobu«, nabacuje se pitanje: zar nema kraja zločinstvu, zar nema okajavanja? A na to pitanje odgovara treća tragedija — »Eumenide«.

Prevodilac je zadaću svoju dostojno izvršio. On je punu pažnju poklonio uzvišenim, no teškim rečenicama Eshilovim, prevedavši ih — dašto u stihovima — točno i savjesno. Time je uvelike zadužio sve ljubitelje klasične starine, davši im u ruke zbornik djelâ, koja danas već i sami stručnjaci rijetko kad uzimaju u ruke, ako se ne radi o specijalnom proučavanju originalnoga teksta.

Od tri najznamenitija dramatika grčka: Eshila, Sofokla i Euripida, Eshil je najuzvišeniji, Sofoklo se općeno smatra najboljim, ali ni Euripidu se ne mogu poreći znatne vrline. Već su i Grci sami točno označili odnos između Sofokla i Euripida: prvi prikazuje ljude kakvi bi morali biti, a Euripid — kakvi jesu. Sofoklo je idealist, a Euripid realist. No baš taj njegov realizam približuje ga našem modernom shvaćanju; a po tome, što je religiozno-bogoštovna osnova atičke dramaturgije u njegovim dramama uglavnom samo okvir za prikazivanje običnoga ljudskog života, bliži je kršćanskom shvaćanju uopće. To se, najzad, razbira i po tome, što

se kroz vrijeme, kad je znanje grčkoga jezika u zapadnom svijetu vrlo nazadovalo, a klasična se djela čuvala samo u prijepisima, spasilo do nas *devetnaest* drama njegovih, dakle kud i kamo više od obadvojice njegovih starijih drugova. Treba uostalom pomenuti, da je jedna od tih očuvanih drama (»Res«) valjada podmetnuta.

I *Euripidove* je *drame*, kako je rečeno, preveo Koloman Rac. Preveo ih je svega dvanaest, koje su tiskane u dvije knjige. U prvoj knjizi, koja je izišla god. 1919., nahode se — uz uvod, u kojem su nakratko prikazani život i rad Euripidov — ove drame: *Alkestida, Andromaha, Bakhe, Elektra, Feničanke* i *Hekaba;* u drugoj, tiskanoj 1920., drame: *Helena, Heraklo, Heraklova djeca, Hipolit, Ifigenija u Aulidi, Ifigenija u Tauridi.* Prijevod je dakako uzorno vjeran i čita se glatko, koliko već može biti glatkoće u stihovima građenim protiv prirodnog karaktera hrvatskog jezika — i koliko je uopće moguće u modernom govoru istaći duh klasične starine. Za ogled donosim dva odlomka iz Hipolita, jedne od najboljih drama Euripidovih.

Hipolit žrtvuje i moli se božici Artemidi (II, 222):

Gle, tebi, Gospo, vijenac nosim pleteni,
Na livadi ga nekošenoj savih ja;
Nit pastir ima srca ondje stado past,
Nit tače je se gvožđe (srp), samo pčelica
Ledinom leti netaknutom, proljetnom.
Stid vrtlar jeste, rosom topi potočnom,
Brat može samo prirođena nedužnost,
Bez nauka u duši što se vriježi nam,
A srcu grješnu trgat nije slobodno.
Al', Gospo draga, daj iz ruke pobožne
Za zlatnu kosu svoju primi nakit sad!
Tä od smrtnikâ samo meni dan je dar,
Te drug sam tebi, riječju riječ ti uzvraćam
I glas tvoj slušam, al' ti lica ne vidim.
A kako živjet počeh, 'nakav bio kraj!

Korska pjesma (II, 277). Kor slavi Afroditu:

Ti stalno, čvrsto srce ljudsko, božije
Kršiš, Kipranko.
Šarokrili [Eros] ti o boku lebdi,
Krilima strjelohitrim
Krili se, leti kopnom, morem slanim —
Preko bučnijeh vala.
A zatravljeno srce, kad Ero[s] zlatni, sjajni
Krilma se obori,
Plamti, gori;
I zvjerove gorske on

I skot morski — sve što zemlja hrani,
Sve što sunce žarko grije,
I ljude skuči, svlada.
Svime samo tvoje, Kipranko,
Kraljevsko žezlo vlada.

Među proznim je djelima prvi prijevod iz grčkoga *Herodotova povijest,* koja je izišla kao peti i šesti svezak »Prijevodâ« god. 1887. i 1888. Prevodilac je August Musić. Iako rodom Slovenac, Musić je pisao hrvatski čisto i pravilno, čistije i pravilnije od mnogih rođenih Hrvata. Ljupki pripovjedač Herodot oduvijek je začaravao čitača svojim ugodnim pričanjem i mekim jonskim narječjem. On priča kao kad baka priča djeci — lagodno i široko, te i ne osjećaš, da ta lagodna širina izvire iz savjesnog proučavanja građe skupljene na dugim i tegotnim putovanjima. Karakter toga njegova sloga izbija u Musićevu prijevodu vrlo lijepo na površinu.

Ostali grčki pisci prozom, koji su osvanuli u »Prijevodima«, jesu: Platon, Ksenofon, Demosten i Plutarh. *Platon* nije samo najznatniji filozof grčki, već pripada i među prve stiliste atičke; ali od obilnoga književnoga blaga njegova izišli su u Matičinoj zbirci iznajprije samo dijalozi »Fedro« (Phaidros) god. 1894. — kao jedanaesti — i »Gozba« (Symposion) god. 1897. — kao petnaesti svezak »Prijevodâ«. Oba je dijaloga preveo Franjo Petračić, nekad prvi profesor grčkoga jezika u hrvatskom sveučilištu. Istom u ovoj jubilarnoj godini 1942. sprema se još i izdanje Platonove »Republike«.

»Fedro« ide među najzanimljivije dijaloge Platonove, ali prevodiocu on zadaje mnogo teškoća, koje je Petračić, kao dobar znalac obaju jezika, uglavnom sretno prebrodio. Ima u »Fedra« jedno mjesto, koje se često citira kao dokaz, da su i stari Grci imali osjećaj za prirodne krasote. Mnogi literarni historici poriču im taj osjećaj, pače tvrde, da se opažanje prirodnih ljepota javlja istom u pisaca i pjesnika 18. stoljeća. Neka to mjesto bude ovdje pomenuto kao izgled jezika i sloga prevodiočeva.

Tako mi Here, baš lijepa počivanja. Ova je bo platana i veoma širokih grana i visoka, a konopljike visina i hladovina prelijepa; pa kako se u napon rascvala, kako bi boljim mirisom začinila mjesto! A vrutak opet prelijep teče pod platanom studene vode, kako se nogom osjetiti može. Nimfâ nekih i Aheloja da je svetinja čini se po pričicama i zavjetima. Volja te opet, eto mili vjetrić na ovom mjestu kako je povoljan i preugodan! Usto ljetnje ječi zbor cikadâ, i glasno. Od svega je najumiljatija trava, što je na položitu pristranku obilno izrasla, da možeš, kad legneš, glavu prelijepo nasloniti. Tako si baš lijepo vodio stranca, o Fedre.

Istaći treba, da je Petračić svom prijevodu dodao opsežan uvod, u kojem najprije raspravlja o grčkoj filozofiji prije Platona, a onda još napose o Platonovu životu i radu.

»Symposion« je izišao zajedno s prijevodom Ksenofonova »Symposiona«. Ta se dva djela vrlo rado stavljaju uporedo. Razmjerno ima malo djela klasične starine, koja obrađuju isti ili barem slični predmet, a među ono malo primjerâ, što ih ima, primjer »Symposiona« je jedan od najzanimljivijih. I Platon i Ksenofon bili su učenici Sokratovi, jedan i drugi prikazali su velikoga učitelja svoga u veselu društvu — ali tu i prestaje sličnost obaju djela. Duboko filozofski duh Platonov sasvim je drukčije shvaćao — ili, recimo, idealizirao — svoga učitelja, negoli priprostiji Ksenofon, koji je imao mnogo prirodnih darova, ali malo filozofskog duha. K tome je i društvo, u kojemu Sokrat provodi svoje veselo veče, s mnogo više pomnje i — da možda rečemo — obzira odabrano u Platonovu djelu negoli je društvo, u koje Ksenofon postavlja lik Sokrata. No uza sve to, obadva prikaza jedne otmjene atenske kućne zabave potkraj petoga vijeka prije Krista davaju dva vrlo zanimljiva »pendant«-a, pa je i M. H. dobro učinila, što ih je izdala zajedno i u istoj knjizi.

Poslije Petračića prihvatio se prevođenja *Ksenofonovih djela* Stjepan Senc, a nastavio je taj posao Martin Kuzmić. Šesnaesti svezak »Prijevodâ« (1898.) donosi Sencov prijevod *»Kirupedije«*, prvoga, da tako rečemo, historičkog romana klasične starine, u kojem je prikazan odgoj mladog Perzijanca po načelima i uzorima spartanskim; dok sedamnaesti svezak sadržava »Anabazu«, tako isto u prijevodu Sencovu, pa »Spomeni o Sokratu« i knjigu o gospodarstvu u prijevodu Kuzmićevu. *»Anabaza«*, u kojoj je ocrtan mučni povratak grčkih plaćenika iz Perzije u domovinu, kraj sve neznatnosti tog događaja u okviru svjetske historije, ipak umije još danas pobuditi živo učešće svakog čitača; a geografija se još uvijek trudi da utvrdi put te šake Helenâ krosred krajeva, koji zbog nepristupačnosti i divljosti svoje još ni danas nisu istraženi onako kako bi to nauka htjela. *»Spomeni o Sokratu«* zanimljivi su, ali od spomenâ na tu historičku ličnost, koliko ih donose Platonovi dijalozi, razlikuju se toliko, koliko se razlikuju među sobom »Symposioni« obaju pisaca. U *dijalogu o gospodarstvu*, u kojem je opet Sokrat glavna osoba, raspravlja se o tome, da je gospodarstvo znanje, kako se upravlja kuća bud svoja bud tuđa. Ksenofon tu govori iz vlastita iskustva, jer je sâm bio dobar gospodar. — Opsežan uvod u djela Ksenofonova donosi šesnaesti svezak iz pera Sencova.

Senc je preveo i *govore Demostenove*, posljednje velike ličnosti iz vremena stare nezavisne republike Atene. Demosten je jedna od najtragičnijih pojava u svjetskoj povijesti i vazda će

ostati idealni uzor nesebične domovinske ljubavi. Moderno doba nastoji kadšto dokazati, da je Demostenova politika bila naskroz kriva i da je zapravo macedonska stranka provodila politiku, koja je bila podobna spasiti Atenu od propasti — no, sve kad bi to moderno mišljenje (koje se uostalom protivi shvaćanju cjelokupne klasične starine) i bilo osnovano, Demosten će ipak i u svojoj zaslijepljenosti biti i ostati tip tragičkog junaka. Senc je preveo tri govora Demostenova, koji se tiču udesa grada Olinta, govor o položaju na Hersonezu, tri njegova plamena govora protiv kralja Filipa i najzad govor o vijencu, najduži i najznamenitiji govor Demostenov, u kojem je dan račun o njegovu političkom djelovanju do god. 330. pr. Kr.

Najzad preveo je Senc i *Plutarhove* izabrane *životopise*, koji su tiskani u devetom i desetom svesku »Prijevodâ«, god. 1891. i 1892. Prvi donosi životopise znamenitih Grka: Temistokla, Aristida, Kimona, Perikla, Alkibijada, Demostena i macedonskog kralja Aleksandra; drugi Rimljanâ: Koriolana, Katona, oba Grakha, Marija, Sule, Cicerona i Cezara. Plutarh ispoređuje, koliko može, Rimljane i Grke sličnog karaktera i zanimanja, pa i sličnih ciljeva (zato se djelo njegovo i zove *βίοι παράλληλοι*): Demostena prema Ciceronu, Aleksandra prema Cezaru, Aristida prema Katonu i t. d. — i to poređenje često hramlje, kako to obično biva, no sa svim tim galerija Plutarhovih »paralela«, kraj drugih odlika njegova pera, vazda je nalazila zahvalnih čitatelja, a smatrala se i vrlo dobrim odgojnim sredstvom. Odlike Plutarhova pera lijepo se očituju i u savjesnom prijevodu Sencovu.

Od latinskih proznih pisaca ušli su u zbirku M. H. ovi: Salustije, Ciceron, Cezar i Tacit. Oba djela *Salustijeva: »Urota Katiline«* i *»Rat s Jugurtom«* preveo je Adolfo Veber, književnik starije epoke, koji je svoj rad otpočeo još u »ilirsko« doba, i pisac latinske gramatike, po kojoj su mnoge generacije naših gimnazijalaca učile zakone rimskog govora. Prijevod je tiskan god. 1882. u drugom svesku »Prijevodâ«. Salustije opisuje dvije manje znatne epizode iz historije rimske, ali ove izvrsno crtaju svoje vrijeme i živo prikazuju naglo propadanje republikanskog duha, kojega je branič Salustije — dašto samo u spisima svojim, jer u praksi je i on revno sudjelovao u stranačkim borbama, koje su najzad dovele Rim do monarhije. Salustije daje svojim historijama neki filozofski okvir, pa to, i reski, odsječeni stil njegov, nesmiljeno otkrivanje rimskih mana i poroka njegova doba učiniše, da su se djela njegova ne samo rado čitala, već da su oduvijek pripadala i u kanon školske lektire. Što se tiče samoga prijevoda, treba reći, da bi se danas,

nakon šezdeset godina, Salustije drukčije prevodio, jer u Veberovu prijevodu suviše oštro izbijaju na površinu jezične i stilske osobine nekadašnjega vođe »zagrebačke škole«.

Isto vrijedi i za prijevod izabranih *Ciceronovih govora*, koji također potječu od Vebera (svezak četvrti od god. 1886.). Prevedeno je deset govora. Izbor je dobar (govori protiv Katiline, za Roscija Amerina, za Gneja Pompeja, za pjesnika Arhiju i za Anija Milona).

Suvremenik Ciceronov *Julije Cezar* ističe se kao pisac uzornim jezikom svojim; djela njegova nisu baš zabavna ili zanimljiva lektira za osrednjeg čitača, ali će zanimati historike i geografe, a ponešto možda i vojne stručnjake. Prijevod je Kolomana Raca (četrnaesti svezak »Prijevodâ« god. 1897.) vrlo lijep.

Kornelija Tacita prevodio je Milivoj Šrepel. Prevedena su samo manja djela njegova: mladenački spis »*Razgovor o govornicima*«, biografija *Agrikole* (dokument poštovanja zahvalnog zeta prema tastu svome) i »*Germanija*«, dok su nažalost baš ona djela, koja su po sadržaju najzanimljivija i u kojima se najjasnije ocrtava duh i karakter toga najznatnijega proznog pisca u carsko doba rimsko, »Anali« i »Historija«, ostala neprevedena. A kako znanje latinskog jezika u naše doba sve više nazaduje, a Tacita i vrstan Latinac samo s mukom čita, bilo bi potrebno da što prije dobijemo u ruke valjan i kongenijalan prijevod pomenutih najvažnijih djela Tacitovih. Šrepelov je prijevod tiskan u zadnjem svesku »Prijevodâ« god. 1889.

II. Istom desetak i više godina nakon »Prijevodâ« otpočela je M. H. izdavati i »Knjižnicu za klasičku starinu«. Ta je »Knjižnica« bila zamišljena kao pomoćna biblioteka čitačima »Prijevodâ«; imala je dakle služiti istim redovima čitaće publike kao sami »Prijevodi«, t. j. svima našim intelektualcima, bili oni klasički obrazovani ili ne, koliko imaju želju i potrebu da se upoznaju s književnom ostavštinom starine, na kojoj počiva naša vlastita novovjeka duševna kultura. No pomalo taj se cilj »Knjižnice« na štetu njezinu pomaknuo: kako su naime i tu, prirodno, profesori klasičkih nauka bili pisci te biblioteke, nije baš ni čudo da su oni, pišući te priručnike, više pomišljali na profesorski podmladak, koji će u »Knjižnici« naći zgodne pomoćne knjige na svom jeziku, negoli na one čitatelje, na koje se najprvo trebalo obazirati.

Prva je knjiga »Knjižnice« bila *Povijest grčke književnosti*, koju je, u dva dijela, napisao *August Musić*. Prvi je dio izišao god. 1893., a podijeljen je na četiri odsjeka. U prvome (»Pristup«) auktor raspravlja o grčkom jeziku, tumači razdiobu grčke književnosti i govori o narodnoj poeziji grčkoj. Zatim se, u tri odsjeka, obrađuje klasični vijek lijepe književnosti grčke: na prvome je mjestu prikazana epska poezija (Homer, Hesiod, kiklični pjesnici), na drugome lirska (elegija, epigram, jampska poezija, popijevka, korska lirika), a na trećem dramatička poezija (Eshil, Sofoklo, Euripid, Aristofan). Drugi dio »Povijesti«, koji izišao god. 1900., posvećen je prozi u klasičko doba i tu se raspravlja najprije o historiografiji (logografi, Herodot, Tukidid, Ksenofon), onda o filozofiji (Diogen, sofisti, Sokrat, sokratici; Platon i Aristotel), najzad o govorništvu (Antifon i Andokid, Lisija i Isej, Isokrat i sofisti, Demosten). Iza toga je prikazana grčka književnost u aleksandrijsko pa u rimsko doba; u posebnom dodatku upoznaje nas pisac još i sa stručnom književnošću (liječništvo, matematika, astronomija, taktika).

Musić se mnogo trudio, da knjiga njegova ne bude samo školska knjiga, već da odgovara i onoj široj svrsi, za koju je »Knjižnica« bila osnovana. Vrlo je dobro učinio, što je prikazima pojedinih grčkih književnika, napose pjesnikâ, pridodao i izvatke iz njihovih djela u hrvatskom prijevodu. Bilo bi pače poželjno, da takvih izvadaka ima i više, makar se zato i morao stegnuti obujam same historije. Sistematička povijest književnosti lako postaje suhoparna, ali joj primjeri pridavaju ukusa i živosti. U daljem nastavku svoje »Povijesti« imao je Musić prikazati i historiju bizantinske književnosti, koja bi nam bila vrlo potrebna, ali ta historija, nažalost, nije nikad izišla.

Tri dalja sveska »Knjižnice« napisao je *Milivoj Šrepel*, a tiču se latinske literature i latinskog jezika. U prvom je prikazana *Rimska satira* (1894.), u drugom *Rimska književnost i latinski jezik* (1898.), u trećem *Klasična filologija* (1899.). Najvredniji je prvi svezak, u kojemu je piscu pošlo za rukom da vrlo živo prikaže razvoj rimske satire, te specifično *rimske* pjesničke vrste, ocrtavši život i rad glavnih zastupnika njezinih: Lucilija, Horacija, Persija i Juvenala. Pisac je tu historiju satire napisao s mnogo ljubavi i razumijevanja, i ona je odista dragocjen prilog za poznavanje rimskog duha, s tim više, što je rimska satira oduvijek bila i ostala izgled kasnijim piscima satirâ. I suvremena je kritika pohvalno istakla vrijednost Šrepelove knjige.

Druga je knjiga — o rimskoj književnosti i latinskom jeziku — preradba dvaju njemačkih djelca, kojima su auktori Theodor Hirt i O. Weise. Izbor obaju originala vrlo je sretan. Obadvojica njemačkih auktora raspravljaju o svojim predmetima odista popularno i zanimljivo.

Hirt dijeli rimsku književnost na pet razdoblja i poređuje je vrlo duhovito s dramom u pet činova. Književnost je rimska narodna samo u prvo, a donekle i u drugo razdoblje; poslije toga nadmoćna grčka uništava domaću narodnu književnost. Zanimljive su, iako baš nisu uvijek točne, neke karakteristike rimskih pisaca: Plaut se poređuje sa Shakespearom, Terencije s Lessingom, Katul s Goetheom; Horacijeve satire zove Hirt feuilletonima, kod Suetonija ističe njegov anegdotski slog, a Ciceron je, po njem, izgled proze sviju modernih naroda. Potkraj četvrtog vijeka po Kr. nema više rimske književnosti. Apulej i Ausonije nisu više Rimljani.

Weiseova knjižica zabavna je i poučna, a k tomu jedna naskroz popularno pisana, što bismo rekli, *causerie* o latinskom jeziku. Auktor polazi sa stanovišta, da u Rimljanâ kao naroda preteže razum i volja, a ta se osobina karaktera njihova javlja i u jeziku, koji se u svojoj gramatici mnogo razlikuje od grčkoga.

Najmanje pristaje u Matičinu »Knjižnicu« treća knjiga Šrepelova, kojoj je potpuni natpis: »Klasična filologija. Uputa u pojedine struke klasične filologije«. To je, dakle, enciklopedija i metodologija nauke o klasičnoj starini poput kompendioznih djela jednoga Boeckha ili Iwana Müllera, ali takova će knjiga u prvom redu zanimati mlade đake, koji se u sveučilištu posvećuju studiju klasične starine, a tek u drugom redu širi obrazovani svijet.

Pisac je možda htio izraditi djelo, koje će zadovoljavati i jedne i druge, ali je, kao sveučilišni profesor, i nehotice više pomišljao na svoje studente. Jer, na pr., činjenica, da se pojedine struke klasične filologije dijele na: »pomoćne, temeljne, bitne i sporedne«, ne će baš osobito pobuditi pozornost obična čitača; a i same struke, bile one bitne ili nebitne. kao što su: bibliografija, paleografija, hermeneutika, kritika, epigrafika, metrologija, kronologija i t. d., zanimat će samo one, koji se naučno bave filologijom. Kao priručnik za studente knjiga je vrlo dobra i zato sam je god. 1900. pohvalio u sarajevskom »Školskom Vjesniku« (str. 621—623) — iako su možda neke struke (na pr. retorika) preopsežno, a druge (na pr. povijest književnosti) preoskudno obrađene. Karakteristično je za namjenu djela, da je na koncu knjige pretiskana — poslanica Niebuhrova »mladim filolozima«!

Vrlo je dobra knjiga *»Život starih Grka« Kolomana Raca*, izdana 1902., koja, dosad, završava Matičinu »Knjižnicu«. Rac raspravlja o državnoj uredbi kod starih Grkâ (Sparta, Kreta, Atena; odnošaj kolonijâ prema metropoli), o njihovu bogoštovlju i svetkovinama (osobito o velikim narodnim igrama, Panatenejama, Dionisijama), o vojništvu (u homersko doba, u Sparti i u Ateni, kod Macedonaca)

i o privatnom životu (porodični život, stan, odijevanje i kićenje, njegovanje tijela, bolest, smrt; gospodarstvo, obrt, trgovina, mjera i novci). Razlaganje piščevo tumači šezdeset i šest slika, a vrijednost knjige uvećava opsežno kazalo.

*

Završujući ovaj svoj kratki prikaz ističem, da Matičina »Knjižnica« s »Prijevodima« doduše obilato osvjetljuje život i književno djelovanje u klasičnoj starini, ali da je to poduzeće Matičino zasad ipak samo još *torso*, a poželjno bi bilo, da ne ostane takovo. Ima još mnogo klasika i grčkih i latinskih, koji su zavrijedili da uđu u Matičinu zbirku. Nabacit ću, onako nasumce, samo jedno ime: P l a u t a. Plauta ne poznaju ni oni, koji su svršili gimnaziju, jer taj rimski pisac komedija ne pripada u kanon školske lektire, a ipak je Plaut onaj, na kojem se »in ultima linea« osniva sva hrvatska primorska (dubrovačka i dalmatinska) komediografija. Prijevod Plautovih komedija bio bi dakle prinos i za točnije poznavanje jednog znamenitog djela naše vlastite *hrvatske* književnosti.

U MJESEČINI

U noćnoj, ljetnoj tišini
ravni primorski kraj,
drijemljiva žala i bašte
poplavljuje mjesečev sjaj.
Drhtave zvijezde blijede
na mliječnom svodu nebeskom,
odmorno diše more
pod srebrnim, mističnom bljeskom ...
Šetajuć udesnom stazom
već Bog zna koliko ljeta,
na postajanje i umiranje
stvorova ovog svijeta
pratilac hladna lica,
bezučesno prolazeć, gleda:
u moru beskrajnog svemira
ploveća santa leda.
Ali, dok njegova svjetlost
mrtvački obasjava
žalosna lica kuća,
u njihovoj nutrini,
nespokojno dišuć, bdiju
stvorovi brižni i bijedni.
I njihova srca vruća
nemirnom lûpom biju.
Prateći svijetli trak,
što obasjava kutak taman
njihovih uskih soba,
smisao mučnog života
uporno traže zaman.
A iz neke cvjetne bašte,
što se fantastično boji
u plimi svjetlosti tašte,
odjekuju veseli zvuci.
Tu se na isprazan govor,
lud smijeh i skokove razne
skupiše stvorovi ludi,
nastojeć da zaborave
dosadu tupu života,

da, čim se raziđu, osjete,
kako su hladne i prazne
njihove glave i grudi.
Na predvraću ruševine
sam sjedi umoran putnik
i gleda zamišljeno
u puste, snene daljine
nedokučne, tajanstvene
u sjaju mjesečine.

RIKARD NIKOLIĆ

LIPA

Lipo moja, nebo mojih snova,
lipo draga, kraljice pastira
urešena draguljima svemira
krasotice, koju vjetar dira.

Ložo rajska nebeskih pjevača
i derana, koji sa tvojijeh grana
vrebaju voće svojih suseljana.
Lipo moja, ljepotice dana.

Pričo stara tajanstvenih noći
kad na nebu raste dunja od zlata
i kada se na te rijeka sjaja toči.
Lipo moja, kada ću ti doći?

Doći ću ti, da u tvome granju
slušam glazbu minulih vremena.
Lipo moja, tajnom odjevena,
umrijet ću u hladu tvojih uspomena!

JERONIM KORNER

SONET JUTRU

Na rosnoj travci zvjezdica se njiše
nadojena suncem ranoga jutra;
ja slušam kako mokra zemlja diše
i vedro gledam u vedrije sutra.

Fićukaju kosi i klikću žune,
zvjezdice niču po zelenom sagu.
Lahor još živi, jer katkada dune
i dirne nogu zavodljivu, nagu ...

Žedni leptiri biser-rosu zoblju,
na tjeme dana dukat s neba pao
i cjelov smrtni zvjezdicama dao,

pa sad sve je slično svježemu groblju.
Lahorić bugari nad odrom jutra,
u kljunu slavuj nosi naše sutra.

ISMET ŽUNIĆ

MIRKO JURKIĆ, ZAGREB

JEDNA NOĆ

Kad je pješice stigao u grad i tražio posla, nitko ga nije prepoznao. Oči mu postale umorne: dvanaest godina tumaranja urezalo je u njegovo lice nove crte, a brazda, koju mu je usjekla oštrica, praveći luk oko sebe, unakazila mu lijevi obraz i svaki njegov podsmijeh stvarala grčem. Ostario i nagrđen, Jozo Zupčić je znao, da nije više onaj prijašnji, da je postao nešto posve drugo, tuđ u svakoj, pa i u svojoj zemlji, čovjek bez svjedoka i zavičaja.

Nitko ga nije prepoznao. Ni onaj mehandžija, kod kojega je desetak godina, svake nedjelje po tri četiri sata, o svačemu drobeći sve do prvih zvijezda sjedio uz čokanj rakije, da istom u gluho doba prebaci gunj preko ramena i klimajući sam samcat krene dalekoj kući u selo.

Odmarajući se jednoga dana na svojoj torbi u željezničkoj postaji opazio je ogledalo. Bio je to automat, jedan od onih, iz kojih je prije rata ispadala čokolada, kad si u nj ubacio petak od nikla. Od besposlice ustao Jozo i videći, da je sam u stanici, popeo se, da se ogleda.

Dugo je promatrao bijele kose i crvenu brazgotinu na lijevom obrazu, a onda pipao tvrdi njezin rub i od nekog običaja nabirao lice, kako je često radio, otkako mu je odrvenio obraz. Sjetio se, da će ga i ovi tu gledati upravo onakva, kakav je sada pred tim ogledalom. Uhvatio jednim pogledom čitavo nakazno lice, prevukao dlanom preko njega i sišao s klupice.

— Oca mu jaki ubio, što me nagrdi! — ponovio je ništa ne misleći, već stoti put od onoga dana. — Ne će me oni, kad banem na vrata, ni poznat' — doda zamišljen i opet čučne na torbu.

Sve je dobro promislio.

Pet ili šest sati ima do sela. Kraj ceste se bijeli njegova kućica, podalje od ostalih, osamljena, kao da je potekla na drum, da prije drugih stigne tu i legne pod cestu. Eto ta kuća, i žena Ivka, i kći i mlađi sin, to je sve njegovo. Pa i nije više njegovo. Kako bi bilo?.. Zamislio se Jozo. Otkuda? Da on — Jozo Zupčić — ili netko drugi, svejedno je, kako god pomisliš, on ili onaj drugi, ali naposljetku svakako je on posve drugi čovjek, koji pamti, da je nekada tu pod Borovnikom *bio* Jozo Zupčić — eto, da on dođe tamo i kaže: »Evo me, šta gledate, otvorite mi! Je li sve još na mistu?« A oni da zinu — zinut će svakako, samo ako su živi — upravo da blenu i kažu: »A koji si ti«... »Pa ja sam...« — gledaj, dobro je,

pravo kažeš: ko sam ja? Zar ja to znam? »Pa, eto, pomislite, ja sam Jozo! Niste mi se nadali? To se zna.« Dobro, oni me ne će poznat, ali ja hoću njih. »Vidiš, mala, ti si Ivka — što me tako gledaš, kô da me nikad nisi vidila.« Ama — je li to dosta, samo tako doć' pa reć' i prstom pokazat': Ti si Ivka, ovo je Ruža, a ono je Stipan? A šta, ako oni kažu: Ne znamo te, nisi ti taj? Ili da ona Ivka, ne će Ivka, nego Ruža, ona mala Ruža, što se vazda smijala, kad bi mu polijevala na ruke, a on bi je malo vodom poštrapao, da ona izvali: »Ih, što je grdan, Bože milostivi! Pa zar je to ćaća?«

— Svašta ja tu zamrsujem! — digao se Jozo, namjestio opet torbu, koja mu je žuljala bolesno bedro, i sjeo opet, sada s drugog kraja. — Sve se to dade razdrišit'. I mačka će pogodit' svoju kuću, kad dojde iz skitnje, a čovik će, i kad ustane iz mrtvih. Koji sam bio, i ostô sam. To se i ne pita. Ali je drugi uzô tvrd i zapetljan.

Kako će ga dočekati? Nije ni sumnjao, da nisu živi. Ali, hoće li vidjeti štogod na njemu? Istina je, sav je smlaćen, izišao je iz obličja — nije druge, svi će se preplašiti. Nije ni to sve. Ono drugo — hoće li oni znati?

Jer nije im prije bio na veselje. Bojali su ga se. Mutio je oko sebe rječetinama i koječim, brljao, nemio kao sedam smrtnih grijeha, a sve da nekako zadrži uzde u rukama. Volio ih, ali zar se to smije pokazati? Da ti reknu: Ih, što se danas ništo udobrio! Imao je u sebi nekakvu silu, tako, ukruti se to u čovjeku, pa ne možeš drugačije — i šutjeli su, ali je bilo kao na dlanu, da im je bilo gorko. Budalasto je to, ali opet: zar je znao, zašto je bio takav? Upravo ne zna ni to, zašto je sada drugi. Zna, ipak zna. Kraj njih se bio raspustio, jer su mu svi bili pod rukom, sve troje božja djeca, svoja, a onamo, otkuda se vraća, drugo je to, gdje nisi više ni čovjek, nego smetnja, buba neka, što naleti odnekud, a ti ne znaš, šta ti može napraviti. Dakako, tuđ svijet. Pa i bolovao je, i živio bez kuće. Eto — sada zna, šta su mu oni, i kolika je velika stvar, kad možeš bez ruganja nasmijati čovjeka, koji je smućen i osamljen. Pa još ako je ružan i grdan, da više u njemu ne vidiš slike i prilike božje. I prikloniti mu se, da vidi, kako ti znaš za njega i voliš njegovu zabavicu.

Hoće li to oni vidjeti, da je on sada — ovakav?

On će poći k njima. Ali ne može samo tako. Treba prvo da vidi sve. Skrenut će s puta u kuću i pitati za prenoćište. Udesit će, da stigne u mrak, kad zaokupi studen. Bit će putnik neki, koji tako srlja, pješice, i svraća se, da uz ognjište dočeka jutro.

Ustao Jozo i prebacivši torbu na pleća pošao kroz grad. Zaradit će štogod. Podizao je oči, da zaobiđe oblačno nebo i nemiran ispitivao vršak planine, otkuda se imala spustiti prva zimska bura.

Onda se zaustavio pred poznatom trgovinom i oklijevajući, pridržavajući desnicom uz rame istrošenu kabanicu, unišao.

Prvo se, bogzna otkuda, u mliječnoj bjelini zimskoga podneva rastreperiše sitne mrve, lake poput bijeloga peluda, koje šutke stadoše padati na vreće pred njim. Zatim učestaše, jedna stižući drugu, sve gušće, sipe iz visine, sipe i mute vidik, stvaraju živu maglu, nemirnu, pokretnu, koja dršće, polijeće k zemlji, dok nova odozgor navire ispunjujući sve i prelijevajući se iz razastrte oblačne bjeline na tle, da sve — daske, krpe i prljavu cestu — sakriju i preliju oblačnom svjetlošću. Onda se mnogo sporije stadoše spuštati krupne pahuljice, leteći kao pepeljaste nebeske mrlje, ustavljajući se čas dva i lagano silazeći, da se tu pred njim stvore blistavim krpicama. Najprije mirno, pršeći, da zatim ustrepte i uzmiješaju se, vrate se rpimice u vis i opet polete na tle, zavijene u maglenom vitlu, ponesene i bačene pod strehe i pragove, otkuda će ih opet, razasute u prah, iznijeti novi talas vjetra.

Jozo spustio veliku iglu, kojom je šio proderane vreće, nabacane na rpu u dvorištu trgovine, prešao dlanom preko lica i zaustavivši palac na tvrdini lijevoga obraza promatrao taj veseli metež.

— Bura! Večeras će zec tražiti mater! — govorio je svome susjedu, koji je ogledao proderinu jedne vreće i namještao škare, da je obreže. — A ja baš danas moram na put.

— Ružno je. Bit će mećave — odgovori mu susjed.

Jozo se nije predomišljao.

Navukavši na se sve, što je imao, s poklonjenom vrećom pod pazuhom i torbom na ramenu, krenuo je na glavnu cestu.

U kamenoj kućici pod cestom plamsala na ognjištu vatra. Šumio oganj pod naloženim cjepanicama, pištala zelena grana, ključala večera u kotlu, a sve nadglasivala bura.

Odonud, s krševa, javljala se dalekim glasom, kao rasrđena mistična zvijer, verala se sve bliže, kroz šikaru i dočiće, bujala i rasla. U húku njezinu sve se jasnije razabirao oštar pisak, koji je prodirao kroz stotine kamenih grla i procijepa, zahvatio baščenu ogradu, stabla i kućice, potresao svim gredama i daskama na krovu i uz stostruk lom sjurio niz brijeg, da se raziđe u daljini zasipajući sve od horizonta do horizonta valom britke studeni.

Svi bi, čujući njezin pokret izdaleka, ušutjeli i slušali, a prije nego što bi zavladala nenadana tišina, progovorili bi, često po troje najednom, o koječemu, bez promišljanja, samo da se govori. Glasna riječ zaglušivala mećavu i oslobađala ih od sumornosti toga mlakoga skloništa, opkoljena ledenim vršajem zime.

Uz oganj sjedila i dva putnika.

Kad je Jozo zalupao prozeblim šakama, priskočila je Ruža i otvorila zamrzla vrata. Progazio je snježni namet i ušao. Lica mu nisu vidjeli. Dok je tamo vatra unaokolo sipala sjaj, oko njega bio sumrak. Stao je kraj vrata i uzalud se mučio, da s glave skine vreću, koja se stvorila ledenim oklopom. Prišao mu mlad čovjek — zet njegov — i pomogao mu. Šutio je tako u sumraku, prozebao, i najposlije sjeo u najhladniji kut, da se povrati od studeni.

— Ti si danas iz grada? —pitao ga zet.

— A? — zinuo Jozo driješeći obuću. — Šta? ... Jest, iz grada! — odgovori on prozeblim glasom i zagleda se kroz zamrzle trepavice u domaćina.

Onda prevuče šakom preko očiju i protare mokre ruke, niz koje su klizile otopljene kapi, i opet se zagleda.

— Poznam ga! — mislio je i sjećao se s naporom. — Ovo je Nine Jolić. Mladić iz sela ...... Nine. Kako on? Bit će Ružin mladoženja?... Imaju i dite — domislio se, kad je iza vrata blizu ognjišta čuo djetinji plač. Jedna je žena potekla u sobu. — Bit će Ruža, moja ćer... Ko bi ji' sad znao! Ruža, svakako, još malena bila je visoka, tankovijasta. To je ona, vižlica! — Oči mu se ovlažiše. — Ona je. Pamti li, kad mi se je smijala?

Dolazi Jozo k sebi, muče ga bolovi u premrzlim rukama i nogama i povraćaju mu svijest. Stišćući bolne šake gleda on onamo, gdje sjaj vatre s njegova ognjišta obasjava nepoznata lica. Nova navala bure trese krovom, negdje gore udara daska o dasku, a šaka čađe pada i za trenutak se prema svjetlosti ognja razasiplje u prašinu. Zagleda se Jozo u tavanice.

— Popravili su krov. Grede su nove. I zid je primazan. I vrata su posve nova! I srča je u prozorima, dvostruka. Srča. Lipo se vidi.

Nema gorčine u njega, jer ga osvaja sjećanje. Ali mu je krivo. Žao mu, da se eto bez njega živi lako, da on nije ništa utvrdio, ništa dodao, da je sve nekako sada bolje nego prije.

Šta je on njima bio, da su se tako udesili bez njega? — Stipan, neka. Ali Stipan je bio dite od osam godina. Istom je dorastô. Ivka? Jest komad žene. Ona je umila to, iskobeljala se. I udala ćer. Nine Jolić — momčić je bio, a sad ljudina. Ona Ruža, curica njegova , koju je ostavio kako na glas plače, sad i ne misli na njega. Ima čovika i dite.

Prevukao Jozo zazeblom šakom preko lica i spustio glavu. Umor ga osvojio, težak i bolan umor. Osjetio se sam, beskoristan.

— Pio sam. Kô fučija. Istina, prošlo je, ali je bilo. Kadnokad. — Tražio je razloga ovome, što je zatekao, i nailazio svuda na sjećanja, koja su ga mučila kao tjeskobna ispovijest. — I pogan sam bio, kô soha... Zar je 'vako veselo nikad plamtila vatra? Sad se ne boje nikoga, jer mene nema. I more se 'vako. Još bolje. Kako se onaj Stipan plete u razgovor! I more se 'vako. Još bolje. A Ivka? Ona nikad nije puno govorila. Eno je tamo kraj Stipana. Kako su se samo ispetljali?

Žena nalijevala putnicima kavu.

Nine pristupi Jozi.

— Je li ti lakše? Zašlo za nokte, a? Oćeš li, da ji' malo protareš snigom? Da ti donesemo, a? Ne triba? Onda hajde 'vamo, da se zgriješ. Popit ćemo kavu.

Digao se Jozo i krenuo k ognjištu. Bio je u nedoumici. — Ne će me pripoznat' — uvjeravao se. I nisu ga prepoznali. Pomakoše se, da mu načine mjesta.

Kad je govorio, glas mu je bio drukčiji, prebijen, promukao — nije bilo u njemu one ljepote i sile kao nekada. Malo je govorio, toliko, da sakrije svoju misao.

Što će on, ako ga najzad prepoznaju? Na tu pomisao osjetio je, kako mu uz obraz liznu nagli mlaz tople krvi. — Di je to! Daleko je to. — A onda mu na čas dođe želja, da im se rasvijetli pred očima, da mu dođe netko, može biti Ivka, ili bolje, Ruža, pa da se sagne k njemu i unese mu se u oči: — A nu vidi, Bože dragi! Pa što se ne kažeš, ćaća!

Ali je naokolo vladao mir. Nitko se nije maknuo. I dok je vani rastao ledeni huk, na njegovu dušu slijegao se mir.

Dok mu je Ivka dodavala findžan i nalijevala kavu, on se zagledao u stranu, da sluša buru, a upravo zato, da promatra nju, svoju ženu. Na licu joj nije bilo žalosti, otkud, ali je ostala ona nekadanja ozbiljnost, trag proživljenih godina. To je od njega. Sjeća se on. S njega se ona kosila. On to istom sada zna.

— Popij, zgrijat će te — rekla je samo. — Je li dobra?

Dobra? — mislio je, ali nije odgovorio, grlo mu ostalo sapeto. — Nikad bolje nije pio. Meruši. Fratar bi je pio. I kava im je eto drukčija.

Slušao je razgovor i letimice promatrao. Onako, da se oni ne osjete. I gledajući Stipana mjerio je vrijeme i saznao, kako je daleko ostao onaj dan, kad je odlazio od njih. Svi se promijenili. On otišao, i za dvanaest godina pomalo se potrgalo sve. Šta će im on. Zar im je potreban?

Očekivao je svoje čudo. Ako ga ipak prepoznaju? Dobro, on će paziti, da kako treba vidi njihova lica. On ne će ništa reći. Samo će zinuti, kao da se čudi, šta im to dolazi na pamet. Imat će kada da dobro uhvati, jesu li ga čekali. Ne treba ni da govore, samo neka se dosjete, on će sve vidjeti. Ovo je njegova kuća. Dakako, bila je. Tko to zna, možda je i sada. Nagrđen je — istina, ali ono drugo — kasnije, kasnije će sve.

— Jesi li bio na fronti? — upitat će jedan putnik okrećući se k njemu.

— Ja? Kada ću bit' na fronti — odgovarao Jozo neodređeno.

— Tako. Mislio sam, jer vidim, da te udarilo.

— Je li, ovo na licu? E, brate, more se to dobit' i podalje od fronte — odvraćao Jozo izmičući odgovoru.

— To se zna. More se i u mehani! — dodavao drugi putnik.

— Uzajmio si u vraga! Baš u mehani! — ljutnu se Jozo i pocrveni. A onda se povrati. — Nije to bilo u mehani. Svejedno, bilo kako mu drago. Dobio si, pa nosiš — odbijao je hvatajući s ognjišta žeravicu, da je metne na lulu.

Vatra se slijegala. Putnici se umotali u bjeljce i polijegali oko ognjišta, i Jozo kraj njih. Pokrio lice, ali je, okrenut od ognjišta, kroz trepavice mogao motriti, šta se u vatrištu radi. San mu ne dolazi na oči. Da, pred njim su, upravo više njega, nove grede, još nisu ni začadile. Katkad mu sinu pred očima kao u magli, kad bi zapalucao plamičak na ognjištu. A naokolo se još vrzaju ukućani i govore tiho, u po glasa.

Ivka je još bila budna. Ruža izišla iz sobe i spustila se do Nine. Stipan je djeljao štap.

— Jeste li molili Boga? — pitala majka u po glasa.

— Jesmo — odgovori Ruža.

— Danas je subota, jesi li imala na pameti? Triba molit' za pokoj ćaći.

— Zaboravila si, Ružo! — prigovori Stipan.

— Ne ću ja zaboravit'.

— Eh, ko zna? — dobaci tajanstveno Stipan.

— Šta, ko zna? Šta opet tepljezgaš? Zar sam ja ikad propušćala?

— Mi tu molimo za pokoj, a ko zna, da nije živ?

— Otkud to opet?

— Pa eto, tako mi palo na pamet, kad su ovi govorili o fronti. I ovaj je jedan, rekô bi', donio zapis iz kadera.

— Pa?

— Pa ... ništa.

— Hajde, pokoj mu duši! — riješi Ruža. — Koga nema, nema ga. Moli, očiju ti, pa hajde spavat'.

— Pravo ako ćeš, i Bog zna, da ti nije bilo dobro s njim — doda drsko Stipan.

— Muči! — ukori ga šaptom mati.

— Pravo i veli — pristajala Ruža. — Ali šta ćeš mu, otac ti je, ludi brate. To ti zato, što si izio dosta šćapa od njega.

— Samo nediljom, kad bi on...

— Muči! Što grišiš dušu! — opet ukori mati.

— Neka. Mrtvim pokoj duši!

— I ja velim. Duša mu je sigurno bila dobra ... Koliko li se je morô mučiti... Hajde, pa ne zaboravi!

— I prigledaj ovce i kravu! — doda mati.

Jozo nije spavao. Vidio je, kako u kut liježe Ivka, a blizu nje Stipan. Čuo je, gdje se u sobi budi dijete. Gasila se vatra, glasno disanje usnulih putnika preticala lomljava bure, što je mela putove i bregove i snježnim nanosom zatrpavala zaklonice.

Slušao je, ne bi li iz onoga kuta, gdje je legao Stipan, čuo njegovo disanje.

Mislio Jozo. Pravo nije ni mislio, nego se pustio, da ga nosi, nosi — bio je to život, kojemu on nije znao početka ni kraja. Zametne se negdje, tu pod cestom, pa raste i ode nekuda, u grad, pa dalje, daleko, sam se vere i srlja, a ti mu nisi gospodar.

Eto Stipan. Jak je, i ne triba mu niko. Jučer bio ništa, ludo ništo u košuljici, a sada sam misli. On je prije pamtio oca, a sada mu on sudi. Veli: Nije ti dobro bilo s njim. I nije! Otac — kô što je on, Jozo Zupčić — to je niki panj prid kućnim pragom, o koji se spotiču, i svima smeta, a ne služi ničemu.

Božja je, što veli Stipan. Njemu je, istina, teško, ali što to vridi, kad je istina! On to zna, jer je vidio. Dok je on tu bio — uvik strah i grih nikakav. A najteži nediljom, na božji dan. Jesu li bili veseli, kad njega nije bilo kod kuće? Još onda, prije rata?... Jesu, jer su već taki. On ih je ubijao sobom. Pa i stanje im je bilo baš nikakvo. Kuća kisnula, mećava zasipala ognjišće. Jedina krava Šarova. A oni evo i ovce kupili. Popravili kuću. Dočikaju putnike, pa im daju konak i kavu. Odiveni su, a biljaca ima dosta.

Htjelo nešto ustati u duši Jozinoj, neka srdnja, muka, što mu je iz dna ćudi dozivala davne uspomene. Oni se bâne po njegovoj kući i ni mrtvome ne daju mira. Uprav to, jer je on mrtav ... svakako mrtav ... Da im se kaže i da pogleda u oči onome sinu? Pa šta. Ko bi to pogledo? Vidio je sve pred sobom: nakazan. smežuran, stoji on pred njima, a ono se dogodilo, ne prepoznaju

ga, ali malo pa vide, da je uskrsnuo onaj otac, nemio, grdan, strašniji i gori nego ikada. Prije samo nediljom, a onda pomalo i bez nedilje, a sad svaki dan, malo na drugu ruku, ali takav je, za vazda. Je li gori? Zar oni to mogu vidit'. Bilo je ršuma, pa se to ukipilo, stvrdnulo i ostalo u duši, dvanaest godina to oni nose... To ne pere voda. Ko će im reć': Nije više tako. A zar odista nije? Kad je bilo, zar ikada more ne bit'! To je upisano. Pa da mu se smiluju. Da ga prime u ovu kuću, toplu i opranu, na gotovo — da zaborave svoje šale i mir svoj, sve u misli, da ne dođe nedilja.

A opet, to se sve dade prominit'. Nek se vidi.

Šta on tu? A di će bit njegovo misto? Da sluša Stipana ili — onoga Ninu Jolića i onu Ružu, što je cmizdrila, kad je on odlazio, a sada misli na dite u bešici?

Ništa ovo. Ali iza one molitve od deset godina, iza onoga, što su splahnuli sa sebe, zaboravili, da se opet spotiču o njega, da opet u njemu gledaju, što je nekad bilo i što bi sada s njim opet došlo među njih, da se vazda pitaju: da mu opet ne dođe ono...

U ovoj kući nema više mjesta.

Poći će dalje ... daleko. Da ostavi za sobom molitvu.

Neka mole. To se duše razgovaraju, to se zna, a njega i ne vide, ne čuju. Dobro je tako. Tako mora biti.

I činilo mu se, da čuje, kako u po glasa bruji muški Stipanov Očenaš, a zatim čisto odgovaraju dva ženska glasa: Kruh naš svagdanji, daj nam danas ... i otpusti nam duge naše, kako i mi otpušćamo... I neka toplina širila se odonuda, iz kuta, od ognjišta, i grijala ga pod bjeljcem, zatomljujući studen, koju je donosio s planina šum vjetra.

Mećava je. Ne može on samo tako. Malaksao je od umora tolikih dana, a od studeni umire iznemogla krv. Uzet će im bjeljac, onaj, koji su mu prostrli kod ognjišta. To neka bude njegov dio. I neka iza njega ostane nov život. On će ponijeti onaj stari, koji je tu davno utučen i zaboravljen.

Malen, četvrtast prozor zalijevala svjetlost zore.

Ustao Jozo i spremio se. Putnici još spavali. Iz kuta ispod širokih bjeljaca čuo je disanje žene i sina Stjepana.

Otvorio lagano vrata i povirio u sobu. Raspoznao je kraj kćeri bešiku, i trenom se spustio, da zaviri pod vuneni pokrivač Njegovo unuče mirno spavalo, slušao je, kako lagano diše. Gledao je, gledao, a onda opet izišao i na prstima krenuo do kućnih vrata.

Još je puhala bura. Bijelili se nameti, gola se u daljinu pružala cesta — onamo, otkuda je sinoć stigao.

Kuda će? Ne zna. Promislit će putem ... Svijet je širok bez kraja. Samo je jedno mjesto, gdje je on do kraja završio svoje poslove: njegova rođena kuća.

Kad se s vrleti javio pisak vjetra, skupio Jozo oko sebe debeli bjeljac i brže pohitio niz klizavu cestu.

— Otišô je! — ljutio se Nine, dok su razbuđeni ukućani sjedili kod naložena ognja. — Nikom nije ni zbogom rekô. I odnio nam biljac.

— A koji je on? — pitao jedan putnik.

— Ko ga zna? — vikao Stipan. — Bit će rđa nikakva. Nikad nam se to nije dogodilo. Zar da legne i ugrije se kô u svojoj kući, pa ti još odnese, kô da je ostavio! Našo bi' ja njega, ali ko zna, kud je krenuo?

— Ko zna! — odmahnula rukom Ivka. — Bože prosti! Nemoj ništa govorit'. Moreš dušu ogrišit'.

— A šta?

— Pa eto, sirotinja. Ko zna.

— Pa zar 'vako?

— Muči! Dao si mu, pa tako. Namini to ocu za pokoj duši. Ne triba ti misu plaćat'.

— Nu vidi! E istina, i tako more bit'... Biva za dušu? — priupita Stipan i zagleda se u prozorsko okno, na koje je u taj čas pala osamljena bijela pahuljica, zatitrala i za tren se izgubila u mliječnom vidiku zimskog jutra.

DR. ROBERT SCHOLZ

SUVREMENO NJEMAČKO KIPARSTVO

* Sve nove velike stilske periode u umjetnosti uvijek su počele u graditeljstvu i u plastici. Ovdje vlada nesumnjivo neki unutarnji zakon razvoja umjetnosti, koja uvijek svaku novu ideju i svaki nov nazor ostvaruje u određenom organskom redu, i to tako, da nova ideja kao nov životni osjećaj najprije osvoji najelementarnije kiparske pojave prostora i tjelesnosti, a tek onda da u toku duljega razvoja dospije u slikarskoj formi do izražaja više apstraktnog, transcendentalnog profinjenja toga novoga idejnog sadržaja.

Spoznaja pak toga organskog zakona razvoja u stilskim periodama umjetnosti i u redu, kojim pojedina izražajna sredstva umjetnosti ulaze u taj razvoj, daje nam i veoma pouzdan kriterij za unutarnju vrijednost i opravdanje novo postavljenoga cilja. To znači, ako jedna stilska perioda polazi od građevne umjetnosti i plastike, onda joj je osnova uvijek i jedan pravi, nov sadržaj ideja i povijesna nužnost; onda se radi o prolomu narodne stvaralačke volje, koja nanovo izgrađuje svoju sliku o svijetu. Ako osvajanje prostorno-plastičnoga na taj način organski u umjetnost uvodi novu stilsku periodu, onda se ne radi o prolaznom vrijenju kiparske volje, koje će opet presahnuti, ne radi se o modi ili romantičkoj iluziji obnove, nego o pravom početku, što se nadograđuje na novu ideju i novu životnu snagu, koja ima dovoljno daha, da se za dugo vrijeme može organski razvijati dalje i više prema ciljevima, koje mi danas možemo tek možda naslućivati, a koje će istom kasnija pokoljenja sasvim ostvariti.

Do novog je procvata njemačke plastike došlo tako, da joj je građevna umjetnost opet dala mjesto sveopće djelatnosti, a narudžba države stvorila izvanjske pretpostavke za razvoj snaga. Ali bilo bi krivo promatrati njemačku plastiku sadašnjosti samo kao ukrasni dodatak arhitekturi. Ona nije izvana u ukrasnom smislu povezana s arhitekturom, nego je njezina veza s građevnom umjetnošću — kao i u svim vremenima prave harmonije i stilskog jedinstva tih dviju umjetnosti — u unutarnjoj istosmjernosti volje za oblikovanjem i oblikovne snage predočivanja, koja tu istosmjernost određuje. Iza djelâ nove njemačke građevne umjetnosti i plastike stoji — kao podjednaka snaga, koja određuje i koja sili na stvaranje oblika — ponovno probuđenje novog osjećaja prostora i tijela. Ono, što djeluje kao volja za prostornim oblikovanjem u

* Iz govora, kojim je otvorena izložba novog njemačkog kiparstva u Zagrebu (u travnju 1942.). — Vidi priložene slike.

monumentalnim linijama, u jasnim mjerama i odnosima novoga njemačkoga graditeljstva, izlazi pred nas i u osjetno jakoj tjelesnosti, u obličnoj jasnoći i čvrstini, u sigurnom arhitektonskom držanju prema njemačkoj suvremenoj plastici i ondje, gdje ona nije bila stvorena po narudžbi građevne umjetnosti.

Plastika u kasnome 19. stoljeću i na početku 20. stoljeća izgubila je u velikom opsegu taj arhitektonski elementarno tjelesni osjećaj prostora i oblika na korist beskrvnoj težnji za oblikovanjem, koje je estetski bilo sâmo sebi svrhom. U apstraktnim konstrukcijama onih umjetničkih pravaca u početku 20. stoljeća, koji su htjeli stvoriti moderan intelektualno izmudreni stil umjetnosti, našli su svoj izraz umjetnički nadindividualizam i kulturna iscrpljenost, koja je zahvatila europskog čovjeka kao posljedica pretjeranog intelektualizma. Plastika, kao umjetnost, koja od umjetnika i od publike zahtijeva u najvećoj mjeri zdravu i jaku osjetilnu radost i pozitivan smisao za stvarnost, dospjela je u čitavoj europskoj umjetnosti pod tim uvjetima u stanje oronulosti, koje je omogućilo da sazriju pojave raspadanja i dovedu do toga, da su kulturni pesimisti plastiku i likovnu umjetnost u njihovoj cjelini mogli proglasiti mrtvima.

Tu sliku oronulosti i nedostatka pravca pokazivao je i službeni umjetnički život Njemačke poslije Svjetskog rata sve do nacionalsocijalističkog osvajanja vlasti. Iz ničega se dakako poslije toga vremena ne bi mogla razviti plastička umjetnosti na onoj visini mogućnosti, što je susrećete na ovoj izložbi. Pored službenoga dekadentnog pogona umjetnosti marksističkog doba bilo je u Njemačkoj uvijek još mnogo pravih umjetnika i jakih značajeva, koji se nisu podvrgli modi vremena i koji su sačuvali moć njemačke umjetničke predaje, koja je velika osobito na području plastike.

Nova Njemačka nije svoju umjetnost političkim diktatom dočarala iz ništa, nego je pozitivnim snagama otvorila njemačkoj umjetnosti slobodan put razvoja, uklonivši pojave raspadanja, koje su prerasle zdravo tlo umjetnosti. Osobito na kulturnom i umjetničkom području dokazuje se tu opravdanost riječi Afreda Rosenberga o nacionalsocijalističkom preuzimanju vlasti kao o revoluciji, koja konzervira. Ponovno nadovezivanje na vrednote predaje jedna je od najbitnijih podloga, na kojima nadograđuje nova njemačka plastika. Ali se njemačka suvremena umjetnost ne želi i ne će zadovoljiti samo s obnovom vrednotâ predaje.

Današnji njemački umjetnik nije nikakav romantik, koji se vraća u prošlost; on je čovjek svoga vremena i zato mu u njegovoj najdubljoj nutrini govore snage i ideje, koje oblikuju naše doba.

Svoj uspon imade nova njemačka umjetnost zahvaliti okolnosti, da joj je po totalnoj političkoj ideji nacionalsocijalizma pala u dio velika unutarnja pobuda, jer je politička ideja nacionalsocijalizma ideja svjetovnog nazora, pa se po tome dade umjetnički oblikovati. Umjetnički razvoj ne mogu nikada dalje voditi intelekat ni spekulativna volja, nego uvijek samo nova ideja, novi nazor na svijet, koji se dade umjetnički oblikovati, nova vjera u vrijednost i nuždu, da se unutarnjim duhovnim i duševnim pobudama dade umjetnički iskovan oblik. Obnova i uspon njemačke plastike u posljednjim godinama potječe iz takve nužde, što je uvjetuju svjetovni nazor i povijest; iz elementarne potrebe, da se u umjetnosti dade nov narodni životni optimizam, iz čežnje, da se idealu životne snage i ljepote, koji vrijedi za naše vrijeme, dade plastično osjetan izražaj.

Udaljivanje od prirode dovelo je umjetnost, i osobito plastiku, do stagnacije i propadanja. Njemačka plastika povratila se prirodi, koja joj je opet u motivu savršena ljudskog tijela i životinjskog stvorenja dala zadatak isto toliko primjeren biću, koliko i neiscrpljiv. Glavna tema plastike bitno je uvijek čovjek. U prikazivanju ljudskoga lika odrazuje se vrijednost, što ga jedan narod i jedno vrijeme daju čovjeku i, u najširem smislu, živom stvorenju uopće. Plastično oblikovanje jedan je od iskonskih nagona čovjekovih, i zato se u tvorevinama njegova plastičnog stvaranja osobito jasno raspoznaje uvijek na najneposredniji način mišljenje nekog naroda i nekog vremena o sâmome sebi, kao i to, što ono jest, ali i što bi ono htjelo biti. Koliko je karakterističan način plastičnog oblikovanja narodâ i vremena za njihov stav prema čovjeku i koliko je sposoban da se mijenja, postaje nam tek onda jasno, kad sebi predočimo nevino visoko poštovanje čovjeka u oblicima antičke plastike pored plastičkog predstavljanja čovjeka u gotici, gdje se pojedinačni čovječji lik gubi u masi arabeskama sličnih figura gotskih crkvenih portala, ili gdje je bio oblikovan samo kao medium religiozne uzbuđenosti, gotovo lišen tjelesnosti. U novoj njemačkoj plastici pokazuje se osjećaj za vrijednost čovjeka i svakoga živog stvorenja, kao izraz svjetovnog nazora, koji je čovjeku povratio njegova prava kao nosiocu najviših životnih vrednota krvi i rase, kao članu životne struje svoga naroda. Njemačka je plastika po tome iznova zadobila svoj odnos s prirodom, koji odgovara smislu, što ga je veliki kipar Rodin dao umjetnosti u riječima: »Reproducirajući prirodu umjetnik uzveličava svoju vlastitu dušu. I tako obogaćuje dušu čovječanstva. Jer time, što njegov duh daje boju tvarnom svijetu, otkriva on svojim zadivljenim suvremenicima tisuću osjećajnih niansâ. On ih potiče,

da sami u sebi otkrivaju bogatstva, koja su im dotad bila nepoznata. On im stvara nove razloge, da vole život, nove, unutarnje jasnoće, koje ih mogu sigurno voditi.«

Nova njemačka plastika nikako se ne iscrpljuje u zahvatanju i prikazivanju čiste tjelesne savršenosti i ljepote. I u novoj je njemačkoj plastici moćna ona duševna volja za izrazom, koja je čitavom njemačkom umjetničkom razvoju dala njegovu osobitost. Ideal nove njemačke plastike nema samo formalnu tjelesnu egzistenciju, nego teži iznad osjetilnoga i osjetnoga k višemu metafizičkom sadržaju, što je dohvatan tek osjećaju i mašti, koja se s njima uzdignula. Zato stil nove njemačke plastike, ukoliko se nakon malo godinâ dade nešto već konačno reći o njezinoj usmjerenosti, pored svega sjetilnog pozitivizma nije nikakav naturalizam, nego predstavlja oplemenjenje i duševno nadvisivanje prirodnoga gledanja putem svijesnog etosa i ideala duhovno-tjelesne harmonije, koji često izlazi na sličnost s antikom, klasičnost u zrenju oblika, ali kroz koju na najsnažniji način udara bilo uzbudljive aktivnosti i unutarnje dinamike životnog osjećaja našeg vremena.

Po toj prirodnoj nutarnjoj sigurnosti svoga smjera novi stil njemačke plastike ne predstavlja neku ukočenu akademsku dogmu forme, nego daje individualnoj umjetničkoj nadarenosti najširu slobodu. Prema tome nije samo jedno, nego su sva stvaralačka kiparska pokoljenja nosioci toga pokreta, što se u njemačkoj suvremenoj plastici u malo godinâ izvršio. Prodor toga novoga plastičnog ideala djelovao je plodno i oslobodilački na stvaranje onih velikih ličnosti njemačke plastike, što poput Klimscha, Kolbea, Scheibea, Wackerlea, Albikera i drugih tvore most iz velike tradicije naše plastike u budućnost, imajući pri tome i sâmi najjači udio na sadašnjosti i budućnosti. I najkarakterističnija djela onih kiparâ, koji kao Arno Breker i Thorak na sasvim osobit način utjelovljuju novi stil njemačke plastike u njezinoj voljnoj usmjerenosti prema monumentalnome i herojskome, primjeri su nove njemačke monumentalne plastike, koja je postala sposobna, da idejama sadašnjosti, što ih narod nosi, dadu veliki izražaj, koji je toliko reprezentativan koliko i djelatan u dubini narodne svijesti.

Pored te tendencije prema monumentalnome i herojskome njemačka suvremena plastika nije zanemarila ni sposobnost da i ono duši blisko i tiho, kao i ljupko, oblikuje. Tako je pored djelâ monumentalne tendencije u novoj njemačkoj umjetnosti široko područje i za više duševno-unutarnje i lirsko stvaranje, budući da je osnovna njezina težnja u svijesnom afirmiranju mnogostrukosti pravih umjetničkih ličnosti i mogućnosti.

Dr. JOSIP TORBARINA, ZAGREB

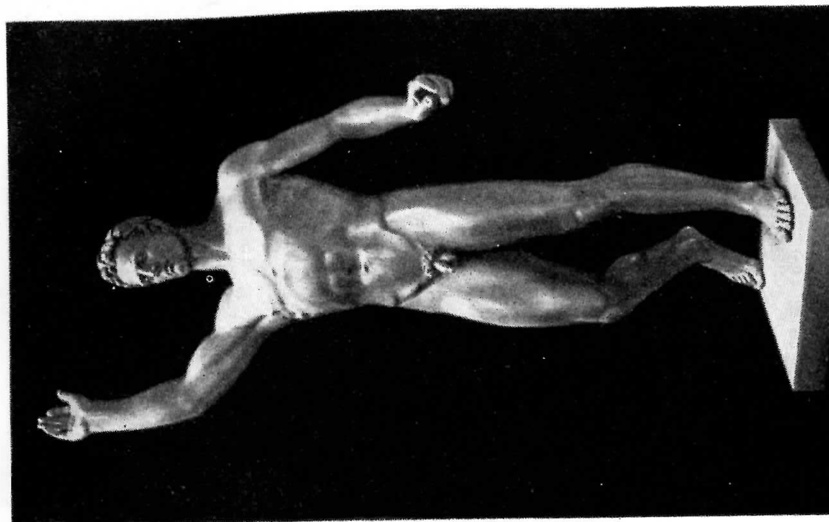
DŽIVO MARINA GUNDULIĆA

DUBROVAČKI HUMANIST I DRŽAVNIK
(1507.—1586.)

Osim slavnog pjesnika »Osmana« veliki je rod Gundulića, i prije i poslije njega, dao svojoj domovini mnogo zaslužnih muževa. Tako se pjesnikov sin Frano (1632.—1700.) odlikovao u suvremenim vojnama protiv Turaka i služio u austrijskoj carskoj vojsci kao maršal. Drugi pjesnikov sin Šiško (1633.—1682.) poznat je kao pisac pseudo-narodne tragikomedije »Sunčanica« (1662.), dok je Šiškov sin a pjesnikov unuk Džívo (1678.—1721.) također poznat kao pjesnik (»Suze i tužbe Radmilove«) i dramatik (pastirska drama »Radmio«, 1701., i tragikomedija »Oton«, 1707.). Od starijih Gundulićâ dovoljno je spomenuti Frana (1539.—1589.), vrsnog pravnika i diplomata, koji je u drugoj polovini 16. stoljeća, za vrijeme sukoba između Svete Lige i Osmanlija, vodio živahnu diplomatsku djelatnost na papinskom dvoru zastupajući interese svoje Republike.

Među svim tim Gundulićima zauzima vidno mjesto Džívo Marina Gundulića, humanist i ljubitelj književnosti, mudar državnik, izvrstan pravnik i vješt diplomat, osobni prijatelj humanista Ambrozija Nikandra i Piera Vettorija, prelata Beccadellija i pape Pija IV. Premda su ga anali kulturne i političke povijesti Dubrovnika dosad rijetko spominjali, ipak u spisima dubrovačkog Arhiva možemo naći o njegovu životu ovaj impozantan niz podataka:

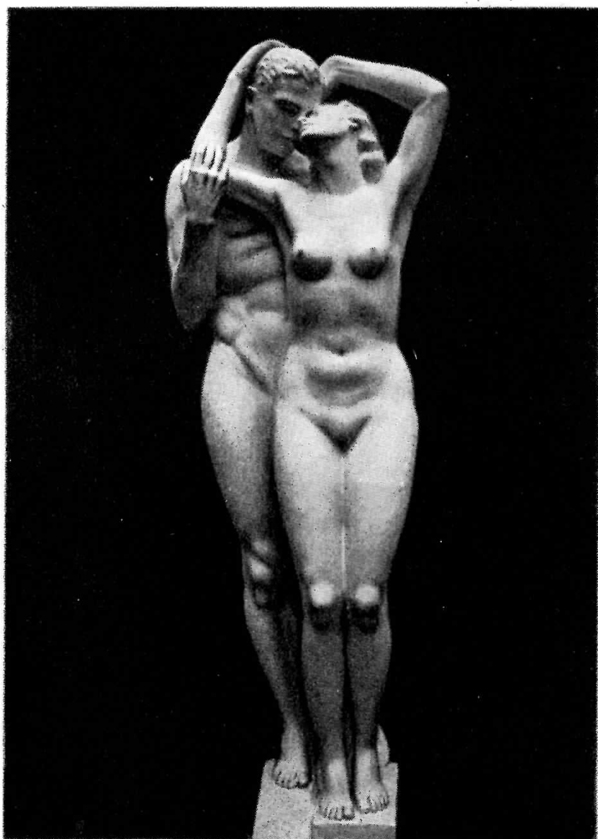
1507. rodio se u Dubrovniku. — 1527. 2. prosinca stupa u Veliko Vijeće. — 1549. postaje član Senata. — 1550. ulazi u Malo Vijeće. — 1551. izabran Knezom Republike za mjesec studeni. — 1553. član Maloga Vijeća. — 1554. Knez Republike za mjesec svibanj. — 1556. član Maloga Vijeća. Od ožujka do srpnja kao službeni poslanik Republike boravi u Rimu i Napulju (Lettere e Commissioni di Levante, XXVI, 1.50, 58, 73, 77,87). Knez Republike za mjesec studeni. — 1557. postaje »Proveditore della Terra« (vrhovni zaštitnik ustava i zakona sa nadzornom vlašću nad samim Knezom i Senatom). — 1559. član Maloga Vijeća. — 1560. Proveditore della Terra. Knez Republike za mjesec svibanj. — 1561. postaje »Console delle cause civili« (sudac za građanske parnice). — 1562. član Maloga Vijeća. — 1563. Knez Republike za mjesec travanj. Proveditore della Terra. — 1564. član Senata. — 1565. član Maloga Vijeća. — 1566. Knez Republike za mjesec travanj. — 1567. član

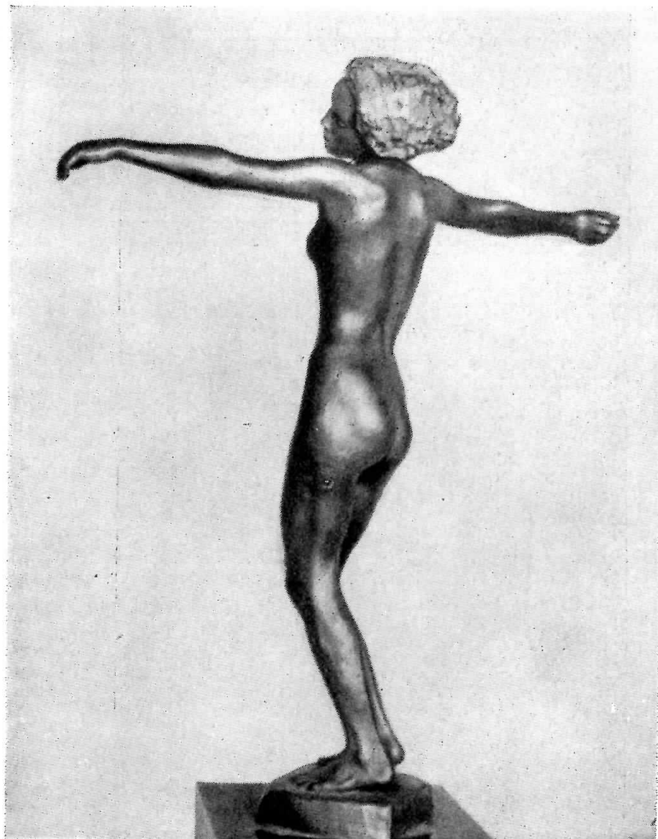
OBJAVITELJ

1 ARNO BREKER LIK RICHARDA WAGNERA

II JOSEF THORAK — DVA ČOVJEKA

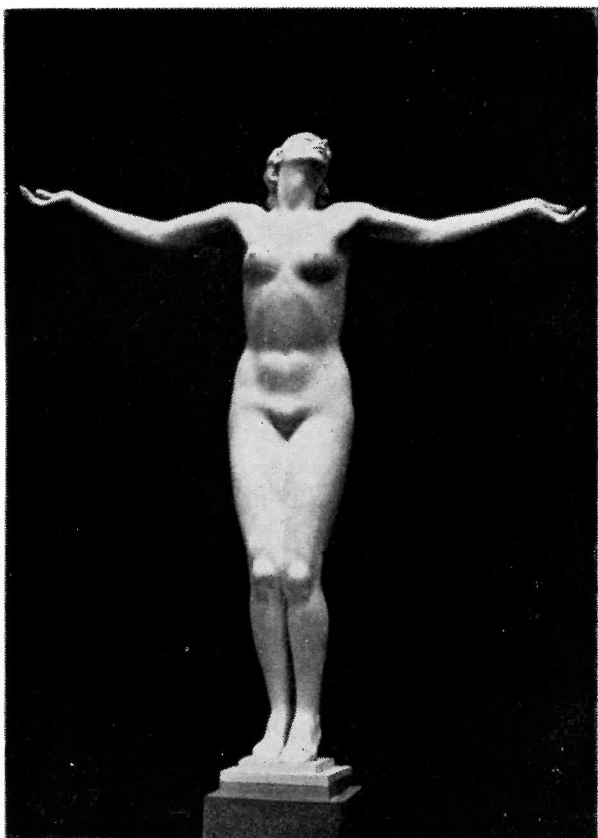
GEORG KOLBE — PLESAČICA

III FRITZ KLIMSCH — SANJARENJE

LIK LISEL KLIMSCH

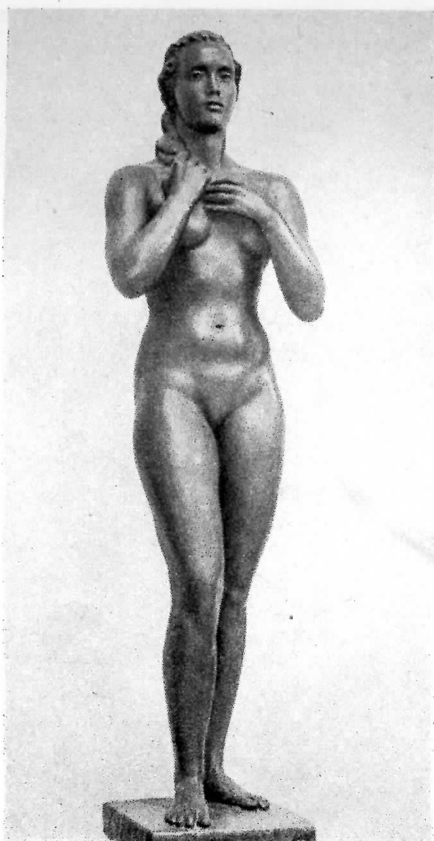

IV JOSEF THORAK PODATNOST

FRITZ THEILMANN ČEKANJE

GEORG KOLBE

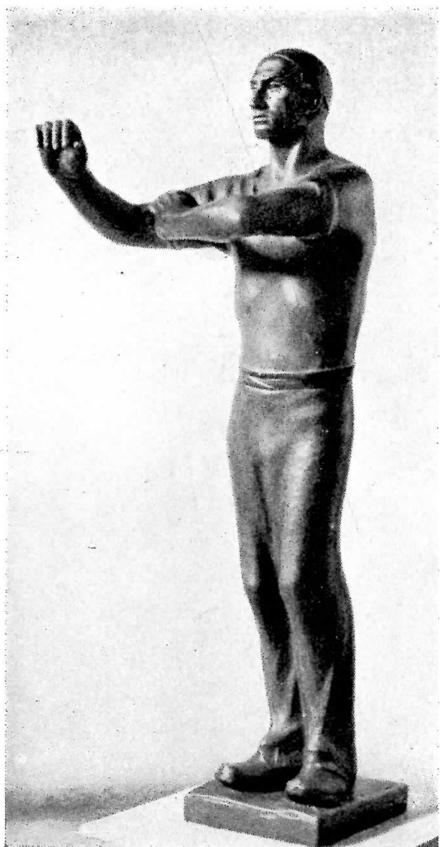
ČUVARICA

JOSEF WACKERLE

FIGURA ZA ZDENAC

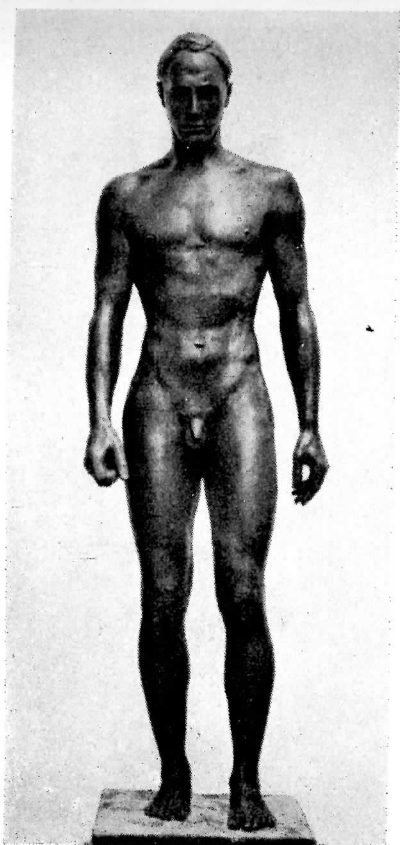
V

VI FRITZ KOELLE RUDAR

ANTON GRAUEL DRAGOST

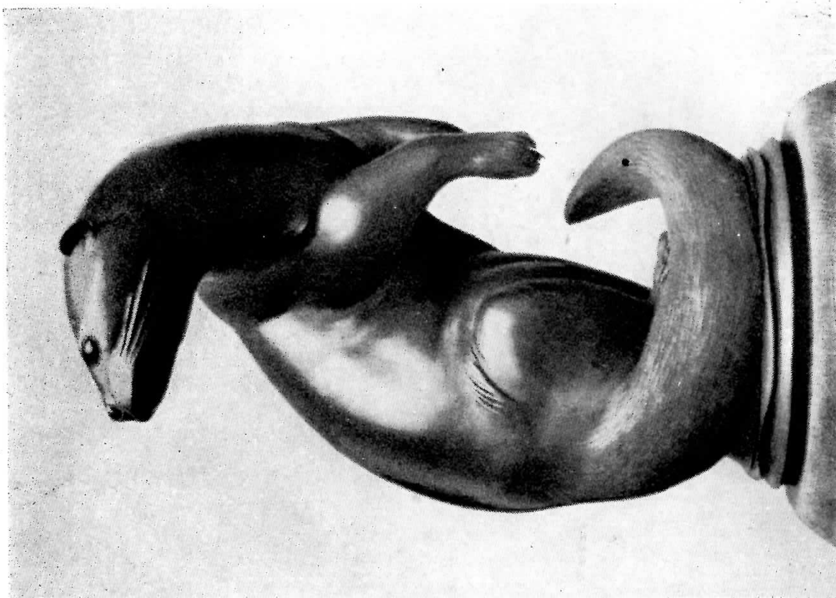
RIKARD SCHEIBE

MISLILAC

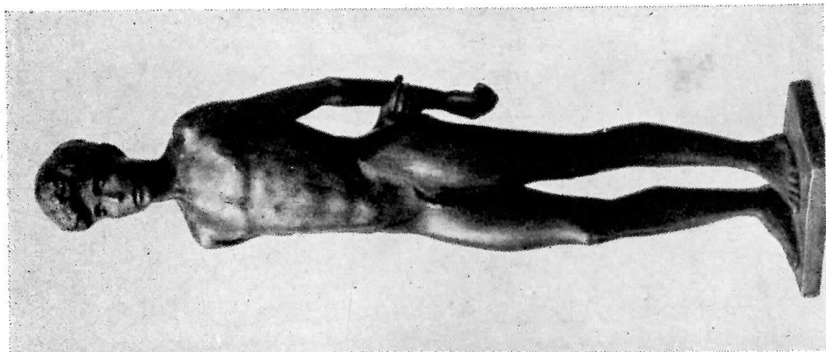

WILHELM KRIEGER

ORAO

MAX ESSER — VIDRA

RUDOLF A. AGRICOLA — DJEČAK

VIII

Senata. — 1568. član Maloga Vijeća. — 1569. Proveditore della Terra. Knez Republike za mjesec ožujak. — 1570. Console delle cause civili. — 1571. član Maloga Vijeća. — 1572. Knez Republike za mjesec veljaču. — 1573. član Senata. — 1574. član Maloga Vijeća. — 1578. Proveditore della Terra. — 1579. član Senata. — 1580. član Maloga Vijeća. — 1581. Knez Republike za mjesec veljaču. — 1582. član Senata. — 1583. član Maloga Vijeća. — 1584. Proveditore della Terra. Knez Republike za mjesec veljaču. — 1585. 22. svibnja sastavlja oporuku. — 1586. član Maloga Vijeća. Umire posljednjih dana mjeseca lipnja ili prvih dana srpnja, jer mu je oporuka zavedena u državne knjige 9. srpnja 1586. (Testamenta Notarie 47, 1.49).*

Taj bogat ali suhoparan slijed podataka govori o sjajnoj političkoj karijeri, te se već iz njega može zaključiti, da je naš Gundulić bio sposoban i ugledan dubrovački građanin: doista je velika rijetkost u povijesti Dubrovnika, da se isti građanin bira šest puta u Senat, dvanaest puta u Malo Vijeće i deset puta za Kneza Republike. Iz njegove se oporuke vidi još i to, da je bio bogat i učen čovjek, jer u njoj spominje i svoju knjižnicu. Ostavio je za sobom četiri sina i jednu kćer, onu poznatu Maru Gundulić, kasnije udatu za pisca i filozofa Nikšu Vita Gučetića (Gozze), koja je i sama bila spisateljica i prijateljica Cvijete Zuzorićeve, s kojom se kao subesjednica javlja u Gučetićevim platonskim dijalozima o ljepoti i ljubavi.

Međutim, iz arhivskih podataka ne doznajemo mnogo o samom radu Dživa Marina Gundulića. Više svjedočanstava o njegovu značenju i djelovanju nalazimo u njegovu dopisivanju s uglednim suvremenicima, osobito s Vettorijem i Beccadellijem. S pomoću toga dopisivanja može se bolje osvijetliti ta zanimljiva ličnost iz dubrovačkoga Cinquecenta.

Ako bacimo pogled na redoslijed počasti i služba, koje je Gundulić obavljao u javnom životu Dubrovnika, primijetit ćemo jednu veliku prazninu. U ispravama dubrovačkoga Arhiva on se prvi put javlja 2. prosinca 1527., kad po običaju, kao dvadesetgodišnji mladić, ulazi u Veliko Vijeće. I zatim za pune dvadeset i dvije godine Arhiv o njemu šuti, sve do časa, kad god. 1549., kao zreo muž od četrdeset i dvije godine, postaje član Senata. Od toga datuma pa do smrti nema skoro godine, kad se njegovo ime ne javlja u vezi s kakvom javnom službom. Gdje je dakle bio Gundulić između god. 1527. i 1549.?

* Gdje se ne navodi drugi izvor, svi su ovi podatci uzeti iz »Specchio del Maggior Consiglio, 1500«.

Na to pitanje nije teško odgovoriti. U 16. stoljeću bila je vrlo brojna dubrovačka naseobina u Jakinu, s kojim su Dubrovnik vezali izvrsni pomorski putovi, tako da se između ta dva grada razvila živahna trgovina. Tako na primjer dubrovački nadbiskup Beccadelli, pišući o tim vezama jakinskom guverneru Salvatoru Pacinu (2. svibnja 1556.), kaže: »Čini mi se, da smo na neki način obojica u istom gradu, jer takvima smatram Jakin i Dubrovnik zbog živahne međusobne trgovine i čestih putovanja iz jednoga grada u drugi.« Dubrovčani su u Jakinu imali kuće, imanja i dućane. Sjetimo se, da je Cvijeta Zuzorićeva provela skoro cio svoj život u Jakinu. Obitelj Gučetića imala je tamo svoju palaču. Alojzije Gučetić istaknuo se kao pokrovitelj umjetnosti u Jakinu. Po njegovoj je narudžbi Ticijan god. 1520. naslikao za jakinsku crkvu Sv. Franje Bogorodicu, koja se prikazuje Sv. Franji, Sv. Vlahu i samom darovatelju Gučetiću, koji na slici kleči do nogu svoga Parca.

Tako su i Gundulići u Jakinu imali svoju veliku trgovinu, a Dživov brat Benedikt, bogat i ugledan trgovac, stalno je tamo živio. Benedikt je god. 1532. sa dvadeset godina ušao u Veliko Vijeće, te se prema tome rodio god. 1512. Njegovo se ime često susreće u knjigama dubrovačkog arhiva, i to skoro uvijek među dubrovačkim trgovcima u Jakinu. Čini se, da je Benedikt bio najuglednija osoba u tamošnjoj dubrovačkoj naseobini, jer se dubrovačka vlada za sve poslove i obavještenja samo njemu obraćala. Da navedemo samo jedan primjer. Kad je početkom god. 1570., za vrijeme sukoba između Kršćanske Lige i Osmanlija, Dubrovniku prijetila velika opasnost od mletačkih spletaka, Senat je odredio, da se imadu popraviti gradske zidine i luka. Stoga je vlada odlučila pozvati stručnjaka za utvrde Saporosa Matteuccija iz Ferma, da se posluži njegovim iskustvom i znanjem u tako teškim vremenima. Benedikt Gundulić, kome je bilo povjereno, da tu stvar u Italiji uredi, mogao je 24. svibnja 1570. iz Jakina javiti svojoj Vladi, da je papa Pio V., preko kardinala Alessandrina, naredio Matteucciju kao svom podaniku, da pođe u Dubrovnik. U tom pismu Gundulić hvali Matteuccija kao sposobna, valjana i čestità čovjeka. Na poleđini je zabilježeno, da je pismo stiglo u Dubrovnik 31. svibnja, u isto vrijeme kad i Matteucci (Saec. XVI, fasc. VII). I sada je s dopuštenjem nadbiskupa vlada porušila crkvu Sv. Marije, koja je stajala na najvišoj uzvisini nad morem, te pod nadzorom Matteuccija podignula na tom mjestu veliku i jaku tvrđavu, nazvanu »Sv. Marija«, koja je sagrađena kao posljednja u nizu utvrda, kojima

su Dubrovčani za nekoliko stoljeća opasali svoj grad. (Cons. Rog. LX, 20, 35b).

Benedikt je Gundulić umro krajem siječnja god. 1578., jer je 18. toga mjeseca sastavio oporuku u Jakinu, u svom stanu u kući porodice Gučetić, a već je 15. veljače iste godine oporuka u Dubrovniku zavedena u državne knjige (Test. Not. 45, 1.27). Po oporuci se vidi, da je bio bogat čovjek, i da je ostavio svojim baštinicima u Jakinu onu veliku kuću, u koju se svratio poljski kraljević Vladislav, kad je god. 1624. po zavjetu putovao u Italiju, napose u Loreto. Porodica je Gundulića, za spomen na tu časnu zgodu, postavila u svojoj kući lik mladoga kraljevića i prigodan latinski natpis. Nije utvrđeno, u kakvoj je rodbinskoj vezi bio pjesnik »Osmana« s Benediktovim potomcima, i je li on ikad bio u njihovoj kući u Jakinu, ali sigurno je, da njegova porodica nije imala nikakovo pravo na tu kuću. I tako »ostaje pustim nagađanjem tvrdnja, da se naš Dživo lično upoznao s kraljevićem Vladislavom, kad je on boravio u kući Gundulićâ u Jakinu, ili da ga je upravo taj pohod mladoga kraljevića potakao, da ispjeva »Osmana« (Körbler).

Dživo Marina Gundulića proveo je više godina svoje mladosti u Jakinu kod brata Benedikta. Tamo se upoznao i s Ambrozijem Nikandrom (Ambrosius Nicander de Victoria, Ambrogio Nicandri), koji je imao postati jedan od najvećih njegovih prijatelja i snažno utjecati na njegov duševni razvoj. Nikander je bio ugledan portugalski humanist, koji se već u ranoj mladosti doselio u Italiju. Kad je carska vojska pod Karlom Burbonskim god. 1527. opljačkala Rim, Nikander je izgubio sav svoj imetak i preselio se iz Rima u Jakin, gdje je do svoje smrti predavao grčki i latinski u jakinskoj gimnaziji. Umro je za pape Pavla IV. (1555.—59.). Nikander je bio i latinski pjesnik, te je spjevao epsku pjesmu u pohvalu Sv. Kirijaka, a osim toga izdao je i protumačio epski spjev o drugom punskom ratu, koji je u sedamnaest dugih knjiga u heksametrima opjevao latinski pjesnik i suvremenik Neronov Silius Italicus (Silii Italici opus De Bello Punico secunda summa, cura Ambrosii Nicandri castigatum, restitutis multis carminibus quae in aliis desyderantur). Ali mnogo je važniji Nikandrov rad na polju nastave, a bio je učitelj i osobni prijatelj svoga mlađeg suvremenika, velikog firentinskog filologa i humanista Piera Vettorija, kojega je već od djetinjstva zavolio zbog njegovih sposobnosti i vrlina.

Pier Vettori (1499.—1585.), jedan od najvećih talijanskih grecista i latinista, osobito je zaslužan, što je izdao i protumačio neka djela Aristotela i Cicerona, te što je iz rukopisa po prvi put ob-

javio više grčkih tekstova, dok njegovo djelo »Variarum lectionum libri XXXVIII« (Florentiae, 1582.) pokazuje veliku humanističku kulturu. Iz Vettorijeve škole u Firenci izašli su mnogi vrijedni učenici, koji su se kasnije proslavili kao književnici i učenjaci. Rukopisna korespondencija između Vettorija i njegovih učenika nestala je iz Firence, i preko Krfa dospjela u London, gdje se sada čuva u Britskom Muzeju. Tamo se nalaze i dva pisma, koja mu je uputio naš Dživo Gundulić.

Dživo se s Vettorijem upoznao preko njihova zajedničkog prijatelja Nikandra. Četrdesetih godina 16. stoljeća, dok je radio u jakinskoj školi, Nikander je često slao Vettoriju u Firencu prijepise starih natpisa sa mramornih fragmenata, koje su grčki trgovci donosili u Jakin. U tom radu mnogo mu je pomagao naš Gundulić, za kojega Vettorijev biograf F. Niccolai kaže, da je bio radije Nikandrov pomoćnik negoli učenik. Nikander je tako stekao vrlo visoko mišljenje o Gundulićevim sposobnostima, i tijekom god. 1544. stao ga je nagovarati, da pođe k Vettoriju u Firencu i tamo upotpuni svoje obrazovanje. Gundulić se u kolovozu god. 1545. napokon odlučio i, oboružan preporučenim pismom od Nikandra, krenuo na put.

U tom pismu Nikander naziva Gundulića »Ioannes Gondula, civis Ragusinus, amicus summus meus, nuper tuus factus, tuarumque virtutum admirator«, iz čega se može zaključiti, da se Gundulić već prije (nuper) bio upoznao s Vettorijem. I zaista, iz pisma dalje doznajemo, da je »superioribus diebus« Vettori Gunduliću povjerio ili poslao svoju *editio princeps* Euripidove »Elektre«, da je preda Nikandru. U pismu Nikander zatim govori o savjetima, koje je na odlasku dao Gunduliću: »Kad je odlazio od mene, preporučio sam mu u prvom redu, da te često posjećuje, i rekao, da mu u buduće mora biti glavna briga da se s tobom druži, iz čega može ne samo lako naučiti skrovite tajne književnosti, već i poprimiti ures najuglađenijeg vladanja. Još sam dodao, da mu ne će biti izgubljen trud, ako poduzme to putovanje samo zato, da tebe vidi i s tobom se razgovara. Jer kolike je iz najudaljenijih strana svijeta privukla u Rim slava muževa, koji za tobom daleko zaostaju. I zato sam mu savjetovao, kad god mu dopuste poslovi, neka k tebi dolazi, s tobom se druži i tebe brižno i pažljivo sluša, gdje raspravljaš. Ako bude tako radio, uvjerio sam ga, da će se vratiti k meni obogaćen znanjem, iskustvom i raznim tajnama znanosti.« Na kraju Nikander preporučuje Gundulića najtoplijim riječima i završava pismo: »Učinit ćeš mi najveću uslugu, ako ga ubrojiš među svoje osobne prijatelje.«

Kad je Gundulić stigao u Firencu, Vettori je bio otputovao na odmor u San Casciano. Gundulić je za njim poslao Nikandrovo pismo, a popratio ga je i svojim, u kome kaže: »Bio bih došao posjetiti Vaše gospodstvo prije vašeg odlaska, da sam znao, da se tako skoro spremate na ladanje. I kad Vas ne mogu posjetiti, kao što sam želio, ne ću da propustim ovu prigodu, koja mi se pruža, da Vam pošaljem priloženo pismo Gospodina Nikandra, i napišem ovo nekoliko riječi, nudeći Vam se na službu na svakome mjestu. Ako se desi da se Vaše gospodstvo vrati prije nego što pođem odavle, posjetit ću Vas, jer mislim ovdje ostati još cijeli ovaj mjesec. Međutim ću od Vas očekivati odgovor za Gospodina Nikandra, koji ga jako želi.« Iz pisma se još vidi, da je Gundulić bio u prijateljskim vezama s Vettorijevim sinom Jakovom, koga na kraju pozdravlja.

Skoro zatim Vettori se vratio u Firencu, sastao se s Gundulićem, a na Nikandrovo pismo odgovorio je u mjesecu rujnu iste godine: »Rado sam vidio tvoga prijatelja Dživa Gundulića. Uz ostalo što ti dugujem, nije posljednje to, što sam tvojim trudom i nastojanjem upoznao tako dobrostiva, mudra, svestrano obrazovana i otmjena čovjeka (tam benevolum, tam ingeniosum, tam politum undique et elegantem hominem)«. Zatim Vettori izjavljuje, da voli Gundulića kao što ga i sam Nikander voli, jer on to zaslužuje i jer je vrijedan njegova prijateljstva; i onda nastavlja: »Uvijek će mi ostati u svježoj uspomeni; i kad mu u bilo čemu budem mogao pomoći, svom ću se dušom zauzeti da to učinim; i kad god doznam za kakvu njegovu želju, u svako ću je vrijeme rado i odano ispuniti. Da sam ostao duže u gradu, bio bih se mogao češće s njim sastajati; dok sam naime tamo boravio, zajedno smo mnoge sate proveli, jer je on često zalazio u moj dom. No razlog, koji me je ovamo doveo, bio je uzrok, da tamo nisam mogao više uživati u njegovoj uglađenosti i u njegovoj ugodnoj besjedi (ne illic etiam humanitate ipsius suavissimisque sermonibus frui possem)... Bio sam naime vrlo zaposlen i povukao sam se u samoću, da pregledam neke svoje spise.«

Vettori je ovo pismo poslao sa sela u Firencu, da ga Gundulić proslijedi Nikandru u Jakin, a popratio ga je i drugim pismom za Gundulića, koje se, nažalost, nije sačuvalo. Gundulić je ostao u Firenci do sredine listopada god. 1545., čekajući da se Vettori vrati, ali tada se morao odlučiti na povratak u Jakin. Prije svog odlaska iz Firence, pisao je Vettoriju u San Casciano (15. listopada 1545.): »Premda sam već prije mjesec dana namjeravao otputovati u Jakin, do danas sam ostao ovdje svršavajući neke poslove. Od vašega gospodstva primio sam ljubaznih pisama, na kojima vam

zahvaljujem. Poslao sam vaše pismo poštovanom Nikandru, koji mi je odgovorio, da bi vam bio pisao, ali vam nije htio smetati u radu. Pisat će, kad se vaše gospodstvo vrati u Firencu. Jako sam vas želio posjetiti, ali unatoč tome, što sam iz dana u dan odlagao svoj odlazak, nisam mogao izvršiti tu ugodnu dužnost. Ipak se nadam, da ću vas uskoro vidjeti, a međutim ću u sjećanju uživati u vašem društvu, moleći vas, da mi izvolite zapovjediti, ako mislite, da vam u bilo čemu mogu poslužiti. To ću od vas smatrati osobitom uslugom. Sutra putujem u Jakin i preporučujem se stalno vašem gospodstvu, koje neka naš Gospod Bog čuva.«

Kad se pridružio Nikandru u Jakinu, Gundulić je nastavio dopisivanje s Vettorijem i nekim njegovim učenicima, od kojih je općenito bio smatran kao Nikandrov *alter ego*. Tako mu je, na primjer, u travnju 1546. Giovanni Bulgarini pisao u Vettorijevo ime tražeći neki grčki spis, za koji je znao, da se nalazi kod Nikandra. Odgovarajući u toj stvari Vettoriju, Nikander mu piše u svibnju iste godine: »Dživo Gundulić, naš zajednički prijatelj, koji je tebi osobito naklon, pokazao mi je pismo upravljeno mu od G. Bulgarinija, u kojemu po drugi put u tvoje ime traži od mene neki panegirik (encomion quoddam), koji sam ti već prije poslao ispisan grčkim pismenima... Naš te Gundulić od srca pozdravlja.«

Kad je Vettori god. 1548. počeo predavati u firentinskom Studiju, čini se, da ga je Gundulić neko vrijeme tamo slušao. Na svaki način bio je član onoga kruga, koji se oko Vettorija sakupljao, a sudrugovi su ga smatrali jednim od najobrazovanijih među njima i učenjakom prvoga reda. F. Niccolai, u već spomenutom životopisu Vettorija, kaže o Gunduliću: »Ako nije bio njegov đak u Studiju, pouzdano je učio od žive učiteljeve riječi u privatnoj poduci.« Drugi Vettorijev biograf, A. M. Bandini, vrlo laskavo govori o Gunduliću i stavlja ga u prvi red među pravim učenicima Vettorijeve škole: »Iz njegove su glasovite škole izašli mnogi, za koje se čini, da su dostigli, ako ne i prestigli učiteljevu slavu. U prvom su redu dostojni naše pohvale Benedetto Varchi, Girolamo Mei, Bartolomeo Barbadori, Francesco Serdonati, Vicenzo Borghini, Dživo Gundulić Dubrovčanin ...« Zatim slijedi preko sedamdeset imena. Važno je spomenuti, da se ovdje navode samo istaknuti Vettorijevi učenici, da su imena poredana po vrijednosti, a ne alfabetskim redom, i da Gundulić dolazi već na šestom mjestu. Osim toga je vrijedno primijetiti i riječ »Ragusinus« tiskanu kurzivom iza njegova imena, jer uz imena ostalih učenika, Talijana, nema nikakve oznake narodnosti. Jedini je drugi analogni primjer oznaka »Polonus« poslije imena Poljaka Ivana Salciniusa. Zanimljivo je, da je talijanski povjesnik Francesco Serdonati, koji se ovdje spominje kao Gundulićev drug u Vettorijevoj školi, kasnije proveo dvanaest godina (1569.—81.) kao rektor gimnazije u Dubrovniku, i da je njegov nasljednik na tom položaju, Domenico Tatti, bio također Vettorijev učenik i prijatelj. Nije isključeno, da je Gundulić, koji je tako djelatno sudjelovao u javnom životu svoga grada, utjecao na izbor tih učitelja.

Ovdje usput treba odbaciti kao neosnovanu Appendinijevu tvrdnju, koju su mnogi povjesnici dubrovačke književnosti prihvatili, da je naime i Dinko Zlatarić učio grčki kod Vettorija. Kad je Zlatarić bio na sveučilištu u Padovi (1577.—80.), Vettori je kao osamdesetgodišnji starac stalno boravio u Firenci, a već je oko god. 1553. prestao predavati u firentinskoj školi. Ako je poslije te godine privatno podučavao, nije nigdje zabilježeno, da bi Zlatarić putovao k njemu u Firencu. Osim toga bio bi A. M. Bandini, koji navodi popis Vettorijevih đaka, spomenuo i njega, kao što je spomenuo Dživa Gundulića.

Dok je još Gundulić boravio u Jakinu, došao je u svibnju 1574. u goste svom zemljaku Nikandru slavni portugalski liječnik Amatus Lusitanus. Tu je godinama marljivo radio na djelu »In Dioscoridis Anazarbei de Materia Medica Enarrationes«, koje je u svibnju 1551. dovršio i posvetio dubrovačkom Senatu. Iz te posvete doznajemo, da je Amatus u Jakinu tražio osobne veze, koje bi mu mogle biti od koristi, da dobije mjesto liječnika u Dubrovniku. I tako se, preko Nikandra, upozao s braćom Gundulićima, koji su mu obećali, da će se u Dubrovniku za nj zauzeti. I zaista je Amatus kasnije oko tri godine proveo u Dubrovniku (1556.—59.). Dživo Gundulić je veoma cijenio Amatusa, te mu je povjerio liječenje svoje kćeri Katarine. U Amatusovu životnom djelu »Curationum medicinalium Centuriae septem«, koje je između god. 1551. i 1628. doživjelo jedanaest izdanja u raznim gradovima Europe, a u kojemu je jednoj od sedam »centurija« napisao oduševljen predgovor Ambrozije Nikander, spominje se među bolesnicima »Catharina, filia magnifici et generosi Ioannis Gondulani, patritii Racusini«. Tu se u pojedinostima opisuje tijek njezine bolesti kao i način liječenja, koji su primjenjivali prije Amatusa i zajedno s njim četiri druga liječnika, ali bez uspjeha, jer je djevojčica u sedamnaestoj godini umrla.

Otprilike u isto vrijeme kad i Amatus stigao je u Jakin i portugalski humanist Didak Pir, koji se kasnije nastanio u Dubrovniku (oko 1557.). Vjerojatno se Dživo Gundulić s Didakom upoznao već u Jakinu, gdje je ovaj posljednji u tamošnjoj školi

pomagao svome zemljaku Nikandru, kojega se nekoliko godina kasnije sjeća iz Dubrovnika, te mu šalje podužu latinsku odu, u kojoj ističe Nikandrove zasluge na književnom i nastavnom polju.

Oko god. 1549. Dživo se Gundulić vratio u Dubrovnik, gdje je do svoje smrti živio gotovo bez prekida, a samo je diplomatskim poslom na kratko vrijeme odlazio u inozemstvo. U Dubrovniku je stavio u službu svoje Republike dugogodišnje iskustvo, stečeno u Italiji. O njegovu životu u rodnom gradu doznajemo najviše iz dopisivanja Lodovica Beccadellija (1501.—72.), nadbiskupa dubrovačkog (od rujna 1555. do studenoga 1564.), s kojim se Dživo bio sprijateljio već za svoga boravka u Italiji. Pišući uskoro nakon svoga dolaska u Dubrovnik guverneru Jakina (2. svibnja 1556.), Beccadelli kaže: »Preporučujem vam naše Dubrovčane, osobito Gospara Benedikta Gundulića, koji mi je već mnogo godina prijatelj, kao što je i Gospar Dživo, njegov brat.« Gospar Dživo igrao je važnu ulogu kod izbora Beccadellija za dubrovačkoga nadbiskupa, a do tog izbora došlo je na ovaj način.

Sredinom 16. stoljeća bile su prilike u crkvi dubrovačkoj vrlo traljave. Imenovani nadbiskupi bili su uvijek Talijani, i uopće nisu dolazili u svoju dijecezu. Svećenstvo, prepušteno samo sebi, bilo je nemarno i pokvareno. Premda su Dubrovčani željeli imati stalnoga nadbiskupa, nije ih bilo lako zadovoljiti. Kad je tako kardinal Giovanni Angelo de' Medici, nadbiskup dubrovački (1545.—55.), predložio za svog nasljednika Sebastiana del Portico, pa kad je ovaj na putu u Dubrovnik stigao do Jakina, izađe mu ususret Serafin Orsata Zamanja (1486.—1564.), dubrovački vlastelin i poslanik Senata kod Sv. Stolice, te mu na lijep način javi, da njegova nazočnost u Dubrovniku nije poželjna. Zbog toga je između Republike i kardinala de' Medici nastala svađa, koja je potrajala preko dvije godine. Međutim umre biskup folinjski, a Papa, da bi dokončao tu raspru, imenuje Sebastiana del Portico njegovim nasljednikom. Sada ostane nadbiskupska stolica u Dubrovniku slobodna, a Dživo Gundulić nagovori Senat, da pošalje u Rim Serafina Zamanju, da od Pape traži Beccadellija za dubrovačkog nadbiskupa. Ali Beccadelliju se nikako nije išlo iz Italije, a ni pape Julije III. i Marcel II. nisu htjeli izgubiti svog vrijednog pomoćnika. Tek kad je kardinal Giovanni Pietro Caraffa (1476.—1559.) postao papa pod imenom Pavla IV., on popusti molbama Dubrovčana i posveti Beccadellija za dubrovačkoga nadbiskupa.

Caraffa je postao papom 23. svibnja 1555., a već 29. lipnja iste godine Beccadelli piše iz Rima Dživu Gunduliću: »Izabran je papom Pavao IV., i po njegovu nalogu došao sam početkom ovoga mjeseca

u Rim, gdje sam doznao, da sam, zahvaljujući marljivosti i brižljivosti Gospara Serafina, poslanika vaše slavne republike, određen za dubrovačkog nadbiskupa.« Beccadelli je posvećen za nadbiskupa 18. rujna 1555., a već tri dana nakon toga javlja opet Gunduliću: »U prošlu srijedu, koja je bila na 18., njegova me je Svetost na skupštini kardinalâ prema običaju učinila nadbiskupom Dubrovnika. Jučer sam zatražio palij, da bih mogao oboružan kao dobar vojnik stupiti u tu novu borbu.«

Već krajem istog mjeseca krenuo je Beccadelli u pratnji Serafina Zamanje kolima na put u Jakin, kamo je stigao 17. listopada. U Jakinu ih je dočekao Benedikt Gundulić i ugostio u svom domu, gdje su ostali sedamnaest dana, čekajući na povoljan vjetar. Ali kad im se pružila prigoda, oni su se 2. studenoga po najvećoj oluji ukrcali u lađu, koja je plovila u Dubrovnik i, nakon vrlo neugodna putovanja, preko Zadra i Hvara, doputovali u Dubrovnik 9. prosinca 1555. Među odličnicima, koji su Beccadellija pred »vratima od Grada« dočekali i zaželjeli mu dobrodošlicu, bio je i Dživo Gundulić.

On se tada upravo spremao na svoje najvažnije diplomatsko putovanje. U siječnju god. 1556. na španjolskom je prijestolju Filip II. naslijedio svog oca Karla V. Kad se u Dubrovniku doznalo, da je u ime novoga kralja vojvoda od Albe naslijedio Don Pedra od Toleda u namjesništvu Napulja, dubrovačka je vlada odlučila da k njemu kao poslanika pošalje Dživa Gundulića. U uputama, koje je dobio 18. ožujka 1556. (Lett. e Comm. di Levante XXVI., 57—60), naređeno mu je, da moli namjesnika, da bi potvrdio sve povlastice, koje su Dubrovčani uživali u napuljskoj državi, jer će oni i kralju Filipu biti vjerni, kao što su bili i njegovim predcima. Gundulić se u isto vrijeme morao svratiti i u Rim, gdje mu je bila zadaća uvjeriti Papu, kako mu Dubrovnik ne može pozajmiti ni žita ni trgovačkih brodova. U Rimu je uzput za vojvodu od Albe trebao dati izraditi srebrne darove u vrijednosti od sto dukata.

Kad je Gundulić polazio na put, Beccadelli je iskoristio priliku, da po njemu pošalje pisma raznim prijateljima u Italiji, među ostalima i kardinalu Mignanellu (12. ožujka 1556.), dok se za cijelo vrijeme Gundulićeva boravka u Italiji s njim dopisivao i javljao mu novosti iz Dubrovnika. Kad su se u Dubrovniku rastali, Beccadelli se upravo oporavljao od lakše bolesti i 5. travnja 1556. piše Gunduliću: »Vaše me je gospodstvo ostavilo bez ognjice; za osam dana sve sam se više oporavljao i napokon sam toliko ojačao, da sam po lijepu vremenu stigao do vašeg imanja u Gružu, koje mi se mnogo svidjelo.« Zatim ga izvješćuje o sukobu Stijepa Gradića sa

stonskim biskupom zbog neke heretične knjige Antonia Brucciolija, i piše o izboru Marina Gučetića za kneza. Na kraju mu daje vijesti o ženi Pavli i sinovima Marinu i Nikši: »Čujem, da je Madonna Paola dobro, a Marin i Nikša dolaze koji put da me posjete.«

Gundulićev se odgovor na ovo pismo nije sačuvao, ali je očito, da je bio ponudio Beccadelliju, da se za neko vrijeme preseli u njegov dvorac u Gružu, dok se potpuno ne oporavi; jer mu ovaj 6. svibnja 1556. piše u Rim: »Još se nisam preselio na imanje vašega gospodstva ... Mislim, da ću vam postati susjed u Gružu, jer mi gospar Nikša Ranjina želi dati jedan svoj mali posjed u blizini gospara Stijepa Gradića, koji je sada naš Knez. Prije nekoliko večeri posjetio sam to mjesto, i u blizini sam vidio na rukama neke djevojke jedno djetešce, koje mi se pričinilo sav vaš Marin; i rekoše mi, da je to njegova sestra. Ona je dobro, a isto su tako Marin i Nikša.« Malo dijete u naručju bila je Mara Gundulić, buduća žena Nikše Vita Gučetića.

Kad je Gundulić počeo misliti na povratak u Dubrovnik, 6. svibnja 1556. piše Beccadelli književniku Karlu Gualteruzziju u Italiju, da mu po njemu pošalje knjige, koje su u Rimu objavljene nakon njegova odlaska. Početkom srpnja Beccadelli se spremao, da se napokon preseli u Gundulićevu vilu, te 8. toga mjeseca piše Gualteruzziju: »Budući da vrućina postaje nesnosna, ja ću se sutra s Božjom pomoću preseliti u Gundulićevu vilu, da uživam nekoliko dana onaj dobar zrak i prekrasan izgled.«

U to je vrijeme vladala u Dubrovniku nestašica hrane, koja se počela osjećati već u jesen 1555. Stoga je vlada Republike, još 2. svibnja 1556., kad je Gundulić već bio u Napulju, zaključila, da mu se naredi, neka moli od vojvode od Albe dopuštenje za izvoz žita, boba i ječma (Lett. Lev. XXVI, 73b; Cons. Rog. LIII, 195b). Međutim se pitanje toga dopuštenja dugo zavlačilo, tako da je napokon vlada naložila Gunduliću, da cijelu stvar preda dubrovačkom konzulu u Napulju i da se vrati kući (Lett. Lev. XXVI, 87).

Kad je Gundulić u srpnju 1556. stigao u Dubrovnik, prestalo je dakako njegovo dopisivanje s Beccadellijem, ali još ponekad susrećemo njegovo ime u Beccadellijevim pismima upućenim njegovim prijateljima u Italiji. Tako 3. siječnja 1560. Beccadelli piše Filipu Geriju (Gerio), koji je očito imao mnogo prijatelja u Dubrovniku: »Naš je Gundulić (il nostro Magnifico Gondola) bio upravo večeras sa mnom, i kao uvijek, ljubazno vas se sjeća ... Zdrav je i dobro uščuvan; jedan je od prvih ljudi u Republici. Zamanjina je brada duža nego ikad; on je dobro, ali gluh kao uvijek.

O Novoj Godini postao je za mjesec dana, kao što je to ovdje običaj, Knez Grada, i odan je vašem gospodstvu.« Istome Geriju Beccadelli piše osam dana kasnije (11. siječnja 1560.): »Ovamo je stigla vijest iz Jakina ... da je izabran papom Monsignor di Medici ... O našem Gunduliću ne govorim, jer će vam on sam pisati, a možda će prije mene biti u Rimu, jer je već mnogo godina u prijateljskim vezama s njegovom Svetosti (tenendo con sua Santità già molti anni domestica servitù)«.

Već je u kolovozu god. 1559. bio umro papa Pavao IV., koji nije bio osobito sklon Beccadelliju, i tako je on sad mogao pomišljati na povratak u Italiju, kamo su ga prijatelji neprestano pozivali. Kad je napokon na Božić 1559. pod imenom Pija IV. postao papa Giovanni Angelo de' Medici, Gundulićev prijatelj i Beccadellijev prethodnik na dubrovačkoj nadbiskupskoj stolici, Beccadellijev povratak u domovinu postao je samo pitanje vremena. On je doista već koncem lipnja god. 1560. napustio Dubrovnik i, zadržavši se nekoliko dana u Mlecima, stigao 6. srpnja u Bolognu, odakle se u studenom iste godine s kardinalom Moroneom preselio u Rim. Ni u Italiji Beccadelli nije prestao misliti na Dubrovnik i na svoje tamošnje prijatelje, osobito na Gundulića, s kojim se sad opet počeo dopisivati. Odgovarajući na izgubljeno Gundulićevo pismo, u kojem mu je ovaj javljao, da mu žena Pavle očekuje dijete, Beccadelli piše (8. ožujka 1561.): »Milo mi je, da ste dobro, i očekujem vijest, da vas je Madonna Paola obogatila još jednim lijepim sinčićem, kojih će sada biti toliko, da vam ne smije biti žao, ako Marin i Nikša prijeđu more, da u Italiji dopune svoje obrazovanje (per affinarsi in Italia)«.

Međutim je novi Papa objavio ponovno otvorenje Trentskoga Koncila, a u rujnu 1561. i Beccadelli na njegov poziv krene u Trent. Tamo ga je, uz druge brige, mučila i misao na nepopunjenu nadbiskupsku stolicu u Dubrovniku, jer je on sam do 17. studenoga 1564. formalno ostao nadbiskup dubrovački, premda je već početkom 1562. bio izabrao za svog nasljednika Hrizostoma Calvinija, opata samostana Sv. Jakoba na Pločama u Dubrovniku, i to najviše zato, jer je znao hrvatski jezik (»per havere la lingua del paese«, kako veli Beccadellijev tajnik Giganti). Pišući Calviniju iz Trenta (2. ožujka 1562.), Beccadelli ne može a da se opet ne sjeti svoga Gundulića: »S obzirom na svoje godine i na ovo podneblje, sa zdravljem sam vrlo dobro, i ako mi Bog udijeli milost, da dočekam neki dobar plod od ovog Koncila, i da vidim sređenu crkvu dubrovačku, umrijet ću zadovoljan ... Recite poštovanom gosparu Dživu Gunduliću, da mi za ovaj put oprosti, što mu ne pišem, jer sam

zaposlen preko svojih sila. Neka zasad primi ovo pismo kao zajedničko, i neka vas dragi Bog uzdrži sve u milosti svojoj«.

I kada je nakon povratka iz Trenta u Pizi odgajao jedanaestgodišnjega kardinala Ferdinanda de Medici, sina vojvode Cosma I., i kasnije, u Bologni, u Firenci, te u svom posljednjem boravištu Pratu, gdje je i umro god. 1572., Beccadelli se stalno sjeća Gundulića i, poznavajući njegovu ljubav prema lijepoj književnosti, često mu šalje svoje sonete. Tako na primjer 12. srpnja 1563. piše Gunduliću iz Firence: »Jer gospar Lukša Sorkočević šalje natrag u Jakin svoga teklića, nisam htio propustiti priliku, da vašem gospodstvu napišem ovih nekoliko stihova i da time potvrdim primitak vašeg pisma«. Gospar je Lukša u to vrijeme u Firenci imao trgovačku radnju u zajednici sa svojim zetom, pjesnikom Franom Lukarevićem.

Posljednje pismo Gunduliću pisao je Beccadelli 9. lipnja 1569., tri godine prije svoje smrti. Kad ga je u to vrijeme dubrovački kanonik Marko Ranjina na svom putovanju po Italiji posjetio u Pratu, Beccadelli je po njemu poslao Gunduliću neke stihove i ovo lijepo pismo: »Premda sam stavio u dužnost velečasnome gosparu Marku Ranjini, da bude moje živo pismo kod vašega gospodstva, ipak sam želio i ovim stihovima potvrditi, koliko vas volim i kako vas se uvijek sjećam. Od gospara Marka tražio sam vijesti o cijelom Dubrovniku, o gradnjama u gradu i izvan njega, i ova četiri dana, što je bio sa mnom, činilo mi se, da sam u Dubrovniku i tijelom, kao što sam uvijek dušom i molitvom«.

U godini Beccadellijeve smrti nalazimo u dubrovačkom Arhivu još nekoliko vijesti o Gunduliću, koji se tu javlja u simpatičnoj ulozi posrednika kod spasavanja sužanja iz turskog ropstva. U ovo se doba preko Dubrovnika otkupljivalo mnogo roblja, osobito iz ostalih hrvatskih krajeva. Često su srodnici zarobljenika dolazili u Dubrovnik, odakle su posredovanjem Dubrovčana stupali u vezu s Turcima, vlasnicima robova, koje su htjeli otkupiti. Svima je poznata Lucićeva drama o mladom Derenčinu, koji na trgu u Dubrovniku otkupljuje od turskih gusara unuku hrvatskoga bana Majera Blaža. Za vrijeme velikih borba između Turaka i kršćana kroz cijelo 16. stoljeće, Dubrovnik je vršio tu posredničku ulogu, a njegovi su građani mnogo radili na olakšanju teškog položaja zarobljenika.

U tom se radu istaknuo i Dživo Gundulić. On se 13. svibnja 1572. obvezao nekom Židovu iz Valone, da će mu isplatiti 150 zlatnih škuda, kad dovede u Dubrovnik i pusti na slobodu nekoga Markantonija iz Jakina, kojega je bio otkupio iz turskog ropstva

neki drugi valonski Židov (Diversa Canc. CLVII, 123). Nekoliko mjeseci kasnije, 20. rujna iste godine, Gundulić pred vlastima izjavljuje, da mu je Girolamo Cataldi iz Ascolija u Italiji dao 180 talira, da ih preda nekom levantinskom Židovu, ako dovede ili pošalje u Dubrovnik Bernardina de Rosignolo iz Ascolija, koji se nalazio u ropstvu u Solunu (Diversa Canc. CLVII, 188—9).

Na kraju moramo spomenuti jedan slučaj, gdje se Gundulić pokazuje u manje ugodnom svijetlu, i to kao vjerovnik prema velikom piscu komedija Marinu Držiću. Dana 13. listopada 1561. pojavio se pred sudbenim vlastima Dživo Marina Gundulića sa zadužnicom od 30. kolovoza 1548., na temelju koje je već 21. listopada 1552. dobio presudu od nadbiskupske kurije, da može, kad god hoće, tražiti od Marina Držića, da mu plati dug od 91 zlatnog dukata, ili se naplatiti od njegova imanja. Sada je Gundulić zahtijevao, da se ta presuda unese u kancelarijske knjige, što je i učinjeno 21. listopada 1562., dok je sa strane pribilježeno, da se on stavlja u posjed (in tenutam et possessionem) Držićeva dijela od majčine baštine (Diversa Canc., CXLVII, 56b, navedeno kod Rešetara). Ne smijemo Gunduliću suviše strogo suditi, što je tako uporno tražio da dođe do svoga novca, jer je o novcu i dugovima Držić imao vrlo romantične pojmove.

Unatoč svim svojim zaslugama i vrlinama, Dživo Marina Gundulića ostao je skoro posve nepoznat, možda upravo zato, što ga je zasjenio njegov veći imenjak Dživo Frana Gundulića, pjesnik »Osmana«. Premda sâm nije ostavio ni jedno književno djelo, po svojoj naobrazbi on ne zaostaje ni za jednim od dubrovačkih književnika 16. stoljeća, dok je kao diplomat bio tipičan predstavnik onih vrijednih ali skromnih radnika, na kojima se temeljila sloboda i veličina dubrovačke Republike. Stoga po svojoj djelatnosti na kulturnom i političkom polju Dživo Marina Gundulića zaslužuje visoko mjesto u povijesti Dubrovnika.

Literatura

Arhivska građa:

Podatci o Gundulićevu životu, Dubrovački Arhiv.

Dopisivanje L. Beccadellija, »Codici Beccadelli«, Biblioteca Palatina, Parma.

Gundulićeva pisma Vettoriju, Add. 10276, British Museum, London.

Tiskane publikacije:

Petri Victorii Epistolarum libri X. Florentiae apud Junctas, 1586.

A. M. Bandini, Memorie per servire alla vita di Pier Vettori. Livorno 1756.

Clarorum Italorum et Germanorum epistolae ad Petrum Victorium. Ed. A. M. Bandini, Florestiae, 1758.
A. M. Bandini, Victorius, seu de vita et scriptis Petri Victori. Florentiae, 1759.
G. B. Morandi, Monumenti di varia letteratura tratti dai manoscritti di Monsignor L. Beccadelli, Arcivescovo di Ragusa. Tomo I (parte 1—2) e II, Bologna, 1797—1799—1804.
F. Niccolai, Pier Vettori (1499—1585). Firenze—Leipzig, 1912.
Dr. Đ. Körbler, Život i rad humanista Didaka Pira Portugalca, napose u Dubrovniku. Rad 216, Zagreb, 1917.
J. Torbarina, Fragmenti iz neizdanih pisama L. Beccadellija. »Dubrovnik« I, br. 9—10, Dubrovnik, 1929.
Djela Marina Držića, ed. M. Rešetar. Stari pisci VII, drugo izdanje. Zagreb, 1930.
Djela Dživa Frana Gundulića, ed. Đuro Körbler. Stari Pisci IX, treće izdanje, Zagreb, 1938.

Dr. LOVRE KATIĆ, ZAGREB

GDJE SE NALAZI KRUNIDBENA BAZILIKA KRALJA ZVONIMIRA?

Na domaku bizantinskoga Splita, sjedišta nadbiskupa, kojega se vlast širila i po Hrvatskoj, Solin je bio najzgodniji, da postane prijestolnicom hrvatskih vladara. Od druge polovice 10. stoljeća u njemu se kopaju hrvatski kraljevi kod današnje crkve »Gospe od Otoka« u crkvi Sv. Stjepana.

Posve je naravno, da se u njemu i krune hrvatski kraljevi. Nemamo zaista čvrsta dokaza, gdje su se krunili kraljevi prije Zvonimira, dok za njega svjedoči krunidbena zavjernica, da je okrunjen u Solinu.[1] Don Frane Bulić držao je, da je to i vrlo vjerojatno.[2] Imamo li na umu, da je u Europi ponegdje vladao običaj, da se kraljevi u istom gradu i krune i pokapaju, onda ta vjerojatnost još više raste (Westminster u Engleskoj, Aachen u Njemačkoj). Nije ni kraljica Jelena bez osobita razloga sagradila *dvije* crkve u Solinu jednu do druge, od kojih je manju odredila za grobnicu (Sv. Stjepan). Druga, veća, Bl. Dj. Marije po svoj prilici je bila namijenjena kojoj osobitoj svrsi, krunidbenim svečanostima. Do 11. stoljeća nema u Hrvatskoj veće ni ljepše crkve od ove Jelenine.

Jelenin sin kralj Držislav dobiva kraljevske znakove iz Bizanta, i o tome se čuva uspomena u splitskoj crkvi sve do Tome Arciđakona u 13. stoljeću, a sve to u neposrednoj blizini Solina.

Krivo je mišljenje, da Toma Arciđakon tvrdi, da su se tek od tada krunili hrvatski kraljevi. Evo njegovih riječi: »Od vremena toga Držislava ostali njegovi nasljednici nazvani su kraljevima Dalmacije i Hrvatske. Primali su naime znakove kraljevskoga dostojanstva od careva bizantinskih i zvali su se njihovim eparhima i patricijima.[3] Držali su naime gospodstvo nad Dalmacijom i Hrvatskom po nasljedstvu podrijetla svojih otaca i pradjedova.«[4]

Tomine riječi znače, da su hrvatski kraljevi od Držislava unaprijed zadobili nov naslov, koji je priznao Bizant Držislavu davši mu kraljevske znakove, dok su dotada zvali se samo kraljevima Hrvata.

Šišić drži vjerojatnim, da je Držislav krunjen u Biogradu na moru[5] od splitskoga nadbiskupa. Šišića valjda upućuje na tu misao blizina Zadra, sjedišta bizantinskoga stratega. Meni se čini, da je priličnije držati, da je Držislav krunjen u Solinu radi toga, što je u blizini stanovao splitski nadbiskup. Svakako Jelenine građe-

vine dokazuju, da se je težište hrvatskog javnog života opet vratilo u Solin, gdje je bilo još za Trpimira.

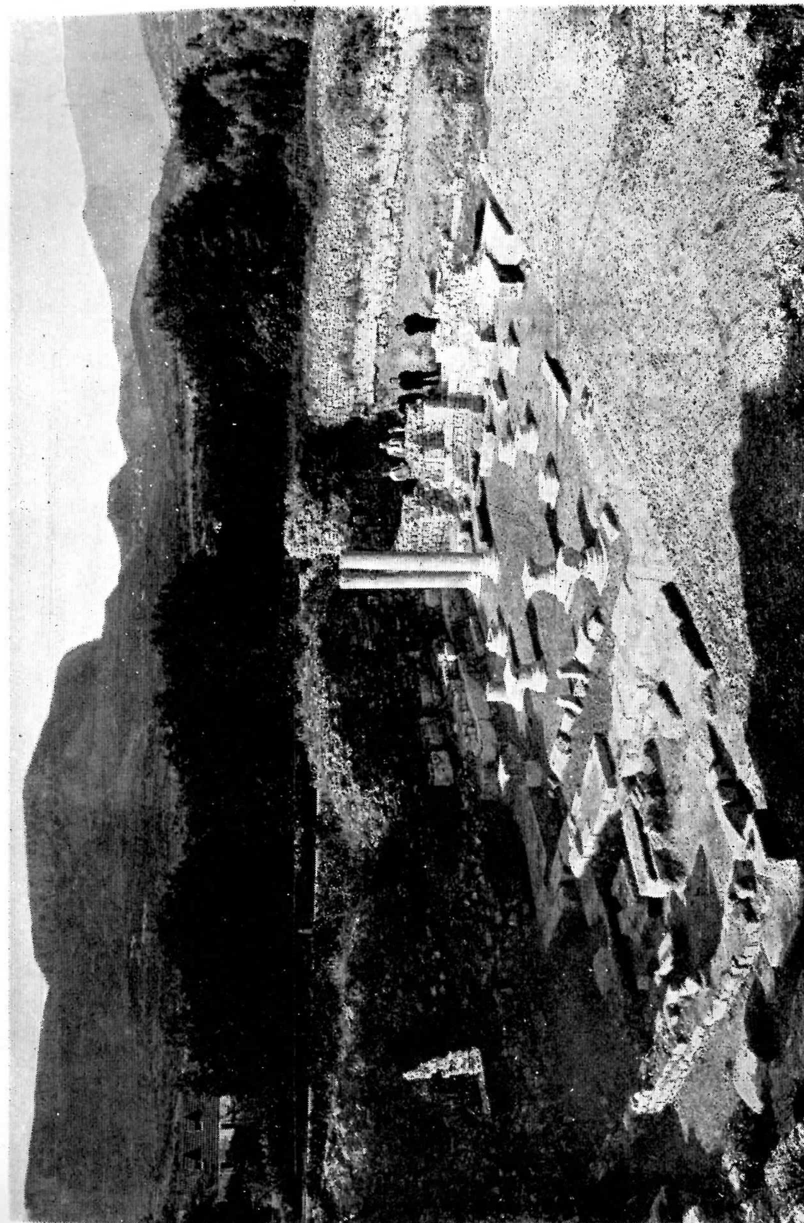
Ako je Držislav okrunjen na Solinskom polju, onda su se bez sumnje i njegovi nasljednici tu krunili. Kraljevska se je kruna već onda čuvala u crkvi ili u kraljevskom dvoru. Krunidbene svečanosti obavljale su se gotovo uvijek na istom mjestu, dapače je ponegdje to bio uvjet za zakonitost krunidbe. Langobardski kraljevi krune se u Modeni, carevi rimski u Rimu, ugarski kraljevi u Stolnom Biogradu, njemački kraljevi u Aachenu (936.—1531.), engleski u Westminsteru, francuski u Reimsu. Ako i ne možemo dokazati, da su se hrvatski kraljevi stalno krunili u jednom gradu, ipak je sigurno, da je kralja krunio splitski nadbiskup, kao glavar crkve u Hrvatskoj (od 925. god.), naravno, ako ne bi na svečanost došli sami Papini legati. Čin krunidbe tek je onda bio valjan, ako se izvršio u kraljevoj zemlji, a to je bio Solin, dok je Split bio pod vrhovništvom Bizanta. Služba splitskoga nadbiskupa sačuvala se i za hrvatsko-ugarskih kraljeva. Tako je nadbiskup Bernard vršio tu svoju službu pri krunidbi hrvatsko-ugarskoga kralja Ladislava, sina Emerikova, kad ga je ovaj dao posebice kruniti za hrvatskoga kralja (1204.), premda je već bio okrunjen za ugarskoga od kaločkoga nadbiskupa Ivana.

Kako bilo s predšastnicima Zvonimirovim, za nj sigurno znamo, da se je krunio u Solinu u bazilici Sv. Petra.[6]

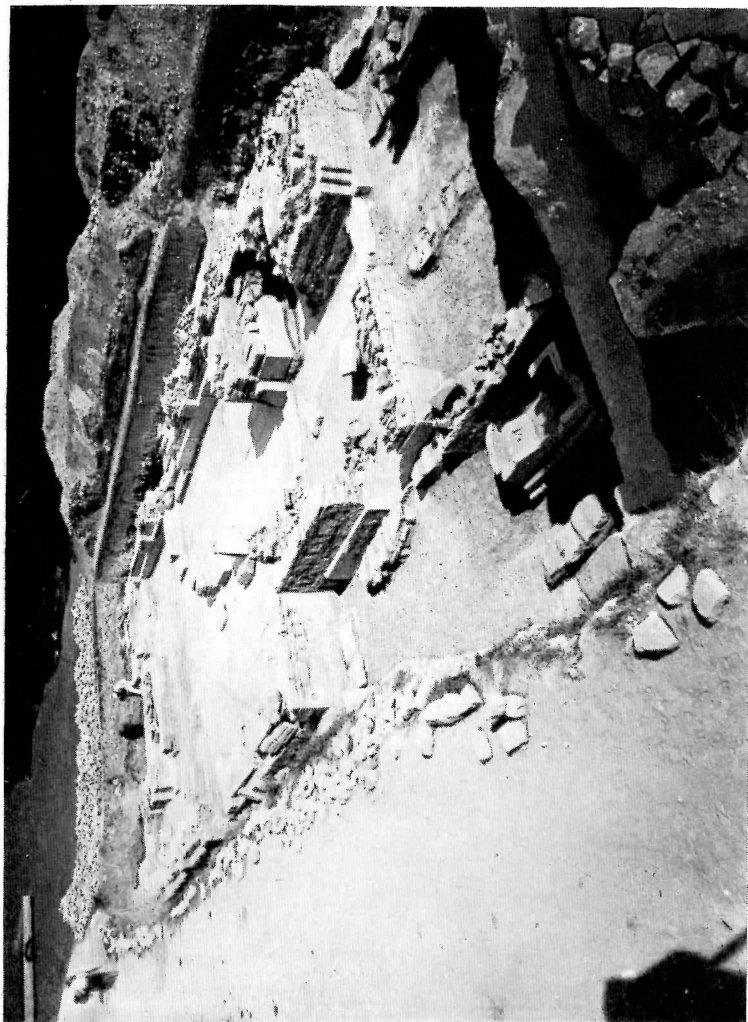
Ubikacije krunidbene bazilike

Dosada se držalo, da je crkva Svetog Petra ona, kojoj je temelje našao Don Frane Bulić u »Gradini«, tvrđavici, koja se netočno pripisuje kao osnivaču splitskom nadbiskupu Ugolinu de la Mala Branca (14. st.). Bulić je donio svoj dokaz »per exclusionem«, t. j. sve crkve u Solinu imaju svoga sveca zaštitnika, a zaštitnik ove crkve u Gradini nije poznat, dakle je Sv. Petar. Osim toga ni jedna dotada pronađena starohrvatska crkva u Solinu nije bila bliža nekome mlinu, što ga je darovao kralj Petar Krešimir samostanu Sv. Stjepana »De Pinis« (Pod borom). Za mjesto, gdje se je imao podići mlin, kaže se u povelji, da je »u blizini crkve Sv. Petra«.[7]

Dobro je opazio Bulić, da se krunidbena bazilika Zvonimirova ima tražiti u blizini današnjih Gašpinih mlinica, premda nije imao dokaza, da se te mlinice nalaze na istome mjestu, gdje je negda bio mlin Sv. Stjepana. Ovu je svoju hipotezu iznio Bulić u radnji »Krunidbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu«. (Zbornik kralja Tomislava — izdala Matica Hrvatska 1925.) Istu

CRKVA U GRADINI

SV. MOJSIJE, HRVATSKI KRALJEVSKI SAMOSTAN U SOLINU

je misao zastupao i poslije u popularnoj knjižici, koju smo zajedno napisali (Bulić-Katić: Stopama hrvatskih narodnih vladara — izdalo Društvo Sv. Jeronima, str. 64.).

Mišljenje Bulićevo prihvatio je i Karaman zbog osobitog oblika crkve u Gradini, jer mu se taj oblik čini napose uzet za crkvu određenu za posebne, dvorske, svečanosti.[8]

Bulićevo i Karamanovo mišljenje moglo se je donekle održati, dok se nije otkrila jedna starohrvatska crkva na položaju zvanu »Šuplja crkva« u neposrednoj blizini Gašpinih mlinica, dakle negdašnjeg mlina Sv. Stjepana »De Pinis«.

Godine 1929. našao sam u arhivu biskupske kurije u Splitu dokumenat iz god. 1397., po kojemu sam dokazao, da se crkva Sv. Stjepana s grobnicama hrvatskih kraljeva nalazi na »Gospinu otoku«, gdje je Bulić otkopao crkvu Bl. Dj. Marije s grobom kraljice Jelene.[9] Dotada su naši povjesničari tražili na raznim stranama crkvu Sv. Stjepana s grobovima hrvatskih kraljeva: u Splitu, Sućurcu, Jesenicama, »Šupljoj crkvi« i Manastirinama.[10] Karaman je neko doba identificirao crkvu Sv. Stjepana i Sv. Mojsija, ovu posljednju zatim proglasio sagrađenom u 12. stoljeću.[11] U raspravi »Ubikacija crkava Sv. Mojsija i Sv. Stjepana u Solinu« ustvrdio sam na temelju metodičkog ispitivanja topografskih podataka sredovječnih isprava, da se crkva Sv. Stjepana ima tražiti na »Gospinu otoku«, a Sv. Mojsija u »Šupljoj crkvi«. Godine 1930. društvo »Bihać« pod vodstvom arhitekta Dyggve-a provelo je iskapanje prema mojim izvodima. Prekopala se je unutrašnjost današnje župske crkve.

Ispod pločnika župske crkve došli su na vidjelo ostatci crkve iz starohrvatskog doba, a zidovi te crkve tekli su usporedo sa zidovima crkve, koju je Bulić otkrio zajedno s natpisom kraljice Jelene god. 1898. Našle su se i grobnice iz ranog srednjeg vijeka u predvorju crkve. Bilo je jasno po svemu, po tehnici i građi, po položaju i osnovi, da je ta crkva bila građena u isto vrijeme i po jednoj osnovi i zamisli sa onom starohrvatskom otkritom 1898. (s Jeleninom grobnicom). Time je bilo više nego vjerojatno, da je uspjelo ustanoviti položaj i pronaći ostatke Jelenine zadužbine, crkava Sv. Stjepana i Sv. Marije, koje moj dokumenat spominje jednu uz drugu na »Gospinu otoku« u Solinu.[12]

Kad je jednom riješeno pitanje ubikacije Sv. Stjepana, onda je otpala sama po sebi hipoteza, da se ta crkva nalazi u »Šupljoj crkvi«, kojoj je mjesto udaljeno na sjevero-istok od »Gospina otoka« za 500 m. Vjerojatnost za tezu, da se tamo ima tražiti crkva *Sv. Mojsija,* porasla je.

U proljeću god. 1931. »Bihać« je u »Šupljoj crkvi« naišao na temelje oveće starohrvatske crkve, ranoromaničkog oblika sa dobro sačuvanim temeljnim zidovima i ostatcima zvonika. Premda je već bila otkrita crkva Sv. Stjepana, ipak je Marun, mimo društvo »Bihać«, u »Novostima« u jednom članku ustvrdio, da je ta bazilika u »Šupljoj crkvi« zapravo Sv. Stjepan i da ju je »Bihać« samo slučajno pronašao.

Međutim upravo u isti dan, kad je članak objelodanjen, pronašla su se među kamenjem dva ulomka s imenom: Mojsije. Prvi ulomak je dio reliefne ploče sa svetačkom glavom, oko koje se vije aureola, i nosi natpis: *S. Moise*. Drugi ulomak mnogo je veći i bio je dio kamene grede na ogradi pred glavnim oltarom. Natpis je na njemu ovaj: *»Sanctissime Petre suscipe munus a re[verendo] Moyses famu[lo]tuo«* (Sveti Petre primi dar od časnoga Mojsije sluge tvoga). Moje tvrdnje opet su se pokazale ispravnima. Prvi natpis jasno pokazuje, da je crkva bila posvećena Sv. Mojsiju, a drugi, da je neki Mojsija napravio ogradu pred glavnim oltarom. Taj Mojsija bijaše svećenik i valjda opat samostana.

Samostan Sv. Mojsija

Samostan Sv. Mojsija bijaše uza samu crkvu, i njegov opat uživaše velik ugled, jer je samostan bio zadužbina hrvatskoga kralja (monasterium regale). Opat ovoga samostana *Urso* nazočan je, kad posljednji Trpimirović Stjepan III. izdaje povelju samostanu Sv. Stjepana de Pinis (god. 1078.) i u njoj zove Zvonimira svojim gospodinom i odriče se svih časti. Kod ovako važnog državnog posla prisustvovali su najodličniji dostojanstvenici, tako uz kralja Zvonimira žena mu Lepa i sin Radovan, zatim Papin poslanik stožernik Petar, nadbiskup splitski Lovre, kninski »hrvatski« biskup Grgur i Ivan, opat kraljevskog samostana Sv. Bartula kod Knina.[13]

Poslije izumrća hrvatske narodne dinastije došao je samostan sa crkvom u posjed hrvatsko-ugarskih kraljeva, a ovi su ga darovali splitskom nadbiskupu. Već kralj Gejza god. 1158. potvrđuje splitskoj crkvi posjed Sv. Stjepana i Mojsija. Do sedam isprava spominju ovaj samostan između 1078. i 1397. godine.[14] Crkva je bila za ono doba veličanstvena. Karaman o njoj ovo piše: »Crkva Sv. Mojsija spada u sloj ranoromaničkih trobrodnih bazilika većih dimenzija i dotjeranije zidarske tehnike, koje su od sredine 11. vijeka zamijenile u hrvatskim stranama ranije, po osnovi i konstrukciji interesatno i originalno, ali po tehnici i dimenzijama čedno i maleno starohrvatsko graditeljstvo crkvica slobodnih oblika.«

Otkopalo se je u »Šupljoj crkvi« i dosta ulomaka crkvenog namještaja. Između ostalih ističe se trokutni zabat crkvene pregrade sa dva lijepa pauna sa strane Križa sa još sačuvanim tragovima negdašnje boje i već spomenutim natpisom Sv. Petra.[15] Crkva je bila trobrodna i velika 26.30×13.60 m.

Natpisi u crkvi Sv. Mojsija

Natpis, koji spominje Sv. Mojsija *(S. Moise)*, stajao je na zabatu u desnom brodu, dakle pred desnim oltarom. Natpis pak Sv. Petra tekao je po kamenoj gredi pred glavnim, velikim, oltarom u srednjem brodu, dakle na najčasnijem mjestu. Još se vide rupe, gdje su bili pričvršćeni u pločniku stupovi, koji su podržavali nebo (ciborium) glavnog oltara.

Svetački lik Mojsijev tako je izradbom sličan liku na splitskoj krstionici Sv. Ivana, te je Dyggve bio mišljenja, da i ploča na krstionici potječe iz crkve Sv. Mojsija.

Natpis posvećen Sv. Petru otvara nam nov niz pitanja. Ja sam bio uvjeren, da je crkva sv. Mojsija ujedno i crkva Sv. Petra i da je baš u toj crkvi krunjen Zvonimir.

Don Frane Bulić ostao je čvrsto pri svojem mišljenju, a i Karamanu je bilo teško napustiti svoju prvašnju tezu o Gradini radi osebujnih oblika crkvice u njoj. On očekuje nove dokaze.[16]

Crkva Sv. Mojsija jest i crkva Sv. Petra

Da je crkva Sv. Mojsija bila posvećena i Sv. Petru i da je to ona *basilica salonitana, u kojoj se je krunio Zvonimir*, iznijet ću ovdje dokaze.

Bulić navodi za svoju tvrdnju tri dokaza: 1) per exclusionem, 2) blizinu Gradine i mlina Sv. Stjepana, 3) osebujni oblik crkve u Gradini.

1. Prvi je dokaz otpao, čim se je otkrila crkva s imenom Sv. Petra.Naveli smo, kako je Bulić umovao, da utvrdi mjesto, gdje se nalazila bazilika Sv. Petra, u kojoj se je krunio Zvonimir, i da dokaže, da ova u Gradini ima biti ta crkva.

No posvetni natpis u čast Sv. Petra u »Šupljoj crkvi« dokazuje, da se je na tome mjestu uz Sv. Mojsija štovao i Sv. Petar. Štoviše, natpis je bio na najodličnijem mjestu povrh ulaza ka glavnom oltaru. Crkva je dakle posvećena dvojici svetaca: Sv. Mojsiju i Sv. Petru, a to nije ništa neobično u srednjem vijeku. Da spomenem samo jedan primjer! Povrh »Porta Aurea« u Splitu u 9. stoljeću preudešen je hodnik u zidinama Dioklecijanove palače za malu

crkvu, koja je bila posvećena trima svecima: Sv. Martinu, Sv. Grguru Papi i Bl. Djevici Mariji.

Crkva Sv. Petra spominje se prvi put god. 1069. u darovnici Petra Krešimira, a oblik crkve i kiparski radovi u njoj potvrđuju, da je mogla biti građena u drugoj polovici 11. stoljeća. Ja bih ustvrdio, da ju je dao graditi sam Petar Krešimir. Reformni pokret kršćanskoga života u Hrvatskoj za ovoga vladara odjek je nastojanja rimskih papâ u 11. stoljeću i osobito Lateranskog sabora 1059. godine za pape Nikole II. Petar Krešimir svojski podupire ovaj pokret i za preporod kršćanskog života gradi zadužbine i crkve: Sv. Ivana Evanđeliste u Biogradu na moru, a dariva samostane Sv. Krševana i Sv. Marije u Zadru. Za njegova vladanja ustanovljeni su samostani Sv. Benedikta u Splitu i Sv. Dujma u Trogiru. Lijepa crkvica u Priku kod Omiša, posvećena Sv. Petru, također je iz 11. stoljeća, pa valjda je i ona nastala u doba Petra Krešimira. Kralj Slavac već sudi u njoj. I samostan Sv. Bartula kod Knina spominje se prvi put 1067. god.[17]

Kralj Petar Krešimir poveo je ogorčenu borbu s protureformnom strankom (Vulfus) i držala su se tri sabora, da se obuzda taj pokret, koji se izrodio u očit raskol.

Petar Krešimir oslonio se je na Rim i nastojao učvrstiti odanost naroda rimskoj crkvi. Stoga je posve razumljivo, a i vjerojatno, da će podići crkvu u čast prvaku apostola Sv. Petru, kojega je ime i on sam nosio.

2. Drugi Bulićev dokaz o blizini Gradine i mlina Sv. Stjepana može se vrlo lako okrenuti u korist moje teze. Crkva Sv. Mojsija i Sv. Petra bliža je mlinu nego ona u Gradini, prema tome je to crkva Sv. Petra, koju spominje Petar Krešimir u darovnici, a ne crkva u Gradini.

Kralj je god. 1069. darovao Gizilbertu, opatu Sv. Stjepana de Pinis, mjesto zgodno za mlin »u blizini crkve Sv. Petra na solinskom zemljištu« (vicino nimirum ecclesiae sancti Petri in territorio Salonae).[18]

Bulić je s pravom držao, da je mlin Sv. Stjepana stajao ondje, gdje su danas Gašpićeve mlinice, no za to nije naveo dokaza. U mojoj radnji »Ubikacija crkava Sv. Stjepana i Sv. Mojsija« dokazao sam po reeambulaciji iz god. 1397., da je mlin zaista tu bio. Gradina je udaljena 300 m od toga mjesta, a crkva Sv. Mojsija samih 60 m. Prema tome prije se može reći, da je kralj mislio na ovu crkvu nego na onu u Gradini.

Možda bi tko mogao prigovoriti, da god. 1069. nije još postojala bazilika u »Šupljoj crkvi«. To bi značilo, da je crkva Sv.

Mojsija (»Šuplja crkva«) sagrađena poslije 1069. a prije 1078., kad nalazimo njezina opata Ursa u pratnji Zvonimirovoj. Prekratko je vrijeme od 9 godina, da se sagradi onako velika crkva, sazida samostan i njegov opat dođe do velikog ugleda. I Karaman priznaje, da je već 1076. god. postojala crkva Sv. Mojsija.[19]

3. Treći dokaz Bulić nalazi u osebujnosti oblika crkve u Gradini. »Centralnog je tipa, osnova joj je malena četvorina, a stupovi u njoj jamačno su po svome rasporedu podržavali kupolu i svodove. Izdubci u zidu kao da su služili za sjedala odličnicima, koji su u toj crkvi prisustvovali obredu«.[20] I Karamanu je oblik crkvice u Gradini povodom, da je smatra određenom za svečane obrede. za krunidbu. Ipak je smetalo i Buliću i Karamanu, što se izričito kaže, da je Zvonimir krunjen u *bazilici* Sv. Petra, a za centralnu i malu građevinu ne može se reći, da je bazilika. Kasnije su prebrdili i tu poteškoću, jer da u srednjem vijeku ne razlikuju oštro termine za baziliku.[21] Ipak tko vidi ove dvije crkve, bez sumnje će odmah reći, da je velika trobrodna crkva Sv. Mojsija zaista bazilika, dok bi se teško odlučio, da tako nazove malu, sitnih dimenzija, centralnu crkvu u Gradini.

Napokon za svečani obred krunjenja prikladnija je bila ovako velika crkva, u kojoj se je mogao obred slobodno i lijepo razviti, jer je crkva mogla primiti velik broj dostojanstvenika crkvenih i svjetovnih, kojih je bez sumnje mnogo dohrlilo, kad su Zvonimira krunila dva poslanika rimskog pape. Mogla je uz to primiti i dosta svećenstva i naroda, a da ne spominjem prostrane livade oko crkve, na kojima je mogao posjedati mnogobrojni narod.

Drukčije je to u maloj crkvi u Gradini. U nju bi jedva stalo šezdeset ljudi, pa da bude dupkom puna, i obred bi bio nemoguć. Oko crkve su morale biti same ruševine, jer se ona nalazi uz same stare gradske zidine u unutrašnjosti grada.

Novi dokazi

Opovrgnuvši dokaze, koji vojuju za Gradinu, prelazim na nove još tvrđe dokaze, koji pokazuju, da je crkva Sv. Mojsija ujedno i crkva Sv. Petra.

1. Ta zajednica je posve u skladu s tradicijom, koja već u umjetnosti ranog srednjeg vijeka prikazuje ova dva sveca izmjenično sad Sv. Mojsija kao Sv. Petra, a sad opet ovoga kao Sv. Mojsija. Oba sveca imaju iste ikonografske poteze. Na sarkofazima 4. i 5. stoljeća prikazan je Sv. Petar, kako udara šibom po litici i krštenici piju vodu života (u Giardino Colonna u Rimu). S druge strane pak Mojsije se prikazuje u odjeći Petrovoj (tu-

nika i palij), kako izvodi vodu iz litice, što simbolizira krštenje. Ovaj dakle simbol krštenja i Mojsijeva čuda veže oba sveca, jer je Petar prvi djelitelj krštenja u Crkvi, a vodu čudom daje Mojsije.[22]

2. Drugi dokaz daju nam sami dokumenti — opisi dobara splitske nadbiskupije iz 14. stoljeća. Nadbiskup Dominik Luccari dao je prepisati popise nadbiskupskih dobara iz starih trošnih montaneja god. 1338. Jedan montaneum sadržavao je i zemlje Sv. Marije od Otoka u Solinu »De terris Stae Marie de Sa« = de Salona.[23] U tome montaneju nabrajaju se zemlje ovim redom: najprije s *lijeve* strane solinske rijeke pa do Hlma — danas humak Sv. Tekle (Sutikva);[24] i dalje do solana (kod crkvice Sv. Dujma na putu u Split); zatim prelazi na *desnu* stranu rijeke od stijene u moru (Podmoršćica zvane), i to na istočnoj strani mora, dakle prema ušću rijeke, dok su sa zapadne strane mora zabilježene neke zemlje od amfiteatra pa prema crkvi Sv. Mihovila (danas na zapad od amfiteatra položaj još i sada zvan »Na sve Mijo«)[25] i dalje prema zapadu do Slanoga (Slanemo — danas tvornica Sv. Kaj). Promotrimo li ovaj opis, opazit ćemo, da nisu spomenute zemlje s *desne* strane rijeke, bliže njezinu izvoru, dakle baš one, gdje je »Šuplja crkva«. A ipak je i te zemlje splitska nadbiskupija posjedovala, kako se razabire iz reambulacije 1397. godine. (Farlati III, 341.) Dapače reambulacija iz god. 1397. bilježi početak posjeda nadbiskupskih od crkve Sv. Mojsija, a drugi put od mlina Sv. Stjepana. I reambulacija 1397. vodi granice posjeda sve do amfiteatra: »*sicut fluvius currit a supradicta ecclesia s. Moysis usque ad pontem et usque ad arenam*«.[26]

No ni montanej iz god. 1338. nije zapravo izostavio ove zemlje kod Sv. Mojsija, već poteže jednake granice i od iste točke, *samo tu točku ne zove Sv. Mojsije, već Sv. Petar,* i što reambulacija uzimlje za početnu točku Sv. Mojsija, to montanej počinje crkvom Sv. Petra.

Evo opisa montaneja: »Est vero terra in *Doranua incipente ab ecc(lesia) S(anc)ti Petri* usque ad mare ex latere Salone una cum terris grippis totis insimul cum Valle«. Vallis (dolina), jesu solinske livade, koje se prostiru sve do mora. »Ex latere Salone« znači s *desne* strane rijeke, jer grad leži s te strane. Time napunja, što je prije izostavio kod opisa dobara s desne strane rijeke. Važno je, što i montanej i reambulacija opisuju zemlje od jedne crkve pa sve do mora: montanej od crkve Sv. Petra do mora, a reambulacija od crkve Sv. Mojsija do mosta i do amfiteatra (ad arenam), koji je blizu mora. Jasno je, da se radi o istom posjedu i da nisu dvije

crkve, jedna Sv. Mojsija, a druga Sv. Petra, već je to jedna te ista crkva, i ta se je još u 14. vijeku izmjenično zvala sad Sveti Mojsije, a sad Sveti Petar.

Da stvar bude jasnija, treba istražiti, koji je to kraj u Solinu, što ga montanej iz god. 1338. nazivlje *Doranua.* Treba pri tome imati na umu, da su imena u sredovječnim ispravama često iskrivljena, a pogotovo, ako su isprave doprle do nas u prijepisu, kao što je dopro i montanej iz god. 1338. On je prijepis starijega predloška ,a i ovaj prijepis dopro je do nas u novoj transkripciji Sforze Ponzoni-a iz god. 1620.—1622. Jedna je pogrješka u tome prijepisu očita. On nazivlje današnju Sutikvu (Sv. Tekla) Chien, što pokazuje krivo čitanje imena Chlm — Hlm — Hum, kako se u starijim ispravama i piše. Držim, da *Doranua* nije ništa drugo nego današnje Dvorine, lokalitet, koji se prostire od Gašpinih mlinica pa preko rijeke do blizu Gospe od Otoka. Možda su i Dvorine dobile ime po kraljevskim dvorima, koji su u 14. stoljeću već bili zapušteni (grad — gradine, dvor — dvorine).

I naziv »Šuplja crkva« odaje neprekinutu tradiciju i uspomenu na negdašnju krunidbenu baziliku. U Solinu postoji još jedna Šuplja crkva, daleko od rijeke u samome gradu Saloni, a to je negdašnja krstionica kod gradskih bazilika. Ova naša, krunidbena bazilika, postojala je još god. 1571., kad je bilježi Camucci na karti splitske okolice. Crkva je zabilježena na današnjem položaju »Šuplje crkve«. Ima zvonik, velika je, ali bez krova, odakle joj i potječe ime u narodu »Šuplja crkva«.

Tu se dakle u predjelu Dvorina, gdje je danas Šuplja crkva, jednom dizala crkva Sv. Mojsija i Sv. Petra, i u njoj se je obavila krunidba hrvatskog narodnog vladara Zvonimira. Toliko je bio važan taj čin, da se je uspomena na nj ovjekovječila još u 17. stoljeću u papinskim arhivima, a fresco slikom nepoznata slikara.

Pred sjajem ove krunidbe kao da su izblijedile sve prvašnje, a valjda je od toga doba baš ova crkva Sv. Petra po zamisli Zvonimirovoj imala biti krunidbena bazilika i za njegove nasljednike. Prema tome bi se i kraljevski znakovi u njoj čuvali. Nije li tu ključ za pitanje, zašto Zvonimir predaje na saboru u Ninu splitskom nadbiskupu crkve Sv. Marije od Otoka i Sv. Stjepana? Ne mislim, da je tome bio razlog, što tobože Zvonimir nije imao ljubavi prema grobovima Trpimirovića, kako to Šišić tvrdi,[27] jer nije bio od njihove loze, već držim, *da je crkva Sv. Petra imala preuzeti službu, koju je dotada imala crkva Sv. Marije od Otoka: da čuva insignia — znakove kraljevske časti hrvatskih vladara.*

NAPOMENE

[1] Rački: Documenta br. 87, str. 103.
[2] Don Frano Bulić—Lovre Katić: Stopama hrvatskih narodnih vladara str. 65.
[3] t. j. upravitelji provincije. V. Šišić: Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara str. 469.
[4] Toma Arciđakon: Hist. Salon., str. 38.
[5] Šišić o. c. str. 469.
[6] Šišić o. c. str. 559, bilj. 7.
[7] Rački: Documenta str. 78, br. 58. Godine 1069. Petar Krešimir dariva Gizilbertu, opatu samostana Sv. Stjepana »pod borovima« (de pinis —Sustjepansko grobište u Splitu) mjesto za mlin pokraj crkve Sv. Petra »vicino nimirum ecclesiae sancti Petri in territorio Salonae«. Po ovome je dakle već 1069. opstojala crkva Sv. Petra u Solinu. (Vidi Bulić—Katić: Stopama hrvatskih narodnih vladara, str. 64.)
[8] Karaman: Iz kolijevke hrvatske prošlosti, str. 188—197.
[9] Katić: Ubikacija crkava Sv. Mojsija i Sv. Stjepana u Solinu (Šišićev Zbornik 1929.).
[10] Karaman: Iz kolijevke — st. 219.—220.
[11] Karaman: Iz kolijevke — str. 225.—226.
[12] Karaman: Otkriće kraljevskog samostana XI. v., str. 12.
[13] Šišić: Povijest Hrvata, str. 572. — Rački Doc., str. 119—120.
[14] Karaman: Iz kolijevke — str. 223.—224.
[15] Karaman: Otkriće — str. 16.—17.
[16] Karaman: Otkriće — str. 21.
[17] Šišić: Povijest Hrvata — str. 690.
[18] Rački: Doc. br. 58 p. 79: et invento loco uti nos videre fecerunt, vicino nimirum ecclesie Sancti Petri.
[19] Karaman: Otkriće — str. 21.
[20] Stopama — str. 64.
[21] Karaman: Iz kolijevke — str. 192.—193.
[22] Kardinal A. I. Schuster: Liber sacramentorum vol. III., str. 111. — Milano 1933. — Lexikon für Theologie und Kirche pod riječju Moses sv. VIII. str. 142. članak J. Sauer-a i pod riječju Petrus sv. IX. str. 344, članak Konrada Hofmanna. Vidi i tablu sv. VIII. str. 139.—140.
[23] Smičiklas (Cod. dipl. X., 395—396.) krivo čita »de Spalato«. »Descrizione dela mensa«, str. 36. u splitskoj biskup. kuriji ima »de Salona«.
[24] Vidi moj članak »Prigodom novoga otkrića starohrvatskih grobova na Glavičinama«. — Obzor god. LXXVII. (1937.) br. 267. od 21. XI. 1937.
[25] a theatrum (!) Salone civitatis.
[26] Katić: Ubikacija —
[27] Šišić: Povijest Hrvata — str. 578.

Prilozi: Slike crkve u Gradini i Sv. Mojsija.

VLADISLAV KUŠAN, ZAGREB

JOZA KLJAKOVIĆ

I

Unutrašnji, skriveni pokretači razvoja i formalne preobrazbe slikarske umjetnosti Europe zadnjih stotinu godina nose bitne oznake modernog duha, koji traži nove formule za novo osjećanje, svijesno razara, da bi mogao ponovno stvarati, ili upornim i dosljednim nijekanjem postojećeg i gotovog ukazuje na druge mogućnosti izražavanja i oblikovanja.

Cijela ta stoljetna evolucija izvedena je iz neprekidnog suprotstavljanja jednog novog aspekta ustaljenim obrascima likovnog govora. Otkrivanjem reda i ravnoteže izvan uobičajenog došlo se do nepoznate zakonitosti u odnosima vrednota, javila se nova misao vodilja i dan je svakom rušenju smisao obnavljanja.

Delacroix je nijekao nepovredivost klasicističke linije Davida i Ingresa u korist magije boja, krvi pravog slikara. Plamene fantasmagorije tog »čudesnog soka« iz vena najpunokrvnijeg sina romantike ugasio je Millet. Poslije danteovskih viđenja i patetičnog vatrometa colara — pitoma seljačka idila i smireni sumor večernjih angelusa.

Potpunu pobjedu realizma donosi Courbetova spoznaja, da izvor slikarskog nadahnuća nije u maštovitim egzaltacijama, literaturi i atmosferi ateliera, već na zdravom vjetru livada, pred vječnom prirodom i u neposrednoj vezi s njenim pojavama.

I Manet, slikar bez mašte, došao je na taj nepresušivi kladenac inspiracije, ali otklanja Courbetov način vjernog oponašanja zbiljskog svijeta i otkriva novi postupak. Ne slika ono što zna, već ono što vidi, pa dvodimenzionalnom iluzijom na platnu, skladom boja, daje trenutačni dojam jednog isječka prirode.

Moneta ne zadovoljava više bilježenje optičkih senzacija i redukcija jedne dimenzije, on pretpostavlja objektima i krajini tekući medij svijetla, koji obavija prirodu. Njegov je sujet obojeni zrak u raznim atmosferskim uvjetima. Igra maglice ili sjaj sunčeve taline, krikovi, himne, bakanali svijetla.

Poentilisti polaze dalje, rastavljaju Monetovu svjetlosnu atmosferu u njene sastavne dijelove, i mrljama čiste boje dočaravaju treptavost slojeva zraka.

Zatim su monističko osjećanje svijeta impresionista oborili zastupnici dualističkog naziranja — ekspresionisti, koji ne će pa-

sivno oponašanje vanjskog, vidljivog, već stvaralačku projekciju iznutra.

Na razmeđu tih svjetova stajao je Cézanne, kao konac jednog i početak drugog. Konstruktor, sintetičar, tvorac lozinke, u kojoj se može naći podudarnost s nastojanjem protuslovnih i nepomirljivih smjerova dalje evolucije i revolucije slikarstva.

Neprekidne borbe za nova naziranja, nova izražajna sredstva, nove koncepcije i oblike, dovele su postupno do redukcije elemenata, koji su, stoljećima njegovani i usavršavani, postali posvećeni i nepovredivi temelji izgradnje slike. Nakon njihova ukidanja, kompozicija se uistinu pojednostavila, ali je najvećem dijelu općinstva postala zagonetna, nepristupačna i neshvatljiva.

Taj paradoks, dakako, ne dokazuje ništa. Ni mudrost općinstva ni zabludu tvorca. Činjenice otkrivaju stanje stvari.

U slikarstvu našeg vremena teži se za jednostranošću. Eliminira se što je nepotrebno, često i sve što sjeća na slikarstvo, pa ostaje usplahireni koloplet nepovezanosti mrlja boje, sujet bez sujeta, ploha s mnogo upitnika bez odgovora (Kandinsky, Papazov, Picasso i t. d.). Rebus je danas omiljela zabava, čak i kad je nerješiv.

No uprošćavanje do zamršenosti nije izuzetna sudbina likovnog stvaranja. Sve umjetnosti dvadesetog vijeka, vođene uzbunama i zbunjenošću čovjeka, upravljane su manijom autarkije i apsolutizmom. Osim toga, mi živimo u doba razbijanja atoma, i ne samo atoma, a naginjemo krajnostima.

Glazba devetnaestoga stoljeća izražavala je dušu, a u jučerašnjim panikama novih apostola morala je izraziti samu sebe. Ali pokazalo se, da je od prve kakofonije do atonalnosti bilo mnogo humbuga. Nema apsolutne (bez kompleksa osjećajnosti i ekspresije) »čiste muzike«, kao što u tom smislu nema ni »čiste poezije« ni »čistog slikarstva«. Tendencija, da neka stanica organizma postane sama sebi svrhom, ne može biti pozitivna za organizam.

Sva ta propinjanja i previranja nisu bila bez koristi za bistrenje pojmova, iako je traženje »apsolutnog« prouzrokovalo više zabluda nego plodova.

Sekcija sama po sebi nije stvaralački čin. Zadnjom razudbom slike ustanovila se točno njena struktura, a redukcijom sporednog došlo se do bitnog. Osim spoznaje i konstatacije nije ništa postignuto. Purizam je ograničio kretanje. Redukcije su ukinule sve suvišnosti. Slikar ne će da bude integralan čovjek, već samo slikar. Može li se tako doći do kreativnog zahvata?

Uzmimo kojigod oblik ograničenja. Derivat fauvističke doktrine, kolorizam Matisseova smjera u interpretaciji nekog vrlo »naprednog« slikara. U čemu je njegov zadatak?

Ako na kakvom god sujetu, koji je samo pretekst za igru, poveže i uskladi tri boje, uvjeren je, da je otkrio i osvojio neko neistraženo likovno područje. Ne treba sumnjati, takav trozvuk boja može biti odlično složen, sugestivan i lijep. Ali što je u njemu novo?

Na platnima Veronesea, gdje je sujet također često pretekst za kompoziciju, a kompozicija izlika za vatromete boja, može se u kojem nevažnom dijelu slike naći mrtva priroda s daleko bogatijim akordom boje uz obilje drugih kvaliteta, koje slikar dvadesetog vijeka prezire ili ne posjeduje. On više govori o umjetnosti nego što stvara i ponire u tajne geneze, kao da mu je važnija spretna dialektička obrana zastupanog smjera od temeljitog svladavanja tehničke vještine, distinkcija vrednota od stvaranja. Sve to neminovno vodi u verbalističku dosjetljivost, megalomaniju, nemoć i ništavilo.

Pokušajte kojemu god od mlađih suvremenih slikara predložiti, da na platnu od četiri četvorna metra sklada prizor s nekoliko likova, on će se grohotom nasmijati i reći, da ste natražnjak, da takva rabota nema danas smisla, da je zahtjev promašen i apsurdan. Uz to će s ponosom spomenuti dva tri razvikana predstavnika ultra-modernističkog naziranja, načinit će rukom kretnju, koja naliči na kabalistički znak, i završit će razgovor kakvom banalnom uzrječicom u dubokom uvjerenju, da je formulirao nepobitne i dubokoumne mudrolije.

No ako je malo razuman i malo razborit, priznat će, makar potiho i makar sam sebi, kako se njegov slikarski svemir sastoji od stolnjaka, tanjura, lonca i jedne jabuke i kako sva njegova izražajna sredstva i sva meštrija ne dostaju za rješavanje složenih problema, koje uključuje figuralna kompozicija.

Modernista Lhote, na kojeg mnogi prisižu ili su prisizali, pokazao je metodom i djelom, da takva kompozicija može biti vrlo suvremena i slikarski rješavana, da se iskustva evolucije dadu na nju konstruktivno primijeniti. Taj slikar polazeći od kubizma tvrdi, da figuralna kompozicija nije prestala i da ne će prestati postojati.

U doba, kad se toliko pretresa problem masa i kad bi se posredovanjem svih umjetnosti, pa i slikarstva, htjelo i trebalo govoriti širokim slojevima — a to se najdjelotvornije može monumentalnom figuralnom kompozicijom — stvara se skoro samo

kabinetska umjetnost isključivo subjektivnog značaja. Sve ovo ne će da bude ni podcjenjivanje ni precjenjivanje. Ako ponekad izgleda kao parabola, to je zato, što su zbog jasnoće određivanja odnosa suočeni ekstremi. Ja, koji beskrajno volim pravu umjetnost u svim njenim manifestacijama, daleko sam od zablude, da jednu vrstu obaram drugom.

Uostalom, to je izlišno i u stvari nemoguće. Postojanje Picassa ne dokazuje se nijekanjem Desvallièresa i vice versa. Ali ima metoda vrednovanja vrednota. Mogu se ustanoviti rezultati, njihovo trajanje i djelovanje u kretanju i zbivanju epohe.

Danas je pluralizam i suviše očit u umjetnosti, jer naše je vrijeme iznimno, bez jedinstvenog osjećanja života i nazora na svijet i zato bez jedinstvenog stila.

II

Bez ovih razmatranja ne bi se skoro moglo pristupiti djelu Joze Kljakovića. Iznimke iziskuju iznimna obrazloženja. Tumačenjem današnjeg neobičnog stanja oko umjetnosti, osvjetljavanjem prilika, pojava i pojmova, s više strana, ukazuje se njegov lik jasnije u nemiru vremena.

Joza Kljaković zastupa jedini u Hrvatskoj zidno slikarstvo velikih razmjera, a na svojim platnima kultivira posebno shvaćenu figuralnu kompoziciju.

Dovoljno je kazati: težnja za monumentalnošću, al fresco i dekorativnost, — i već je uglavnom izražen Kljakovićev odnos prema krajnjem modernizmu i fragmentarističkom slikarstvu, ali time još nije dana nikakva ocjena stvaranja ni razvrstavanje vrijednosti.

*

Slikar Joza Kljaković potječe iz Solina kraj Splita. Svijetlo svijeta ugledao je god. 1889. u patriarhalnoj roditeljskoj kući usred toplog sunčanog kraja uz modre vode Jadrana. Na klasičnom tlu Salone, u pejsažima, gdje pod poplavom svijetla i plimom vedrine zore vinogradi, proveo je svoje djetinjstvo.

Nakon svršene srednje škole uči filozofiju, jer mu otac ne dopušta, da se posveti slikarstvu. No predavanja iz područja estetike i povijesti umjetnosti, koja Kljaković sluša na raznim sveučilištima, samo su izlika, da može otići u svijet i posvetiti se umjetnosti.

Slikarstvo je započeo učiti god. 1907. kod Vlaha Bukovca (1855.—1922.), koji je u to vrijeme profesor praške slikarske akademije. Nakon kratkog boravka kod nekadašnjeg prvaka »zagrebačke šarene škole«, Kljaković nastavlja studij u rimskom Istituto delle Belle Arti i već god. 1910. postaje član grupe hrvatskih likovnih umjetnika »Medulić«. Iste godine sudjeluje na kolektivnom nastupu tog društva u Zagrebu, izlaže jednu studiju i ulje »Eva«, a god. 1911. sudjeluje s medulićevcima na međunarodnoj izložbi u Rimu.

Do god. 1916. radi samostalno, tražeći mučno svoj put. God. 1917. nalazi se u Genèvi i uči kod Ferdinanda Hodlera, majstora monumentalnih koncepcija i dekorativne kompozicije simbola i euritmije.

Nakon svoje samostalne izložbe u Zagrebu god. 1919., na kojoj se mogao zamijetiti znatan utjecaj švicarskog slikara, Kljaković odlazi u Pariz.

Možda je više nego ikada, baš u poratnoj atmosferi nemira i grozničave razmahanosti duhova, francuska metropola bila poprište žestokih umjetničkih polemika, borbe za izraz — laboratorij najsmionijih slikarskih eksperimenata. Povorke boema, zanesenjaka i fantasta iz svih krajeva svijeta prolazile su kao usplahireni hodočasnici Montmartreom i Montparnassom.

Negdje u tim razmahanim i bučnim skupinama nalazio se i Joza Kljaković.

Zbunjen prevratničkim i rušilačkim težnjama avantgarde na početku treće dekade, a nezadovoljen stereotipnim formulama oficielnog akademizma i prazninom realističkog shvaćanja, traži oslon svom naziranju i osjećanju. Kako mu se za ostvarenje snova i ciljeva program »neotradicionista« činio najbliži i najprikladniji, postaje učenik Académie Ranson. Utemeljena god. 1908. u času punog procvata pokreta po slikaru Paul Ransonu, ova je škola odigrala značajnu ulogu u ideološkoj izgradnji i tehničkoj naobrazbi jednog dijela tadašnjih mlađih generacija, koje su u stvaranju tražile sintezu prošlosti i suvremenog duha. Prema prvoj definiciji Maurice Denisa neotradicionizam mora biti »univerzalni triumf mašte esteta nad glupim nastojanjem oponašanja«.

Glavne ličnosti pokretača i pripadnika ovog smjera, koji je nastao koncem prošlog stoljeća, dobile su svoje mjesto u povijesti francuskog slikarstva. Već je prilično objektivno, iako još nedovoljno i nedefinitivno, ocijenjeno djelo i djelovanje Paul Sérusiera (1864.—1927.) i glavnog teoretičara i predvodnika Maurice Denisa (* 1877.), kao i drugih boraca i suboraca: K. X. Roussela, Felix Vallotona, Pierre Bonnarda.

Slike spomenutih, veoma različite po fakturi, izrazu cjeline i boji, imaju u temeljnom shvaćanju koncepcije uvijek neke podu-

darnosti. Polazna točka bila je ista. Nastoje, uglavnom, koristiti se slikarsko-tehničkim otkrićima Cézannea, Van Gogha i Gaugina i uspostaviti neki slikarski »novi red«. Svaki ga uspostavlja na poseban, vlastiti način, prema svojim intimnim nagnućima. Okvir programa nije uzan, ima mnogo mogućnosti kretanja, a najjasnije se naziru romantične i klasicističke tendencije.

Treba istaknuti još jednu karakteristiku: težnju za dekorativnošću, koja je čas više, čas manje uočljiva kod svih neotradicionista, a naročito jasno izražena u zidnom slikarstvu Maurice Denisa.

Taj herold i gorljivi branitelj pokreta, autor teoretskih spisa — zbog kojih ga neki više cijene kao erudita, pronicavog i duhovitog pisca rasprava o likovnim problemima, nego kao slikara — bio je i glavni animator novog dekorativnog zidnog slikarstva. Njegova je deviza jednostavna: ne oponašati realnost, već je dati preobraženu, idealnu, idealiziranu, viđenu okom duše.

Čini se, da je ovaj postulat najviše privlačio Jozu Kljakovića u krug neotradicionista, a naročito k učitelju Denisu.

Preostaje još samo jedna ličnost, koju treba spomenuti u vezi s Kljakovićevim studijem u Francuskoj: Marcel-Lenoir (1870.—1932.). Sasvim neobičan samotnik i fanatik. Majstor monumentalnog freskalnog stila, religioznih slika skoro geometrijske konstrukcije i staklene tvrdoće, tvorac dekorativnih kompozicija profanog sadržaja s naglašenom gracijom i lepršavošću duha i pedantni portretist klasicističko-realističkog smjera. Tri genrea, tri stava, tri metode. Malo zbunjuje, ali ne mora obarati stvaranje Marcel-Lenoira. Djelo ove osebujne pojave, koja je bila izvan svih pokreta, nije po formalnim oznakama izjednačeno, a ni po umjetničkoj vrijednosti jednako. Marcel-Lenoir najjači je kao crkveni slikar i freskist. Dobrom kompozicijom s majstorski postavljenim skupovima, trpkim, skoro uglatim oblicima i dosljedno provedenom stilizacijom postizava snažnu dekorativnu cjelinu, koja je prožeta istinskim vjerskim čuvstvom i zanosom. U nekim djelima ima u oblikovanju izrazite sličnosti sa stilom Maurice Denisa. Kod ovog čudaka s glavom ojađenog Krista s Maslinske gore, virtuoza freskalne tehnike, koji obožava tvoračku prasnagu Rodina i naivnost carinika Rousseaua, naučio je naš slikar temelje zanata, baratanje bojama na vlažnoj žbuki i svladavanje velikih ploha.

III

Još prije pariskih studija postigao je Joza Kljaković svojim izložbama u inozemsfvu i domovini neke uspjehe, ali pravi razvoj

njegove ličnosti započeo je relativno kasno, kad se god. 1923., oplođen novim iskustvom i obogaćen novim znanjem, postavši profesor zagrebačke Umjetničke Akademije, potpuno predao stvaranju.

Od toga datuma pa do postanka slike »Bičevanje«, koja je izložena god. 1942. na XXIII. Biennalu u Veneciji, njegove su se sposobnosti za figuralnu kompoziciju neprestano usavršavale, tako da ovih dvadeset godina rada znače uistinu dvadeset godina uspona.

Pored brojnih atelierskih slika, koje su nastale u zadnja dva decenija, izradio je nekoliko velikih zidnih dekoracija i znatan broj kompozicija u al frescu. Potonja vrsta slikarstva predstavlja najvažnije i najznačajnije područje njegova rada, najbolje ga reprezentira i jasno pokazuje sve etape tehničkog i stilskog razvoja.

Osim dekorativnih kompozicija u nekim javnim zgradama i crkvi Sv. Eustahija u Dobroti kraj Kotora, izradio je freske u Zvonimirovoj spomen-crkvi u Biskupiji, u crkvi Sv. Martina u Vranjici i niz monumentalno koncipiranih slika u zagrebačkoj crkvi Sv. Marka.

To drevno svetište Gornjega grada, jedan od najstarijih graditeljskih spomenika naše metropole, utemeljeno je sredinom trinaestoga vijeka od venecijanskih majstora-graditelja, po uzoru romanskih bazilika. U četrnaestom vijeku crkva je gotizirana i proširena. Tokom vremena pregrađivana i popravljana mijenjala je svoj izgled. U drugoj polovici prošlog stoljeća provedena je loša i neumjetnička restauracija u pseudogotskom stilu, koja je sakrila pravi karakter arhitektonskih oblika i oduzela cjelini i pojedinostima arhajsku ljepotu.

Kad je na poticaj dr. Svetozara Rittiga zamišljena potpuna obnova ponutrice u cilju da se provede jedinstvenost, sklad temeljnih oblika arhitekture s novim ukrasima, povjereni su skulpturski radovi Ivanu Meštroviću, a slikarski Jozi Kljakoviću, koji je od god. 1923. do 1940., s nekim prekidima i dužim stankama, izradio četrnaest velikih freska. Deset po biblijskim motivima u samoj crkvi, a četiri u kapelici uz sakristiju, gdje tri slike prikazuju prizore iz povijesti hrvatskog naroda, a jedna, nad oltarom, skupinu svetaca i martira, zaštitnika grada Zagreba oko raspeća. Dvije zidne plohe, još zasad prazne, određene su za prikaz povijesnih događaja.

Da se bolje shvati umjetnička vrijednost poznih djela i uzmogne ocijeniti i sadašnji osobni stil ovog slikara, potrebno je osvrnuti se na njegove rane stvari i približno odrediti njihovu kakvoću i formalne oznake.

Već dva do tri platna, nastala prije god. 1920., mogu otkriti bit mladenačkih težnja i ukazati na vrstu tematike i način obradbe. Njegovo prvo izloženo ulje »Eva« nosi biljeg secesionističkog duha. Ta glava senzualne žene s preoštrim akcentom žudnje za užitkom djeluje traženo i krnje kao nedovoljni fragment. »Satir i nimfa« (iz god. 1916.) predstavljaju običan panneau décoratif; stilizacija je provedena djelomično i nedosljedno, crtež nimfe nesiguran, a modelacija tvrda. Ni pojedinosti ni cjelina ne daju naslutiti budućeg tvorca likova iz Svetog Pisma. Druga varijanta ovog tipičnog motiva za krug sljedbenika bečke Secesije shvaćena je nešto više realistički, kompozicija je čvršća i zatvorenija, arabeska linije uvjerljivija, no erotičke note nema u tom zagrljaju. Usprkos golotinji i činu, prizor nije uronjen u omarnu atmosferu raspojasanog života mitskih bića, već je naprotiv prožet mraznim dahom.

»Pod raspećem« (iz god. 1917.) navješćuje budućeg slikara religioznih motiva. Osjećaj bola nije konkretiziran likovima, tek je zabilježena patetika geste. Jedna od žena ima u crtama lica izvjesnu analogiju s Meštrovićevim stilizacijama, koje će se u jednom dijelu Kljakovićeva slikarstva tijekom daljeg razvoja još izrazitije javljati.

Usporede li se ove radnje s »Besjedom na gori«, slikom, kojom je započet niz freskalnih djela u Sv. Marku, ukazuju se zapanjujuće razlike u stilu, stvaralačkom zamahu i umjetničkoj snazi.

Ostaje izvan prijepora: najbolje uljene slike ne mogu imati osobitosti freske, i obrnuto. Jer to nisu samo dvije tehnike, već dva likovna svijeta. No postoji drugi razlog za ovu poredbu: svaka slika, stvorena bilo kojim sredstvom, može u potpunosti prikazati unutrašnju fizionomiju slikara, umjetnički njegov potencijal, razinu i zrelost shvaćanja.

Mnogo je značajnije, što se Kljaković poslije god. 1923. javlja kao gotov majstor u smislu ličnosti, a ne samo kao vještak dorastao svim poteškoćama jedne specijalne tehnike. Naći samoga sebe nadilazi tehničku spretnost, iako se zna, da bez zanata nema umjetnosti.

Kad je sjedinio znanje s duhom, javio se u njemu slikar, kojeg ne zbunjuju velike zadaće zidnog slikarstva.

U hramu, pred moćnom plohom polukruga (podnica je sedam i pol, a visina šest metara), Kljaković prilazi sa sigurnošću teškom poslu. Velika je praznina, koju mora ispuniti likovima i oživjeti, no motiv je izabran, vizija se izdvaja iz magluština mašte, prizor je tu, na dohvatu ruke, treba ga samo zadržati, pretvoriti u stvarne odnose oblika i boja, treba pustiti da se razvija po zakonima harmonije i ravnoteže u ovom starinskom okviru arhitekture, pod šiljastim lukom u polusjeni svodova.

Tako nastaje »Besjeda na gori«, njegova prva velika freska, kompozicijski dobro usklađena, ali koloristički najslabija slika u Sv. Marku. Prekrivena je mrenom plave boje. Plavilo nemilosrdno harači, uništava prelive i stvara jednoličan generalni tonalitet. Po vlastitom priznanju Kljakovića, nije pogrješka uvjetovana slikarskom zabludom, već nedovoljnim iskustvom u primjeni i miješanju jedne neobično prodorne boje.

Freska »Lazarevo uskrsnuće«, nastala neposredno iza prve, nosi još u znatnoj mjeri tragove plavila. Nazočnost njegove koprene osjeća se posvuda, no bez razorne prevlasti. Vrednote drugih boja nisu sasvim uništene, a kontrasti su dovoljno izraziti.

Novi motiv nalagao je kompoziciju s dinamičkim naglaskom. Kljaković ističe dramatsku udarnu snagu jednog momenta u zbivanju. Raspored skupina oko groba riješen je izvrsno. Koncentracija pažnje na događaj čuda dana je nizom tipova uvjerljivo izražajnih fizionomija. Marta i Marija, poklekle do nogu Isusovih, jako podsjećaju svojim oblicima na svijet Meštrovićeve skulpture.

Oslobođenje od plavih razornih tonova i hladnih ugođaja cjeline uslijedilo je u potpunosti, čim je otkriven uzročnik. Poslije »Lazareva uskrsnuća« razvoj ovog freskiste nije ničim ometan. Ukoliko su nove teme složenije, utoliko se povećava snaga koncepcije. Obilje raznih motiva u odnosu likova ne zavodi ga na shematsku površnost. Biblijska zbivanja, tumačena vjekovima na bezbroj načina od pjesnika i likovnih stvaralaca, daju Kljakoviću nove poticaje i nove inspiracije.

Likovi, događaji, legende Svetog Pisma sa svojom filozofijom, simbolikom, jednostavnim vjerskim istinama i alegoričnim značenjem rastu pod slikarovom rukom kao snoviđenja ponesena svečanim ritmom blagdanskih fanfara i korovima nevidljivih anđela.

Od divovskog »Mojsije«, inkarnacije ideje o nadčovjeku i vođi s michelangelovskim oblicima i elementarnom prasnagom, preko hieratko-tajanstvenog misterija »Triumf Euharistije« do arhajsko-intimnog »Hrvatskog Božića« buja fantazija i oblikovna moć tvorca.

Sposobnost oživljavanja fabule, invencije, kreatorska odlučnost i tehnička sigurnost odrazuju se uvjerljivo na svakom fragmentu ovih velikih površina. Volja umjetnika stvara likove, pokreće ih i postavlja u sugestivne poze, daje im žestinu kretnje ili plemenitu patetiku velike geste i pušta ih da govore govorom gor-

ljivih apostola. Volja umjetnika udaljuje ili okuplja te junake u skupine.

Grupacije daju Kljakoviću priliku da na razne načine varira problem statike i dinamike. Uspostavlja ravnotežu skupina, između kojih središnja figura u vertikali poput snažnog akcenta ističe simetriju kompozicije.

Ta kompoziciona načela nisu, dakako, nova, izvedena su uglavnom iz tradicije, ali su preobražena, pomlađena i prilagođena novom osjećanju i naziranju. Kljaković u formi ne oponaša ni Maurice Denisa ni Marcel-Lenoira, svoje učitelje, a ne posiže ni za klišejima bilo kojeg freskalnog majstora dalje prošlosti.

Likovi su mu, osim česte analogije s Meštrovićevom formalnom estetikom, označeni posebnim pečatom i ne podsjećaju ni u čemu na pastiche. Njegova stilizacija, originalna i dosljedna, dosiže u najboljim ostvarenjima jedinstvo stila. Kljakoviću je uspjelo da stvori svoj tip kompozicije i da jednu staru, tešku i danas malo kultiviranu vrstu slikarstva preporodi i približi modernom čovjeku. Zato te freske imaju čar izvornosti, snagu individualne kreacije i nisu epigonske tvorevine ni dosadne replike mrtvih canona.

U boji, one su malo bujne i malo žive. Iz hladno-plavih intonacija Kljaković je, istina, prešao u žuto-smeđe ugođaje cjeline, ali svojom skalom tek u kasnim i zadnjim freskama Sv. Marka (»Prorok Isaija« i »Hrvatski Božić«) postiže neku kolorističku zvučnost. Inače generalni topli tonalitet cjeline ponajviše obogaćuje sklad tonova. Tako je siva draperija anđela u »Uskrsnuću« (podnica je pet, a visina devet i pol metara) sjajno realizirana ne samo kao karakterizacija materijala, laganog nabranog tkiva, već kao odličan korelat valeurima pozadine. Postavljena na pravo mjesto, ona se u sklopu žuto-smeđih harmonija svojim finim sivilom ističe poput neobičnog tonsko-kolorističkog rafinmana.

Realizacija takve suptilnosti, za koju je potreban ne samo smisao i osjećaj za diferencijaciju, već majstorsko znanje podlaganja boja u al frescu, predstavlja, kao detalj, možda najslikarskiji rezultat u crkvi Sv. Marka.

IV

Freske u kapeli Sv. Fabijana i Sebastijana pokazuju znatne promjene Kljakovićeva stila, znače napredak, ali i modifikaciju jednog umjetničkog htijenja. Tu je, uglavnom, druga vrsta tematike. Sveto Pismo zamjenjuje hrvatska povjesnica, simboli i alegorije Starog i Novog Zavjeta ustupaju mjesto likovima iz sudbinskog zbivanja naše prošlosti.

Možda je novi sujet uzrok preobrazbe, a možda nije. Problem je suviše zamršen i ne može se jednostavno ni shvatiti ni tumačiti. Činjenica, da događaji hrvatske prošlosti, kao predmet stvaranja, djeluju na maštu Hrvata-stvaraoca drugačije od biblijskih prizora, ne isključuje činjenicu, da godine punog zrenja daju, uz maksimum iskustva, i najjači stvaralački napon. Ta kaže mnogo, ali ne iskazuje sve, jer u kreativnom procesu ima i drugih komponenata, a iznad svega ostaje ličnost sa svojim posebnostima.

Tri povijesna prizora ističu u potpunosti novu koncepciju i jedinstvenu tehničku strukturu.

Slika nad oltarom, »Zaštitnici grada Zagreba«, nosi oznake stilske dvojnosti. Zbog disparatnosti elemenata i iznimnih kombinacija, ona je ponešto neobična, ali nije nezanimljiva: dva u osnovi oprečna kompoziciona principa dodiruju se na njenim plohama. Raspeti Krist, s ponešto romansko-bizantinskim prizvukom u stilizaciji, uz čije su tijelo, postrance, na aranžmanu ploha naslikana četiri apostola u manjim razmjerima, uokviren je poput posebne slike, dekoracije ili fragmenta nekog ikonostasisa. To raspeće, koje prije svega ima biti nastavak ili dio oltara i zato sasvim ornamentalnog značaja, postavljeno je preko realistički dane vedute Starog Zagreba, u sredini, u prvi plan, kao neka slika u slici. No ono ne ulazi u iluziju prostora, već je pred njim, a šest zaštitnika naše metropole, koji sa svojim oznakama kleče i stoje u strogoj simetriji s jedne i druge strane središta, ne mogu promijeniti dojam neprostornosti raspeća.

Efekt cjeline bio bi bez sumnje bolji, da je Kljaković ostao do kraja dosljedan ne samo u tretiranju jednog i drugog svijeta, nego i u postavljanju granica. Trebao je trodimenzionalnu kompoziciju strogo odijeliti od ornamentalnog centra. Raspeće bi tim postupkom postalo smiona aplikacija, »montaža«, isječak, čarobna projekcija jednog slikarskog viđenja iznad zbiljnosti — no njihov dodir opravdala bi unutarnja logika.

Kljaković je drugačije postupao. Ispod uokvirene ploče raspeća naslikao je dio drvenog stupa, koji nosi dekoraciju i, ukopan u tlo, imao bi služiti kao spona s prostornošću. Ovakvo rješenje samo upadljivo ističe međusobnu odbojnost.

Druge slike kapele, povijesni prizori, uvjerljivo izlažu udaljivanje od tipa freske, koji prevladava u ponutrici crkve Sv. Marka. U Sv. Marku likovi kompozicija religiozne su ideje i pojmovi pretvoreni u tijela ili kolose s apstraktnom patetikom geste i emfazom irealnog bivstvovanja. Vjerska propovijed izražena predodžbama biblijskih prizora.

Obrisi i oblici likova označeni su stilizacijom. Unutrašnji napon snage izražen je atletskom građom tijela i akcentima muskulature. No sve te oblike i volumene drži pretežno na okupu više linija i sjenčanje nego zakoni koloristickog spajanja. Linearne vrednote toliko su izrazite, naglašene i dominantne, da se mnogi fragmenti mogu shvatiti i kao kolorirani crtež sa sretnim tonskim ugođajem.

Crtež je pun zamaha, klasicistički jasan i u svakom pokretu logički obrazložen, usprkos dekorativnoj krivini i ritmici uvjetovanoj stilizacijom; boja, kao samostalna materija, tu, uglavnom, ne gradi ništa, ne daje strukturnu čvrstoću, a koloristički kompleksi, gdje ih ima, nisu od autonomnog značenja. Jasno je, da u atmosferu ove crkve ne bi ni pristajali gauginovski šareni sagovi sa širokim uzorcima i tropskim bojama, koje su same sebi svrhom; no da se freskama, osim opisivanja objekta kolorom i harmoničnih tonaliteta, može dati i više života u slikarskom smislu, dokazao je sam Kljaković radovima u kapeli.

Tri slike povijesnog sadržaja, promatrane samo sa stanovišta nauke o kompoziciji, otkrivaju napredak i emancipaciju od prijašnjeg shvaćanja.

Međusobni odnosi glavnih likova, njihova povezanost i držanje, poredak sporednih figura u skupine, izgradnja prostorne iluzije, sve je to drugačije postavljeno, drugačije provedeno i uravnoteženo.

Sliku »Krštenje Višeslava« (ploha zida prepolovljena je simetrično realnim prozorom) komponirao je u dvije odijeljene grupe, koje, ispod prozora, u prvom planu spaja klečeća žena s djetetom. Skupine, stvorene od snažnih narodnih tipova, čvrste su i logično zatvorene. Neobično težak problem ovakve »prepolovljene« slike riješio je Kljaković tako spretno, da se smetnja, arhitekturom nametnutog prozora, jedva osjeća.

Radi realnih vrata, koja na lijevo, pri kraju podnice, oduzimaju dio plohe zida, komplicirala se uvelike kompozicijska arhitektonika »Splitskog Sabora«: uvjetovana je estrada za Grgura Ninskog i stvoreno više razina prostorne iluzije. Temeljni plan slike ne može se shvatiti kao spoj od tri skupine — dvije sa strane i jedna u sredini pri dnu — jer one nisu dovoljno izrazite kao cjeline. Centralistički nije postavljeno zbivanje, jer glavna figura vanjske i unutarnje radnje, Grgur, potisnuta je u lijevu polovinu slike, dok je kralj u sredini pozadine, potpuno statičkog značenja, tek dio komparserije. Protutežu Grguru u vertikali daje duhovnik, koji sjedi pred estradom, ali ta dva najdominantnija lika više raščlanjuju sliku nego što je sažimaju. Kompozicija je najbliža adicionalnom principu: slaganjem lika do lika nastaje lanac, koji je u prvom planu otvoren.

U »Zakletvi kralja Zvonimira« proveden je centralistički princip: tri središnja lika komponirana su u istokračnom trokutu. Prostor male dubine presječen je vertikalama stupova u perspektivnom poređaju, iza njih se vide crkvene zidne slikarije. Skupine u pozadini suviše zbijene diferenciraju se prema prvom planu. Tri majstorski karakterizirana lika na lijevoj i desnoj strani slike uokviruju izvrsno svečani čin zakletve.

Osim što su kompozicijski punije i čvršće, imaju te freske i drugih prednosti: forme su skoro lišene stilizacije, a cijela koncepcija bliža je realističkom shvaćanju. Ako po koji pokret ruke svojom nijemom govorljivošću, zanosom, sabranjem ili vehemencijom sjeća glumačkih attituda s biblijskih slika, to je skoro iznimka.

Pravila su ovdje drugačija. Tipovi su naši, snažni, golemi, ponekad upravo opori, no uvijek dobro izabrani. Nije to vjerna kopija prirode i ne će da bude, već Denisov postulat samostalnije shvaćen. Tvoračka mašta preobražava dojmove i uzdiže čovjeka do nadčovjeka.

Scenerija je uspjela. Kraljevska odora stvorena je invenciozno prema narodnoj nošnji primorskih krajeva, samo u ponešto raskošnijoj izvedbi. Ječerma, bogato ukrašena tokama, djeluje dostojanstveno, a »kaban«, ogrtač s kopčom, plašt, koji svojom prostranošću daje odličnu draperiju, ima u sebi zaista nešto impozantno i kraljevsko.

Linearno tkivo nema više samo naglašeno ornamentalno značenje, ne leprša kapriciozno plohama i ne izdvaja se nametljivo iz cjeline. Crtež, manje elegantan, ali oštro zacrtan zatvorio je čvrsto oblik, postao nedjeljiv od forme i prostora. Potiskivanje linearne konstrukcije išlo je usporedo sa usvajanjem boje kao ravnopravnog elementa izgradnje. Zato — smeđa generalna intonacija još je nazočna, ali nije toliko jednolična kao prije. U nju ulaze sočnije boje, slažu se u spojeve, koji se prelijevaju sedefastim sjajem i imaju sugestivnu snagu. Nisu to više kolorirani objekti, već objektivirani kompleksi boja na draperiji, liku i skupinama.

Modelacija izvedena je suprotstavljanjem kontrasta boja, a djelomično sjenčanjem tonalitetima začađenih greda, koji su po tumačenju Joze Kljakovića psihološki uvjetovani sjećanjem na dane djetinjstva, na stropove seljačkih domova rodnoga kraja, na drvene stropove potamnjele od dima i vremena.

Oba načina modelacije dobro se popunjuju, vezuju sve planove slike, ritmiziraju uzdizanje i spuštanje svjetlosne jakosti u rasporedu masa. Čas se bolje očituju formalne, čas kolorističke vrednote; kompaktna punina volumena s čađavim sjenama dodiruje se površinâ i oblinâ u bljesku boja. Blizina jednog kompleksa uzdiže ili ističe osobine drugog.

Dostaje fragmenat, na pr. plašt lika, koji s otvorenom knjigom kleči pred kraljem Zvonimirom, da se uoče glavne kvalitete izvedbe. Upravo iznenađuje način, kojim je istaknut koloristički momenat: boja treperi i živi u sedefastim preljevima. To je skoro maksimum rafinmana i pikturalnih vrednota, koji se freskalnom tehnikom može postići. Ta čistoća spojeva, to palucanje nijanse, to stupnjevanje sjaja ima samostalno i u odnosu spram cjeline čar prave slikarske realizacije.

Postaviti to na platnu uljenim bojama, dakle jednim mnogo lakšim tehničkim postupkom i podatnijim izražajnim sredstvom, značilo bi za svakog slikara kušnju.

Takav nerf ima draperija duhovnika pred estradom Grgura Ninskog (»Splitski sabor«), imaju ga neki drugi likovi i dijelovi tih epsko monumentalnih cjelina, u kojima je freskalni stil Joze Kljakovića dosegao svoj vrhunac.

V

Misao oživljavanja i preporoda monumentalnog zidnog slikarstva rodila se u Njemačkoj početkom devetnaestog stoljeća. U protivničkom stavu spram skamenjenih oblika tadašnjeg slikarstva i akademske dogme, skupina mladih fanatika s Overbeckom na čelu ostavlja domovinu i povlači se u zabit napuštenog rimskog samostana Sv. Isidora, da tamo, kao bratovština, u skrušenosti srca, sabranom radu i molitvi umjetnički stvara. Tražeći nadahnuće u vjerskim zanosima, a poticaje pred djelima trecentista i quattrocentista, pred preobraženom ljepotom Gazzolievih likova, »nazareni« su htjeli da svojim slikarstvom služe više jednoj ideji nego umjetnosti. Njihovo nastojanje dalo je veći broj pokušaja nego rezultata i ostalo je nedovršeno kao nedosanjani san romantike.

Od osnutka »nazarenskog« pokreta pa do zrelih djela Maurice Denisa, Hodlera i Marcel-Lenoira prošlo je stotinu godina i u tom se vremenu odigralo mnogo: čitava povijest moderne likovne umjetnosti.

Skoro u isto doba, dok je Puvis de Chavannes gradio svoje klasicistički mirne, produhovljene zidne kompozicije na osnovi

vertikale i horizontale, maštao je genijalni Marées o jednostavnim freskama, koje bi se, prilagođene arhitekturi ponutrice, vezivale s prostorom u Gesammtkunstwerk. Marées je našao likovni izraz, ali je do kraja života bez uspjeha tražio dvorane i zidove za potpuno ostvarenje jednog stila.

Reakcija na tematsku jednostranost i sadržajnu prazninu impresionizma izazvala je pokret neotradicionista, dovela do nove estetike i novog zidnog slikarstva. Usprkos uzbuna idejnih protivnika dokazao je Maurice Denis, teoretski i praktički, potrebu i suvremenost svojih koncepcija. Marcel-Lenoir, usamljeni slikar sakralnog patosa i simbolizma, stvara svoje dekorativne freske u zanosu i vjerskoj pomami. Hodler, iako ćutilno najneposredniji i najelementarniji, zastupnik je jako stilizirane programatske umjetnosti, koja je već na granici ekspresionizma.

Kljaković, učenik ove trojice, unosi prvi u našu likovnu kulturu pravo dekorativno zidno slikarstvo, nastavak velikih tradicija prošlosti, težnju prema sintezi više rodova umjetnosti. On provodi u djelo prvotno jednu dekorativno-ornamentalnu zamisao i upozorava, da slikarstvo nije samo umjetnost, koja nešto prikazuje, nego i umjetnost, koja nešto ukrašava.

Njegove freske nisu uvećane vignette, rađene po akademskom receptu i primijenjene na stijenu, kao prazan vanjski ukras, već slike duhom i oblikom priljubljene arhitekturi ponutrice: Raumkunst.

Je li baš uvijek i do kojeg je stupnja likovni govor ovih zidnih slika u skladu s oblicima Sv. Marka, ostaje otvoreno pitanje. Problem određivanja i tumačenja tih odnosa toliko je složen, da uključuje niz opširnih i specijalnih analiza, traži mnoštvo poredbenog materijala i — novu studiju. Kad se radi o dodiru udaljenih epoha, koje treba likovno uskladiti, zadaća postaje neobično zamršena i teška.

Kljaković je smiono i odlučno ušao u njenu srž i ostvario najbitnije: dao je zidovima život uz maksimum jedinstva i sklada, koji se njegovom stilskom interpretacijom u prostorima drevnog gornjogradskog hrama mogao postići.

Osim već spomenutih umjetničkih odlika i svladavanja zanata značajna je Kljakovićeva crtačka majstorija i sigurnost: sve ove kompozicije radio je bez uobičajenih kartona, neposredno s malih skica.

I Kljakovićeve atelierske slike kompozicijski su gotovo uvijek majstorski postavljene, ali one imaju redovito dvije izrazite mane,

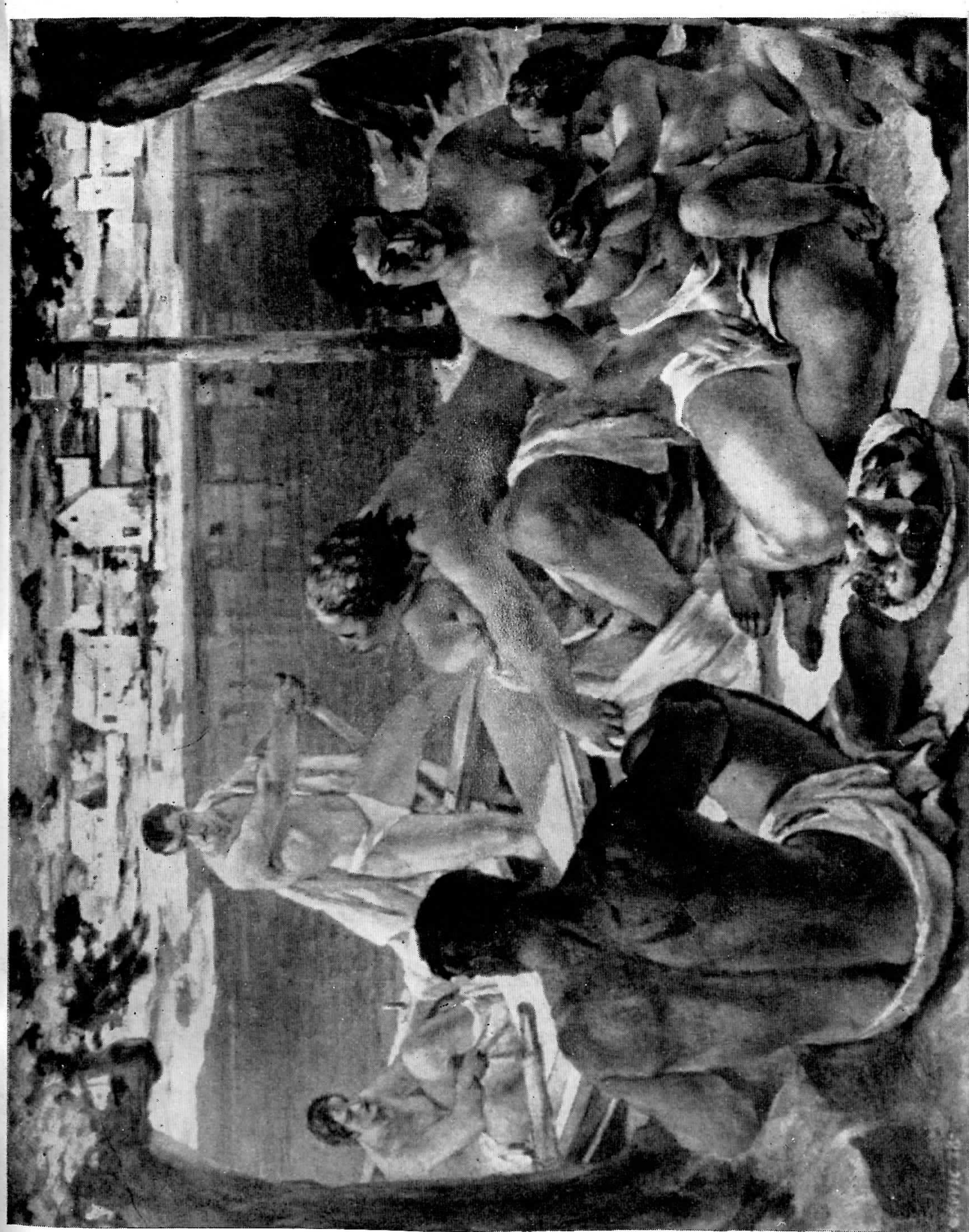
radi kojih, po umjetničkoj vrijednosti, daleko zaostaju za freskalnim djelom.

Ponajprije, one prikazuju, ili bar hoće da prikazuju, realni svijet, a previše se osjeća kako su potpuno izrasle iz imaginacije. S obzirom na kompoziciju, to nije ni nedostatak ni peremptorno nijekanje, jer se svaka kompozicija rađa u mašti. Kad bi se na likovima ćutila neposrednost doživljaja, uvjerljivost pravog zapažanja i sugestivnost istine, ta bi platna, vjerojatno, bila izvrsna. Ali njima nedostaje toplina likovnog osjećanja i snaga umjetničkog uzbuđenja pred prirodom: krajolik je rađen napamet, a likovi bez modela.

Druga mana tiče se »slikareve krvi« — boje. Kljakovićeva paleta nema na platnu što da kaže. Ona je anemična, nezanimljiva, bez organske veze u spojevima i bez tonskih vrednota. Te slike djeluju kao da su ishitrene, a ne stvorene. Doimlju se poput ilustracije. Bolje su u reprodukciji nego u originalu. Premalo su dekorativne, da budu čiste dekoracije, i nedovoljno slikarske, da budu prave slike.

Postoji, istina, iz zadnje faze nekoliko sretnih ostvarenja religioznih tema, u kojima je Kljaković postigao ravnotežu između linearne kadence, boje i tona i tako uspostavio izvjestan slikarski sklad. No to su ili iznimke ili pokušaji emancipacije. Sve ostale slike, nastale prije »Bičevanja«, suviše su opterećene spomenutim manama.

Ova kompozicija znači usvajanje tonskog rješavanja i otkriva nove izglede i mogućnosti. Kljaković je našao poseban postupak lazurnim bojama, proveo ga dosljedno i ublažio tvrdoću u korist valeurskog treperenja. Ali to više nije i ne će da bude zazbiljnost viđena u tonskim razlikama, to je tek igra valeura konkretizirana na biblijskom motivu — slikarska imaginacija. Možda će ovo obraćenje biti plodonosno u daljem radu Joze Kljakovića, koji je danas u naponu stvaralačke snage.

I JOZA KLJAKOVIĆ

KUPANJE (ulje)

II

JOZA KLJAKOVIĆ

RIBARI (ulje)

III JOZA KLJAKOVIĆ

POSLJEDNJA VEČERA (ulje)

IV JOZA KLJAKOVIĆ

USKRSNUĆE (freska)

V JOZA KLJAKOVIĆ

ZAŠTITNICI GRADA ZAGREBA (freska)

VI JOZA KLJAKOVIĆ

KRŠTENJE KNEZA VIŠESLAVA (freska)

VII JOZA KLJAKOVIĆ

KRŠTENJE KNEZA VIŠESLAVA (detalj)

VIII JOZA KLJAKOVIĆ

SPLITSKI SABOR (freska)

IX JOZA KLJAKOVIĆ

SPLITSKI SABOR (detalj)

X JOZA KLJAKOVIĆ

ZAKLETVA KRALJA ZVONIMIRA (freska)

XI JOZA KLJAKOVIĆ

ZAKLETVA KRALJA ZVONIMIRA (detalj)

XII JOZA KLJAKOVIĆ ZAKLETVA KRALJA ZVONIMIRA (detalj)

GOSPA PRED KATEDRALOM

1

Pred katedralom je Gospa raširila ruke
i zove (plačan Joj je zov):
O moja djeco,
djeco mog grada,
dođite da primite
blagoslov.

O moja djeco,
djeco grada koji u beskraj šušti,
ovdje je katedrala,
ovdje je moj Sin,
a vani oluja pljušti.

Sjetan je Gospin lik.
Tu nebo ga je postavilo
za ljubavi spomenik.

2

Izlazeći iz katedrale
slušam angeluse kako zvone
nad gradom koji svjetiljke pali
i osjećam da se spušta noć
i da se raskriva jad,
a ljudi su tako osamljeni,
tako mali
i prolaze bez cilja,
bez nade,
kud koji.

O moj tužni grade,
vidiš li:
pred katedralom Gospa
žalosna stoji.

3

Sjećaš li se one večeri
kad nebo se spremalo
da zlatom zvijezda se ospe,
ja dugo sam stajao pred Tobom,
moja dobrostiva Gospe.

Angełusi su Tebi pjevali u polutami.
Ja sam promatrao grad
koji je prolazio ispred katedrale.
Ona je slušala pozdrave zvonova
i plakala u osami.

Srce moje bilo je obavijeno tugom
u mraku što se savija
nad katedralom bijelom.
Tada sam osjetio svu žalost grada
i plakao za svojim nebom,
za svojim suncem,
za svojim selom.

4

Na suncu proljetnom,
pod nebom toplim i plavim,
mislim na Te, Gospe pred katedralom,
i srcem cijelim Te slavim.

Daleko sam od Tebe
i od grada.

Srce je moje čeznulo
za ovim nebom,
za ovim suncem,
za ovim žalom.

A sada:
s tugom mislim na grad
i na Te
koja bdiješ
pred katedralom.

BRANKO KLARIĆ

JAGODA TRUHELKA, ZAGREB

PRVI PUT U BOSNU PRIJE VIŠE OD PEDESET GODINA

Vožnja parobrodom niza Savu trajat će čitavu noć. Putnika malo, i što je bilo, ostalo je na palubi, jer je noć bila sparna. Dvije putnice, umorne još od vožnje kolima, bile su željne odmora i sna, pa se odmah zaputile dolje u salon, čim se zanoćilo, a nije više bilo vidjeti kraja, kroz koji se plovilo. Mama odmah na jednom od uzdužnih divana namjestila ležaj za se i za kćer i skoro legla, no kćeri se još nije dalo spavati; još će malo čitati pod slabom petrolejkom za stolom sred salona.

Malo kasnije došla jedna gospođa i ravno se uputila u drugi kut, da sebi uredi noćište. No skoro dođe i ona k stolu, sjedne nedaleko čitačice i časom se zagleda u nju. Očito joj se još nije spavalo, pa je možda bila željna malo razgovora. I kad čitačica okrećući nov list digne oči, one se sukobe s pogledom strane gospođe. Ova to uzme kao poticaj, da prihvati riječ, i naskoro zaromoni razgovor, za kojega su obje ženske glave s pristojnom radoznalošću promatrale jedna drugu. Pojava gospođe izazivala je i osobitu pažnju. Već sama haljina bila je za gledanje. Crna teška svila neobična kroja spuštala se u gustim naborima niz gojazni struk do zemlje, po prostranom haljetku širokih rukava i krila visio niz prsa debeo zlatan lanac sve do pasa, a zlata je bilo i u ušima i pod grlom i na debelima rukama.

Razgovor je počeo pitanjem starije, što to gospođica »lepa« čita. Na odgovor, da je to najnovija knjiga Šandora Đalskoga, gospođa se zamisli čas, ali onda skrene razgovor na putovanje pitanjem, odakle i kamo, i po tom zapljusne veselo pričanje zgoda i nezgoda na putu preko brda i dolova, kroz kišu i oluju, da se gospođa naizmjence zgražala i smijala. Kad je nastala mala stanka, dovrgne ljubezno, kako gospođica dobro »razume« srpski. Tu gospođica osta malo zatečena, no brzo se sabere i odvrati, da ona doduše govori hrvatski, ali se ipak dobro razumiju. Međutim je gospođa neočekivano promijenila svoje držanje. Ljepušno bjeloputno lice poprimilo je strog izraz, u očima ugasnuo sjaj smiješka, sva se nekako ukočila, onda je naglo ustala i bez daljnje riječi otišla na svoje ležište, gdje se tako namjesti, da je stolu okrenula leđa.

Gospođica osta u čudu pitajući se, u čemu je zaboga pogriješila i čime je mogla gospođu ozlovoljiti. No brzo se otrese ne-

ugodna dojma, pa se i ona zaputi u svoj kut i legne glavom uz majčinu, da prospava noć. Neko vrijeme slušala je jednoličnu tresku stroja i struganje vode po boku lađe, žaleći, što od te prve vožnje Savom ne će ponijeti nikakve uspomene o kraju, kojim se plovilo, ni o mjestima, uz koja se prolazilo. Bila joj je prva i ostala jedina plovidba Savom!

Oko pet sati izjutra stigle putnice na kraj svoje vožnje. Kad su se po sivom jutru uzverale na stanici Sijekovac uz prilično strmi brijeg, jer je ondje Sava bila veoma niska, i prvi se put našle na tlu stare župe Usore, na putu do srca planinske Hrvatske, Bosne ponosne, ostale su razočarane. Oči, donedavno vične gledati divlju romantiku ličkoga gorja, makar i kamena i kršna, ali veličanstvena u svojoj gordoj kamenoj raznolikosti, nisu imale gdje zaustaviti pogled na pustoj ravnici, koja se uokolo pružila u beskraj bez šume, bez drveća, bez zelena polja, bez ljudskih naselja, osim jedine male željezničke stanice i daščare iza nje. No zato su se, kao za naknadu za ono, čega ovdje nije bilo, prvi put upoznale s pravom turskom kavom u sjajno osvjetlanoj džezvi i fildžanima kao zasad prvim reprezentantima nove zemlje, koja im se nudila za dobrodošlicu. Međutim nedotupavne ženske glave, osobito ona mlada, tražile kruha nad pogačom pa sve išću »bijelu« kavu t. j. s mlijekom, i to u »velikom« fildžanu. Kad je kavedžija — inače u lijepoj slikovitoj bogato zlatom izvezenoj nošnji, kršan i okretan, s fesom na glavi, drugi živi reprezentant i gostoprimac — razumio, što se od njega traži, i donio dva velika lončića neke tekućine neodređene boje i još neodređenijeg okusa, slutile su, da će tu još naići na štošta nevično, pa su ponuđeni napitak s pristojnim samoprijegorom hrabro progutale, a to im uostalom nije naudilo nego im još i ugrijalo na jutarnjem mrazu ukočena uda. Tako će se onda i dalje događati na dugačkom putu, što je bio pred njima. Polako će se diljem dana, tjedana i doživljaja ispravljati ukorijenjene predrasude i slobodno stvorene predodžbe, bit će i razočaranja ali i divnoga iznenađenja u planinskim krajevima, koji su i za veliku većinu sjevernih Hrvata stoljećima — sve od dolaska Osmanlija — odijeljenih od hrvatskog juga, u ono doba još bili straniji i nepristupačniji i od inorodne ostale Europe.

Ta nije bilo davno, kako je ovo prostrano područje najkonzervativnijih naših naselja, koje je nekad pod Kotromanićima doživjelo kratkotrajnu obnovu sredovječnog nezavisnog hrvatskog kraljevstva, nakon stoljeća opet došlo u bližu vezu sa svojim sjevernim segmentom, Panonskom Hrvatskom, i sa svojim primorjem, hrvatskim obalama — kad je ušlo u sklop mnogonarodne dunavske monarhije. Bilo je to u doba, kad je državopravna i

nacionalna svijest našega sjevera istom počela dolaziti k sebi iza tristoljetnog potresa i razaranja, što ga ostaviše borbe sa osmanlijskim carstvom. Bilo je to u času, kad se istom počela prelaziti ograda, koju upravo posred hrvatskog povijesnog prostora podigoše u stoljetnom mjerenju snaga Istok i Zapad. Drevne veze su bile rastrgane. U sjevernoj Hrvatskoj, u kojoj Zagreb preuze vodstvo i misao političkog preporoda, još se malo znalo o transsavanskoj Hrvatskoj, u kojoj oblast oko gornjeg toka rijeke Bosne postade središnjica svima od Osmanlija zauzetim područjima sredovječne Hrvatske dajući im privremeno i svoje ime. U širim krugovima znalo se o tome svijetu preko Save malo. Ponajviše tek toliko, da se oko te čuvene zemlje prije desetak godina lila krv, da su ostala u pamćenju imena nekih mjesta, kao Doboj, Maglaj, za koja su se vezale uspomene na krvave bitke i vojničke operacije, i da je na pr. Sarajevo — po razmaku prostora doduše na kraju civilizirana svijeta — grad pun tajanstvena čara i jedini poželjni cilj putnika, koji se odvažio na pustolovinu, da ga pohodi, ili da tamo nađe kruh i bolju egzistenciju nego u starom kraju.

Ma da stvarno odijeljen od ostale Hrvatske tek relativno tankom crtom jedne rijeke, još i nakon okupacije lakoumno nazivan Turskom, bio je taj naš jug tada idejno bliži krvavim reminiscencijama i pjesničkim i povijesnim fabulama Gundulićeva Osmana i Mažuranićeva Čengić-age nego i Botićeve Bijedne Mare, Tomićeva Zmaja od Bosne i Emin-agine ljube, nad čijim se romantičnim ljubavima i junačkim pogibijama tadanja mladež znala od srca i rasplakati i uznositi. I možda su te reminiscencije i bile jedini realni putni rekvizit, što su ga naše putnice ovaj prvi put ponijele preko Save u »novu zemlju«, u kojoj se još zamišljao u ono doba život pun istočnjačke fantastike iz tisuću i jedne noći, iza visokih zidova, onkraj gustih rešetaka, demir-pendžera, kojima je Bosna kroza stoljeća prisilne šutnje i bezglasna trpljenja ogradila svoje domove od radoznalih očiju stranaca a i domaćih jednih od drugih.

Nakon što je izazvala zasluženu pažnju željeznica, kad je, mala i zgodna kao dječija igračka, žustro i okretno dojurila, stanu se putnici ukrcavati uz istu nervozu, kao da se radilo o normalnoj velikoj, namještajući s velikom pomnjom i oprezom mnogobrojnu prtljagu pa i same sebe u odjeljku trećega razreda novih novcatih kola. Istom kad je sve našlo svoje mjesto, stadoše promatrati okoliš i nađoše se zadovoljne, što je osim njih dviju bila samo još jedna jedina suputnica. To im je bilo već i zato drago, jer je toplina kolovoškog dana naglo rasla, a u tijesnom prostoru, koji

je zagušljivo mirisao lakom i bojom, rast će još i više. Već sada — a nije bilo valjda ni devet sati jutra — othukivala od vrućine to jedna, to druga, i to je upotrebila treća u društvu, koja se obilno hladila velikom lepezom, da započne razgovor konstatacijom, da će biti jako vruć dan. i da je tako uvijek ljeti na bosanskoj željeznici. Ona se dovezla iz Slavonskog Broda kočijom, jer joj je bilo predaleko pješice po toj žezi od kuće svoje rodbine pa preko mosta. Kako mogu gospođe i same vidjeti, jedra je, a noge joj male i slabe, pa ne će da je nose. I nato malo podigne suknju, da pokaže noge, i doista, bile su neobično malene pod neobično gojaznim tijelom, a mlađim još, bjeloputnim, i lijepa lica i obraza. I ona je učiteljica, i tako se brzo nađoše dvije drugarice u živu razgovoru. Bila je iz Andrijevaca, sela blizu Broda, a putuje do Dervente k sestri, udatoj za činovnika. Znala je pričati i štokakve zanimljive pojedinosti o Bosni i Bosancima, međutim su se time i onako nejasne predodžbe slušačica o zemlji i ljudima više zamutile, nego što bi se razbistrile. Vrijeme je ipak prolazilo, i zamalo eto ti Dervente. Mati i kći nakon srdačnog rastanka sa svojom suputnicom ostadoše same malone do samoga završetka dugotrajne i zamorne vožnje.

Nakon odlaska naše suputnice zapita nas vlakovođa na jednoj stanici, ne bismo li i mi sišle i malo prošetale; vani je ipak hladovitije nego u tijesnim kolima. Pri tom nam pomogne silaziti. Začudile smo se tolikoj susretljivosti, koja međutim tom uslužnošću običnog vlakovođe nije bila iscrpljena. Jer kad je nakon podulje stanke vlak htio krenuti, vrati se vlakovođa i pruži kroz vrata povelik zamotuljak pa ga postavi pod klupu. Kad je razvio debeli papir, pokaže se prilična gruda leda, velika poput ljudske glave.

— Da vas hladi — reče čovjek na naše začuđenje, pokazavši bijele zube u prijaznom smijehu. Kad je mama mislila da je razumjela, i posegla u novčarku, da mu dade nagradu za njegovu pažnju, poštenjačina ne će ni da čuje, kamoli da bi primio. On razumije, da nam je vruće, a bit će još i više, pa eto, »da nas hladi«! Nego — ako bi samo smio pitati, htio bi znati, što nam je onaj mladi doktor Ćiro u Sarajevu, — čitao je na našem kovčegu njegovo prezime. Kad je čuo, što i tko je, bilo mu je drago i sad je istom podvostručio svoju pažnju oko obje putnice, matere i sestre doktora Ćire, koga je već Bosna znala, makar da ima istom godina i pol, kako je ovamo došao.

Nato mama vlakovođi ponudi veliki komad slatka peciva i sira, što je on rado primio, te se na svakoj stanici ponovno vraćao, da pita, čime bi mogao poslužiti.

Kad su se onda kod sretna dolaska u Sarajevo »doktoru Ćiri« pohvalile putnice, što u Bosni ima tako uljudnih konduktera nakon ne baš ugodnih iskustava na željeznicama preko Save sa madžarskim željezničarima, odgovori on, da je lako mogao biti kakav bivši austrijski časnik. »Kako časnik?« glasilo je začuđeno pitanje. »Pa da, ima i toga; Bosnu zapljuskuje novi val ljudstva, pa se tu može naći svašta, pa i brodolomaca, nekad u mulju i kakov biser, koji tu traži novu egzistenciju ...«

Od Broda do Dervente vlak je bio prošao kroz golemu ravnicu, pustu Posavinu, jednoličnu, dokle je oko sezalo. Tlo je, valjda od čestih poplava, bilo izjedeno, izrovano, tek tu i tamo obraslo otočićima tvrda rašća, kupova grmlja i oštra šiblja, ofurena od ljetne žege, pa je izgledalo, kao da su ovuda haračili jesenski mrazovi. Nigdje ne čitavoj ravnici, slabo ili nikako naseljenoj, nisi mogao vidjeti ni šume ni stabla. I u nastavku vožnje srest će se u početku ista pojava oko svakoga grada i selišta. Osim šljivika u samim mjestima, među kojima se krile sivo-bijele kućice, sva okolica, i bliža i dalja, bila je bez šume, bez stabla i drveta. No to je bilo na samom ulazu u zemlju, koja je bila inače bogata upravo šumom i zato na glasu i poželjna.

Kao što nismo vidjeli drvlja na dugačkom putu do Dervente, nismo gotovo ni sreli ljudi ni stoke. Jedino naselje na početku toga dijela vožnje, koje nam se našlo na putu, bilo je smješteno duboko ispod visokog željezničkog nasipa. Male kućice stisle se jedna uz drugu kao poplašene koke, građene čudno, nesamo po strmim i šiljatim krovovima, nego još više zbog toga, što su bile postavljene na stupove poviše zemlje.

— To je zbog poplave — bila nas još poučila naša suputnica. — To su još ostaci pradavnih sojenica, kad su se ljudi nastanjivali na podvodnom tlu, da bi se lakše obranili od zvjeradi, pa i od neprijatelja ...

Još prije Dervente zaplavili su daleko na južnom obzorju tanki i gotovo prozirni obrisi brda, jedva zamjetljivi u magli daljine. I kako je vlak ostavljao ravno polje, ta su brda dolazila sve bliže i počela odvajati sve jače konture, iza kojih smo slutile, da se valjda tamo krije prava i zagonetna i tajanstvena Bosna. Već je taj gradić nanizao svoje kućice uz podnožje gorice, i makar i podaleko od postaje, pokazivao već sve glavne značajke, takoreći osnovni akord jedne epopeje, kojoj smo išli u susret: Između zelenih šljivika utonule bijele kuće, nad njima strmi sivi krovovi nalikujući na junačko šatorje, a više svih poput prsta tanke munare muslimanskih džamija, među kojima su pogledi uzalud tražili zvonik kršćanske bogomolje.

Odsad se krajina naglo i postojano mijenja. Željeznica se sve više penje i s naporom sebi krči put, dok se ne dohvati rijeke Bosne, s kojom se od sada više ne rastadosmo sve do pred samo Sarajevo. Pratila nas čas lijevo čas desno i vodila u sve ljepše i slikovitije gorske krajeve, pune izmjene i za oči, koje su bile vične gledati divlju romantiku ličke vrleti, veličajnost šumovite Kapele i gordost kršnoga Velebita.

I što dalje, sve se više gomilala brda i gore, postajala krajina sve zanimljivija. Duž željeznog puta probijala se Bosna, čas kroz tijesne klance brojnim, poput kulisa ispremetanim i naglim vijugama, od kojih se čovjeku u tijesnim kolima malne zavrtjela glava, čas opet zaobilazila rubom proširene, travom i niskim rašćem obrasle doline, nekad krijući se iza gustog vrbovlja i čupavog šiblja, nekad opet pokazujući kroz razmaknuto granje i drvlje zelenkasto svoje lice, kako se pospano šulja niz plitki brijeg, dok je iz njene zadubljenosti nenadano ne probudi kakova zapreka: prevaljeno stablo, s brda otkinuta pećina ili mlinska brâna, pa se onda uzbuni, zašumi i pjeneći se divlje preskakuje zapreku, da se najposlije nađe u mirnijem koritu i nastavi svoj sanjarski i promatrački put k sjeveru prema sunčanoj Savi...

Još je uvijek krajina bila pusta i samotna, bez ljudskih naselja, stisnuta između pećina i gorske šume nad njima. Željeznica međutim lomoće dalje, zvekeće gvožđe na gvožđu, para sopće, točkovi zveče i osvajaju kilometre jedan po jedan. U dalekim razmacima, gdje bi se razmicala krajina, prolazile malobrojne stanice, samotne i kao izgubljene u pustom kraju.

Redala se imena Doboj, Maglaj, Žepče, prolazili gradići kao vrata, što vode u samu unutrašnjost nove zemlje. Svi na isti način osnovani, položeni i izgrađeni, a svi slikoviti i zanimljivi za gledanje. Sred mjesta ili na kraju — brdo; vrh mu drži kulu i debele zidove, koji čuvaju i brane okolicu i ljudsko naselje ispod sebe. Ono mu se zato i odužuje vjenčavajući i kraseći mu podnožje vijencem bijelih kućica, ogrezlih u zelene šljivike, i vitkom munarom povrh džamije, i tako uklopljeno u ljupku sličicu, utonulo u sanjarsku tišinu i samoću ljetnoga dana, pomalo uljuljava i putnike u sanjarenje i razmatranje, kako je kod izbora tih naselja već u starini bio na djelu smisao za potrebe idealne, za ljepotu prirode i položaja barem isto toliko, koliko i za praktičnu svrhu obrane, i time stvorio rijetku harmoniju ljudskih staništa sa njihovom okolicom.

Vidjele smo to (naravno, istom tokom godina, kod malone svih većih mjesta Bosne) na tom dugom putu najočitije na najčudnijem naselju Bosne ponosne, na mrkom divlje romantičnom Vranduku. Tu su se strategija i povijesna nužda složile sa prirodom i ljudskim potrebama u čudesnu zajednicu, sastavljenu makar i od samih disonanca oblika i likova. Poput onih prostonarodnih popjevaka bez prave melodije, što su se po samotnim visinama Like i zapadne Bosne rodile na ljetnim plandištima iz grla čobana i čobanica, na kršnom planinskom zraku ohrapavilih u dalekom dozivanju i odzivanju, oreći se preko brda i dolova, i kad bi se našli tvrdi i oskudni glasovi u skupu, uznosili se bez prilagodljivosti jedino snagom grla i pluća izazivajući neobičnu sugestiju sklada u neskladu: tako je i oko i dušu naivnih putnica novajlija zanosila bizarna harmonija toga malog bosanskog tvrdoga grada.

Kroz tijesne klance tiskala se rijeka Bosna mračljivim dragama, sve dublje rivajući se u goru, dok si najposlije nije prokljuvala ulaz u to duboko i tijesno ždrijelo, iz kojega se činilo da joj ne će više biti izlaza. Sa svih strana zatvaraju je visoke urvine, i malokad propuštaju trak sunca u pomrčinu, što tu vlada i usred ljetnog dana. U tu divlju samoću — harmonizirajući strogi i ozbiljni nesklad oblika — unose izmirnu notu jedino brsnati zeleni gajići orahovi, koji su se gusto uzverali uza strme obronke između kamenih stijena sve do najvišega ruba kotline, gdje je vijenac omoričnih piramida urezao kraljevski nakit spram ljetnoga neba. I tu na pećinastoj izbočini popela se ta mala tvrđa s kulom i zidinama, mrka i ozbiljna, kao što joj je i okoliš, a rijeka Bosna savila joj se oko podnožja poput sjajne ogrlice. Ispod same gradine prilijepile se okolo izbočine brda mrke zemunice kao lastavičja gnijezda, sve jedna više druge, krijući se između krša i grmlja, da ih je teško okom izlučiti, i čovjek se u čudu pita, kako se ljudi promeću i veru po tolikoj strmini i stisci, gdje kolibe gotovo vise po krajnjim rubovima urvine. Mrko se zagledao stari grad niz to staro i tužno naselje, kojemu je nekad bio i štit i obrana, ali još mrkije gledao po novom gvozdenom putu, koji ga dimom i zviždukom, što se oštro odbija od stijena i klisura, tako bolno smeta i vrijeđa u njegovoj mnogostoljetnoj zadumljenosti i sanjama o prošlim zemanima, kad je još bio krut i jak — vrata i ključ prave Bosne — i kad su se oko njega otimali banovi i kraljevi, pa onda vojskovođe careva tuđinaca, a danas je samo još bijedno selo od ilovače i gliba...

I dok su se putnice s velikim zanimanjem zagledale u ovu starodrevnu prkos-tvrđavu, ni jednoj nije bilo ni kraj pameti, da

će jednoga dana iza mnogo godina od ovoga grada doći — iz same u podsvijesti uhvaćene slike — poticaj, nadahnuće jednom skromnom peru, da se osmjeli i ispriča prvi roman o Bosni...

Brda su se pomalo stala razmicati, i željeznica izađe u prijaznu dolinu, sred koje se smjestila — kasnije tako kitnjasta — varošica Zenica. Onda je još bila neznatno selo s jedva prvim zametcima veleobrta, iz kojih će se s vremenom razviti središte bogate bosanske rudarske proizvodnje.

Iza toga put se ponovno stiskao između gorskih stijena. Željeznica i rijeka potpuno zapremile tjesnac. Uto se između šume i urvine najednom pomole najčudniji oblici planinski, koji se mogu zamisliti. Na vrhovima desne kose taman povrh željeznog puta ispodizale se iznad grmlja i šikarja sasvim neočekivane formacije, koje su tisućljetne kiše i bure isklesale iz pješčanika, stvorivši prave kule i oštrljate tornjeve, bedeme i debele zidine, pa one još čudnije orijaške pečurke, što na tankoj nozi nose golem kameni svoj klobuk, pa sve misliš, ne će li ga prvi vjetar oboriti i baciti u provaliju ispod sebe, da smrve ta vatrena kola i gvozdenu zmiju iza sebe, a u njima od nedavno i te nove ljude...

Još je uvijek krajina bila pusta i samotna, stiješnjena između pećina i šume. I samo što se ne umorismo od gledanja, makar i te divlje a ipak privlačive gorske pustoši, kroz koju nas je željeznica nosila i na kratkim i naglim zavijutcima i zaokretima gotovo prebacivala s jedne strane pregratka na drugu, da smo sve odskakivale sa sjedala.

Međutim je još uvijek tu ta hirovita Bosna, vjerna pratilica na putu, i hvatala našu pažnju svojim prkosnim kretnjama. Jednoć se čini da spava, zelena joj se voda ne miče, leži kao ogledalo mirno i nepomično; onda iznenada pojuri točilom, što ga je izlokala na pećinastom dnu, pa se nadme, pjeni i kao ljuta preskakuje kakvu kamenu gredu i baca se niza zapreku, juri dalje, kao da se nekamo žuri ili se sprema da stigne na važan posao. A to i jest. Jer tu su se sada na putu našle te male vodenice, na mnogo milja jedini tragovi ljudskih obitavališta, po izgledu i građi svojoj sasvim neobični našim putnicama. Vične gledati dravske i savske vodenice, jedine, koje su donle viđale i poznavale, sa njihovim glomaznim objamom, nalik na goleme mrtvačke sanduke i s točkovima poput orijaških paučina, koji su dostojanstveno i mirno šibali i grabili rijeku — motrile su te bosanske mlinice, nesamo neobične svojom filigranskom građom, nego upravo fantastične po svom smještaju i položaju. Krijući se iza guste češte i granja vodenog drveća i grmlja, činile se kao da lebde u zraku, pa isturene na kraju tanke skele s kolibom vise nad rijekom, i sve se pitaš, kako podnose veliko kolo, što ga odozdo pokreće dobra i revna Bosna, da izmelje ljudima pšenicu bjelicu za kruh svakidanji. No koliko smo ih srele na dugom putu, nigdje nismo vidjele, ni unutra ni izvana, živo čeljade, pa se te mlinice ukazale živoj mašti svojom skrivenošću i tajanstvenošću kao one uklete vodenice u pričama o Ćosi vodeničaru, za kojega vele, »da ne dâ Bosne!«

Kod Lašve još se jednom željeznica morala protiskivati kroz tjesnac, uzak poput ždrijela, i tu iz jedne pobočne doline primi rijeka Bosna vodu Lašvu, da se s njom sjedini i ponese je u Savu. S vremenom će i tom dolinicom probiti željeznica put svoj, da spoji područje Lašve i nekad vezirski grad Travnik sa dolinom Bosne.

Dolazimo sve dublje u krajinu, u banovinu Borića i Kulina i onoga Prijezde, koji osnova dinastiju, što će oko te prirodne tvrđave s vremenom okupiti gotovo sve bjelohrvatske župe na sjeveru i zapadu i tako obnoviti — makar za kratko doba — kraljevstvo Trpimirovića. Primičemo se srcu te umrle kraljevine. Gore se razmiču, otvaraju se široke ravnice, polja se zelene, pomalja se i Visoko sa čunjastim brdom Kraljevcem na dnu obzorja, gdje su nekad stajali dvori kralja Tvrtka II., a danas im na ostatcima, zatrpanim dračem i guštarom, valjda jedva još i primjetljivim, pasu ovce i sunčaju se gušteri...

Uto se i sunce počelo primicati zapadu, no vrućina još uvijek žari i kao da to više raste, što se zrake okomitije okomljuju na jedini prozor u odjeljku i kroz zavjesu nemilice griju i pale, da se sve teže diše. A nemamo ničega, čime bi se branili od vrućine. Gruda se leda već odavna rastopila, rashlade svježim pićem ni za lijek i kod susretljivog vlakovođe, jer koliko bi se i našlo vode, nismo je se usudili ni okusiti. Tako je ostatak vožnje prošao u »pasivnoj rezistenciji« protiv vrućine, u kojoj su se ugušili i posljednji ostatci zanimanja za krajolik i daljnji put, osim jedine želje, da bi mu što prije došao svršetak.

Napokon se vlakovođa pokaže na prozoru i javi, da stižemo u Sarajevo. Na taj se poziv ipak još jednom prenula zamrla duševna energija, i obje se putnice baciše na drugi prozor, jer će tu sada ugledati najprivlačniju točku čitavog dugog puta, za koju je već samo po sebi bilo vrijedno da ga prevale. Kroz prvi večernji suton stanu se iznenada pribiižavati sve veće i sve više planine. Gorostasne i glomazne primicale su se brzim zaokretima, kao da su se htjele pokazati sa svih strana u svoj svojoj veličajnosti, a između njih ustrmila se najgordija planina, starac Trebević nad samim glavnim gradom Bosne. Priljubivši mu se uza skute kao

carski plašt sterao se grad uzbrdo nizbrdo uz urvinastu kotlinu rječice Miljacke, tiskao se sve više u tijesni prodor njezin, za koji bi se mislilo, da mu nema izlaza od gorostasnih stijena, gdje su se na dnu horizonta izokolna brda sastala i sklupčila u naoko neprodornu prepreku.

Nakon što smo se, dočekane dragom rodbinom, napokon iskrcale iz vrućeg vagona, ponovno se ukrcale u otvoreni »fijaker« (samo ne pitajte, iz kojeg je vremena potjecao!) i počele slobodnije disati na svježem zraku, koji nas je oživio kao kakovim čudom, uputismo se kroz pustu, tu i tamo, koliko se moglo razabrati u nastalom sutonu, vojničkim nastanbama naseljenu periferiju grada, među prve kuće, koje se odmah zatvoriše u tijesnu i krivudavu ulicu, dugačku i tamnu, jer, tada još narijetko posijane petrolejke nisu još bile zapaljene. Ipak su se mogle razabrati pojedine kuće i kućice, po strmim krovovima već poznatim nam načinom građene, sa gustim rešetkastim prozorima. Između njih crnili se plotovi šljivika, bijelila se groblja i džamije, pa opet kuće i plotovi, a nigdje ni lijevo ni desno izlaza u kakovu pobočnu ulicu, koja bi presijecala ovu jamačno glavnu ulicu grada. Kotrljajući se nemilice poznatom kaldrmom u sve dublju pomrčinu zaokrenu kola napokon na desno preko kamena mosta na drugu stranu rijeke Miljacke, pa dalje kroza splet uskih uličica, između niskih drvenjara, uhvate se puta uzbrdice i lagano se stanu penjati, da su putnici imali kada ogledavati se naokolo, a da na čitavom putu nisu sreli desetak ljudi: Grad kao izumro, a moglo je biti jedva nešto više od osam sati. Poučiše nas, da se iza »akšama«* više bez nužde i posebna povoda ne izlazi iz kuće. I što dalje, sve se samotnije i pomnije krili domovi iza nijemih zidova od žute ilovače bez prozora na ulicu, s tu i tamo širokim šutljivim »kapijama«. Već smo se počele čuditi, kamo se to veremo u sve crnje ždrijelo, što je zijevalo pred nama i prijetilo iz nepoznata, kadli se otvori jedna kapija, i već mišljasmo, evo nas na cilju. Međutim iz kuće izmiliše ljudi, mramorkom šuteći, a u problematičnoj rasvjeti fenjera, što se među njima ljuljao, raspoznasmo najprije muškarca sa peškirom oko glave, a za njim ženu u crnoj teškoj halji do žutih cipela. Struk joj pokrivala je crna feredža, a glavu bijeli prevjes, da se od lica nije moglo vidjeti upravo ništa. Iza nje dođoše još dvije žene u »zaru«, to će reći u svijetloj gornjoj haljini, s jednim dijelom od pasa do zemlje, a s drugim od pasa do preko glave, a niz lica lelujala im se crna koprenica. Saznadosmo, da je to hanuma, što se vraća sa sijela ili pohoda, a bit će iz dobre kuće, jer o tom govori njena pratnja — dvije sluškinje i dvojica sluga, jedan sprijeda, drugi straga, svaki sa fenjerom rasvjetljuje put i štiti žene od opasnosti i uvreda ulice i noći.

* zapad sunca.

Istom su noćni šetaoci zamakli niz ulicu, kad su i naša kola napokon stala. U zidu otvarala se i nama vrata, čudno natkrivena teškim krovom od crijepa, da nas propuste kroz dva dvorišta, a onda nas uvedoše strmim stepenicama, a sve uz čednu rasvjetu domaćih fenjera, u kuću, da prvu noć prospavamo u šeher Sarajevu, pod visokim krovom pravog starobosanskog doma, a na brdu, koje nas je odmah od prve simpatično pozdravilo svojim pitomim imenom Hrvatin-brijeg.

Zaredali dani plandovanja i doživljavanja jednog onda neslućenog svijeta i kraja, punog prezanimljivih pojedinosti kao i vazda iznova uzbudljive cijelosti toga najslikovitijega grada orijentalnog hrvatskog juga, a valjda i svega europskog jugoistoka. Ne pjeva se zaludu: Sarajevo, mali Carigrade . . . !

Za cigli mjesec dana trebalo je da u se primiš sve bogatstvo jedne čudesne osebujnosti i ljepote, o kojoj donle ni sanjale nismo. Smješten što duž vijugave doline, a što po kićenim obroncima planinskoga vijenca, već je sam grad pružao neisporedive perspektive u golemom luku svojih amfiteatralnih pristranaka, po kojima se kao i po uskoj ravni razasulo stado sivih strmih krovova, među kojima je izrasla šuma tankih bijelih munara i golemih zelenih klobuka džamijskih kubeta.

A da bude slika potpuna, protkala ju je posred srijede mala rječica, poput svilena pasa, čudna i hirovita. Nekad se vrhom napuni vode, sad žute ili mrke, sad crvene kao krv, bučno se pjeni i valja niz korito svoje i grozi se ljudskim stanovima, da se naskoro opet smiri pa teče opet tiho i skromno tankim mlazovima, da ima jedva dosta vode, kad se niz njene okomite bregove iz svojih vrtova spuste pralje, da operu haljine. Iz samoga se grada u dolini nije ni vidjela rijeka, jer su se kuće sa svojim dvorištima i vrtovima duž čitave obale svuda nasukale tik uz brijeg i sakrivale je od ceste; jedino kad si stupio na most ili se popeo na koje više mjesto grada, mogao si je ugledati u čitavoj njezinoj duljini. I ta viša mjesta, bila to koja od dviju tvrđava, ili po pristrancima izokolnih brda razasuti šljivici sa skrovitim i tako idilički razmještenim »kavama«, vazda su te iznova mamila, da se na njih makar i s naporom popneš uz vratolomnu kaldrmu, jer se oko nije moglo nasititi, vazda iznova gledajući čarobnu panoramu.

Ali u tom tajnom šarenilu bijelih i žutih zidova, na suncu kao siva svila svjetlucavih krovova, s vitkim munarama i mnogobrojnim bijelim grobljima unaokolo, utonulih u zasićenom zelenilu šljivika i gajeva, što se sve u svojoj skupnosti pod azurnom kupulom nebeskom poput najraskošnijeg istočnjačkog ćilima uvalilo među vrleti posred gorske kotline — zaludu ti oko tražilo svoju crkvu, crkvu katoličku. Nova, tek nedavno izgrađena pravoslavna bogomolja, velika i sjajna sa svoje četiri ambiciozne kupule zapremila mjesto gotovo u središtu grada, dok si katoličku jedva pronašao nakon duljega lutanja po uličnom spletu u šarenilu grada. Između malih bijednih kućica, i sama bijedna i siromašna po izgledu, u sjeni skromnog samostana otaca franjevaca, junački se održala i dočekala vrijeme, da jednom dobije mjesto, koje joj je pripadalo u davnini.

I ne možeš se, gledajući te dvije crkve, oteti misli na stoljetnu dramu tih krajeva, koja je pomalo zahvatila sve župe od Drine do Dinare i Save, u kojima se do dolaska Osmanlija tu hrvatski narod podijelio na dvije crkve — katoličku i bosansku, patarensku, a u kojima je prva imala brojne župe, crkve i samostane franjevačke »Bosne Srebrene«, a nije bilo ni pristaša brojem vrijednih spomena ni cigle crkve istočnog obreda. Ove će nastati za 400-godišnje osmanlijske vladavine pod zaštitom carigradskog Fanara, i u njima će se čudnom igrom balkanskog slučaja poslije nekoliko vjekova zaroditi politička propaganda tuđa prošlosti i krvi ove zemlje, od pravoslavlja stvarajući srpstvo, da prokriomčari u te krajeve srpsku misao i zaniječe svjedočanstvo samog najvećeg srpskog imperialiste cara Dušana, koji se je potučen morao vratiti ispod grada Bobovca i skloniti iza Drine!

Naravno je, da će se — kao u svakom novom mjestu — učitelj, gdje se nađe, najprije zanimati za školu i školske prilike. No kako je bio već nastupio ljetni odmor, tome se zanimanju nije moglo direktno zadovoljiti; državnih škola onda još nije ni bilo, a pučka, jedino javno učilište, bila je zatvorena. Ali smo se ipak na jednu drugu slučajno namjerili. Na kraju same glavne ulice, uz desnu obalu Miljacke, začusmo odjednom iz jedne dugačke prizemnice urnebesnu dječiju viku. No to i nije bila dječija vika slobodna i u svom pravom smislu, jer u njoj nije bio samo izvjestan sistem i naročita ritmika, nego čak i neka osebujna melodija. To je bila neka vrst »skupnog učenja«, odgovaranje »u zboru«, kako se to već kaže u pedagogiji, o čemu smo se odmah uvjerili, pogledavši kroz širom otvorene prozore u unutrašnjost škole. Bila je to škola židova starovjeraca, i to prava pravcata židovska škola, s mnogo galame, natrpana đacima od najmanjih

do većih i najvećih. Na šarenom ćilimu čučali su svikolici u polukrugu podvijenih nogu, a prema đacima učitelj s dugačkim prutom u jednoj ruci i debelom knjigom u drugoj. Uči i upravlja školom. Naizmjence digne oči iznad velikih okruglih naočari, koje su se čudno klancale na vrhu dugačkog nosa, gleda u đake pa u knjigu i od zgode do zgode hvata šibom to jednoga to drugoga učenika, koji prestrašeno zavuče, što je dublje znao, glavu među ramena, da spasi, što se spasiti dâ. I prut kao prut, može dokučiti, kud god smjeri, jer je dugačak i sveobuhvatan kao sama sudbina. Srećom tu su fesovi na glavama, pa ne će jako vrijeđati živo, kad kojega i malo jače dohvati. Sve je ceremonije pratila ona već poznata zaglušna dernjava, kojoj su odgovarale i izvjesne ritmičke kretnje lijevo desno, lijevo desno. Kadli odjednom pukne kao iz topa prut udarivši po podu i u hipu prestane zbor i učenje kao odsječeno, a djeca se ukoče kao kipovi i gledaju netremice u učitelja. A kad smo se makli ispred prozora, čuli smo samo, kako se ponavlja vika, ali ovaj put bila je to prava vika i galama dječija, vesela i nestašna bez ritma i sistema i znak da je škola svršena.

Šta smo dalje još vidjeli i doživjeli u tom čudesnom kraju za ono četiri nedjelje ljetovanja i praznovanja, teško bi se dalo evocirati danas nakon više od pedeset godina. Grad se odonda toliko promijenio, povećao, modernizirao, stare i ruševne a tako slikovite zgrade zamijenio novima i beznačajnima, da je time uneseno mnogo disharmonije u pojedinostima gradske slike, no slika u svojoj cjelini ipak je ostala, jer se priroda i njeni osnovni oblici ne daju silovati, koliko god i bio život inače silovit i žestok u svom nezaustavnom nastojanju za promjenom i napredovanjem.

U onim danima taj je život, koliko je god već počeo udarati pečat novoga doba, naravno bio istom u početku svoga razvoja. Oprezno i nekako još oklijevajući zakoračio je po novoj stazi, no još uvijek vjerno i ponosno čuvao tako slikovitu šarolikost i osebujnu ritmiku života svojih ulica i njezinih stanovnika. Slikovita narodna nošnja žiteljstva, naročito muškaraca — pretežno od modre čohe sa zlatnim vezom i nakitom po prslucima i rukavima, za neviklo oko neobična kroja, pa crveni fesovi, opeškireni bijelim platnom ili zelenom svilom — oživljavala je između već dosta primjetljivih, tako očajno trijeznih i banalnih odijela »a la franca« glavne ulice i čaršiju. Što se dalje grad granao u sporedne ulice, sve je više osvajala putove i staze, i kraja i grada, koji su se dizali na više uzbrdice. Ovi su dugo ostali pošteđeni od navale novoga a mnogima i nemiloga, jer u svako doba čovjek, kao pravi sin svoje zemlje i svoga roda, pokraj sve želje za općim

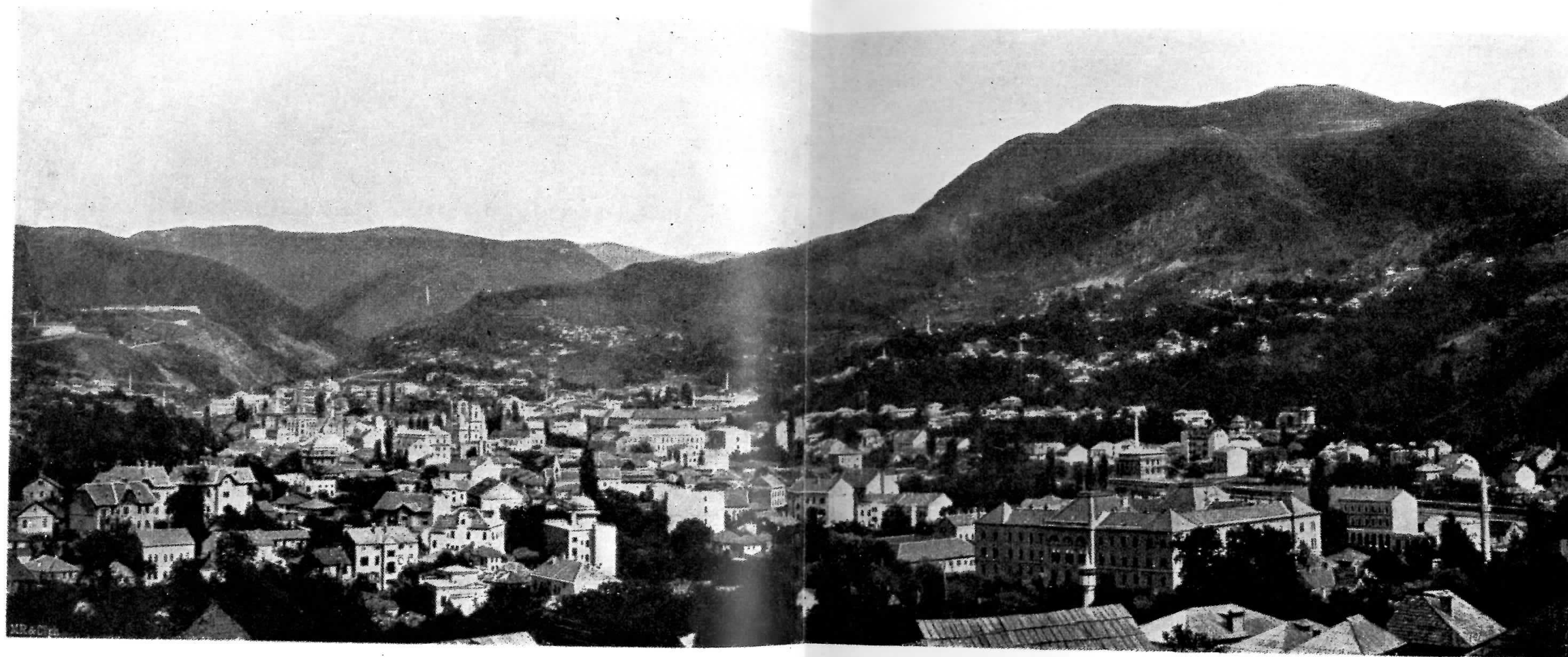
napretkom, u duši visi na svojoj starini i žilavo je brani, dokle god može, da je ne uguši novo, uzmičući jedino pred silom, ne bez borbe, a često s bolom i s prkosom u duši...

Razumije se, da nas je u prvom redu osobito privlačila čaršija. U njoj, kako danas tako i nekad, usredotočio se sav javni i poslovni život domaćeg svijeta kao u žili kucavici; u njoj se, kao u žarištu, zgusnula i sva istočnjačka šarolikost i u svoj se svojoj bujnosti rascvala i rasplamsala. Sveukupni trgovački i zanatlijski poslovi svršavali se u onim malim, od dasaka priprosto i nekićeno zbitim dućančićima, iza bizarnih vrata, što se otvarala i zatvarala horizontalno tako, da se gornja polovica dizala služeći kao široka streha donjoj, a ova spuštena tvorila prag, ćepenak, na kojemu se sjedilo i ulazilo i razastirala roba, što je bila nagomilana u dnu dućana po policama, visjela o stijenama ili ležala poslagana, gdje je što našlo mjesta. Ti dućančići s tim svojim, od starine nepromijenjenim, da kažem: ukućanskim i primitivnim uređajem, osvajali su čak i one strance, koji su bili naučeni na bogato udešene izloge velikih gradova, što i po danu i po noći najrafiniranijim ukusom izložene robe primamljuju kupce. Nema u čaršiji ni osobitih privlačivosti, a još manje je ovdje igrala ulogu umjetna rasvjeta ili kakvo osobito namještanje robe. Radi se samo po danu, od bijela jutra do zalaska sunca. Nema tu ni svijeće, osim valjda zimi fenjerić. Jer čim zađe sunce, bilo u koji sat, diže se ćepenak, vrata se zamandale i prestaje poslovanje. Noću tu vlada potpuna pomrčina i gluha tišina.

No zato je po danu tu živo kao u košnici. Po kaldrmi neprestance klopoću kundure,[1] kližu se papuče, kloparaju nanule.[2] Strancu je sve zanimljivo: i roba u dućanu, i kupci i trgovci, pa i dokoni prolaznici, i ne ćeš se umoriti gledajući lijevo i desno nizove dućančića, pa ni onda, kad bi se idući sve naprijed zatekao ponovno na istom mjestu. Pravi labirint. No nije ti ni krivo. Jer na svakom povratku ugledat ćeš ponešto, što ti je prije oku izmaklo. Pa ako se na toj šetnji pokazivala samo ženska roba, o koju ti je pogled zapinjao, a to dolazi otuda, što će svaka ženska glava po prirođenom instinktu i u najvećoj gomili druge robe smjesta naslutiti, što je za nju, dakle i najmanju krpicu svile ili čipke, i sigurnim je okom izlučiti, cijeniti i ocijeniti, a da joj nikada ne će dosaditi. A kako bi, kad su ovdje svakom oku izloženi prekrasni orijentalni šalovi, što cvatu u svim bojama duge, pa zlatom i srebrom vezene papučice, pozlaćeni pojasi i još onaj

---

[1] cipele »à la franca«.
[2] drvene postole.

SARAJEVO OKO GOD. 1890.

tako fino, kao paučina pleteni srebrni nakit za uši, za ruke i pod grlo. Ne mogu se dva oka nagledati...

I tu smo onda već i nadomak onog najživljeg i najglasnijeg kraja čaršije. Već izdaleka čuje se mnogozvučna, stranom uhu neobična glazba, u koju se stapaju zveka čekića po nakovnju, kuckanje kazandžija[3] po bakru, udarci kovača po gvožđu, pa zujanje tokarskog točka i fijuk tesarske pile... Svoju riječ ne razumiješ. Staneš tu i tamo, da gledaš, majstor i ne diže očiju; čučeći kuje i kuca, kao da je sam na svijetu, ništa ga i nitko ne smeta. Onda odjednom nađeš usred najveće buke, gdje su se stisli najotmjeniji i najtiši zanati u onim sitnim izbicama zlatara i urara, gdje majstori iza malog prozorka s najvećim mirom u tišini izrađuju onu svoju gospodsku rukotvorinu, koja iziskuje toliku sabranost i mir, pa se pitaš, kako mogu u onoj zaglušnoj huci i buci. A možda je više i ne osjećaju, naučili se na nju...

U stilu je svakog posjeta i šetnje čaršijom, da se svršava tečnom »kahvom« u jednoj od mnogobrojnih minijaturnih kavanica, gdje se uvijek nađe mjesta za stranca, koliko god je puna kavopija.

Razumije se, da se osim te svakodnevne šetnje po čaršiji, što spada u stalni program svakog posjetioca, bavio se kraće ili dulje u Sarajevu, nije propuštalo marljivo razgledanje i ostalih znamenitosti, koliko ih je onda bilo, vrijednih bilo po svojoj starini i originalnosti, bilo po namjeni ili značenju za poznavanje ljudi i zemlje. Tu su dakako u prvom redu te čudesne džamije. Ima ih na svakom koraku. Vele, da ih je bilo preko stotinu. Svakako su davale glavno obilježje, osebujnost i neobičnost građevnom sistemu grada. Po njima se istom stranac osjeća na pragu orijenta. Uživa u bujnosti slike, koja živi svojom osobitom notom i tempom. No ne grade se zadužbine i zgrade samo za gledanje. Ako je veliki dobrotvor Sarajeva Husrevbeg podigao prekrasnu bogomolju u slavu Bogu, nije zaboravio ni na ljude ni njihove potrebe tjelesne i duševne. Udario je prve osnove kulture i napretka ne samo divnom džamijom i bogatom knjižnicom sa školom za uzgoj muslimanskog sudačkog podmlatka i uopće intelektualaca islama, nego je — što je u ono doba bila možda prva i jedina socijalna institucija i u samoj Europi — sagradio i uredio javno kupalište, tržnicu i narodnu kuhinju za sirotinju, kojim se ustanovama mogao koristiti svaki potrebnik, ma koje vjere bio: bio mu je ručak svaki dan na dohvat bez mnogo ceremonija, besplatan i draga srca pružan.

[3] kotlari.

Ako su formalnosti pri ulasku u džamiju bile i pomalo neprilične novajlijama, brzo se to prebrodilo, čim si prestupio prag one najljepše, Husrevbegove zadužbine. Neobična oku nevježe unutrašnjost sili već na prvi pogled, da joj se diviš i da je poštuješ. I tu se moli svijet Bogu Jedinomu, i svi smo djeca jednoga Oca nebeskoga!

I opet ne ćemo zamjeriti ženskoj glavi, kad joj je najviše »imponirao« golemi ćilim, što je pokrivao čitavu sredinu ispod prekrasnog kubeta, stvarajući sa bogatom ornamentikom zidova i stropova harmoničnu cjelinu, u kojoj je dominirala modra boja u najskladnijim kombinacijama. Tko nikad nije bio u Carigradu, ali je gledao slike i čitao o čarobnoj Aji Sofiji, tomu bi na pogled te sarajevske Begove džamije dočaravala fantazija tu najdivniju građevinu staroga svijeta. A da se još povisi vrijednost onoga prelijepog ćilima, netko spomene, kako su na njemu možda vezle i tri generacije zajedno: od bake do unučice, kako je bio običaj u dalekoj Perziji, odakle je potjecao. Onda je Bosna još bila puna najljepših rukotvorina ove ruke, sabranih posvuda, od begovskih dvora do aginskih čifluka i esnafskih kuća, dok ih kasnije stranci i došljaci ne raznesoše na sve strane stare monarkije i ostale Europe, a sve za male pare, ostavljajući Bosni za skupe novce malovrijedne proizvode iz tvornica zapada. Zavirilo se dakako i kroz prozorak u unutrašnjost mauzoleja, podignuta pokraj džamije, u kojemu je plemeniti beg-osnivač našao svoje zadnje počivalište ispod crnoga prevjesa, a njemu do nogu vjerni njegov sluga.

Uto najednom prolomi podnevni zrak topovski hitac sa »žute tabije«. i u tili čas stanu ljudi pod turbanima dolaziti sa čaršije i iz okolice u veliko predvorje pred džamijom, skupe se okolo velikog bunara, iz kojega je tekla voda na mnoge cijevi uokolo, da posluži vjernicima za ritualno umivanje nogu i ruku, prije nego što će poći u džamiju da se klanjaju i mole: »Allahu egber ...«

I u tom pravcu redala se druga razgledavanja ljepota i zanimljivosti vilinskoga grada. Usput se uzimale na oko i manje važne: zakukuljena žena u teškoj crnoj feredži do žutih cipela, koja se ruku zavučenih pod čohom i pod bijelim jašmakom stisla uz letvenu ogradu jednog od mnogobrojnih groblja a usred grada, i ispod gustoga ubradača gleda, gleda u izvjestan grobak, a da joj nitko ne može ugledati lica i njene tuge. Jer najdublji osjećaji plahe su ptice, kriju se i bježe i ispred najvjernije sluškinje, bez koje ni jedna hanuma onih dana nije izlazila iz kuće. Naslonjena uza zid groblja čučala je na zemlji i strpljivo čekala, gusto pokrivena zarom, da joj gospodarica svrši »dovu« u pomen onoga tamo ispod svježe nabačene ilovače ...

Ili onaj musliman progrušane brade i neizvjesne dobi, u svojoj lijepoj nošnji sa karakteristično uvijenim koljenima, kako nosi u jednoj ruci zembilj*), a drugom vodi oprezno i pažljivo malenu djevojčicu u šarenim dimijicama i crvenom jelečiću, na nogama joj žute cipelice, a ispod vezenim cvjetićima po čelu ukrašene marame sitne pleteničice s uvezanim dukatima, s dukatima i ispod grla: otac sa jedinicom ili djed s unučicom? Koju žensku glavu ne će dirati takva sličica? Osobito kad se zna, da se valjda nigdje na svijetu toliko ne poštuju mala djeca i s njima ne postupa s toliko obzirnosti i nježnosti kao u bosanskih muslimana. Nije se čulo, da bi otac ikada udario svoje dijete, pa ni tuđe. Dijete i žena njegove su najveće svetinje ovoga svijeta, koliko se god govorilo o tobožnjem ropstvu muslimanske žene u braku. Svaki je narod sebi izgradio svoje životne forme kroza stoljeća, prema svojim okolnostima, prilikama i potrebama, i svako je uspoređivanje takozvanih civilizacija u smjeru »više« i »niže« pusta besposlica. Kakav si, takav si; utvrđivanje identiteta i karakteristike ima smisla samo onda, ako se objekat odnosno subjekat promatra u odnošaju spram svoje okoline i sredine, kako horizontalno, tako po tradiciji i starini vertikalno u liku prirodne evolucije, napretka ili i nazatka, unutar svoga »životnog prostora«. I teško narodu, kojega u tom njegovu prirodnom poslu smeta u nezgodni čas unesena penetracija tuđinštine; nikada ne može biti dosta na oprezu spram nje i njezinih »darova«, niti dovoljno oružan, da joj se odupre, izgrađujući što marljivije i dosljednije sam sebe — iz sebe ...

Ređaju se tako slike jedna za drugom i jednog petka, rano iza podneva, namjerit ćemo se i na one slikovite skupove djece i žena, koje u teškoj crnoj halji, što se polagano i teško pomiču, koje već pod novovjekim zarovima, sa nabubrenim zembiljima i naduvenim boščama*), kako kreću izvan grada, na brdo, na gornje livade, u šljivike gornje, pa i na groblja, kojima su bili naokolo posuti gorski obronci, da provedu »teferič« pod vedrim nebom. U hladu drveća posjedaju po zelenoj travi, nakrešu vatricu, ispeku kavu i stanu se gostiti donesenim božjim darom: kavom, burekpitom, zeljanicom i drugim jestivom. Tu onda brzo procvate razgovor, pjesma se ori, kolo se vodi. No koliko se god sve razvija

*) od šaša spletena torba

*) veliki rubac, koji služi za nošenje kućnih potreba, a i za pokrivanje glave

prirodno i neusiljeno, nikad se ne prevršuje mjera, nikad djevojački smijeh ni dječija cika ne prelaze u razuzdan kikot i vriskanje, da bi se pokvarila lijepa harmonija pravoga veselja.

To djevojačko pjevanje bilo nam je i jedan od osobitih čara ovoga grada. Čulo se slabije u donjim mahalama, gdje su stanovi gušće zbijeni. No što se više penješ uzbrdice, gdje su kuće redovno rastavljene jedna od druge duljim plotovima i zidovima, otmjeno se zaklonivši od ostaloga svijeta između svojih bašča i šljivika, tu ima i više slobode. Svaka kuća — mali dvorac; u njoj vlada jedna volja, autonomna i nepovrediva. I ovdje se preko svega dana može čuti i djevojačka pjesma. Pjeva domaća kći u bašči vežući sitan vezak, pjeva na dvoru mlada izmećarica metući kaldrmu, perući ruho, pjevaju jedna i druga, da im srcu odlane, da im ruke u poslu okrilate. Tu ih ništa ne steže, nikakav obzir; glas se diže s punom snagom iz mladih pluća, hoće nebo da prolomi čežnjom svojom, buji u grudima, da bi prsnula, kad ne bi smjela dati oduška u slasti pjesme, neka leti i neka stigne, kome je i namijenjena.

A onda Ramazan! Nemojte očekivati kakav opis ove najznačajnije vjerske manifestacije muslimana. To su već učinile stotine pera zvanih i nezvanih, i s uspjehom i bez uspjeha. Ovdje hoću samo da evociram makar već dobrano izblijedjele uspomene iz onih davnih dana, kad sam, još posve nespremna i nezrela, pristupila životu pa i toj začaranoj hrvatskoj krajini, koja je za ondašnji naš svijet sa sjevera još bila »incognita« i teško pristupna. Nije bilo ničega, što nisu doživjeli i drugi, ničega, što nisam poslije toliko puta i sama viđala i doživljavala na svoje oči i na svoje uši i u većem opsegu kao i s većim intenzitetom u se primila i čestim ponavljanjem zadržala.

Ali nikoji dojam iz kasnijeg doba nije se tako duboko zasjekao u moje pamćenje kao uspomena na onu jednu noć u mjesecu kolovozu.

Bila je vruća noć iza vrućeg dana. Kako je u nas bio običaj od »starine«, rano se išlo na počinak i ljeti kao i zimi. U tom se nije ništa promijenilo ni u novom zavičaju, pa ni u gostima.

Prozore smo ostavili otvorene, zavjese iznutra spuštene. Prepuštam se, kao svako veče, gluhoj tišini, u koju je utonula i kuća i sav brijeg Hrvatin na krajnjoj periferiji sarajevskog juga, na samom rubu Trebevića. Ništa nije mutilo tu čudesnu tišinu, pa ni neprekidna ritmička monotonija neke daleke mukle tutnjave, koju prijašnjih noći još nismo bili čuli, nego ju je čak još potencirala uljuljavajući duh u onaj bestjelesni osjećaj između sna i jave, neodoljiv svojom potpunom izdvojenošću i odriješenošću od svega zemaljskoga. Lebdiš u praznini beskrajnoj, okolo naokolo blaženo

ništa, ljuljaš se kao ludo dijete na majčinu krilu, ne misliš, ne želiš ništa, osim možda to, da bi tako potrajalo, potrajalo ... Ne znaš časa, kad se to carstvo slatkoga ništavila počelo napučivati. Nadolaze predodžbe, stvaraju se slike, sve same od sebe, a sve lijepe, skladne i pune harmonije, kakvih po danu i na javi nikada ne doživljuješ. Dolaze, odlaze, ne zoveš ih, ne zaustavljaš ih ...

Kad prođe prva obajanost, ono dosad bezimeno, neopisivo i neosjetno poprima realniji lik; to što oko tebe i više tebe zuji i talasa i dolazi sve bliže, glasovi su, mnogo glasova, stotine glasova, nekad tihi zborovi, puni, bogati i laki kao lahor, kao jato leptira u letu, rastu, prohujaju više glave, nestaju, da se jave s drugog kraja, sastaju se s novim zborovima i najposlije se ponovno slože. Otkuda dolaze? Tko ih stvara? Kuda ih nestaje?

Jedan čas sjetim se one nedavno slušane šumske noćne muzike na Plitvičkim jezerima, za koju mi je majka rekla, da to svira vjetar u jelovu granju. No bilo je razlike. Jednak je bio valjda samo ugođaj noći i samoće. Ali nije to bio ni onaj obični poziv mujezina s vrhova džamija, što ga slušamo svake noći i kojim se pozivaju vjernici na molitvu Alahu. Tu ima glasova i muških i dječačkih, dolaze sve bliže i najednom eto ti ih okolo kuće, više kuće, niže, svuda. Ovako umnoženi i pojačani, sa svih stotinu džamija pronose se povrh čitava grada, da uveličaju časove svečane noći. Iako sa svake munare na drugu žicu udešeni, između sebe i oprečni i neskladni, ti zborovi ujedinjeni od stotinu disonantnih glasova stvarali su onu jedinstvenu harmoniju čudesnu a svojstvenu samo ramazanskim noćima, harmoniju oporu i strastvenu i neodoljivu. Ovakvu čudesnu glazbu doživjela sam samo još jednom u životu: na Velki Petak u Splitu, kad je kroz suton ulica kretala nepregledna povorka ljudi svih bratovština iz čitave okolice grada i s otoka pod mističnim svijetlima svojim čudnih starinskih fenjera, u starinskom odijelu pjevajući staru pjesmu pokajnicu »Puče moj«.

Sferska glazba od ljudskih glasova ovamo i onamo, doživjesmo je i u glazbi šume i jelova granja, a obje složene od množine neskladnih jedinica ...

Ne pokazuje li nam se i svemir sa svojim mirijadama svjetova, koji svaki za sebe živi svojim životom, tko zna i kako neskladnim, svake noći jedinstven i stalan u svojoj nedokučivoj raznolikosti, a da se ni jedna jedinica toga sastava ne odriče svoje značajke, svoje žice, i milijuni se zborova, od kojih svaki stvara svoju pjesmu, slažu ipak u tu jedinstvenu harmoniju, koju zar zbilja još nikoje ljudsko uho zapravo nije čulo? A ipak nije tlapnja, nego je zbiljska, veličanstvena, sveta istina za onoga, tko umije slušati ...

Prolaze tako dani, danči ljeta, koje se već pomalo naginje svome kraju. Kadli jedno prije podne začusmo muški glas iz prednjega dvorišta. Pita, je li gazda kod kuće? Čeka, jer dok mu se netko ne odazove iz kuće, ne smije da prekorači prag unutrašnje avlije. Tako nas poučiše.

Bio je jedan od susjeda, s kojima se još nismo poznali, kô kad su se novi stanari istom doselili u njihovu mahalu, pa se još nisu nikome javili. Dočekala ga mlada nevjesta i prijazno ga uvela u kuću.

Čovjek ni star, ni mlad, bradat, sa ahmedijom oko fesa — bit će da je kakav efendija ili hodža. Ozbiljno mu je lice, i na ponudu. da sjedne, ne obzirući se osta kraj vrata stojeći ponešto pognut i uvijen.

Na pitanje, što želi, ponovi upit, je li gazda kod kuće?

— Je l' moj muž? — uzvrati mlada gospođa. — Ne, nije, u kancelariji je. Možete i meni kazati, pa ću ja njemu. Samo mi recite, tko ste i šta želite.

Javljala se baba Julka s praga, gdje se sklonila iza zida, ali je izdadoše široke crne dimije:

— Pa to je naš prvi komšija, Ibrahimefendija. Eto odmah tu mu je kuća.

— Jesam, komšija! — potvrdi efendija i onda nastavi polagano i vrlo strogo, još uvijek ne dižući oči.

— A tko ti još stoji u toj kući?

— Zar ovdje kod nas? Tko bi još stanovao? Moj muž, eto moja svekrva, pa moja zaova, ja i baba Julka — začuđeno odgovori gospođa.

— I nitko više?

— Pa eto, nitko. A zašto vi to pitate?

— Eto zašto — prihvati čovjek življe i do polovice digne kapke s očiju: — Pitam te, tko tamo noću pali svijetlo na pendžeru prema mojoj bašči?

— Svijetlo prema vašoj bašči? — začudi se još više mlada »švabica«. — Pa tamo u komori spava naša Julka. Da vi, baba, ne trošite u ludo skupi gaz? — okrene se spram sluškinje, koja je iza vratnica stojeći pratila razgovor. Na riječi gospodaričine ponešto se skunji i kao zastidi, no odgovori otvoreno:

— Pa ja i ne znam ... Možebit gorila lampa,, a ja zaspala pa je zaboravila utrnut.

— No sad ste čuli, efendija, nema nitko nego ova žena. A možete baš i vidjeti, gdje je to.

Da, efendija hoće. Svi se upute u dno kuće, pa kroz tijesna vratašca u malu polumračnu izbu, gdje je svijetlo ulazilo na visoko

namješten pod stropom i gvozdenom rešetkom utvrđen malen prozorak.

— No sada vidite i sami — prihvati mlada gospođa donekle uzrujanim glasom — da je pendžer tako visok, pa se i sa sanduka može jedva doseći. I čak još stoji lampa tamo. Vjerujete li sada?

— Evala! — čovjek će dignuvši ruku k čelu. — I oprosti, što sam ti smetao. — Nato se okrene, pa da će otići.

No nije računao sa radoznalošću ženskadije i to još »švapske«.

— Stanite još malo, pa mi samo recite po duši, šta ste vi zapravo mislili o nama? Da vi možebiti ne mislite, da je u nas običaj, da gledamo u tuđa dvorišta? Ili čak, da bi moj muž zavirio kroz prozor u vašu kuću?

— Ne daj Bože! — brani se čovjek ozbiljno i još ne prekoračivši prag spusti se kraj dovratka na pod, čučne i stane vaditi cigaretu, pa da će zapaliti, i to sve bez daljnjih ceremonija.

To je gospođa uzela za dobro i za znak pomirbe, pa brzo sjedne na drveni minder, a kraj nje se posade svekrva i zaova i razgovor se nastavi.

Kako je najprije nastala šutnja, kô kad valjda neobični polaznik nije znao ili htio započeti, prihvati riječ mama kô najstarija na sijelu i zapita:

Mama: — A molim vas, zašto je vama krivo, kad bi, recimo, moj sin časom zavirio kroz ovaj prozorak u vaše dvorište? Pa baš kad bi i ugledao vašu ženu bez zara i jašmaka?

Efendija samo nešto zagunđa, ali ne odgovori, niti diže pogleda sa prsta, koji su vrtjeli cigarluk. Nastavi mama sa smiješkom:

Mama: — Znam, jer su mi rekli, da muslimansku ženu nepokrivenu ne smije gledati tuđe muško oko. A eto, vi i svaki drugi slobodno i bez zamjere možete gledati moju nevjestu u lice. Kako je to?

Efendija će polagano i odmjereno, ozbiljno:

— Adet! Zakon!

Nato uleti brzopleta zaovica udarivši u smijeh:

— A baš čudan taj adet!

Efendija samo časkom digne oči, preleti pogledom, koji kao da i nije gledao po društvu, onda mu se lice smrkne, i oborivši ponovno oči reče strogo, vrlo strogo:

— Tu nema nikakva čuda. To je ozbiljna stvar, i svak treba da poštuje ono, što je kome sveto ...

I u glasu mu čuo se prizvuk opomene: Uzmi se u oprez, brbljava švabice ...

To su i razumjele, aii su bez daljnje zamjere nastavile razgovor, sve dok se pohodnik nije spremio na odlazak. Već se bio i

digao na noge, kad li se na vratima pojavila baba Julka s kavom, i time spasila situaciju, tako da se nakon improvizirnog pretpodnevnog sijela rastanak susjeda svršio izmirnim tonom, kojim je domaćica izručivala pozdrave hanumi i djeci, a efendija za prijazan uzvrat pozvao sve ženske glave ove kuće, da slobodno dođu njegovoj, kô kad su prvi komšije, pa treba da žive u miru i prijateljstvu.

Tako je došao i kraj prazničkog plandovanja. Osvanuo dan odlaska. Svratismo se izjutra još crkvici našoj, da se s njom oprostimo i da je se još jednom nagledamo, makar da je i iznutra bila siromašna kao izvana. Četiri okrečena zida, bez nakita i slika osim skromnog križnog puta, s dva mrko oličena oltara, prazna i bez klupa, a ipak je bogata nečega, što se ne može riječima izreći. Bio je radni dan, ali crkva puna vjernika. Svi na koljenima, pod kojima su prostrli ponesene ćilime, napunili crkvu šaptom molitve. Ruke raširili i drže ih raširene (za čitave sv. službe), kao da hoće da zagrle i sama nebesa. S jedne ruke vise im nizovi očenaša, oči netremice upravljaju put oltara i s dubokom skrušenošću i sabranošću prate svaki kret svećenika — ujaka, a usne im šaptom ponavljaju svete riječi, makar i na dijačkom jeziku, ali im poznate i po smislu i po duhu, jer ih iz mala danomice slušaju. Nigdje više u životu nismo našli tolike iskrene pobožnosti, predanosti i oduhovljene skrušenosti u ljudi priprostih kao ovdje, i tu prvi put osjetismo duboku istinu one evanđeoske: »Blago siromašnima, jer je njihovo kraljevstvo nebesko ...« A taj narod ovdje bio je odista siromašan, gotovo sami radnik, zanatlija i sitni gazda s čaršije, siromašan, ali pun moralne snage, uravnotežene etičkim vjerovanjem i sposobne, da izdrži neminovne patnje života.

Još smo ostali, da čekamo, dok se isprazni crkva, da ih očima ispratimo put njihovih domova. I kako su se bili smirili u domu Gospodnjem, glave i koljena prignuli pred nevidljivim veličanstvom, tako su se sada, ostavljajući kuću Božju, uspravili, mirno i bez buke, jedva koju riječ, a već podalje od crkve, progovorili među sobom, i u tom upravo iznenadile nas žene! Sve, gotovo od reda, vitko uzrasle, u širokim crnim dimijama, držale se tako uspravno, kretnje im tako odmjerene i pune dostojanstva, a na licima — većinom finih crta i bljedolikim — toliki mir i gospodstvo, da su te neodoljivo podsjetile: e su to odista potomci starog hrvatskog plemstva i nekadanjih gospodara Bosne ponosne, potomci i ostatci one korenike, koju je osmanlijska četiristoljetna najezda počevši 15. vijekom gonila i dijelom rastepla, dok joj se velik dio nije rasuo po svijetu i pretopio u susjednim narodima —

za svoj izgubljen za sve vjekove... Na tim ostatcima i na potomcima istaknutih patarena, koji prigrliše islam i priljubiše se carstvu, ostalo je, da čuvaju staro koljeno i baštinu hrvatskih praotaca u ovim brdima na granici Istoka i Zapada.

Na taj način upoznali su pomalo posjetnici zemlju i njezine prave gospodare, s kojima ih je — makar i djelomice bili različiti po nekim običajima i po vjeri — vezao isti jezik, i to kakav jezik! — i s vremenom postajao sve kraćim mostom između dva kraja iste, makar stoljećima razdijeljene zemlje. Davno razjedinjeni, ostaše u podsvijesti kroza stoljeća nerazlučeni, kako je to i tadanji predstojnik školske vlasti u prekosavskoj Hrvatskoj nakon dosta godina prikričio učiteljici ispraćajući njen odlazak na novu službu u Bosnu s riječima:*)

— Žao mi je, što nas ostavljate. Uostalom, ne idete u tuđinu. Bosna je hrvatska zemlja. Što ste u starom zavičaju počeli, nastavit ćete u novom. Radit ćete i tamo u svom, među svojima a za svoj hrvatski narod ...

---

*) govorio Armin Pavić autorici god. 1901.

Dr. LOVRE KATIĆ, ZAGREB

ŽENA U DOBA HRVATSKIH NARODNIH VLADARA

Žena je u Hrvata i u prošlosti uživala velik ugled i često zamjenjivala svojim radom muškarca. Tomu su nam dokazom mnoga prezimena, koja su nastala po ženskim imenima. Tako su se po svojim bakama prozvali: Anići, Jelići, Marulići, Ursići, Katići, Barići, Vicići, Barbarići, Marići i t. d. Većinom su to bile udove, koje su poslije muževlje smrti uzdržale kuću i sačuvale baštinu.

Vrline hrvatskih žena pribavile su im ime i poštovanje, pa je već u najstarije doba žena u Hrvata bila čašćena stojeći uz bok svome mužu i u javnom životu. Ogledat ćemo se po razdoblju hrvatske povijesti od dolaska Hrvata pa do tragedije u Petrovoj gori, da vidimo, koliko su i što su oskudna vrela zabilježila o hrvatskoj ženi.

1. Seoba Hrvata

Carigradski car Konstantin Porfirogenet, suvremenik kralja Tomislava i bližih mu nasljednika, pripovijeda, da su Hrvati došli iz stare domovine u novu, sadašnju, pod vodstvom petero braće i dviju sestara. Sestre su se zvale *Tuga* i *Buga*.

Ove su hrvatske kneginje, kako Klaić misli, vodile svaka svoje pleme na teškome putu na jug, a naravno i u ratu, kojim su Hrvati osvajali svoju novu zemlju goneći divlje Avare.

Uspomena na ove jake žene, kako neki povjesničari tvrde, sačuvala se je u više imena mjesta i plemena. Tako se je Tugino ime sačuvalo u starome plemenu Tugomerića, koje je obitavalo u Podgorju pod Velebitom oko današnjega Baga. I u Dalmaciji postoji selo Tugari. Ovo se selo kao i pleme Tugarani spominje u najstarije doba hrvatske povijesti tamo u 11. vijeku i sačuvalo je do dana današnjega nazive pojedinih mjesta upravo onako, kako se spominju u to staro doba (na pr. selo Tugare, vrelo Majčin).

Po Bugi su prozvani Bužani, koji su bili naseljeni u Lici oko istoimene rijeke, a županski im grad bijaše Bužim. I Buško blato blizu Livna sačuvalo je Bugino ime, kako priča narod u onome kraju.

2. Doba knezova

U prvo doba poslije doseljenja vladali su Hrvatima knezovi, koji su imali dvor uređen po uzoru franačkih kraljeva, kako nam

svjedoče dvije povelje: Trpimirova (852. god.) i Mutimirova (892. god.). Na dvoru je uz kneza sjala u gospodskoj nošnji i njegova družica kneginja. Kao što knez ima svoju gospodsku pratnju, župane, koji vrše razne službe na dvoru, tako je ima i kneginja. U povelji kneza Mutimira god. 892. naveden je kao svjedok Želidrag, buzdovanar kneginje. I kad knez putuje u tuđe, za ono doba daleke krajeve, i tada ga prati kneginja onako, kako danas stopanjica ili planinka prati svoga muža na zavjete i prošteništa. U gradu gornje Italije Cividalu ili Čedadu, gdje u 9. vijeku stolovaše akvilejski patrijarh, čuvala se dragocjena knjiga, sveto evanđelje po Marku. U ono doba vjerovahu, da je tu knjigu svojom rukom ispisao sam sveti evanđelist Marko. Zato su s raznih strana tamo hodočastili i velikaši i knezovi. Bijaše svaki sretan, kad bi mu se u tu knjigu zapisalo ime na vječnu uspomenu, da je poljubio sveto evanđelje. Upisano je tu i mnogo imena hrvatskih dostojanstvenika iz 9. vijeka. Među tima su i četiri hrvatska kneza: Trpimir, sin mu Petar, Braslav i Branimir. S knezovima su došle u Čedad i *njihove žene*, pa uz ime Braslava, kneza Panonske Hrvatske, čita se i ime gospoje *Ventescele* (valjda Vetislava), a uz Branimira ime kneginje *Maruše* (Marijosa Cometissa). Iz zemlje Braslavljeve bijaše na hodočašću i Zelezena sa ženom *Heslom* i sinom Stregemilom (Stražemilom). Spominje se svega oko 26 Hrvatica, a neke i sa sinom. Kako je u ono vrijeme putovanje bilo teško, pogibeljno i skupo, ovi zapisi nam svjedoče, koliku su ulogu i vrijednost u starih Hrvata imali žena i obitelj.

3. Doba kraljeva

I kad kralj putuje po državi, s njim polazi i gospoja kraljica. Tako se kralj Krešimir na svome putu po Cetini svratio u posjete nekome plemenskom starješini Apriću, pa ovaj pogostio kralja, a onda ga gospodski stao darivati. Uz ostalo darova kralju najboljega momka, a kraljici najbolju djevojku.

Od svih hrvatskih kneževskih i kraljevskih žena ostavila je najljepšu uspomenu hrvatskom narodu *kraljica Jelena*. Već Toma Arciđakon (8. vijek), koji ne piše mnogo u prilog Hrvatima, spominje, da je kralj Zvonimir na saboru u Ninu 1078. god. predao splitskom nadbiskupu crkvu Svete Marije od Otoka i crkvu Svetog Stjepana, obje u Solinu. U tim su se crkvama pokapali hrvatski kraljevi, a Toma spominje po imenu kralja Krešimira, »uzoritog muža«, pokopana u predvorju crkve Sv. Stjepana. Bogate bijahu te crkve. Imale su mnogo zemalja i nekoliko mlinova, koje im je darovala kraljica. U kolovozu 1898. god. otkopao je don

Frane Bulić crkvu »Gospe od Otoka« i u njoj našao grobnicu kraljice Jelene. Grobni je natpis bio polupan, ali ga Don Frane vješto složi i pročita. Taj je natpis najveće povijesno blago, jer nam je sačuvao imena dvaju kraljeva i jedne kraljice. Evo ga u hrvatskom prijevodu:

U ovome grobu počiva slavna Jelena, koja je bila žena kralja Mihajla i majka Stjepana kralja i držala je (u rukama) upravu kraljevstva. Osmog dana mjeseca listopoda preminu u miru. Ovdje bi pokopana god. od upućenja Gospodnjega 976. Ona je za života bila majka Kraljevstva, zaštitnica sirota i udovica. Amo pogledavši čovječe reci: Bože smiluj joj se duši.

Teška su bila vremena, kad je živjela kraljica Jelena. Njezin muž kralj Mihajlo Krešimir II. bijaše zbacio s prijestolja kralja Miroslava pomoću silovitoga bana Pribine. Mnogo nevolja pretrpje narod za toga građanskog rata, pa bez sumnje ostade dosta djece bez hranitelja, a mnogo žena udovica. Valjda i drugi jadi, glad i bolest pritiskoše zemlju. Milostiva ruka kraljice Jelene utirala je suze nevoljnoj siročadi i otvarala žitnice gladnima, a udove štitila od silnika. Sjećaše se kraljica, da ju na to veže Božji i ljudski zakon. I šesti članak crkvenog sabora u Splitu za kralja Tomislava 925. god. naređuje čovjekoljubiva i milosrdna djela u prilikama, kakve su bile česte u srednjem vijeku:

»Ako bi po propuštenju Božjem u pučkoj buni bio ubijen vladar, budući da ostaje nekažnjeno ono, što mnogi počine, to su krivci dužni dijeliti milostinju. Ako je koju crkvu podigao ili oslobodio robove, moraju to poštivati i s njegovom ženom i djecom ljubezno postupati.«

Možda je kraljica imala ovaj zakon pred očima, kad je crkve gradila i sirote štitila.

Ali nije Jelena bila samo meka srca, ona bijaše i jaka duha. Natpis kaže, da je vladala, i to krepko.

I druge su se gospođe ugledale u kraljicu Jelenu. Za jednu, nažalost nepoznata imena, također nadgrobni natpis pozivlje putnika, neka kaže: *»Njezinoj duši, smiluj se, Bože!«* Pripovijeda opet taj isti natpis, da je bila uzorne duševne čistoće i stidljivosti, a muž joj, kao i kraljica Jelena, bio zaštitnik udovica i otac sirota. Ovi su supruzi živjeli u Splitu upravo u doba kraljice Jelene. Grobnica im se i danas nalazi uz crkvu Svetoga Dujma.

Bijedne udove i sirote bijahu poglavita briga i dobroga kralja Zvonimira. On se zaklinje pri krunidbi na solinskom polju u crkvi Svetog Petra, da će štititi siromahe, udovice i sirote, sprečavati nedopuštene brakove među rođacima, da će se opirati prodaji ljudi u roblje. A hrvatska je kronika ovo zabilježila o kralju Zvonimiru: »I bijaše zemlja puna svakoga blaga, i bijaše vrijednosti nakita *na ženama* i mladim ljudima i na konjima više nego li vrijedi imanje.«

4. Žrtve za hrvatsku domovinu

No zli ljudi ne obaziru se na zakone, pa je tako uz sve nastojanje kraljeva zadesila zla kob pojedine obitelji, a tom su zgodom najviše trpjele žene. Nije ta kob poštedjela ni gospodske palače ni kraljevske dvorove. I sam Jelenin rod je mnogo stradao. Sin kraljice Jelene Držislav želio je predobiti dalmatinske gradove, koji su bili izgubljeni za Hrvatsku tijekom nesretnih borba njegova oca Mihajla Krešimira II. s kraljem Miroslavom. Dok je Držislav napadao te gradove, dojedri brodovlje bizantskoga cara Vasilija u Dalmaciju, i njegov vojvoda zarobi hrvatsku *kraljicu, kojoj ne znamo imena,* te je povede u sužanjstvo. Što je dalje bilo od snahe Jelenine, toga ne znamo. — Zadranin Dobronja, po kraljici Jeleni rođak hrvatskih kraljeva, bijaše u svome gradu namjesnik bizantskoga cara Mihajla Paflagonca. U to doba Zadar bijaše pod carevom upravom, a Dobronja nastojaše, da pripadne njegovu rođaku hrvatskom kralju Stjepanu (1030.—1058.). No car ga baci u tamnicu pa zasužnji i *njegovu ženu* te i nju zatvori u tamnicu. Oboje tužni umriješe u sužanjstvu za hrvatskoga kralja.

5. Žene se zaklanjaju u samostane

I treća rođakinja Jelenina, od roda Madijevaca, od kojega je bila i kraljica, osta pusta udovica, kad joj muža Andriju u Zadru ubiše zlikovci. Ostavši udovicom sa dvije kćeri odluči *Cika* (Lucika — Lucija) osnovati »samostan za spas svoje duše«. Obznanila je o svojoj namjeri gradskog priora (načelnika) i biskupa te i druge ugledne crkvene i svjetovne ljude, a to su s reda njezini rođaci. Oni joj odobriše odluku i tako ona ustanovi samostan Sv. Marije, koji i danas postoji, te se zatvori u nj skupa s *kćerju Dujkom* (Domenana). Druga se pak kći Većenega udala. Ciku su slijedile i druge Zadranke, a napokon i kći joj *Većenega* ostavši udova. Majka opatice Cike bijaše sestra onoga Dobronje, kojega su Bizantinci zasužnjili. Cikina se majka zvala Većenega, a otac Dujam, pa je Cika ta imena nadjenula svojoj djeci.

Kralj Petar Krešimir bogato je nadario samostan svoje rodice Cike, koju on zove svojom sestrom (1066.). Povratio je kralj Ciki one posjede, koje je negda kraljev djed Krešimir III. bio

darovao Cikinu djedu Dobronji, pa je to imanje ostalo pusto, kad je Dobronja bio zasužnjen.

Mudra bijaše Cika i razborita dobrotvorka samostana. Ona je darovala svome samostanu čitavo svoje imanje, a poslije toga ga je podeseterostručila što kupnjom, a što darovštinama hrvatskih kraljeva Krešimira i Zvonimira.

6. Zanimljiva pripovijest jedne žene

No koliko bijaše jaka žena Cika, toliko i kći joj *Većenega* bijaše odlučna. Čitav je roman doživjela u svome životu. Bijaše se udala za nekoga Dobroslava, sina Petrova. Kad joj je umirao muž, obećala mu je, da će ići u majčin samostan i postati koludrica. Dobroslav nato ostavi sve svoje imanje ocu cijeneći, da ga Većenegi kao koludrici ne treba. No stari se Petar poslije sinovlje smrti oženi s nekom Hrvaticom nepoznata imena, i ona mu rodi sina. Petar, sin Dobre (danas bismo rekli Dobrić), na smrti ostavi sve svoje ovome sinu, pa i ono što je baštinio od svoga sina Dobroslava. Govoraše: »Moja nevjesta već služi Bogu u samostanu i čuva vjernost svome mužu, ona je dakle kao i mrtva za svijet, pa što bih njoj ostavljao imanje.«

Poslije Petrove smrti Većenega zahtijevaše, da joj se preda muževlja baština. Zametnu se parnica. Kćerku je na sud pratila majka joj Cika, a i mnogi ugledni rođaci.

Prior Drago sa svojim plemićima dosudi Većenegi veći dio muževlje baštine. Tome prigovori protivna stranka i pozva se na splitskoga nadbiskupa. Ovaj je potvrdio osudu i još pohvalio udovičku krepost Većeneginu. To je bilo godine 1091. I danas se vidi nadgrobni natpis opatice Većenege u crkvi Sv. Marije u Zadru: »Ovdje leži pokopana Većenega sjajnom hvalom urešena. Umrla je stotinu i jedanaeste godine računajući od doba, u koje se Krist zaogrnuo ljudskim tijelom i sišao k nama. — Peta je bila godina, otkada kralj Koloman vlada nama — a deseta otkada je načelnik Grgur.«

Proživjela je, dakle, Većenega one tužne časove, kad je slavno Hrvatsko Kraljevstvo postavilo svoju zlatnu krunu na glavu tuđem vladaru, Kolomanu. Suvremenica je dakle kraljice Lijepe, koja je rođena Mađarka, i kao žena kralja Zvonimira poslije njegove smrti naslijedila je kraljevstvo i ponudila ga svome bratu Ladislavu, kralju mađarskome.

Kako vidimo iz ove tužne povijesti odlične porodice Madijevaca, žene razočarane u svijetu tražile su utjehu i zaštitu iza zi-

dina samostana. Tamo bi se u tišini posvetile Bogu molitvom i pokorom.

7. Samostani 11. vijeka

No nisu u samostan ulazile samo ovakve kao što su Cika i Većenega, koje su pretrpjele brodolom u životu. Posvećivale su se Bogu i djevice prikazujući se Kristu u vječnom djevičanstvu. Još danas postoji u Trogiru uz gradska vrata na obali ženski samostan Sv. Benedikta. Bio sam sretan, te sam ga dva puta obišao s dopuštenjem crkvenih starješina, jer bez dopuštenja ne smije u samostan stupiti muškarac. Stari namještaj, slike i knjige dozvali su mi u pamet davnu prošlost, kad je osnovan ovaj samostan godine 1064. Koliko li je ovdje svetih ženskih bića pred Gospodom izlijevalo dušu i srce, u molitvi nalazeći mir, koji svijet ne može dati!

Nastao je taj samostan poticajem trogirskog biskupa Sv. Ivana Ursina, koji je iz Rima došao kao pratilac papinskoga poslanika Teuza u doba kralja Petra Krešimira. Uz gradska vrata dizala se je crkva Sv. Dujma, a bijaše vlasništvo trogirskih građana, od kojih se dvojica zovu Dobre Tridulo i Vitača. Njih zamoli Sv. Ivan, da mu uz tu crkvu dopuste podići samostan, na što oni i privolješe i izdaše o tome pismo, da su to učinili za ljubav biskupu, ali još više za spas svojih duša. Dalje pišu: »Poslije kratkoga vremena uvedena je u samostan opatica po imenu *Eufemija*, sa ostalim sestrama (redovnicama). Poslije ovoga dadosmo gospoji opatici zemlje i vinograde i povjerismo ih njezinoj vlasti, pa suviše i obalu morsku uz istu crkvu njezinoj vlasti prepustismo, ali pod taj uvjet, da nema spomenuta crkva, uz koju dopustismo da se sagradi samostan, drugoga gospodara osim nas. I također ima se jedan od nas odrediti za upravitelja samostanskih dobara. Ovo je potvrđeno i uzeto na znanje od biskupa Ivana i Dobrane, priora istoga grada, i Mirče Bogobojše i Andrije kao i plemića i pučana grada Trogira, koji su ovome svjedoci.« Vrlo su zanimljiva imena, koja nose građani trogirski te godine 1064.

Odonda uvijek jedna koludrica nosi ime prve opatice Eufemije. Danas je u samostanu Eufemija (u svijetu Marica) Grubić iz Vranjica, rođakinja pisca ovih redaka.

U isto doba nadbiskup je splitski Lovro podigao samostan Sv. Benedikta uz gradske zidine u Splitu. Još se vide zgrade toga samostana, a godine 1735. postavljen je na vratima dvorišta ovaj natpis: »U vrijeme, kad je vladao Dalmacijom Krešimir, ovo djelo je uzdiglo se Tvojim nastojanjem Lovro.« Nekome je u gradskoj vijećnici smetao taj natpis, pa su plemići zamolili mletačku vladu,

da ga dade izbiti, što je i učinjeno. Bilo je to u doba, kad su se pravdali plemići s biskupom, tko od njih ima pravo primati koludrice u taj samostan, pa da se ne spominje ime nadbiskupovo, koji je svojatao za se vlast nad samostanom, moralo se uništiti ime nadbiskupa Lovre.

Lovro nadbiskup u ispravi o osnutku samostana kaže: »U ime svete i jedinstvene Trojice godine upućenja 1069., za kraljevanja Krešimira, kralja Hrvata i Dalmatinaca, ja Lovro... izabran i posvećen biskup splitski i t. d.« Zatim pripovijeda, koliko se je starao za spas duša svoga stada, i onda nastavlja: »Nikako ne nađoh mjesto dapače luku savršenog spasenja za *ženski spol*, gdje bi mogle provoditi redovnički i Bogu ugodan život. Zato zajedničkim dogovorom svećenstva i vjernika svjetovnjaka, Valice priora sa svim njegovim plemićima, odlučeno je, da se sagradi samostan. Našli smo dakle mjesto, gdje je bila sagrađena crkva na čast Sv. Benediktu, za koju potvrdiše zakletvom svećenici i svjetovnjaci, da pripada crkvi Sv. Dujma biskupa i Kristova mučenika. Našle su se i osobe, koje će tu Bogu služiti; najprije *Katena*, veoma plemenita žena, *Stana*, gospoja *Ana*, gospoja *Agata* i gospoja *Vera* s ostalim bogobojaznim osobama.« Zatim navodi dobročince samostana. Među njima je i Dujam, sin Dragovitov, sa ženom *Marulom* i sinom Petranom i Dragom. Ovaj su samostan nadarili i hrvatski kraljevi Zvonimir god. 1076. i Stjepan III. posljednji Trpimirović god. 1089.

Kad se je posvećivala stolna crkva hrvatskoga biskupa u današnjoj Biskupiji kod Knina, bio je nazočan kod svečanosti i kralj Zvonimir. Tom je zgodom kralj dijelio narodu milosti i krojio pravdu. K njemu je došla i *Marija*, opatica samostana Sv. Benedikta iz Splita, sa nekoliko koludrica. Kud se dale na dalek put ženske glave? Mole kralja za pomoć. Kralj se posavjetovao sa svojim doglavnicima pa Benediktinkama darovao u današnjim Kaštelima od posjeda, koji je pripadao hrvatskom kralju, velik komad zemlje. Taj se posjed zvao Lažani, a ležao uz sam dvorac, koji je bio svojina samostana i zvao se Pustica. I danas se zove jedan dio polja u Kaštel-Gomilici Lažane, te nam čuva uspomenu na ovu opaticu.

Ovu je Zvonimirovu povelju potvrdio njegov nasljednik Stjepan na dan Male Gospe 8. IX. 1088. ili 1089. god. u Šibeniku.

Povelja, kojom je kralj Zvonimir darovao ovaj posjed opaticama, kao i Stjepanova povelja, nalazi se u državnoj pismohrani u Zagrebu. Na objema je svjedokom Jakov, pomorski župan, s drugim dostojanstvenicima.

I tako nam je ženski samostan sačuvao veliku narodnu svetinju — povelje naših kraljeva.

8. Ženska prava

Iz ovoga doba još nam je poznata, premda ne po imenu, *nevjesta kralja Slavca*, predšasnika Zvonimirova. Njezin muž Rusin, pomorski župan hrvatskoga kraljevstva, brat kralja Slavca, bijaše darovao neke zemlje samostanu Sv. Petra u Selu (danas Supetar kod Krila između Splita i Omiša). Poslije Rusinove smrti njegova žena dođe u samostan i pred svjedocima potvrdi darovštinu svoga pokojnoga muža. I sam kralj Slavac u pratnji bana Petra i drugih odličnika odobri, što je učinila žena njegova brata Rusina. Neka *Brana* je također darovala zemlje u području Stubice u Jesenicama istome samostanu za spas svoje duše, svoga muža i svoje djece.

Kako se iz ovih primjera razabire, žena je u Hrvatskoj baštinila imanje poslije smrti muževe i njime slobodno raspolagala. No i za živa muža žena je prava drugarica mužu, a ne njegova ropkinja. Kad je Petar, đakon splitski, oko 1020. god. naumio ući u samostan Sv. Stjepana (danas staro splitsko groblje), dale su na to svoj pristanak njegova majka i žena. I odličnici hrvatski u svojim ispravama spominju svoje supruge. Tako je god. 1042. ban Stjepan bogato obdario crkvu svoga sv. imenjaka, a u povelji ističe, da je tu crkvu sagradio zajedno sa svojom *ženom Marijom*.

Žena kralja Zvonimira nalazi se u njegovoj svečanoj pratnji, kad pohađaju Stjepana Trpimirovića, koji se je odrekao prijestolja i zatvorio u samostan. Kraljica je i svjedokinja na darovnici, kojom Zvonimir daje crkvi Sv. Dujma selo Radunu, kao i na onoj, kojom dariva istoj crkvi Zminu, vrlo bogatu zemlju kod Muća (zapravo Muć Gornji i Neorić). Kraljica je kao svjedok spomenuta na prvome mjestu. I vlastelin splitski Petar Crni, sin Gumaja, zajedno sa svojom ženom *Anom* bijaše sagradio crkvu Sv. Petra u Jesenicama (Poljica), a onda samostan, o kojemu je govor, pa napokon u bolesti se zavjetovao, da će ući u samostan, a to je ozdravivši i učinio.

Nisu hrvatske žene bile samo drugarice muževima i samo pristajale na njihove odredbe i darovštine; one su i same po svojoj volji raspolagale imanjem. Tako je *Jelenica, sestra bana Godemira*, u doba kralja Držislava god. 1029. izdala povelju, na kojoj je svjedok biskup zadarski Andrija. U tome pismu ovo pripovijeda Jelenica: »Imam zemlju ostavljenu mi od moje majke u mjestu, koje se zove Obrovac. Tu sam i crkvu sagradila u blizini crkve Sv. Petra, a posvetila sam je na čast Sv. Krševanu mučeniku. U bolesti

mojoj, ali zdrave pameti, predajem se svetom mučeniku Kristovu, a sa sobom i crkvu, koju sam sagradila. Predajem mu također sve zemlje, koje se tu nalaze, predajem stado ovaca s pastirom po imenu Vukonjom, dva jarma volova s dvjema slugama na službu redovnicima, koji budu obrađivali te zemlje.«

Kako to Jelenica predaje uz ovce i pastira? Taj pastir bijaše rob. U ono doba bilo je neslobodnih ljudi, koji su gospodsku zemlju obrađivali, a gospodar ih hranio, odijevao i branio od silnika. Da je i htio prodati ili darovati zemlju bez robova, koji su bili neka vrsta kmetova, nije mogao, a ne bi ni robu bilo drago, jer bi ostao na putu kao gô beskućnik. Nije robovima u ono doba bio gorak život kao u pogansko vrijeme. Gospodari su se brinuli za njih, pa i sama crkva naređuje, da ih šalju na kršćansku nauku. Tako je određeno u splitskom saboru god. 925.

9. Ropkinje

Razumije se, da je bilo i ropkinja u doba narodnih vladara.

Godine 918. zadarski je prior Andrija napisao oporuku i u njoj u dobre svrhe ostavio neke zemlje zajedno sa robovima i ropkinjama, koji su te zemlje obrađivali. Za spas duše još dade slobodu Marunu, njegovoj ženi i kćeri, pa im oporuči i jedan vinograd. Osim ovih još oslobodi četiri obitelji, t. j. muževe, žene i djecu.

Spominju se mnogo puta u starim pismima iz ovoga doba ropkinje, a ovdje ću spomenuti samo nekoje slučajeve, koji su zanimljiviji.

Petar Črne Gumajev darovao je svome samostanu Sv. Petra »u Selu« uz mnoge zemlje i velik broj robova, koje je na razne načine stekao. Tako pripovijeda sam Petar Črne: »Toj crkvi dao sam roba Nikolu s njegovom ženom Dobrinom (Dobricom) zajedno sa sinovima i *kćerkama* i vinogradima, koje on obrađuje, a kupio sam ga od njegova brata Grge.«

Nekoga drugoga Nikolu i *ženu mu Marinu* kupio je Petar Črne za tri dukata. *Kćer nekoga Škarana* zajedno sa sinom joj Nadejem kupio je za jedan dukat i dva varićaka žita, a *ženu Nenadovu sa kćerju* za jedan dukat i malo platna. *Majka nekoga Strijana* kupljena je za tri dukata, a njezina *kći* za deset dukata. Naravno, kći je mlada, pa je korisnija za rad.

Nisu ovi robovi i ropkinje bili u veoma teškim prilikama, tå bilo je mnogo slučajeva, da su se sami predavali kojoj crkvi ili samostanu u ropstvo. Bili su više kmetovi nego pravi robovi. Crkva je sama zabranjivala prodaju ljudi u pravo ropstvo. Sjetimo se zakletve kralja Zvonimira, da će se opirati prodavanju ljudi u robije. Splitski pak sabor 925. god. nalaže gospodarima, da dobro postupaju s robovima.

Osobito je dirljiv slučaj nekoga Črnca i dokazom je velike bratske *ljubavi između brata i sestre.* Neka nam sam taj Črnec pripovijeda o sebi. Evo njegova pisma: »U ime Gospoda vječnoga Boga i Spasitelja našeg Isusa Krista. Godine 1076. od upućenja za pape Grgura VII., grčkoga cara Mihajla, kralja hrvatskog Zvonimira, a opata Petra u samostanu Sv. Ivana (u Biogradu). Ja Črnec po nadahnuću Božje milosti razmišljajući o danu smrti i pokopa svoga pobojao sam se mnogo zbog svojih prestupaka i grješnih djela, da me ne bi pohodio strogi sudac ili u snu ili tolikim grijesima opterećena nenadanom smrću (ubijena). Stoga sam ušao u spomenuti samostan kao redovnički subrat. Poslije mi se dogodi preteška nesreća, jer jedna moja sestra bi ugrabljena od nekih razbojnika i prodana u ropstvo izvan naše države. Zbog njezine prodaje i ropstva, ražalostio sam se kao da sam ja sam pao u ropstvo. Budući pak da nisam imao svote novca, koju bismo dali za spomenutu svoju sestru, utekoh se milosrđu i kršćanskoj ljubavi onoga opata i zamolih ga, da nam se smiluje. On je pak kao dobar pastir blagostivim okom pogledao na moju sestru i smilovao joj se i otkupio ju je ugovorenom cijenom i tako je spasio iz ropstva. Kad me se pak Božja blagost udostoja pozvati iz ovoga života, sjećam se spomenutog opata, pa za spas svoje duše i za novac, koji je isplatio za otkup moje sestre, prepuštam spomenutom samostanu crkvu Sv. Mihovila u Miranima i moju vlastitu zemlju, koja se nalazi u Međašu na zapadu te crkve sve do Doline.«

Što je dosad navedeno, slabi su i maleni ostatci, preostali kao svjedoci života žene u doba hrvatskih narodnih vladara, pa ipak iz svega ovoga proizlazi, da je hrvatska žena uživala potpuno pravo i ugled u društvu, ali i bila izložena teškim kušnjama i nevoljama.

I ovi mali ostatci svjedoče nam o visokom stepenu ćudoređa ženskoga spola, kao i nježnoj ljubavi među članovima obitelji.

10. Grobovi — svjedoci iz prošlosti

Ostavljajući sada pisane spomenike prijeđimo na nepisane, da njima osvijetlimo život hrvatske žene u ono doba. Tu će nam grobovi progovoriti.

U starohrvatskim grobovima nalaze se mnogi nakiti, oružje i oruđe. Sve ono, čime su se ljudi, žene i djeca ponosili za svoga života, pokopano je s njima. Hrvatske su se žene ukusno kitile. Na stotine je naušnica nađeno u grobovima, i to raznih vrsta. U uho su žene udijevale male naušnice, a u kosu velike doušnice s jednom ili trima jagodama. Ove velike doušnice utisnute u kosu

na sljepočnicama visjele su niz obraze, i kad je djevojka kolo igrala i glavom mahala, odbijale su se od lica i sjale na žarkom suncu. Lijepo su bile izrađene od raznih kovina: od bronca, srebra i zlata. Tanka žica vješto prosukana u obliku jagoda ili grozdića odavala je dobar ukus i vještinu hrvatskih zlatara. Ima i drugih oblika naušnica i razlikuju se oblikom po krajevima od Podravine i Srijema do jadranskoga primorja. U grobovima u Solinu i oko Knina našle su se i zlatne naušnice, a te su bez sumnje pripadale kojoj kneginji, jer je onda zlato bilo vrlo rijetko i dragocjeno.

Najljepši je ipak zlatni đerdan iz jednoga groba u Trilju. Sastoji se od 24 zlatna t. zv. filigranska zrna, t. j. izrađena na priliku šipkova zrna. Uz taj đerdan ponijela je djevojka ili mlada žena sa sobom u grob i tri para naušnica, jedan zlatni novac i jedno puce, sve od suhoga zlata. Jedna ženska glava počivala je u grobu u Biskupiji okrunjena dijademom. Danas se nalazi u Kninskom muzeju. Turobna se srca doimlje, kad čovjek gleda tu praznu lubanju sa gospodskim uresom oko čela. Nepoznatog imena, izgubljena među tolikim mrtvacima, izložena samo radoznalu oku učenjaka, dok su se prije za njom osvrtali najčuveniji junaci. Možemo sebi predočiti, kako je bila velika tuga za tim čeljadetom. Ta nam se ljubav očituje u velikodušnosti, kojom je rodbina ove zlatne nakite položila s mrtvacem u grob ne žaleći se odreći velike njihove vrijednosti.

I britvicu srebrnu nosila je o pásu hrvatska djevojka, a žena prsten na ruci. Mnogo se prstenja nađe u starim našim grobovima.

Grobovi su mjesto, gdje se naša ljubav očituje na razne načine, izlijevaju se osjećaji srca našega. Ondašnje Hrvatice bile su zaista ljubljene od braće, sestara, roditelja i vojna svoga, kad su ih mrtve darivali. Dva osobita slučaja hoću da spomenem. U grobu na Glavičinama kod Mravinaca više Solina našli smo dobro sačuvano jaje, naravno samo olupinu. U grobu je bio pokopan dječak. Zar vam ne lebdi pred očima majka, koja djetetu svome uz glavu postavlja ono, čime ga je u siromaštvu mogla nuditi. To mu je bila najdraža poslastica, pa mu je tužna majka daje za poputbinu.

U Rižinicama, zadužbini kneza Trpimira, u Rupotini solinskoj, našao se u grobu i struk suhe trave. Tko je to svome miljeniku na rastanku bacio u grob kitu cvijeća?

Hrvatska majka onoga doba kao da nam htjede ostaviti primjer ljubavi. Ima slučajeva, da su položena dva groba jedan do drugoga. U većem leži majka, a u manjem dijete. Čini ti se, kao da i u grobu majka drži sinka ili kćerku na krilu. I drži ga čitave vjekove.

MUHAMED HADŽIJAHIĆ, SARAJEVO

ŽENA U HRVATSKIH MUSLIMANA

NJEZINO DRUŠTVENO I PRAVNO STANJE

Da bi se mogao dati što potpuniji prikaz socijalnog stanja muslimanske žene u planinskom području Hrvatske, koje je do nedavna bilo obuhvaćeno nazivima Bosna i Hercegovina, potrebno se je malo prebaciti u doba još prije njegove islamizacije i razmotriti pitanje, kako se gledalo na ženu i s njom postupalo u ondašnjem društvu, a radi boljeg upoznavanja čitave stvari bit će osim toga nužno upoznati se i s nekim specifičnim ustanovama, koje vrijede za muslimansku ženu uopće, i pokazati, kako se to sve odrazilo u društvenom stutusu hrvatske muslimanske žene.

Radi toga želimo se na prvom mjestu pozabaviti ukratko prilikama, u kojima je živjela žena u srednjevjekovnoj Bosni.

Kod toga moramo prije svega naglasiti, da su prilike, u kojima je živjela bosanska žena u srednjem vijeku, bile ispod razine u kojoj se nalazilo cjelokupno bosansko društvo, u kojemu je gospodujući manjinski sloj bilo plemstvo — bogatiji i siromašniji razred posjednika (vlastela i vlasteličići) — dok su najširi narodni slojevi bili kmetovi i kmetići. Kao potpuno bespravan društveni razred dolaze još robovi, s kojima se tako često sretamo u bosanskoj povijesti. Historičari nam do sada nisu dali jasnu sliku o prilikama u kojima su živjeli široki slojevi naroda u srednjevjekovnoj Bosni, pa nedostaju iscrpne studije i o položaju u kojem se nalazila žena. Ruvarac se je doduše u nekoliko rasprava, izašlih u Glasniku Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu, osvrnuo na pojedine bosanske znamenitije žene[1], koje su unišle u povijest; ali iz svega toga nije moguće saznati, kako je živjela žena u puku, bosanska pučanka. Opći položaj žene u odnosu spram muškarca najbolje ćemo uočiti, ako, koliko nam dopuštaju pisani spomenici, bacimo pogled na njezin pravni položaj.

Po starom bosanskom pravu žena je doduše mogla posjedovati pokretnine, ali ima primjera, iz kojih bi se moglo razabrati, da je mogla biti u posjedu nepokretnog imanja. Udadbom djevojka nije imala nikakvih prava prema kući (obitelji), izuzevši prćiju (peculium), s kojom je, čini se, za trajanja braka mogla svojevlasno raspolagati. U ispravama — koliko znamo — nema tragova, iz kojih bi se dalo zaključiti, je li žena, ili majka, mogla biti tutorom maloljetnoj djeci. Nasljedno pravo ab intestato imalo je

samo muško koljeno, pa je žena nasljeđivala bez obzira na oporuku samo ono, što je sa sobom donijela u muževu kuću. Čak i po oporukama i zapisima muško je koljeno imalo prvenstvo, te su žene sukcedirale samo u slučaju, ako nije bilo muškog potomstva.[2]

U srednjevjekovnoj je Bosni među bogumilima bio raširen t. zv. uvjetovani brak, koji se mogao razriješiti, kada je god to muž htio. Brak dakle nije imao sakramentalni značaj, pa je ustanova o razrješivosti braka u bogumilskoj Bosni dosta slična islamskoj ustanovi o razrješivosti braka, u čemu su baš neki nalazili jedan od razloga, zašto su bogumili onako lako i hrpimice prigrlili islam.[3] U Bosni kao da se nije strogo pazilo ni na zakonito podrijetlo, pa je, kako to svjedoče povijesna vrela, bilo dosta nezakonite djece. Dapače se zna, da su i neki bosanski vladari bili nezakoniti sinovi, koji su opet imali, često sa više žena, i po nekoliko nezakonitih poroda. Bilo je i prostitucije, a nije bio nepoznat ni konkubinat. Zna se, da je, štoviše, bilo i svećenika, koji su javno živjeli u konkubinatu. Kako se to kaže u jednom izvješću iz 14. vijeka, upućenom papi, »mnogi trgovci, Latini i Nijemci, tamo javno drže priležnice (konkubine) na sablazan vjere«. Najznačajniji je ulomak iz istog izvješća, gdje se navodi: »Pošto Bošnjaci uzimaju žene pod uvjetom ,ako mi budeš dobra', ali namjerom da ih otpuste kad im se svidi, a poznato je, da jedva jedan od stotine zadrži prvu ženu, osim onih obraćenih, pita se: mora li se smatrati pravim takav brak, iako je tobože sklopljen po obredu i s namjerom da se zakonito zajedno živi?« Međutim ova bračna razuzdanost nije bila samo svojstvena bogumilima, nego je, kako se to ističe u jednoj raspravi[4], zahvatila i bosanske katolike, »koji su se većim dijelom rekrutirali iz patarenskih redova.« Historičar Perojević je pače mišljenja, da je jedan od glavnih uzroka ranoj propasti Bosne bio heretički brak sa svim svojim posljedicama.[5]

U javnom životu srednjevjekovne Bosne žena općenito nije mnogo značila. Rijetki su i stećci, u kojima bi se spominjala »kućnica«, »vladika«, »nevjesta«, kako se žena nazivala[6], a to se isto može kazati i za ostale pisane sredovječne spomenike.

Jedino u ispravama nalazimo dosta spomena, da se iz Bosne odvodilo poglavito žensko roblje. Što je osobito važno ovdje upoznati, predmetom trgovine robljem, koja je, što se naših strana tiče, bila usredotočena u Dubrovniku, mogle su biti jedino patarenke, dočim su se krštene kršćanke (katolikinje) oslobađale, ako bi i bile kojom pometnjom prodate.[7]

Sve ove pojedinosti daju jasne dokaze, da su socijalne prilike,

u kojima su u središnjem hrvatskom prostoru živjele žene u doba pred pojavu islama, bile za njih teške, pa stoga nije ni čudo, što je napose za patarenke islam bio osobito privlačiv.

Mi smo skoro u jednoj posebnoj radnji raspravili pitanje doprinosa žene islamizaciji Bosne i Hercegovine i došli do zaključka, da je zahvaljujući težnji kršćanki za udobnijim — »gospodskim« — životom, u kojem su se nalazili muslimani kao vladajući sloj, jedan znatan dio kršćanski, preko braka s muslimanima, primio islam.[8] I sistem zadruge, koji je kršćanke isključivao iz nasljedstva, pridonio je uveliko vjerskoj nestalnosti kršćanskih žena na korist islamu, budući da su muslimanke mogle nasljeđivati ne samo mulk nego i miriju, ukoliko dašto nisu bile relativno od toga isključene.

Može se, štoviše, tvrditi, da, barem u prvo doba, »poturčene« bosanske žene nisu ni lice pokrivale, nego se time otpočelo tek u gradovima pod utjecajem istočne civilizacije, dok još i danas u nekim muslimanskim selima, udaljenijim od islamskih većih mjesta, žene idu otkrivena lica. Koncem prošlog stoljeća zabilježio je folklorist Sadik ef. Ugljen među inim slijedeće: »Hajde zađi u naša sela, gdje žive sami muslimani, ili u ona, gdje su izmiješani s kršćanima, pa će ti između ostalog i to udariti u oči, da se u većine muslimanskih seljaka žene ne kriju ni od muslimana, niti od žitelja drugih vjera, nego žene njihove hodaju otkrivene kao i one drugih mileta.«[9] Nešto je tako pisao i Savo Kosanović, koji kaže, da »do okupacije u Bosni i Hercegovini malo se koja turska (!) djevojka zaklanjala, izvan kakvog stranca. Po Sarajevu pak i danas od niže klase one raznose najviše slatko mlijeko i prodaju po domovima bez razlike, zagrnute u šarenim boščama i lica otkrivena.«[10] Ovu je pojavu zapazio i Dževdet-paša, nadglednik u Bosni, koji u svom pismu od 2. svibnja 1864. piše velikom veziru, da je vidio »djevojke od 20—25 godina, kako hodaju i ašikuju bez feredže«. Zatim kaže: »Djevojke u Bosni, dok se ne udaju, ne oblače feredže, ali zato pokrivaju glavu šalom i jednom rukom držeći oba kraja šala idu vrlo uljudno.«[11] Napose u Hercegovini muslimanke ne kriju lice, što je upalo u oči i francuskom putopiscu Chaumettu des Fossés-u, koji to ističe u svome djelu »Voyage en Bosnie dans les années 1807. et 1808.«. Luka Grđić Bjelokosić tvrdi, da se muslimanke ne kriju u svim selima kotara mostarskog, ljubinjskog i u nekim selima kotara nevesinjskog. Za Podveležje piše, da se muslimanka ne krije, no ide otvorena lica. Ona radi sve poljske radove, čuva stoku i čuvajući uz kakav ručni rad pjeva i popijeva, da se razliježu brda i doline. Ako joj dođeš u kuću, pa ako si i inovjerac, poslužuje te, govori s tobom. Još ako je mlada nevjesta,

fizut će ti i obuću, taman kao da si došao u pravoslavnu ili katoličku kuću.[12] Muslimanske su žene uglavnom otkrivene i u okolici Stoca, ali tu treba razlikovati žene koje se ne pokrivaju — »kotulašuše« (jer nose suknje — kotule) i dimijašuše (nazvane po dimijama, koje nose kao i građanke), žene, doseljene iz grada i stalno nastanjene na selu, ali koje se pokrivaju pred stranim muškarcima.[13] Dalje, za Umnjake zabilježio je Vuk Karadžić, da »žene onijeh koje su turskoga zakona ne kriju se«.[14] Jefto Dedijer pak na jednom mjestu piše[15], da se među muslimanskim seljacima o Balijama priča ovo: »Ne vrše uredno propise Muhamedove vjere, ne kriju žene kao drugi muslimani.« Također se ne pokrivaju muslimanske žene oko Prozora, čemu je dao dosta ishitreno tumačenje kadija Ugljen u jednom svom članku.[16] Za okolicu Vareša i Cazina znamo isto tako, da se ni tu ne krije muslimansko ženskinje od ostalih mješćana, bez razlike na njihovu vjeroispovijest. Kako je zabilježio Hangi, muslimanke se ne kriju niti »u dolini rijeke Rame, gdje žive sami muslimani i katolici« a niti »u sjeverozapadnom dijelu Krajine u Turskoj Hrvatskoj.«[17]

Osim pokrivanja lica kod muslimanskih žena, koje ipak u svoje doba nije ostalo posve nepoznato ni među kršćankama[18] i napose židovkama[19] u turskom kulturnom krugu, u ovoj ćemo prilici razmotriti, kako se u hrvatskom muslimanskom društvu odrazila još jedna druga osebujna ustanova, koja se nalazi inače kod islamskih naroda. Bit će riječ o poligamiji, koju, kao što je poznato, islam dopušta pod nekim strožijim ogradama.

Mi kod toga možemo s puno opravdanja ustvrditi, da su mnogoženstvo muslimanski Hrvati od uvijek prezirali, pa je poligamičan brak relativno rijedak među našim muslimanima. Ljudi oženjeni s dvije ili više žena (najviše četiri) ne uživaju među muslimanima skoro nikakav ugled. Poslovica, raširena u narodu, veli: »Svakom čojku po jedna (žena) dosta, a psu ni stotina.« Imamo dosta svjedočanstava, koja nas dovode do zaključka, da je poligamija među Hrvatima muslimanima i u praksi prilično rijetka. Još je prije spomenuti Chaumette des Fossés početkom 19. vijeka napisao, kako muslimani u Bosni i Hercegovini imaju samo po jednu ženu. Nitko se ovdje — veli — ne koristi zakonom, da ima »priležnice«; čak je i među najbogatijim rijetko naći čovjeka, koji bi imao dvije žene. To isto tvrdi i J. v. Csaplovics u djelu »Slavonien (!) und zum Theil Croatien« II., tiskanom u Pešti 1819. god. Vrčević u jednom svom djelu navodi[20], da su u Hercegovini »rijetki oni koji su po dvije žene imali, već samo onda, kad s prvom ženom za nekoliko godina ne bi imali djece.« Slično tvrdi i Antun Hangi,

i dodaje, da se druga žena može uzeti, ako prva »rađa samo žensku djecu.«[21]

Uz ove podatke, koje smo donijeli prema Đorđeviću[22], možemo nadodati, da poligamija u Bosni, pod kojom se razumijeva istodobni brak s više od jedne žene, najviše pak sa četiri, zavisi u glavnom od kućnih potreba i životnih prilika, pa dok je prije rata, kada su muslimani bili najjači gospodarski čimbenik u Bosni, bilo u svemu, primjerice 1910. god., 1222 poliginična braka, i to 1185 sa dvije, 36 sa tri i 1 s četiri žene, dotle se je poslije rata, kad su muslimani zapali u velike gospodarstvene nedaće, broj poliginičkih brakova uveliko smanjio, tako da je bilo oženjenih

u godini	sa 2 žene	sa 3 žene	sa 4 žene
1932.	691	26	1
1933.	662	25	1
1934.	603	25	—
1935.	606	25	—
1936.	598	26	—
1938.	587	26	—

Iz naše se preglednice opaža postojano opadanje ove neprijeporno degenerativne bračne forme. Čini se, da se poligamija najviše uobičajila u bosanskoj Krajini, te je 1934. od svih poliginičkih brakova 38% otpadalo na cazinski kotar. Ova se pojava u tome kraju može dovesti u vezu s velikom smrtnošću muškaraca uslijed neprestanih borba na granici, što je urodilo brojnom pretegom žena, a tomu se našao jedini izlaz u poliginiji, te se s tim običajem proslijedilo do dana današnjega. Isto tako poliginijom se je u Krajini rješavalo i pitanje radne snage, jer dok su muškarci bili zaokupljeni vojničkim službama, žene su kod kuće obavljale i poljske poslove.[23]

Bit će svakako od interesa u ovoj prilici prikazati još jednu značajku islamskog braka, koja je od većeg domašaja na socijalni status žene. Osvrnut ćemo se na ženidbene rastave i prikazati posljedice, koje je u današnje doba proizvelo islamsko stajalište o razrješivosti ženidbene sveze. Ne ćemo se ovdje upuštati u razmatranje ovoga pitanja, koje je u svojoj biti, po našem mišljenju, šeriat izvrsno riješio, jer to ostavljamo za drugu priliku, kada mi-

slimo čitavo pitanje ženidbenih rastava podrobno razraditi, nego u ovoj prilici moramo ustvrditi, da se u naše vrijeme islamska dozvola razrješivosti ženidbene sveze nesuvremeno primjenjuje, što dovodi do strašnih zloupotreba. Brojidba pokazuje, da je bilo

u godini	sklopljenih brakova		razvrgnutih brakova	
	islamskih	mješovitih	islamskih	mješovitih
1931.	8166	102	851	10
1932.	6968	69	924	6
1933.	6898	61	899	14
1934.	5772	38	779	11
1935.	7852	62	952	25
1936.	7485	70	1070	18
1938.	8098	67	1117	22

Ova preglednica pokazuje prije svega, da su razmjerno rjeđe rastave islamskih brakova negoli mješovitih; dok se od sklopljenih brakova prve vrste u novije vrijeme razvrgava prosječno 12.86%, dotle kod mješovitih ovaj broj iznosi 22.60%, a to dokazuje, da čisti islamski brakovi imaju više preduvjeta za harmoničan život ženidbenih drugova.[24] No ova preglednica u isti mah posvjedočuje, da se u većoj mjeri zloupotrebljuje šeriatsko shvaćanje o razrješivosti braka, tako da naše brojke gotovo odgovaraju brojkama, kakove je u tome području zabilježila brojidba u Francuskoj, a malne dostižu brojke Sjedinjenih Država. Naši brojevi o ženidbenim rastavama svakako su najbolnija točka u problemu muslimanske žene u Bosni i Hercegovini. Kakove sve socijalne posljedice proističu iz ovih činjenica, napose obzirom na udio rastavljenih žena u prostituciji, onda na odgoj djece rastavljenih roditelja i s tim u vezi na pojačanje kriminaliteta, o tome ovaj put ne mislimo raspravljati, nego se ograničujemo, da upozorimo naše misleće ljude na zamašitost čitave stvari. Ali moramo napomenuti, da ipak postoji jedna ublažujuća okolnost, koju ne bismo željeli u ovoj prilici mimoići. Dok se naime na Zapadu rastavljene žene mahom odaju raznim oblicima prostitucije, dotle se u Bosni znatan dio rastavljenih žena preudaje i na taj se način ublažuje štetno djelovanje bračnih rastava.

Inače, što se tiče prostitucije, Bloch će imati pravo, kad prostituciju promatra kao posljedicu socijalne bijede, nasuprot mišljenju Lombrosa, koji tvrdi, da se prostitutka rodi već sa svim značajnim osobinama prostitutke i znakovima degeneracije; vidimo, da je uporedo s gospodarstvenim propadanjem muslimana rasla i prostitucija, nadasve počevši od Svjetskog rata 1914.—1918. i nakon t. zv. agrarne »reforme« u Bosni. Rat je proizveo ćudoredno rasulo, dok je agrarna reforma osiromašila muslimane, pa makar da nam nedostaju brojni podatci, mislimo, da se među muslimanima poslije rata prostitucija razvila više negoli kod pripadnika drugih vjera, ma da je ova pojava u prijašnje doba kod muslimana bila, može se reći, skroz neobična.[25]

Treba da se ovom prilikom osvrnemo i na sudjelovanje žene u kulturnim nastojanjima muslimanskih Hrvata, jer se i u tome ogleda socijalni položaj, u kojemu se nalazi žena u izvjesnom društvu.

Izoliranost muslimanske žene, napose u prijašnje vrijeme, poglavito prije rata 1914.—1918., činila je, da muslimanka uglavnom nije sudjelovala u javnom životu. Međutim je i u prošlosti bilo u Bosni ne samo pjesnikinja, muslimanki, kakova je na primjer Habiba, kći Ali-paše Rizvanbegovića[26], ili u neku ruku Umihana Ćujdina[27], nego je povijest zabilježila sijaset muslimanki Hrvatica, koje se istakoše i na drugim područjima javnog rada. Lijep je broj naših muslimanki, koje su poznate kao utemeljiteljice vakufa; napose nije rijedak slučaj sresti se sa ženama, osnivačima mekteba (početnih vjerskih škola), pa, štoviše, i džamija. Za primjer ćemo spomenuti Šemse-hanumu, sestru Mehmed-paše Sokolovića, koja je u 16. stoljeću podigla u Čajniču jednu od najljepših džamija u Bosni i Hercegovini, i Šarića kadunu, o kojoj pjeva narodna pjesma:

Zaklinje se Šarića kaduna
Na sijelu među kadunama:
'Jes', tako mi dina i imana,
I što postim, šehri ramazana,
Napravit ću sahat u Mostaru,
Da se čuje po cilom Mostaru,
A da nije Bišine planine,
Čuo bi se do u Nevesinje.

Nu bez ove ženske odijeljenosti ne bi se dao objasniti postanak t. zv. sevdahlinke, niti bi se drukčije moglo razviti ono umjetnički savršeno narodno vezivo, kakovo nalazimo kod muslimanskog pučanstva posebno u gradovima. Čežnja za dragim, s kojim

se nije moglo izbliza niti razgovarati, stvorila je kult sevdaha, jednu vrst istančanog ljubavnog idealizma, koji se oblikovao s jedne strane u pjesmi, sevdahlinci, a s druge strane u vezu. Misleći na svoga dragana, žena je u pjesmu i vez unosila svoje najfinije osjećaje i time uveliko pridonosila izgradnji naše narodne kulture. Mislimo, da je zahvaljujući ovoj odijeljenosti žene od muškarca, koja je karakteristična za muslimansko društvo u Bosni i Hercegovini, sevdahlinka proizvod prvenstveno baš muslimanske duše, i zato je Vuk bez ikakva prava — na njemu svojstven način kulturne pljačke — sevdahlinke predstavio Europi pod srpskim imenom.

Zanimljivo je međutim istaknuti, da je među muslimanskim ženskim svijetom u Bosni i Hercegovini u prijašnje doba bila u priličnoj mjeri proširena pismenost, a to je i razumljivo, ako se uvaži, da je na primjer u Sarajevu nekad bilo ništa manje nego 25—30 mekteba (početnih vjerskih škola) za žensku djecu, što ih u razna doba podigoše dobrotvori, među kojima bijaše dosta i žena. Ali ne samo da su žene bile upućene u arapsko pismo, koje su učile u mektebima, nego se je, po riječima dra Ćire Truhelke[28], »u begovskim kućama sačuvalo do najnovijeg doba i ono narodno pismo, kojim su prvi bosanski sandžaci pisali svoje poslanice, bosanski fratri svoje matrikule i kronike, a fra Matija Divković svoja štampana djela. To pismo okrstiše punim pravom imenom bosančice, a muslimansku djecu nisu to pismo poučavali putujući daskali ili meštri, nego *rođena majka* ili koji stariji kući privrženi i s njom srasli sluga ili dvoranin.« Za pismenost žena nalazimo potvrdu i u našim narodnim pjesmama. Da navedemo jedan primjer iz Hörmannove zbirke, gdje u 1. pjesmi čitamo stihove:

Knjigu uze Šahin-pašinica,
Pa pogleda knjizi niz jaziju,
Pašinica ilum naučila,
Jer je ona soja gospodskoga.

Iz jedne druge narodne pjesme navodimo ove stihove:

Kad je Nebi sedam godin bilo,
Tad je spremi dajdži u Čajniče,
Nek je uči sitnu knjigu pisat,
Dajinica sitan vezak vesti.

Behar V., 155.

Navodimo i treći primjer:

To je majci vrlo teško bilo,
Odmah ode u gornje čardake,
Pa uzima divit i kalema,
I hartije knjige bez jazije,
Pa je vaku knjigu napisala:
— Dragi beže Ahmedbegoviću...

Behar VIII., 94.

Ali današnje stanje pismenosti muslimanskih žena, osobito onih po selima, ni u kom slučaju ne zadovoljava, niti općenito niti u poredbi sa pismenošću kod muškaraca; to se dade rastumačiti u krajnjoj liniji krizom muslimanskih Hrvata, koja traje još od 1878., t. j. od onog časa, kad su muslimani, dotle pod istočnim utjecajem, došli u sklop zapadnoeuropske civilizacije. Kroz više od 6 desetljeća, koliko se muslimani Hrvati nalaze u dodiru s Europom, zapadna civilizacija, pa ni latinička pismenost, nije mogla prodrijeti dublje u široke slojeve, što bi se razumljivo dogodilo da se desilo nešto slično našim katolicima, da su se oni recimo morali priljubiti istočnoj uljudbi i napustiti tekovine Zapada.

Pri koncu ovih naših razmatranja pokušat ćemo ispitati, kako stvar stoji sa pomorom žena, napose u odnosu prema muškarcima, da bi i s te strane dopunili konačnu sliku o socijalnim prilikama, u kojima se nalazi muslimanska žena u Bosni. Prema ženskom udjelu u smrtnosti najbolje se vidi, kako stoji žena u izvjesnom društvu, pa ćemo se zato pozabaviti omjerom smrtnih slučajeva kod muškaraca i kod ženskih među muslimanskim Hrvatima. Mi smo ovo pitane pretresli u članku »Populacione osobine bosanskih muslimana« (kal. »Nar. Uzdanica« za 1940.), gdje smo brojidbenim podatcima pokazali, da su prema smrtnosti muslimanske žene u povoljnijem stanju negoli muslimanski muškarci, jer dok se godišnje (razdoblje od 1931.—1938.) kod muslimana prosječno rodi 16.769 muškaraca, 15.461 ženska, dotle brojidba iskazuje na godinu 8.443 muška a 7.671 ženski smrtni slučaj. To u postotcima znači, da umire 50.35% muškaraca (rodi ih se 50.20%), dočim ženskih umire 49.65% (rodi ih se pak 49.80%).

Nu ne samo da muslimanske žene povoljnije stoje od muškaraca muslimana, nego se, štoviše, može dokazati, da su muslimanke u Bosni u znatno boljim socijalnim prilikama od bosanskih katoličkih, a pogotovo od pravoslavnih žena[29]. To pokazuje dapače i jugoslav. statistika smrtnosti po spolu za područje t. zv. vrbaske, primorske, drinske i zetske banovine, t. j. za bivše t. zv. banovine,

u kojima se nalazilo pučanstvo Bosne i Hercegovine, iz koje se jasno vidi, da je muslimanska žena u najboljem položaju s obzirom na pomor u odnosu prema katoličkim i pravoslavnim ženama. Iz tih podataka, koje smo priopćili u prije spomenutom našem članku, vidi se, da je na primjer 1933. i 1934. kod pravoslavnih žena bio jači mortalitet nego li kod pravoslavnih muškaraca; tu istu pojavu opažamo 1935. i kod katolika na spomenutom području. U godini je 1935. primjerice umrlo doduše više katoličkih muškaraca negoli katoličkih žena, ali dok su te godine umrle 10.682 katolikinje, dotle je iste godine smrt pokosila u svemu 10.251 muslimanku, dakle 431 ženu manje, makar da je god. 1931. omjer između muslimana i katolika stajao 716.584 : 546.024 (prema službenoj brojidbi).

Do istog ovog zaključka možemo doći i jednim drugim putem, naime ako promotrimo udio muslimanske djece u općem mortalitetu i to usporedimo sa prilikama kod katolika i pravoslavnih. Poznato je naime, da je pomor djece u korelaciji s položajem koji zauzima žena u dotičnom društvu, pa će smrtnost djece u mnogome ovisiti primjerice o tome, je li žena prije porođaja fizički iscrpljena ili nije, zatim kako se s njome postupa nakon porođaja i t. d. Mi ćemo zato, radi poredbe, ovdje iznijeti po državnoj brojidbi iz 1925. godine pomor djece do 5 godina kod sve tri glavne konfesije u Bosni i Hercegovini:

	rođenih		na 1 brak djece	umrlo djece	udio dječjeg pomora na općem mortalitetu
Muslimani	44.024	24.643	3·06	5.775	42·0 %
Katolici		19.381	4·25	4.594	42·3 %
Pravoslavni	33.625	33.625	4·27	9.091	52·6 %

Iz ovih podataka slijedi zaključak, da je dječji pomor kod muslimana nešto manji nego kod katolika, a mnogo manji nego kod pravoslavnih, a to opet posredno potvrđuje, da je muslimanska žena u Herceg-Bosni u nešto boljim socijalnim prilikama od katoličke žene, ali u mnogo boljim od pravoslavne, makar da smo, dakako, daleko od toga, da bi se i izdaleka zadovoljili s prilikama, u kojima se danas nalazi muslimanska žena.

[1] Draga, Danica, Resa III., 225. — Katarina, kći Tvrtka I. bana (1353. do 1377.) i (1377.—1399.) kralja bosanskog IV., 205. — Dvije bosanske kraljice. Pretposljednja bosanska kraljica Katarina. Mara, posljednja bosanska kraljica — V., 467., 565.

[2] Isp. Em. Lilek: Iz društvenog i državnog ustrojstva Bosne-Hercegovine u srednjem vijeku. — Osmo izvješće Velike gimnazije u Sarajevu. Sarajevo 1890.

[3] Vejsil Ćurčić: Položaj žene kod Bogumila. — Sarajevski Novi List 28. XII. 1941. (br. 196, str. 16.).

[4] Marko Perojević: Žene iz bosanske povijesti. — Napredak, studeni 1941. (god. XVI., broj 11).

[5] Ibidem.

[6] V. Ćurčić, na istom mjestu.

[7] Iz jednog dokumenta dubrovačkog arhiva saznaje se, da je izvjesni katalonski trgovac predao jednom Dubrovčaninu zamot skupocjenog sukna, da ga ponese u trgovište Brštanik na Neretvi i tamo proda, a za novce da kupi nekoliko bosanskih robinja — patarenki. Taj je Dubrovčanin kupio dvije robinje za 36 dukata. Međutim, 14. travnja 1393. ove su robinje otišle pred dubrovačkog kneza i izjavile, da su krštene kršćanke, rođene od kršćanina, te su tražile, da im se na temelju toga po postojećim zakonima vrati sloboda. Trgovac se branio, da ih je kao patarenke kupio, ali kad se ustanovilo, da su zaista krštene kršćanke, sud ih je oslobodio. — Dr. Ć. Truhelka: Još o testamentu gosta Radina i o Patarenima. Glasnik Zemaljskog muzeja XXV., str. 363—382.

[8] M. Hadžijahić: Udio žene u islamizaciji Bosne i Hercegovine. — Nar. Uzdanica, kalendar za 1942. Sarajevo 1941.

[9] Čudnovati običaj muslimanskih seljaka oko Prozora. — Gl. zem. muzeja, 1894., 802.—3.

[10] Glasnik srpskog učenog društva. Knj. 56., str. 252.

[11] Hamdija Kreševljaković: Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine. — Sarajevo 1932.

[12] Karadžić, God. IV. Aleksinac 1903., str. 54.

[13] Alija Nametak: O nacionalnom karakteru nošnje naših muslimana. — Obzor 8. II. 1938. — Ovdje se baš najbolje vidi, koliko je utjecao grad obzirom na pokrivanje našeg muslimanskog ženskinja, budući da niti stalni boravak nekadašnjeg gradskog svijeta u jednoj sredini, gdje se muslimanke ne pokrivaju, nije mogao izmijeniti usvojene običaje. Ova je pojava sociološki potpuno razumljiva, pošto se zna, da se jedna kulturnija sredina, u ovome slučaju doseljeni građani, pokazuje uvijek otpornom prema utjecajima manje kulturnog društvenog sloja.

[14] Srpski rječnik. U Biogradu 1898., str. 808.

[15] Naselja, knj. VI. U Beogradu 1909., str. 174.

[16] V. bilj. br. 9.

[17] Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini. — Sarajevo 1906., str. 66.

[18] Isp. Tih. R. Đorđević: Narodni život VI., str. 52—3. — Beograd 1932., odakle su i inače uzeti neki podatci za ovu radnju.

[19] Dr. M. Löwi: Die Sephardim in Bosn. und d. Herzg. — Sarajevo 1911.

[20] Pomanje srpske narodne svečanosti — str. 155—156.

[21] Hangi, na označenom mjestu — str. 65.

[22] na označenom mjestu — str. 38—39.

[23] Ma kako se činilo na prvi pogled zazorno, po našem je mišljenju poligamija u današnje doba najprikladniji put, kako bi se dao riješiti problem onog vrlo znatnog viška muslimanskih žena, nastao stradanjem muškog pučanstva, uslijed skorašnjih pokolja u masama, izvršenim naročito nad odraslijim muškaračkim svijetom. Poligamičkim ženidbama, dašto uz svestrano nastojanje, da, koliko je moguće, svi sposobni muškarci sklope

svakako u prvom redu monogamičan brak, mogao bi se spasiti zajednici velik broj žena i majki, za koje pri današnjim prilikama ne postoji mogućnost, da bi mogle stupiti u brak. — Važno je ovdje istaknuti, da u Bosni, napose među muslimanima, broj muškaraca prema postojećim brojidbenim podatcima premašuje broj ženskih (u čitavoj, međutim, Europi, izuzevši Italiju, ženski je spol brojčano jači od muškoga; na 1000 muških dolaze 1024 ženske). Ova je osebujnost, čini se, svojstvena ne samo muslimanima Bosne i Hercegovine, nego i drugim Hrvatima (Fr. Vrbanić: Demografske prilike u južnih Slavena. »Rad«, knj. CXXIX., str. 190—1.). Toj je pojavi, koliko znamo, dato jedno tumačenje u uvodu »Popisa žiteljstva za Bosnu i Hercegovinu« od 1910., dok smo mi iznijeli drugačije gledište u članku »Populacione osobine bosanskih muslimana« (kalendar »Nar. Uzdanica« 1940.).

24 Kako se vidi iz gornje preglednice, u muslimana je u glavnom uobičajen endogamični brak, karakterističan u našem slučaju po tome, što se sklapa unutar muslimanskog društva u Bosni i Hercegovini.

25 Nama je poznat iz prošlosti bosanskih muslimana svega jedan zabilježen slučaj prostitucije, a tiče se neke Zejnebe, na koju se odnose dvije murasele iz godine 1188. (1774.) u zbirci rahm. Muhamed ef. Kadića (Gazi Husrev-begova knjižnica u Sarajevu, br. 176 i 177).

26 Dr. S. Bašagić: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. — Sarajevo 1912.

27 Kemura-Ćorović: Serbokroatische Dichtungen bos. Moslims. — Sarajevo 1912.

28 O porijeklu bosanskih muslimana. — Sarajevo, str. 17.

29 Kako se primjerice gleda na ženu među pravoslavcima u Bosni, najbolje se vidi iz jednog karakterističnog člančića u beogradskom listu »Žena danas« br. 24 pod naslovom »Šta je sramota«, gdje čitamo: »Sramota je, da mlada pred drugim razgovara sa svojim mladoženjom i poslije vjenčanja... da muž ženu svoju naziva pred drugima imenom, već kada je spominje kaže »ona«, ili, da oprostite moja žena... da žena jauče kad se porađa. Šta više, mora se sakriti od muškarca, pa ni muž ne smije, da je vidi... da žena rađa u kući gdje ljudi stanuju. Ona rađa u štali, njivi ili pojati, da ne bi kuću »ogadila«... da se ženi vidi dojka kad doji dijete — mora se pokriti ili otići negdje... da djevojka uhvati u kolu momku ruku, nego mu pruži maramicu i jedno drži za jedan kraj, drugo za drugi... da žena pred muškarcem rekne, da se ide prati ili kupati... da žena sjedi kad prođe i najmanji muškarac, čak i dijete od desetak godina... da žena pije ili puši u prisustvu muškarca... da mlade i djevojke piju crnu kafu... da žena ili djevojka ide otkrivene glave, nego meće kapu ili maramu (to je ostalo od Turaka)... da se ženi vide gole noge — za to su nosile duge košulje... da žene jednu za sofrom sa muškarcima. Ako i sjede za sofrom, sjede zasebno u donjoj sofri, a muškarci u gornjoj; ako ne, onda žene jedu sa djecom, a muškarci sami — žene stoje i dvore ih... da žena ne poljubi ruku muškarca, pa ma on bio potpuno mlad, a ona već stara... da žensko dijete u nečem ima pravo — muško je uvijek pametnije i mora da ima pravo u svemu.« — Isti je list objavio jedan sastavak Vukice Grbić, u kojem se iznose mišljenja samih pravoslavnih žena o stanju, u kojem žive. »Glupe smo mi, gospoja!« — govorile su žene seljakinje. »Kakav je moj život? Ko u marvinčeta. Kopam, sijem, ne znam šiti, ne znam ribati.« »Žene — veli Vukica Grbić u svome članku — ovdje i danas i mlađe muškarce ljube u ruku i koljeno.« List »Žena danas« donosi, među inim, i jednu poslovicu, koja glasi: »Nesrećan je onaj kome krepa kobila, a srećan onaj kome umre žena.«

PETAR GRGEC, ZAGREB

CIKLUS NARODNIH PJESAMA O HRVATSKIM BANOVIMA

I

Premda nam banovi nisu danas ono, što su bili nekada, ipak će njihovi likovi ostati ne samo trajan predmet povijesnog istraživanja, nego i dio hrvatske junačke predaje.

O njihovim najboljim predstavnicima svjedoči i četrdesetak što epskih što epsko-lirskih narodnih pjesama, raširenih po svim hrvatskim krajevima, a poznatih djelomice i hrvatskim iseljenicima na Apeninskom poluotoku i u Gradišću. Te pjesme sačinjavaju po vremenskoj sukcesiji i po sadržajnoj povezanosti zaokružen ciklus, pun patnje, borbe, izbavljanja iz sramote, pokretanja najjačih nagona, tragične nesreće i pobjedničkoga slavlja.

A to je dosta za jedan ciklus.

Ništa zato, što su to danas u svijesti velikoga dijela hrvatskih čitatelja još razbacani dijelovi. I pojedine gore mogu se pričinjati običnu putniku kao međusobno nepovezane zemaljske izbočine, ali sintetička snaga proučavatelja može otkriti u njima potpuno suvislu ulančenost. Tako i narodne pjesme o hrvatskim banovima nisu za one gledaoce, koji se zaustavljaju na ovom ili onom isječku hrvatske povijesti, nikakva suvisla formacija. Ali tko obuhvaća mišlju više stoljeća, taj će uvidjeti, da su to udovi istoga tijela, oživljeni zajedničkom dušom, povezani u procesu rastenja i nadoraščivanja hrvatske domovine i prosvjete u nerastavljiv ciklus.

Atribut »povijesni« ne naznačuje nikakvu posebnu estetsku ni znanstvenu kategoriju, kada se primjenjuje na pjesništvo.

Postoje povijesni romani, povijesne drame, povijesne romance, povijesne balade, ali nitko ne traži, da Shakespearovi Rikardi i Henrici ili junaci Šenoinih, Jelussichevih ili Tolstojevih romana budu potpuno onakvi, kakvi su bili u zbiljskom životu.

Ipak u svim tim djelima imade vrlo mnogo povijesne istine, jer njihove glavne osobe pokazuju, kako kaže Shakespeare, »svojemu vremenu i čitavomu vijeku njegov oblik i otisak«.

Ako se čak i novija umjetna književnost i u najrealističkijim djelima, kojima je građa uzeta iz povijesti, udaljuje od toga, da bude znanstvena »slika i ljetopis vremena«, onda je pogotovu starije umjetno i narodno pjesništvo moralo u crtanju prošlosti imati bezbroj anakronističkih elemenata.

Prema običajnoj terminologiji istraživača narodnoga i umjetnoga pjesništva o Cidu, Etzelu, Siegfriedu, Rolandu, Digenisu Krajišniku i drugim narodnim tradicijskim junacima može i u ciklusu hrvatskih banova povijesni atribut biti opravdan samo toliko, koliko su 1. ti banovi u istinu živjeli, i 2. koliko su u njima plastično utjelovljeni veliki događaji njihova vremena.

Dalji su zahtjevi neopravdani i pretjerani.

Ne može se tražiti ni to, da motivi pojedinih narodnih pjesama o hrvatskim banovima budu ograničeni samo na te banove.

Motivi se sele svuda i k svakomu, jer su slični klicama kvasca, koje se u različitim vremenima, krajevima i prilikama hvataju sad za jednu, sad za drugu povijesnu građu, da je učine plastičnom, svježom, pokretnom, rahlom i umjetnički probavljivom.

Mi često promatramo narodno pjesništvo jednostrano već i zato, jer smo navikli da svoje zaključke izvodimo samo iz onih pjesama, koje su najveći sabirači izdali u svojim zbirkama. No to su sve manje ili više uspjele antologije, koje obuhvaćaju samo jedan dio narodnoga pjesništva. Imajući pred očima te antologije mi govorimo: Ovaj motiv pripada ovomu junaku, a onaj onomu. Međutim svi su ti zaključci varavi ili samo djelomice opravdani. Kada upoznamo svestrano život narodne pjesme, i to ne samo po onim primjercima, koji su tiskani, nego i po onima, za koje zapisivači i izdavači nisu mnogo marili, ustanovit ćemo neobičnu pojavu, koja se može izreći pravilom, da gotovo svi motivi pripadaju barem svim većim junacima. U Bosni su me upozorili čak i na to, da je isti pjevač u istu pjesmu stavljao različita imena prema tomu, pred kim je pjevao i od koga je očekivao nagradu ili milostinju. Nosioci iste radnje bili su pred katolicima na pr. Senjanin Ivan, Tomić Mihovil, Gavran Sinjanin, Komljen barjaktar, a pred muslimanima Đerzelez Alija, Hrnjica Mujo, Lički Mustajbeg i drugi.

No iz toga ne može slijediti za nas pravilo, da nam je svejedno, s kojim imenom populariziramo koji motiv. Narodnoj samobitnosti koristi katkada više svoja prizemnica s narodnim osobinama gradnje nego tuđa palača, koja služi tuđincu kao izgovor, da je on morao dati našoj zemlji svoje lice, a mi bez njega nismo bili ni toliko sposobni, da svoju domovinu obilježimo svojom duševnošću.

Prema tomu, kad bi u drugih bili pojedini motivi i bolje obrađeni nego u nas, pitanje je, ne bismo li morali radije odabrati svojega Zrinovića, nego tuđega kralja Vukašina, radije Ivana Karlovića nego tuđinski izobličenog Bolanog Dojčina.

Pogotovu je naša dužnost, da hrvatske junake ističemo tamo, gdje su pojedini motivi uz njihova imena obrađeni jednako ili čak bolje nego uz caricu Milicu, Đurđevu Jerinu, Budimliju Jovu ili Đurđa Smederevca. U prve dvije knjige narodnih pjesama Matice Hrvatske postupali su urednici drugačije, pa zato hrvatski narod nije veći dio tih pjesama osjetio nikada kao izraz svoje duše.

II

Koliko bismo se god radovali, kad bismo ciklus hrvatskih banova u narodnoj pjesmi mogli otvoriti Kulinom banom, ipak moramo pregorjeti tu želju. Predaja je o Kulinu banu doduše svježa i trajna u svim hrvatskim krajevima, ali samo u poslovicama i pričama. U pjesmama je nema. Dr. Nikola Andrić bio je obećao u predgovoru osme knjige narodnih pjesama Matice Hrvatske, da će u devetoj knjizi donijeti pjesmu »Borba Kulina bana i njegovih bogumila«. Kasnije je odustao od te namjere. Predomislio se jamačno zato, jer se uvjerio, da je ta pjesma falzifikat Luke Ilića Oriovčanina.

Ne trebamo pojačavati ciklus hrvatskih banova ni pjesmama o banu Drinoviću ili o banu od Noena ili o banu od Slovinja ili o banu Tekeliji ili o banu od Nijemaca ili o zadarskom banu ili o srijemskom banu ili o karlovačkom banu, pa ni o banu Bronzulinu, premda on piše Bojčiću Aliji knjigu, o kojoj narodni pjevač kaže:

Ta je knjiga od zemlje Hrvatske
Od prokleta bana Bronzulina.

Svi ti i mnogi drugi banovi imadu doduše zahvaliti svoju čast najvećim dijelom ugledu hrvatskih banova, ali ne predstavljaju ni stalnih povijesnih osoba ni događaja, nego imadu uza se privezane kojekakve opće ili bajoslovne motive.

I bez tih opjevanih banova imamo dosta pjesama na izbor, da možemo od njih stvoriti hrvatski banski ciklus.

Početak ciklusa čini pjesma *»Bitka na Krbavskom polju«*. Tu se krećemo na povijesnom tlu velike hrvatske tragedije od god. 1493. Cijela je gotovo Europa bila u uzbuđenju: Istok veseo u pobjedničkom slavlju, Zapad oborene glave, zavijen u crninu. Jakub-paša se hvalio u pjesmi: »Dobih takvu pobjedu, kakvu zadobi još samo kan Murat na Kosovu«. Papa Aleksandar VI. ponudio je za zarobljenog bana Derenčina sultanu Bajazitu u zamjenu njegova brata Džema, a onda je 1494. pozvao sve kršćanske europske vladare u rat protiv Osmanlija, o kojima je kazao u popratnoj okružnici, da su »prošle godine poharali cijelu Hrvatsku

i otjerali iz nje bezbrojne kršćane u jadno ropstvo« te i sada nastoje »svim silama da je osvoje i skuče pod svoju tiraniju«.

Odjek krbavskoga poraza jest i bugarštica *»Kad je Hodžulo, ban skradinski, poginuo s ostalim Skradinjanima«* (Bogišić, 218—20).

Neke su se pjesme, koje su imale svoje središte u *banu Derenčinu* i krbavskom boju, jamačno izgubile. Da je tih pjesama bilo više, to možemo zaključivati iz svjedočanstva Hanibala Lucića, koji u drami *»Robinji«* pjeva:

Vas svit Derenčina, tvojega još dida,
I hrabra i smina u *pisneh* povida.

Svakako s potpunim pravom pretpostavljamo, da se Lucić okoristio *narodnom pjesmom o izmišljenoj unuci bana Vlaska* (Majera Blaža), koja je zapala u tursko ropstvo. Ostatci te narodne pjesme sačuvali su se sve do najnovijega vremena (A. Radić: Narodni izvor Lucićevoj »Robinji«, Zbornik za n. ž. i o., sv. IV., dio I.).

U bugaršt̄ici o Hodžulu Skradinjaninu opjevan je Ferenac Berislavić, a u bugaršt̄ici *»Kako kralj budimski pomiri Jelu banicu sa svojijem mužem Bartolom banom«* prepoznajemo drugoga jajačkoga bana, naime *Bartola Berislavića,* koji je imao i ugodnih i još više neugodnih doživljaja s budimskim dvorom. Vršeći službu vranskoga priora bio je on moćan velikaš, koji je svojim nemirnim i buntovnim vladanjem nekoliko puta došao u sukob s kraljem Vladislavom. Dvaput je bio zarobljen i bačen u tamnicu, a jednom osuđen i na smrt, ali se svaki put ponovno dočepao slobode i nastavio nemiran život. Blijedu uspomenu na tog Bartola sačuvala je spomenuta bugaršt̄ica, koja traži motivaciju njegovim zadjevicama u starom pravilu, poznatom u stvari već davno prije francuske izreke »Cherchez la femme«. Banica Jelica, žena Bartolova, piše kralju budimskomu pismo, u kojem ga proklinje zato, što ju je omrazio njezinu mužu hvaleći se u društvu, da ju je ljubio. Kralj priznaje svojoj majci, da je jednom uhodio svoje zemlje i gradove i da je tada našao u vrtu pod narančom banovu ženu Jelicu te ju je udario svilenom rukavicom. To je bilo sve, što je imao s njome. Smišljajući, kako bi uvjerio Bartola, da banica nije ništa kriva, piše mu kralj list, u kojem prijeti, da će ga prognati iz njegova gospodstva, ako se ne pomiri sa svojom ženom. Bugaršt̄ica se završuje stihovima:

Ma kad mu je Bartolu tanka knjiga dopanula,
Banu svijetlomu,
S manje mu se ne može Bartolu ni učiniti,
Neg' se bješe delongo pomirio s ljubi svojom,
I on bješe s ljubovcom dobar život učinio.

Nekada se mnogo pripovijedalo i pjevalo o banu Marčinku, o kojem kaže Kačić:

Kninu grade, naša lipa diko,
U tebi se porodi Marčinko,
Ljuti zmaje, na krajini bane,
Koji mnoge odnese mejdane.
Kad na konju trčaše Marčinko,
Uteći mu ne mogaše nitko,
S vitezovim kad se odskakaše,
Doskočit mu nitko ne mogaše.
I sada su stupi od kamena
Usađeni u stara vrimena,
Ter su sada skakališta zvana
Po imenu Marčinković-bana.

Zapravo, Marčinko je bio hrvatski podban, ali ga ipak možemo uvrstiti u ciklus hrvatskih banova, jer ga tako naziva narodna pjesma, i jer on najbolje predstavlja četovanja, koja su se vršila krajem 15. i početkom 16. stolj. iz Osmanlijske Hrvatske u Dalmatinsku Hrvatsku i iz Dalmatinske Hrvatske u Osmanlijsku. Taj savršeni jahač, skakač i borac dobio je kod nekih pjevača ime *Marko Mačinčić* (Martić-Jukić, pj. 34.). On jaši u jedan dan od Zadra do Mostara i otima sestru Nazretića Alije te se s njome isti dan vraća u Zadar. Ta zatrka odgovara njegovim provalama u Hercegovinu, što ih je izvršio god. 1500. i 1501. sa Žarkom Dražoevićem, Kožulom i Martinom Dudešićem. Prelazio je preko Cetine, dolazio do Rakitna i odvodio sa sobom velik plijen. Mlečani su ga god. 1501. nagradili za njegove uspjehe grimiznim odijelom. No te iste godine bio je u Hercegovini potučen zajedno s Kožulom i Žarkom Dražoevićem. Narodna je pjesma zapamtila na svoj način i njegove neuspjehe opisujući, kako mlado »Ture« dolazi na vilenu konju sve do Knina, a Marčinko šalje pred njega svoju sestru, da ga ona namami u zasjedu, i da mu on onda otme konja. Međutim turski je konjanik brži od njega, jer otima Marčinkovu sestru i odvodi je ravno »u Glamoč bijeli«.

Značajno je, da u starijim hrvatskim narodnim pjesmama ne nalazimo velikoga bana *Petra Berislavića.* Istom u novije vrijeme spjevana je o njemu deseteračka pjesma, koja je ušla u devetu knjigu Matice Hrvatske s naslovom *»Berislavić ban i Frankopan«* i s podnaslovom »Smrt Berislavićeva god. 1520.« Pjesmu je dr. Nikola Andrić ubrojio među »historijske«. Na žalost, to je prilično slaba umjetnina, i to upravo radi toga, jer je narodni pjevač bio previše stegnut povijesnom istinom, kako su mu je pripovijedali školovani ljudi. Stradala je dakle umjetnička istina, a to je veća

pogrješka, nego da je događaj prikazan s povijesnoga gledišta manje vjerno.

Najznamenitiji ban u hrvatskoj narodnoj pjesmi jest *Ivan Karlović*. Povijest mu ne daje one znamenitosti kao narodna pjesma, jer on zaostaje za Petrom Berislavićem, Zrinskima i Tomom Erdödijem. Ali o njem imamo gotovo isto toliko pjesama koliko o svim drugim hrvatskim banovima zajedno.

Bio je posljednji kršćanski velikaš Like i Krbave, zato je na kontrastu prilika, koje su nastale poslije njega, jače odsijevala njegova osobnost. Narod ga je zapamtio i ocrtao kao predstavnika nekakvoga, gotovo bismo rekli, zlatnoga vijeka. Živio je u doba propadanja starih hrvatskih plemena, kada je Zoranić jadikovao nad »rasutom bašćinom« i kada je Marko Marulić pisao papi Hadrijanu VI., neka ne prestane »potpomagati oružjem, novcem, potrepštinama one, koji su na granicama«. Svuda ga nalazimo: u Obrovcu, u Zadru, u Kninu, u Zagrebu, u Mlecima, u Budimu, u Rimu, u Beču. Svagdje je tražio pomoć, molio, zaklinjao, svađao se i opet se mirio. Provaljivao je u bosanski vilajet do Prusca i do Banje Luke, štitio Trogir, vojevao u Italiji. Znao se vratiti iz boja sa 18 rana. Ali nikada nije mogao usredotočiti svoju moć i hrabrost u kakvom većem pothvatu. Polagano je iščezavalo njegovo golemo bogatstvo. Još god. 1519. zadivljavao je sjajem Mlečane, kad je došao u njihov grad »s lijepom družinom od kakvih trideset dobro odjevenih, lijepih ljudi, Hrvata, krasna izgleda i visine, s perjanicama na glavi«. Ali već god. 1526. piše nadvojvodi Ferdinandu: »Izgubio sam radi kršćanske vjere dvije pokrajine, jednu naime imenom Krbavu, a drugu imenom Liku, te od gospodstva spadoh na to, da nemam gdje na svojem hraniti ni uzdržavati svoju majku, koja me je rodila, nego je uzdržavam i hranim u kućama drugih ljudi.« Ovisan o tuđoj milosti umro je 9. kolovoza 1531. na Medvedgradu navršivši istom 52 ili 53 godine.

Njegova životna tragedija ostavila je duboku uspomenu u narodnoj duši. On je već u doba Pavla Rittera Vitezovića bio najopjevaniji ban u hrvatskoj narodnoj pjesmi.

U rukopisnoj Glavićevoj zbirci (sveščić 7., pj. 17). nalazi se pjesma s naslovom *»Periman đevojka«*. Tu se opisuje, kako Karlović služi sultana u Stambolu zajedno sa svojom zaručnicom, koju ne prepoznaje, jer je i ona sultanov vojnik pa je odjevena u muško odijelo. Čini se u prvi mah, da je to neoprostiv anakronizam. No u tom anakronizmu imade i povijesne istine. Karlović je nekoliko puta bio postao haračar sultana i podanik bosanskoga namjesnika. God. 1521. bio je k njemu došao Hasan iz Zvornika s 50 konjanika te mu je darovao dva konja, tri psa i topuz okovan srebrom. Od ovakvog Karlovića nije bilo teško narodnoj pjesmi načiniti sultanova vojnika u Stambolu.

Ženidba Ivana Karlovića bila je — kao i ženidba svakoga velikaša u to doba — popraćena diplomatskim trikovima i spletkama. Mletački poslanik Pasqualigo javio je god. 1510. u Mletke, da se Karlović oženio nećakinjom bana Andrije Bota, i da taj korak osuđuju Botovi protivnici. Međutim kada se pokazalo, da ta vijest nije istinita, javio je Pasqualigo veselo u Mletke, da je to vrlo povoljno za Sinjoriju i da treba svakako »držati ovu hrvatsku gospodu, a osobito ovoga kneza Ivana u naklonosti prema preuzvišenoj državi«. Istom god. 1517. oženio se Karlović nećakinjom najbogatijega i najmoćnijega madžarskoga velikaša, ostrogonskoga kardinala Tome Bakača.

Na svoj način opisao je narod tu ženidbu u bugarštici *»Kako se Ivan Karlović vjerio za kćer kralja budimskoga«* (Bogišić, str. 89., pj. 33.). Tu se prikazuje, kako budimska kraljica nagovara Ivana Karlovića, da ostavi svoju zaručnicu, »sestru bana slovinskoga«, i da uzme za ženu njezinu kćer. Ivan Karlović pristaje na to, ali najprije mora ići u boj proti turskim zatočnicima. Kada se vraća iz sretna boja, ide najprije u Slovin, gdje mu ban slovinski daje »kondir vina otrovana«. Ivanova majka »Dorotija Karlovica« brzo liječi sina, i on odilazi u Budim na svadbu.

Za pjesmu *»Dvori Ivana Karlovića«*, gdje je obrađen jedan opći motiv, koji se pripisuje i drugim junacima, reći će tkogod, da ona ne nosi u sebi ni truna povijesne istine.

No tu je sadržano i nešto više: ne trun povijesne istine, nego cijela jedna povijest, kako se staložila u narodnoj uspomeni.

Povijesno je ne samo Karlovićevo ime, nego su povijesne donekle i prilike, koje su vladale u Lici u početku 16. stoljeća. Lika je bila tada bogatija nego danas. Marko Antonije Rajmundo, generalni vikar i vizitator ninskih biskupa Jurja Divnića i njegova sinovca Jakova, pisao je neposredno poslije zauzeća Like od Turaka, da je to »prekrasan kraj«, koji imade mnogo župa, sela i zamaka te je »vrlo plodan svakojakim dobrom«. Narod je sačuvao uspomenu na blagostanje u pričama o starom gradu Komiću, u koji je teklo mlijeko s obronaka Ivanove planine više Mutilića kod Udbine, a vino su donosili konji u mješinama iz Dalmacije, i to tako, da je od Dalmacije do Komića bio konj do konja natovaren mješinama. Komić je kasnije prozvan: Karlovića dvori. U sklop priča o njemu ide i pjesma, koja se počinje stihovima:

Gradi dvore Karlović Ivane,
Dvoja vrata od suhoga zlata,
A pendžere sitnoga bisera.

Lijep broj narodnih pjesama pjeva o Ivanu Karloviću i njegovoj sestri Jeleni.

Najstarija među tim pjesmama jest bugarštica *»Kako sestra Ivaniša, bana hrvatskoga, uteče iz ruka Turčina, koji je bijaše na privaru zarobio...«* (Bogišić, str. 101., pj. 38.). Stari je zapisivač stavio taj događaj oko god. 1380., kada se nekadašnji ban mačvanski Ivan Horvat bio proglasio »banom čitave Slavonije«. Ali pjesma se ne tiče Ivana Horvata, nego Ivana Karlovića, kojega već njegov suvremenik mletački ljetopisac Sanuto naziva i Ivanom Hrvatom (conte Zuane Corvato). Bugarštica pripovijeda, kako je Turčin odveo Ivanovu sestru iz Hrvatije u tursku zemlju, ali ona ga je nadmudrila i utekla izmamivši njegova konja i oružje.

U *Erlangenskom rukopisu u pjesmi pod br. 79.* tamnuje sestra Ivana Karlovića u tamnici jajačkoga serdara Alije. Njezin se brat oblači kao carev aga te dolazi u Jajce i traži od serdara Alije, da zarobljenicu pošalje po njemu sultanu. Kada se serdar Alija protivi tomu, baca ga Ivan u lance i polazi s njime kao sužnjem i sa svojom sestrom kao oslobođenicom »u kaursku zemlju«.

Potpuno nepovijesno obilježje ima *u Erlangenskom rukopisu 110. pjesma,* u kojoj se pripovijeda, kako je Ivan Karlović oslobodio Solin i svoju sestru od nasilnika Arapina. Izdavač Erlangenskog rukopisa Gesemann napisao je: »Priča je prenesena iz Soluna na Solin u Dalmaciji, i od bolanog Dojčina na primorskog Iva Karlovića«. Do ovakve nekritičnosti ne dovodi samo ovdje, nego i svagdje drugdje ona pretjerana struja, koja drži Vukove pjesme jedinim autentičnim kanonom, a sve im je drugo apokrifna ili oponašalačka umjetnost. Pjesma o Ivanu Karloviću, kako brani Solin i sestrinu čast, zabilježena je gotovo sto godina prije Vukove pjesme, pa ipak pretjerana vukovština drži, da je Karlović istisnuo tu Bolanog Dojčina i na mjesto Soluna da je došao Solin!

Kad su Karlović i njegova sestra došli jednom među opće poznate osobe narodne pjesme, onda su narodni pjevači i pjevačice držali, da smiju s njima povezivati i one motive, koji ne odgovaraju njihovu povijesnom značaju. Karlović na pr. vara Mandu od Modruša ili koju drugu gizdavu djevojku, a njegova se sestra udaje jednom za budimskoga kralja, a drugi put za Nijemca (u Kurelčevim »Jačkama«) ili opet ubija svojega klevetnika.

Na stalnijem smo povijesnom tlu u onoj pjesmi, u kojoj se opisuje, kako Ivan Karlović ostavlja svoju kneževinu Liku i

Krbavu. No i tu se nalazi velik anakronizam, jer se Karloviću pripisuje *osnivanje grada Karlovca* ovakvim riječima:

Bane ide Slunju bijelome,
Pa od Slunja Kupi, vodi ladnoj.
Kad je došo Kupi, vodi ladnoj,
Pao s vojskom u zelena luga,
I on krči luga zelenoga
Pokraj Kupe, pokraj vode ladne,
Pa on sije proso i šenicu.
Kad je dobro luga iskrčio
I vidio Karloviću bane,
Da mu rađa proso i šenica,
On kod Kupe šanac načinio
I Karlovac ime mu nadao.

Za života je Ivan Karlović bio došao u sukob s kraljem Ludovikom. O tom je on sam napisao u jednom pismu, što ga je poslao Ivanu Kacijaneru, i ovo: »S dvora blagopokojnoga kralja Ludovika odagnan sam govorkanjem mojih takmaca.« Narodna pjesma preobrazila je i taj sukob na svoj način primijenivši na nj već unaprijed zgotovljen kliše, prema kojemu je budimski kralj otrovao Ivana Karlovića, da se dočepa njegove žene Ane, a Karlovićka je Ana osvetila smrt muža otrovavši budimskoga kralja (MH V, str. 378., pj. *Ana Karlovićka).*

Karlović je umro bez potomaka. Ali kao što narodna predaja poznaje Derenčinovu unuku, tako poznaje i Karlovićeve sinove. Godinu dana poslije Karlovićeve smrti, kada se vojska sultana Sulejmana vraćala ispod Kiseka, pripovijedali su bosanski muslimanski vojnici: »Zapovjednik kaura u Kiseku i Karlovićev mlađi sin poljubiše milostivu ruku velikog vezira Ibrahim-paše i prignuše pred njim glavu do zemlje.«

O Karloviću i njegovim sinovima pjevali su rado hrvatski muslimanski pjevači.

Rodoslovlje hrvatskih banova u narodnoj pjesmi poslije Karlovića nastavlja *ban Zrinović.*

Bugarštica *»Ban Miklouš Zrinski u Segetu gradu«* (Bogišić, str. 97. pj. 36.) sačuvala je dosta vjerno uspomenu na jedan od najznačajnijih događaja u hrvatskoj i svjetskoj povijesti, opjevan jednako kod katolika kao i kod muslimana. U muslimanskim je pjesmama zadobio Siget divsko obličje. Tu jedan »oficir« sigetskoga bana kaže:

U Sigetu kula šest hiljada,
A čaršije dvan'est punih sata,
A dobro smo bedem utvrdili:
Kraj čaršije četiri kapije,
Na kapiji tvrdi bedemovi,
Na svakomu po šeset topova,
Naše vojske po šeset hiljada.
(Hörmann, Boj na Sigetu)

Neke su pjesme zapamtile, da je Siget značio smrt i bana Zrinovića i cara Sulejmana, a druge opisuju anakronistički, kako je Zrinović pobjegao do Jajca ili čak još i dalje.

Ban se ne htje predati nikako,
Već do mora dotjera dorata,
A s dorata skoči u đemiju
Pa pobježe do Malteza grada.

Narodna pjesma znade zaboraviti velike stvari, a sačuvati kojekakve sitnice.

Tako se dogodilo, da su mnoga velika djela Nikole Zrinskoga ostala neopjevana, ali je zato ušao u narodnu predaju jedan sluga Zrinskoga, o kojem se sačuvala pjesma *»Kako Nikola ban Zrinski, silni vitez, osveti Radivoja, slugu svoga, pogubljena od Malkoča bega, i kako Malkoč na zapovijed carevu poginu«* (Bogišić, str. 307., pj. 112.).

Čini se, da je taj sluga Radivoj zapravo onaj sluga Radić (Radič?), koji je bio zarobljen god. 1556. u bitci na potoku Rinji u južnoj Ugarskoj.

U nekim pjesmama o banu Zrinoviću nema nikakve povijesne podloge, osobito tamo, gdje su ga pravoslavni pjevači dali u dvoboju svladati despotu Vuku ili su ga oženili kakvom Jovankom; ali zato pjesma *»Ban Zrinjanin i Begzada djevojka«* ima nekoliko povijesnih uspomena, koje se ne tiču samoga Zrinskoga, nego općih prilika, koje su tada vladale u hrvatskom narodu. Taj ban Zrinjanin, koji bježi iz turske tamnice, predstavnik je mnogih Hrvata, koji su u 16. stoljeću bili utekli iz ropstva. Neki su od njih, na pr. Bartol Đurđević ili Juraj Hus Rasinjanin, doživjeli još veći roman, nego što se pripisuje banu Zrinjaninu. A nije bila nikakva neobična pojava ni to, da su se kršćanski junaci ženili muslimankama ili muslimani kršćankama.

Nikada ni jedan Zrinski nije bio u turskom sužanjstvu. Ali je otac Nikole Zrinskoga Sigetskoga bio neko vrijeme turski haračnik kao i njegov šurjak Ivan Karlović. Bijeg Zrinskoga iz turske tamnice u Novom može se tumačiti i kao daleka tamna uspomena na ostavljanje stare postojbine Zrinskih u Pounju.

Poslije bana Zrinovića dolazi u banskom ciklusu hrvatskih narodnih pjesama *ban Erdeljić.*

Čudnovata je sudbina te velikaške obitelji u narodnoj predaji. U plemićkim i školovanim slojevima Erdedi su bili vrlo slavljeni. Antun Sasin opjevao je pobjednika kod Siska Tomu Erdedija. Isusovački đaci predstavljali su god. 1733. dramu »Croatia theatrum virtutis Erdoedianae«. Ali u širokim narodnim slojevima Erdedi nisu bili omiljeli. Seljaci u buni Matije Gubca teško terete Erdelje ili Rdelje kao nasilnike. A ta se nepopularnost vidi i u narodnim pjesmama.

Kajkavska *»Popevka o boju kod Siska«* spominje Hasanpašu, ali ime Tome Erdedija izostavlja.

U Erlangenskom rukopisu *pjesma pod br. 77* spominje doduše »gospodina Erdelića bana«, ali ga prikazuje kao vojskovođu, koji se daje nadmudriti od Turčina Erdoglije. Tu je sačuvana uspomena na poraz bana Tome Erdedija kod Bresta god. 1592. Samo je narodna pjesma zamijenila Vlaha Vojina Belojevića, koji je bio došao u banov tabor kao uhoda, s Erdoglis-begom, koji je četovao po hrvatskim krajevima sve do god. 1594., kada je bio zarobljen i poslan u Požun, gdje je doskora umro u tamnici.

I *pjesma 120.* u Erlangenskom rukopisu prikazuje dosta nesimpatično bana Erdedija, koga naziva prema njegovu turopoljskom mjestu Želinu »banom želinskim«. Pripisuje mu naime, da on radi jedne uvrede ubija svojega nezaštićenoga sužnja Mustaj-bega.

Još gore prošao je »ban Erdeljić« u pjesmi *»Vjerna ljuba osvećuje druga«* (MH IX, str. 51.—59.). Motiv je isti kao i kod nekih drugih pjesama, ali teško je apodiktički ustvrditi, da tu nema nikakve povijesne uspomene. Ivan Vlatković, poznat u pjesmama kao Ivan Senjanin, pogubljen je u Karlovcu god. 1612. u vrijeme drugoga banovanja Tome Erdedija. Hrvatski se ban nije mogao za njega zauzeti, jer je u Karlovcu vladao krajiški general. Ipak je narod pripisao krivnju za Vlatkovićevu smrt banu Erdeljiću, primijenivši i ovdje na svoj način opći prokušani kliše o borbi za ženu.

Od bitke na Krbavskom polju god. 1493. do bitke kod Siska god. 1593. ciklus je hrvatskih banova u narodnim pjesmama prilično bogat, ali dalje postaje sve siromašniji. Ubrojiti možemo u nj još čakavsku *pjesmu o smrti Petra Zrinskoga i Franje Krste Frankopana* u Bečkom Novom Mjestu god. 1671. i jedno deset *pjesama o banu Jelačiću.*

III

Naši su zapisivači bili katkada i previše skrupulozni. Cepelić na pr. spominje, kako je Perkan Karivan Pavić znao prema pripovijedanju odmah zapjevati o Jelačiću banu. Ali nije držao tu pjesmu dostojnom, da je zabilježi. Tobože, to nije čista narodna pjesma. Kao da narodna pjesma mora niknuti sama od sebe. A Vuku se nije prigovaralo, što je od svojih pjevača bilježio i takve pjesme, za koje su davali sadržaj školovani ili poluškolovani ljudi. Napokon nije li pretežan dio svih sadržaja ušao u narodno pjesništvo preko onih, »koji su se razumjeli u pismo«?

Radi našega nemara i nezanimanja neke su se pjesme o hrvat-

skim banovima izgubile. Ali se ipak sačuvalo dosta njih, u kojima su opjevani ovi junaci:

1. ban Derenčin, nazvan i ban Narančin; uza nj su sporedne osobe Hodžulo Skradinjanin (Pavao Kožul), jajački ban Ferenac Berislavić, nazvan i knez Perazović, Derenčićev sin Pavlić, Derenčićeva sestra Doroteja, Derenčićev unuk i unuka bana Majera Blaža (Robinja);

2. jajački ban Bartol Berislavić, nazvan u bugarštici samo ban Bartol, i žena mu banica Jelica;

3. ban ili zapravo podban Marčinko, prozvan kasnije od nekih pjevača Mačinčić;

4. ban Petar Berislavić, zadnji veliki branitelj Hrvatske od rijeke Cetine do Une i od Une do Orljave;

5. ban Ivan Karlović s velikim svojim društvom, u kojem se ističu majka Doroteja, sestra Jelena i žena, nazvana Ana;

6. Nikola Zrinski Sigetski, nazvan ban Zrinović, ban Zrinjanin ili samo ban Sigetski; uz njega su sporedne osobe na kršćanskoj strani sluga Radivoj i Vuk Daničić, a na muslimanskoj strani beg Ljubović i barjaktar Kajtaz;

7. ban Toma Erdedi, nazvan ban Erdelić, Erdeljić i Želinski ban;

8. ban Petar Zrinski, uz kojega se spominje i njegov šurjak i drug u mučeništvu Franjo Frankopan;

9. ban Jelačić.

Ciklus narodnih pjesama o toj devetorici junaka ne predstavlja dakako svega hrvatstva, jer drugi dio, koji odgovara njemu na koordinatnom sistemu narodnoga stvaranja, jest *ciklus bosanskih vezira.* Trideset i četiri naime domaća sina na vezirskoj stolici u Sarajevu, Travniku i Banjoj Luci imadu također svojih opjevanih predstavnika u narodnoj pjesmi, a i ti predstavnici pripadaju epopeji hrvatskoga junaštva.

Narodna sinteza ujedinjuje ne samo ono, što se čini u prvi mah rastrgano i nepovezano, nego i ono, što je bilo dugo vremena rastavljeno gotovo nepomirljivom idejnom napetošću. Te je stare idejne napetosti nestalo, a javile su se zajedničke nove adrese života. Razvija se srodan proces, kao što se već završio kod stapanja hrvatske književne povijesti. Marulić, Gundulić, Divković, Habdelić, Reljković, Hasan Kaimija i Sajid Vehab Ilhamija predstavljali su svaki za sebe tek po jedan dio onih krajeva, koji su se ujedinili u hrvatsku domovinu, ali ih je danas narodna sinteza povezala zajedno. Njihova su djela postala jednom cjelinom, jer ih je upila u sebe zajednička narodna svijest, koja ne

dopušta, da ijedna dobra klica iz davnine propadne, nego sve prima, sve obuhvaća i sve dalje uzgaja.

S estetske strane ciklus narodnih pjesama o hrvatskim banovima ne može se mjeriti, recimo, sa Shakespearovim dramama o engleskim kraljevima. Ali podizali mi estetske zahtjeve koliko mu drago visoko, uvijek će od toga ciklusa ostati lijep broj prvorazrednih umjetnina.

Prolaziti kroz galeriju hrvatskih banova, koju je stvorila mašta narodnih pjevača i pjevačica, znači proživljavati epopeju punu tragičnosti, bola, junaštva, mučeništva, ponosa, prkosa i nade.

Pjesma *»Bitka na Krbavskom polju«* jest tipična balada, koja se može mjeriti s najboljim baladama svjetske književnosti. Velikim intuicijskim potezima naslikano je pred nama Krbavsko polje ispod Udbine: pustoš, smrt ostala je na njem. U rasvjeti sunca, koje zapada, tek naslućujemo nepregledno mnoštvo lješina, ali se zato jasno ističe mrtvo, razmrcvareno, na sablje razneseno tijelo bana, a još više mladi banov sin Pavlić, kojega su neprijatelji do pasa zakopali u zemlju, a onda ga strijelama isprestrijeljali kao nekada mučitelji Sv. Sebastijana. Taj mladi sin na Krbavskom polju djeluje kao svetac s oltara. Sa samoga polja leti u noć sablasni konjanik, knez Perazović, na uznojenu konju, krvav, zaprašen, izmučen, progonjen od neprijatelja. Tama je zamela progoniteljima njegov trag. Od dolazi pred dvore Derenčića bana, gdje ga dočekuje Derenčićeva sestra Doroteja, divna djevojka, koja ne misli na sebe ni na svoju razmjerno povoljnu sudbinu (jer se povratio živ njezin zaručnik), nego misli na druge i odmah pita:

Koji junak mejdan zadobio,
Jal mi bratac jali Otman-paša?

I kad saznaje svu groznu istinu, u njoj puca srce radi nesreće svoje domovine.

Ne vanjski oblik, nego pokret duše označuje u tom pripovijedanju veličinu Krbavskoga polja. Posljedice kazuju strahotu onoga, što se dogodilo. Biskup je Divnić pisao Papi, kako je gledao na Krbavskom polju mrtve Derenčinove borce, koji su »ležali nepokopani, predani za hranu zemaljskoj zvjeradi i nebeskim pticama«. To je statika, a ne dinamika. Narodna je pjesma riješila svoju zadaću puno drugačije. Onako kao i pop Martinac, koji je zajaukao: »I tada proplakaše rodilje i mnoge udovice i drugi«.

Rijetko se gdje u narodnim pjesmama vidi takav sklad između umjetničkog oblika i opjevanog sadržaja kao u onim bugaršticama, koje govore o hrvatskim banovima. Gospodski je to sadržaj i go-

spodski oblik. Ti banovi, koji imadu veze s budimskim dvorom, a uživaju velik ugled i u Carigradu, proslavljeni su biranim riječima. Radnja je dosta jednostavna, bez većih zapleta, bez psihologijskih zaoštrenosti i bez trzavog razvoja, jer se sve mora razvijati u dostojanstvenom ritmu. Završetci su doduše nešto slabiji, obično prenaglo odsječeni, ali i to spada u stil bugaršticе.

Taj je stil tipičan i tipiziran kao i pleterna ornamentika i stare hrvatske građevine.

Ističu se osobito plastični i ugledni ženski likovi: lijepa predvoditeljica u kolu i odmah zatim u naricanju Zora Hodžulova (Kožulova), uvrijeđena žena bana Bartola Jela, mudra vidarica Doroteja Karlovićka, odlučna provodadžinica budimska kraljica i domišljata sestra Ivana Hrvaćanina Jelena.

Dolazimo na pomisao, da su tim »lijepim vladikama« i zaručnicama davali neka obilježja još sredovječni trubaduri. Te žene potiču junake na viteška djela, uzgajaju njihovu vanjštinu, njeguju ranjenike. Te crte, preuzete iz trubadurskog zakonika, ujedinili su narodni pjevači s nekim pučkim i, gotovo bismo rekli, seljačkim osobinama narodnog obrednika.

Posebno, gotovo istočnjačko obilježje dobiva trubadursko oponašanje u pjesmi o sestri Ivana Hrvaćanina. Tu se nalazi neke vrsti pendant Gučetićeva »Derviša«. To je nasilnik i ujedno nespretnjak, koji stradava, kada pokušava oponašati trubadurske običaje zapadnoga svijeta.

Turčin dvorbu dvoraše u Iva Hrvaćanina,
Hvaljena junaka,
Ter mi dvorbu dvoraše ni za dobro ni za zlato,
Neg' za dragu ssetru Ivana Hrvaćanina.

Sestra Hrvaćaninova ne mari za svojega neželjenoga obožavatelja, a on je lukavštinom otima i vodi svojemu caru. Sada nastaje pitanje, po kojem će ceremonijalu otmičar dovesti gizdavu djevojku u carske dvore. To pitanje ceremonijala upropašćuje njegov pothvat. Ugledne gospoje jezdile su na iskićenu konju, a njihovi su dvorani i paži išli pred njima i vodili konja za uzdu. Sestra Ivana Hrvaćanina daje otmičaru ovaj savjet:

Nuto s noga ti sazuj žute čizme i papuče
Ter ih meni ti obuj, lijepoj gizdavoj djevojci;
I s glave mi ti skini tumbane od bijele svile
Ter ih meni postavi, gizdavoj djevojci;
Na bedru mi pripaši kordu srebrom okovanu
I stavi me, Turčine, na tvojega konja dobra
Tere stani prida mnom mlađahnom za kalauza,
Tako me ćeš provestit kroz careve bijele dvore.

Maskerata je gotova. Nespretni oponašatelj preživjeloga trubadurstva izvrgnut je ruglu, jer kada se Ivanova sestra nalazi pod oružjem na konju, »ona konja obrnu ka lijepoj Hrvatiji«, a njezin otmičar uzalud viče za njom, da mu barem povrati dobra konja.

Odraz dubrovačke društvenosti i udvornosti bit će da je donekle i ono slobodno vladanje budimske kraljice, koja ovako nudi Ivanu Karloviću svoju kćer za ženu:

Dobro jutro da ti je, mlad Ivane Karloviću!
Al' lijep ti si, Ivane, lijepo li te pogledati!
Ali te je žarko Sunce sa Danicom porodilo,
Ali te je porodila bijela vila s ljutim zmajem?
Da se nijesam udomila za kralja za budimskoga,
Ja bih tebe uzela za moga za vjerenika.
Ali ništa ne manje hvala Bogu velikomu,
Pokli mene ne može ova sreća dopadnuti,
Ovo imam u dvoru kraljicu mladu djevojku,
Hoću ti je ja dati za tvoju mladu vjerenicu.

Ovakva otvorenost nalazi se i u bugarštici *»Kako kralj budimski pomiri Jelu banicu sa svojijem mužem Bartolom banom«.* Banica Jela, koja je povrijeđena u svojoj ženskoj časti, ne obuzdava svojega jezika, nego tražeći zadovoljštinu ovako grdi u pismu budimskoga kralja:

Tebe, kralju, željela braća tvoja i družina!
I najprije omrznuo Bogu tvomu velikomu,
Kralju gospodaru!
A zatijem omrznuo braći tvojoj i družini,
K'o i ti mene omrazi momu drugu gospodaru,
Moj svijetli kralju,
Koji si se hvalio po braći i po družini,
Da si mene ljubio, lijepu Jelu Bartolovu,
Banicu gospođu.
A prije te, moj kralju, crna zemlja obljubila,
Neg' li bih te banica i u oči pogledala,
Moj svijetli kralju!

Ovako krepkih poteza nalazimo i u drugim pjesmama, koje obrađuju građu iz vladanja i društva hrvatskih banova.

Zaustavljamo se na pr. kod »Dvora Ivana Karlovića«. Vidimo kontrast Krbavskom polju, kako je ono izgledalo god. 1493. U tim dvorima sve je lijepo: majčina ljubav poput mirisa dunje daje intimnost domaćemu ognjištu, sloga između braće i sestara pozlaćuje sva kućna vrata i prozore, dobra djela daju domu ugled i sigurnost. Prikazan je ideal svih narodnih težnja i motiv privlačivosti zemlje i obitelji. Nigdje drugdje nije taj motiv tako savršeno razrađen kao u ovoj pjesmi o sreći Karlovića Ivana. Suradnjom

hrvatske tradicije ova priča dobiva upravo ovdje svoju najveću estetsku i etičku snagu. Ne pitamo, odakle je došla ta sunčana vedra prikaza dvorâ samotvorâ, oko kojih rode dunje i jabuke i raste djetelina trava, i u kojima se šeta devet paunova, devet paunica, kuna pirlitana i vidra nakićena. Potisnut ćemo u stranu i Senjanina Ivu i Zain-Ibrahima i pašu od Novoga i Matu Sokolovića i još kojega drugoga junaka, kojemu su narodni pjevači pripisivali isti motiv, pa ćemo taj lijepi, izmaštani grad mira i ljepote staviti s Karlovićevim imenom u sredinu hrvatske narodne tradicije i u sredinu ciklusa hrvatskih banova, da simbolizira najveća tvarna i duhovna dobra lijepe naše domovine.

Dobri komentatori i režiseri mogu u svakoj narodnoj pjesmi o hrvatskim banovima otkrititi posebne estetske, etnologijske i kulturno-povijesne značajke i vrijednosti.

U pjesmi *»Ban Zrinjanin i Begzada djevojka«* nalazimo vječnu temu narodnih pjesama, opjevanu i u Botićevu »Pobratimstvu«. Vukovci odmah kažu: Pa to je samo otisak Vukove pjesme »Marko Kraljević i kći kralja arapskoga«! Međutim, koja li je razlika između jedne i druge pjesme! Motiv je sličan, ali pjesma o banu Zrinjaninu izdiže se i estetski i etički i u svakom drugom pogledu iznad pjesme o Kraljeviću Marku kao nebo iznad zemlje.

Već u početnoj intonaciji hrvatske pjesme o banu Zrinjaninu, koja se pjevala po svim hrvatskim krajevima, čujemo posebne naše akorde. Taj ban Zrinjanin suzbija u tamnici čamu sviranjem tambure. Zvuci toga glazbala blažili su bezbrojne jade. Zato su narodni pjevači prema svojim i tuđim doživljajima davali i imaginarnomu banu Zrinjaninu, da se tamburicom tješi prije smrti, koja je imala doći za koji dan. Međutim zvuci tamburice osvajaju srce kćerke Zrinjaninova tamničara novskoga Mustaj-bega. S njom bježi Zrinjanin na slobodu. Mjesto ugođaja stratišta dolazi svadbeni ugođaj. S velikom se točnošću opisuje djevojački nakit i junačka oprema. Opis je djevojačkog nakita zamišljen statički, zato bi bio dosadan, da nije kratak. Naprotiv opis junačke opreme pretvara se u radnju, upravo onako, kako odgovara homerskomu kanonu Lessingova »Laokoona«. Kroz punih pedeset stihova mi pratimo sukcesivno komad po komad junačkog odijela i opreme i ne dosađujemo se, jer gledamo pred sobom, kako djevojka Begzada oblači i oboružava bana Zrinjanina.

Završetak pjesme danas nije više aktualan, jer se vjerski prozelitizam na jednoj i na drugoj strani stišao, i svi se zadovoljavaju svojim posjedom.

Kajkavska *»Popevka o boju kod Siska«*, koja može služiti kao

ilustracija junačke epike i kao intermezzo u ciklusu hrvatskih banova, imade također nekih neobičnih estetskih i kulturno-povijesnih osobina. To je najtipičniji primjerak upotrebljavanja figure anadiploze. Po obliku je to nešto tužaljka, a nešto epinikij. Dugi stih bugarštice daje pjesmi dostojanstveni zamah i pokret. Realistički je shvaćena domovina, koja je u opasnosti. Tvarna i duhovna dobra, za koja se bore dva junačka tabora, jesu: »Turovo lipo polje«, »Zagreb lipo mesto«, »prelipi Kaptolom«, zlatni križ na katedrali, »turopoljski bili hlib«, »kravarsko dobro vino«, »zagrebačke mlade snahe« i »divojke zagrebačke«. Sva je pjesma prodahnuta nesvladanom tugom, koja je ucvilila »prelipu Bosnu i široku Romaniju« i u crninu zavila »slavni Carigrad«.

Možemo ići od pjesme do pjesme i u svakoj otkriti kakvu vrijednu značajku.

Suvremenih akcenata možemo naći čak i u pjesmama o banu Jelačiću, koje su inače dosta neizjednačene i rastrgane.

Narodni su pjevači bili opjevali, kako je oduševljenje za Jelačića bana prodrlo i u Bosnu. Okolo Bihaća govorili su seljaci:

Za dva za tri dana — eto nama bana!

A raspoloženje u Hercegovini bilo je opjevano u pjesmi, koja se počinjala stihovima:

Pivala su dica Ercegovci,
Turska dica skupa i kršćanska:
Eto bana do nedilje dana,
Jelačića, silnoga junaka!

U to skladno slavljenje »turske dice skupa i kršćanske« unosili su nesklad oni, koji su prijetili bosanskim muslimanima, da će Jelačić oteti i pogaziti njihove svetinje i njih same odvesti u sužanjstvo. Ali pjesma je (gotovo prije sto godina!) raspršivala te bojazni, jer je prikazivala muslimanske žene, kako govore:

Nije bane srca nemiloga,
Neg' je junak srca gospodskoga!
Kada bane preko šêra trgne,
Izać ćemo na prozore kule,
Otle ćemo njega pozdraviti,
Kite cvića na njeg prosipati,
Sumbul, bosilj i zlatnu kadifu
I uz cviće košulje svilene.

Ciklus narodnih pjesama o hrvatskim banovima, u kojem se još na početku čuju i manje hrvatski zvuci (ban Derenčić odgovara

Otman-paši: »Ne pušćam te priko *Ungarije!«),* završava se s jedne strane potpunim odcjepljenjem od Madžarske, a s druge strane ujedinjenjem svih hrvatskih snaga od mora do Dunava i od Žumberka do Drine.

Vukovci nisu nikada zamjeravali Vuku, što je »Ugričiće« Jakšiće istrgnuo iz ciklusa Sibinjanina Janka i kralja Matijaša i stvorio za njih poseban ciklus. Još manje smiju oni zamjeravati onima, koji oslobađaju narodne pjesme o hrvatskim banovima sramotnoga i sužanjskoga naslova »Ugričića i Hrvaćana« te stvaraju od njih posebnu jedinicu, u kojoj dolazi i povijest i umjetnost do svojih prava.

EMILIJ LASZOWSKI, ZAGREB

OBITELJ GREGORIJANEČKIH

1518.—1607.

Gregorijanečki su starinom *čisti Hrvati* (autohtono posjedovno plemstvo), a nisu, kako je to spomenuto u »Hrvatskom Narodu« od 22. studenoga 1941., podrijetlom Slovenci, dok je negdje drugdje (prije više godina) pisano, da su bili Rumunji. To je razumljivo i po tom, što u ono doba nije bilo u Hrvatskoj ni cigloga Slovenca, koji bi bio imao ma kakvu zemaljsku službu. To su mogli samo domaći plemići. Uostalom, Slovenci nemaju autohtonoga plemstva. Da su Gregorijanečki i bili slovenski plemići, ne bi im to vrijedilo u Hrvatskoj, ako im to ne bi priznao Hrvatski Sabor. Nu takva priznanja plemstva, kojim se stiču sva prava hrvatskoga plemstva, dolaze mnogo kasnije, i u vrlo ograničenu broju. Drugo je bilo s ugarskim plemićima; oni toga nisu trebali, jer su bili »membrum s. Hung. coronae.« Uopće ima malo tuđih plemića, koji su polučivali hrvatski indigenat, a to su bili većinom pripadnici visokoga plemstva.

Makar da se je za ovu hrvatsku obitelj udomio naziv »Gregorijanec«, držim, da je pravilnije, da je nazivamo »Gregorijanečkima«, t. j. »od Gregorijanca«, jer je svoje ima dobila po posjedu Gregorijancu, kako primjerice Črnkovački od Črnkovca, Puhakovački od Puhakovca, Mirkovački od Mirkovca, Šaulovečki od Šaulovca, Prašinski od Prašna, Stankovački od Stankova, Zrinski od Zrina, Gorjanski od Gorjana, Stubički (Stubicaj) od Stubice, Brezovački od Brezovca, Sesvetski (Mindozenti) od Sesveta, Prugovečki od Prugovca i t. d.

U staroj županiji križevačkoj stajalo je naselje ili dvorac nazivan Gregorijanec (Gregoryancz). To je kolijevka stare hrvatske obitelji Gregorijanaca, ili bolje rečeno, Gregorijanečkih (de Gregoryancz). Tamo se god. 1518. spominje plemić i tamošnji posjednik *Đuro literat od Gregorijanca.*[1]

Moguće je, da se je ovo mjesto prozvalo po crkvi Sv. Grgura, koja je tamo stajala, a možda i po kojem vlasniku Grguru-Gregoru, jer su mnoga topografska imena postala od imena posjednika.

ĐURO GREGORIJANEČKI

O pređima Đure Gregorijanečkoga zasad ne znamo mnogo, Svakako je Đuro Gregorijanečki bio naobražen čovjek, »literat«, i zacijelo bio vješt pravu, kad ga je god 1518. Baltazar Hobetić od

Dobovca pred Tomom Bakačem, nadbiskupom ostrogonskim, imenovao svojim zastupnikom. Tu se spominje s pridjevom »de Poljana«.[2] Sva je prilika, da je ovo imanje stajalo negdje blizu posjedu Gregorijancu, moguće, da je sam posjed Gregorijanec imao i drugi naziv »Poljana«. Tamo blizu je bilo imanje Hobetićevo, Dobovec. U jednom popisu »jobagiona« gornjega kotara grada Rakovca iz god. 1460. spominje se i posjed Poljana.[3]

Za vrijeme banovanja Petra Berislavića god. 1520. (26. IV.) imao je Đuro Gregorijanečki čast viceprotonotara kraljevine »Slavonije« — Hrvatske, s naslovom »magister«, t. j. učenoga pravnika.[4] Na jednoj ispravi bana Petra Berislavića, izdanoj u Pezerju 24. kolovoza 1519., potpisan je »magister Georgius de Gregoriancz«.[5] Njime otpočinje ugled ove hrvatske obitelji, koja do sto godina zaprema u Hrvatskoj vrlo odlično mjesto.

Ako i nemamo potvrde za to, ipak možemo s nekom sigurnošću ustvrditi, da su njegovi sinovi bili P a v a o i A m b r o z Gregorijanečki.

Đuro Gregorijanečki, bivši meštar protonotar hrvatskoga kraljevstva, bio je god. 1530. već mrtav, ostavivši udovu Katarinu od Tarnovca, koja se je preudala za Nikolu Fočića, vlastelina u Sutinskom. Ona je god. 1530. imanje Gregorijanec (Gregoryancz), u županiji križevačkoj, pred zagrebačkim kaptolom zapisala svome mužu Fočiću.[5a]

PAVAO (I.) GREGORIJANEČKI

Kad i gdje se je rodio Pavao Gregorijanečki, ne može se ustanoviti. Posvetio se je svećeničkom staležu i polučio doktorat bogoslovlja (decretorum doctor). Već god. 1540. bio je kanonik štioc zagrebački. God. 1544. obnašao je čast vikara zagrebačkoga biskupa Nikole Olaha (kasnijega biskupa jegarskog). Taj ga je osobito cijenio i povjerio mu sve bogoslužje, pozvavši ostale kanonike, da mu se pokoravaju u svemu, što će određivati u povjerenom mu djelokrugu. Biskup je tada boravio u Beču na dvoru.[6] God. 1548. postao je biskupom pečuhskim.[7]

Tijesno je prijateljevao s Petrom Erdödijem, kojemu je dapače posudio 200 for., da je mogao opet iskupiti grad Veresvár u Ugarskoj. I inače mu je učinio velikih usluga. Zbog toga je Erdődy njemu i njegovu bratu Ambrozu ispravom, izdanom od dvorskoga suca Tome Nadažda, darovao sve posjede u Golom Vrhu i Klinčaselima, u kotaru grada Okića, osim dijela u Klinčaselima, koje je posjede držala udova Strezemlej i starac Pavao vojvoda. Erdődy je nadalje dopustio, da mogu svi kmetovi ovih posjeda, pak i oni, koji bi pridošli, oko dvora (curia), koji su tamo Gregorijanečki sagradili,

kao i njihovi obdarenici i nasljednici, uživati šume i pašnjake u sučiji tržičkoj. Svi kmetovi u Golom Vrhu i Klinčaselima dužni su Gregorijanečkima, kao i njihovim nasljednicima, podavati od zemalja i vinograda sva zemljišna podavanja i akove (vinsko podavanje od vinograda). Vinogradi opet, koje će Gregorijanečki za sebe odrediti, ostaju slobodni od daće. Ovu je darovnicu 6. srpnja 1549. potvrdio kralj u Pragu izdanom darovnicom.[8]

Kad je god. 1549. kralj Ferdinand sazvao sabor u Požunu, kojemu je bila zadaća, da se prouče i urede zakoni države (decreta regni), za koji je posao trebalo osobitih vještaka prava, pozvao je kralj iz Praga 14. ožujka 1549. »doktora teologije« Pavla Gregorijanečkoga, kanonika štioca kaptola zagrebačkoga i vikara biskupije zagrebačke, da se pridruži pravnicima u tomu važnomu poslu.[9]

Poslije smrti požunskoga kanonika Matije de Bews imenovao je Franjo de Wilak, biskup đurski i prepošt požunski, Pavla Gregorijanečkoga kanonikom požunskim, tim više, jer je ovaj već bio izabrani biskup pečuhski. To je biskup jegarski Nikola Olah 10. prosinca 1549. priopćio zagrebačkom kaptolu.[10]

U to doba pada, da je jegarski biskup Nikola Olah postavio Gregorijanečkoga i kanonikom jegarskim i rektorom oltara Sv. Križa u stolnoj crkvi jegarskoj. Imenovao ga je i arciđakonom de Szabolch.[11] Uza sve ove podijeljene mu časti i beneficije ostao je Gregorijanečki i nadalje kanonikom zagrebačkim, jer je u to doba bilo još moguće, da ista osoba drži po više kanonikata. No konačno je ipak preselio u Požun, odakle se je mnogo brinuo kao vikar za biskupiju zagrebačku. Tako vidimo, da 17. ožujka 1550. poziva zagrebački kaptol, da kanoniku Benku od Dubrave oprosti neke prestupke i da ga opet postavi u uživanje kanonikata.[12]

Dne 4. srpnja 1550. imenovao ga je kralj izabranim biskupom zagrebačkim, a po tom se vidi, kakav je ugled uživao kod kralja. U važnim državnim poslovima Ugarske, a zacijelo zbog papinske potvrde, poslao ga je kralj u Rim, naloživši 20. travnja 1550. ugarskoj komori, da smogne potrebni putni novac.[13]

Kad je imenovan zagrebačkim biskupom, dobi njegov požunski kanonikat Antun Vrančić.

Gregorijanečki je pošao u Rim, i odotuda je 8. srpnja pisao dvorskom sucu Nadaždu, da još nije ishodio papinsku dozvolu za biskupa, ali mu je papa otpustio plaćanje anata. Kad je uslijedila potvrda pape Julija III., posvetio ga je za biskupa zagrebačkoga kardinal Ivan Toletarius 20. srpnja. Kralj je toplim pismom zahvalio papi na izvanrednoj susretljivosti njegovoj, jer je sve uvažio, što mu je po Gregorijanečkom predložio.[14] Iz toga vidimo, da je Gregorijanečki bio vrlo vješt i u diplomatskim poslovima.

Tek što se je povratio, imenovao ga je kralj svojim savjetnikom u ugarskoj vladi, te je naložio 28. rujna komori, da mu, dok bude tu čast obnašao, isplaćuje 600 for. na godinu. Ujedno je komori naložio, da mu izručuje porez (taxa) od 100 kmetova zagrebačke biskupije, koje je trebao (Gregorijanečki) za uzdržavanje biskupskih gradova na granici. O tome je Gregorijanečki obaviješten 24. listopada i. g. [15]

Kralj ga je i dalje određivao za razna poslanstva po Italiji i po Njemačkoj, premda je on živo želio, da što prije dođe u svoju biskupiju. Nu i u ovim poslovima nije zanemario poslove zagrebačke biskupije. Tako vidimo, da je 7. studenoga 1550. pisao zagrebačkom kaptolu pismo, u kojem ističe želju, da se što skorije povrati, a ujedno kori kaptol, što je uskraćivao dohotke kanoniku i rosanskom biskupu (Pavlu Zondiu) i što drži u uzama arciđakona Sebastijana Kerekesa.[16]

Pavao Gregorijanečki imao je kao novi biskup zagrebački vrlo slabe dohotke, i kako sam piše, nije imao novaca, da si nabavi dostojno misno ruho, dok se u Zagrebu čuvalo krasno bijelo crkveno ruho s lijepim uresima, donešeno iz čazmanske kaptolske crkve. Stoga je zamolio 29. studenoga 1550. Emerika Velikina, kanonika čuvara, da mu po sporazumu s kaptolom zagrebačkim i čazmanskim to ruho pošalje u Požun. Moli, da to donese »gosp.« Praščovački ili Korenjaki, koji će na prva Tri Kralja doći u Požun.[17]

Pavao Gregorijanečki mnogo je radio oko sabiranja zakona, što mu je bilo povjereno god. 1549., te je početkom god. 1551. bio već gotovo pri kraju toga rada. Javio je to 18. siječnja 1551. zagrebačkom kaptolu uz opasku, da će, čim se povrati kralj, dobiti dozvolu, da se može vratiti u Zagreb[18]. Nu taj posao oko uređenja zakona dovršio je tek god. 1563.

Biskup zagrebački dobivao je za svoje utvrde na Krajini barut, osobito za svoj biskupski grad u Zagrebu i Sisku. Kad je god. 1552. kapetan Luka Zekel htio taj barut prisvojiti, uspjelo je Gregorijanečkomu, da to osujeti.[19] To je bilo tim važnije, jer je stanje biskupovih gradova na udaru Turcima bilo vrlo tjeskobno. U taj čas boravio je Gregorijanečki u Beču i mnogo radio o tom, da dobije pripomoć za utvrđivanje grada Siska.[20]

God. 1553. dne 12. travnja nalazimo biskupa Pavla u Šopronju, gdje zajedno sa kraljevskim namjesnikom prisustvuje saboru. Onamo je bio pozvan i upravitelj (gubernator) imanja biskupije zagrebačke. Vijesti o turskim provalama u Hrvatsku vrlo su zabrinjavale biskupa, dok je istodobno Ivan Ungnad razgledavao hrvatske krajiške utvrde. Rečeni upravitelj biskupskih imanja došao je u

Šopronj na zahtjev Sebastijana Balogdia, koji je u čas pada Čazme u turske ruke bio među njezinim braniteljima. Bilo je tu neko nesuglasje između biskupa i Balogdia, pa stoga biskup moli kralja, da se upravitelj pošalje kući, gdje je prijeko potreban.[21] Biskup Pavao mnogo se je trudio oko izmirenja Turopoljaca i Nikole Zrinskoga, koji je Turopoljcima bio oteo grad Lukavec.[22]

Već slijedeće godine 1554. premješten je Gregorijanečki na biskupsku stolicu đursku, gdje je biskupovao do god. 1565., kad je 13. rujna imenovan biskupom u Kaloči, gdje je ostao do 21. listopada 1565. Biskupska stolica kaločka bila je ispražnjena od god. 1543., nakon smrti biskupa Franje Frankopana.[23]

God. 1555. boravio je Pavao Gregorijanečki u Beču, otkuda je pisao zagrebačkomu kaptolu, da je saznao za smrt Pavla Čurine, biskupa kninskoga, valjanoga muža, i da kani na njegovo mjesto postaviti Nikolu, upravitelja ivanečkoga, tada župnika čakovačkoga. Na tom radi i kod kralja. Poziva kaptol, da mu ide na ruku.[23a]

Kao biskup zagrebački i jegarski darovao je Pavao Gregorijanečki 24. lipnja 1556. svomu bratu Ambrozu predij Lipljane u kotaru dubravskom, i to »more praediali«, nekoć Šimunčića i Ferljara.[24]

Pavao Zondi, osnivač hrvatskoga zavoda u Bologni god. 1557., našao je u Pavlu Gregorijanečkom osobita promicatelja za ovu svoju osnovu, te se je mnogo nadao, da će ovaj svojim znatnim utjecajem kod pape moći pospješiti osnivanje toga zavoda.[25]

Kad je Pavao Gregorijanečki umro, nije dosad ustanovljeno. Eubel drži, da je umro 21. listopada 1570. u Jegru (Jaurinum).

AMBROZ GREGORIJANEČKI

Gdje i kad se je rodio Ambroz Gregorijanečki, nije dosad ustanovljeno. Kad je nosio naslov »literatus«, mora da je učio više nauke, pravo i filozofiju i bio naobražen i učen čovjek onoga vremena.

Sva je prilika, da je Ambroz počeo svoje djelovanje u službi knezova Zrinskih. Kad su 19. siečnja 1541. braća Ivan i Nikola Zrinski oteli Turopoljcima njihov grad Lukavec, a bili već gospodari tvrdoga Medvedgrada, dobivši ga od kralja, postaviše Ambroza Gregorijanečkoga za kapetana turopoljskoga i povjeriše mu grad Lukavec.[26] Ova čast kapetana pod okriljem medvedgradske gospode bila je skopčana s većom moću i vlašću nego što su je imali i sami župani turopoljski.

Kao vjerni »službenik« (servitor) bana Nikole Zrinskoga, obavljao je Ambroz mnoge važne poslove za Zrinskoga. Već god.

1543. posredovao je u nekim važnim poslovima između Zrinskoga i dvorskoga suca Tome Nadažda, jer ga je već god. 1542. postavio Zrinski svojim punomoćnikom (procurator).[27] I to posvjedočava, da je bio pravnik. God. 1543. odredio je Hrvatski Sabor Ambroza Gregorijanečkoga i Ivana Korenjaka, da vode neke pregovore s knezom Frankopanom Slunjskim. Počevši od god. 1544. obnašao je Ambroz službu zemaljskoga poreznika (dicator regni) kraljevine »Slavonije«. To je bio još god. 1556.[28] U tom svojstvu mnogo je sudjelovao u radu sabora oko obrane zemlje od Turaka, osobito grada Sigeta, i o tom vodio račune. Tako je god. 1556. isplatio Nikoli Zrinskome po nalogu ugarske komore za god. 1555. plaću od 723. for. [29]

Ambroz Gregorijanečki stekao je posjede i u Turopolju, i to u Odri (Sv. Jurju), od kojih je plaćao zemaljski porez 3 for.[30] Uživao je poštovanje i povjerenje Turopoljaca, jer ga je plemenita općina turopoljska izabrala svojim bratom i starješinom, te mu 11. travnja 1546. darovala neke posjede u Buševcu, koje je prije držao Berislavić. Imao je posjede i dvor (kuriju) u Podotočju i Brezovici, te mu Turopoljci dopustiše, da svoje krmke s ovih posjeda tjera u žir turopoljskih općinskih šuma.[31]

Imanja u Brezovici imao je po svojoj prvoj ženi Dori Mrnjavčić, pa se je često pravdao s ostalim baštinicima zbog tih imanja, a napose s Franjom Mrnjavčićem (1560.—1568.).

Ambroz Gregorijanečki uz svoga brata Pavla znao je znatno povećati svoje posjede. Njegov položaj u zemlji, pak veze sa znatnim osobama, njegova okretnost, a zacijelo i marno vršenje zadaća, mnogo su tomu doprinijeli. Tako evo god. 1546. dobi sa sinom Stjepanom od Nikole Zrinskoga i Stjepana Frankopana (zajednica dobara) imanje Podbrežje na Kupi kod Ozlja, što mu 3. ožujka 1547. potvrdi kralj Ferdinand I.[32]

Ambroz oženio se drugi put Veronikom, unukom Đure Golca, koji je god. 1479. kao kaštelan rakovački dobio od kralja Matije imanje Sutinsko. Veronika je bila kći Golčeve kćeri Katarine, koja je bila udata prvi put za Ivana Stubičkoga, onda za Ivana Forčića od Butine Vasi i treći put za Ivana Bradu (1547.). Kada je Ivan Forčić počinio neku nevjeru, lišio ga je kralj imanja, koja je (Sutinsko, Bužin i Beretinec) 4. ožujka 1547. darovao Ambrozu Gregorijanečkomu.[33] Sa sinom svojim Stjepanom stekao je Gregorijanečki i neke dijelove kaštela Sutinskoga i ribnjak, što ga je držao Melkior Butka.[34]

10. rujna i. g. darovao mu je kralj imanja Blaškovac i Drenovo u kotaru moravečkomu, a 1550. Gostović i Lovrečinu u križevačkoj županiji. God. 1548. i 1554. njemu i njegovu sinu Stjepanu dao je

kralj imanje izumrle porodice Pučića u Rakovcu u županiji križevačkoj, a 1552. dobio je Žitomir i Mlaku-Otok u kotaru moravečkom.[35] God. 1549. primio je u zalog od 8 for. neke zemlje i dvor Grgura Stanečeka u Lukavcu.

U kuriji Gregorijanečkoga u Brezovici pomiriše se Turopoljci s Nikolom Zrinskim 13. studenoga 1553., kad im je ovaj vratio grad Lukavec.[36] Predaju grada vršio je Ambroz kao »prefekt dobara i specijalni službenik Zrinskoga« 19. studenoga 1553.[37]

Kako vidimo, imao je načina i vještine, da stiče imanja i da polagano obogaćuje svoju obitelj.

Ban Petar Erdödy držao je velika imanja u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ugarska imanja i gradove Monjorokerek i Veresvár upravljao je vrlo teško, jer je zaposlen banskim poslovima morao boraviti u Hrvatskoj. Zbog toga sklopi 13. veljače 1557. pred zagrebačkim kaptolom ugovor s Nikolom Zrinskim, kojim je Zrinski za rečena dva grada Erdödyu ustupio svoje gradove Medvedgrad i Rakovac. Pod Medvedgrad spadala su sela Kraljevec, Dedići, Petrovci, Hudibitek, Šepnica, Slamnovac i dijelovi Gračana i Černomerca. K tomu još i jedan top za posade vrijedan 1000 forinti, a u gotovu još 11.000 forinti.[38]

Tek je to bilo ugovoreno, kad su već slijedeći dan 14. veljače sklopili Petar Erdödy u ime svoje i svoje djece te Ambroz u ime svoje i svojih sinova Stjepana, Baltazara i Đure ugovor, kojim je Petar Erdödy s privolom Nikole Zrinskoga zamijenio Medvedgrad s rečenim selima i prijevozima na Savi Grgurićev Brod i Kraljev Brod za posjede Gregorijanečkih u Rakovcu (nekoć Pučića) i dodanih 500 forinti.[39]

Ovu zamjenu odobrio je kralj 3. prosinca 1561. i naložio kaptolu čazmanskom, da Gregorijanečke uvede u posjed. To je kaptol obavio 25. studenoga 1562., a da tomu nije nitko prigovorio.[40]

Godine 1558. bio je Ambroz Gregorijanečki hrvatski podban i župan zagrebačke i križevačke županije, te je rukovodio razne nabave za uređenje utvrda ivanićke tvrđave i potrebna sredstva za hrvatske poslanike u Grazu.[41]

Godine 1559. očitovao je, da ne će imanje u Buševcu u Turopolju otuđivati, i ako bi to činio, prodat će ih samo Turopoljcima.[42] Nato Turopoljci ponovno izdaše darovnicu na to imanje 16. ožujka iste godine njemu i sinu njegovu Stjepanu. Iste godine proda Martin Tercel iz Rakarja u Turopolju svoje posjede u Lekeniku Ambrozu za 35 forinti. Čini se, da je Gregorijanečki još i druge neke posjede držao u Turopolju, jer su Mraclinci i drugi plemići

uložili prosvjed protiv kraljevske darovnice vrhu Mraclina, Kuća, Rakitovca, Buševca i Laza, učinjene po kralju.[43]

Iste je godine Gregorijanečki po nalogu bana Erdödya po kaptolu zagrebačkom uveden u posjed svojih posjeda: Sv. Nikola u Zelini, Petrovac, Mrazovac, Babča, Otok, Lučelnica, Mali Obrež, Buzin i Odra (Sv. Juraj) u zagrebačkoj, te Sv. Petar (Gepew Sz. Peter) u križevačkoj županiji. Uz njega su u te posjede uvedeni (na polovinu) i neki odvjetci porodice Stubičkih (Stubicaj).[44]

God. 1560. obavljao je podban Ambroz Gregorijanečki po kraljevu nalogu neke važne poslove u Sigetu. S njim su tamo bile i druge neke osobe povjerenstva. To je putovanje trajalo 36 dana, pak je 2. ožujka 1560. kralj naložio ugarskoj komori, da Gregorijanečkomu isplati putne troškove.[45]

U zagrebačkim događajima vidimo Ambroza prvi put godine 1558., kad je kao podban sa biskupom jegarskim radio o pomirenju Đure Botke, katedralnoga arciđakona, sa Stjepanom Sesvetskim (Minzenthy).[46]

Godine 1560. dao je kanoniku štiocu Luki na uživanje neke posjede u Černomercu, u kotaru svoga grada Medvedgrada. Bila su to dva selišta, na kojima su živjeli kmetovi Vuk, Valentin, Đuro i Martin Horvati (Croati). Ta je selišta kanonik Luka dao na uživanje svom rođaku Ivanu Barberu iz Varalje.[47]

Sa Zagrebom dođe Ambroz skoro u spor, dok su građani zagrebački još god. 1558. živjeli s njime u dobrom sporazumu, jer su mu kao podbanu, kad je došao na Kaptol, donijeli i počasni dar (o Duhovima) vina za 18 denara.[48] Kad su opet godine 1560. dolazili k njemu (dekan i 3 jurata) u poslu posjeda Černomerca i Gračana, dadoše mu na dar 25 naranača.[49]

U to doba neprestano se je radilo na popravcima utvrda grada Zagreba, za koje je trebalo mnogo drva. Građani zagrebački zamoliše Gregorijanečkoga, da im dade za tu svrhu potrebna drva iz medvedgradskih šuma. On im to god. 1561. uskrati. Građani se na to potužiše banu Petru Erdödyu, koji se kod podbana zauzme za njih. Dne 15. svibnja 1561. odgovori Gregorijanečki banu, da ne da drva, jer građani zagrebački hoće silom prisvojiti njegove šume, štoviše, oni dobivaju dohodak tridesetnice za uzdržavanje utvrda, pa bi ih mogli držati u redu, da hoće. Oni dapače drva, koja su za tu svrhu dobili, upotrijebiše za ogrjev. Naglašuje, da nisu nikad ni prije dobivali takova drva, niti u vrijeme, dok su Zrinski i njegovi preči bili gospodari Medvedgrada. Zamolio je ujedno bana, da ga zaštiti, kako od građana, tako i od zapovjednika carske vojske u Zagrebu, kapetana Strosara. Ističe, kako ne uskraćuje Strosaru i vojnicima potrebna drva za ogrjev, a to čini i građanima, ako ga mole, nu drvo za građu ne će nipošto dati.[50]

Iste godine 1561. primio je Ambroz od plemića i zagrebačkoga građanina Stjepana Lukarića i njegove žene Ane, kćeri plemića Đure Nemčića iz Jezerana, te Veronike Dragišić od Brezovice u zalog za 300 for. dio posjeda Babče u zagrebačkoj županiji.[51]

Godine 1562. prodao je Gregorijanečkomu Jakob Wilhelmi sa svojom ženom Dorotejom, kćeri Benka, svoj plemićki dvor u Maloj Gorici u Turopolju, a god. 1563. primio je Gregorijanečki u zalog od porodice Rako, građana zagrebačkih, njihove posjede u istoj Maloj Gorici za 48 forinti.[52]

Sva je prilika, da je god. 1562. stekao grad i imanje Mokrice u Kranjskoj na međi Hrvatske kod Samobora, na koji je postavio svoj grb i natpis. Taj natpis je do god. 1795. stajao iznad gradskih vrata i glasio je:

DOMINVS AMBROSIVS DE GREGORIANCZ
SACRAE. ROM. CAES. MAJESTATIS CONSILI
ARIVS. REGNORUM SCLAVONIAE ET
CROATIAE VICEBANVS ANNO MDLXII.[53]

Ambroz je iza god. 1564. primio u zalog od Krste Ungnada polovinu imanja samoborskoga zajedno sa samoborskim trgovištem, što je obnovljeno 1567. Založna svota je iznosila 13.000 for. God. 1578. iskupio je Ungnad to založeno imanje za 7.000 for. od Baltazara, sina Ambrozova, i majke njegove Dore Mrnjavčić.[54]

Ambroz je svakako bio dosta bogat, kad je god. 1567. htio kupiti cijelo to imanje, protiv čega je Đuro, susedgradski provizor Franje Tahya, prosvjedovao na Hrvatskom Saboru.[55]

God. 1568. izabrao ga je Sabor prisjednikom oktavalnog suda, koji se je imao sastati na Duhove iste godine.[56] On je također rukovodio račune o novcima i o prinosima (subsidium) određenim za hrvatske utvrde. Zacijelo je nešto nereda bilo u tim računima, jer ga je Sabor god. 1568. i 1569. pozivao, da te račune uredi i položi. Pozvao ga je na to i kralj god. 1569.[57]

God. 1569. ponovno je izabran za suca na oktavalnom sudu.[58]

God. 1570. bio je vrhovni nadstojnik živežnih namirnica (praefectus annonae), budući da je u to vrijeme vladao veliki glad u Hrvatskoj, pa Sabor nije dopuštao, da se izvoze. Ove namirnice su bile napose određene za carsku vojsku, kad bude boravila u Hrvatskoj. Sabor je 4. lipnja 1570. odredio, da se ovaj živež ne smije izvoziti izvan Hrvatske. Zato je pozvan Gregorijanečki, da o tom položi točan račun zajedno sa svojim pomoćnicima.[59]

On se rado i često pravdao sa građanima zagrebačkim. Bile su to pravde zbog posjeda u selu Černomercu, Dediću, Biteku i Novakima, te oko prijevoza na Savi (Kraljev Brod), u posjed kojega su bili građani uvedeni još god. 1508. i 1517. Držao se o tom sud u Zagrebu god. 1570., ali pošto on nije došao na ročište, bio je osuđen.[60] Pravda ova tekla je još godine 1571., kad su zagrebački građani 25. siječnja pred zagrebačkim kaptolom prosvjedovali protiv Gregorijanečkoga, koji je te posjede svudilj držao.[61]

Čini se, da je Ambroz Gregorijanečki nekako u to vrijeme, kad već nije mogao kupiti Samobor, obratio brigu svomu gradu i imanju Mokrice u Kranjskoj. Na posjedima mokričkim činili su mu mnoge štete susjedgradski kmetovi Tahya, s kojima je imao zbog toga velike pravde, god. 1570.[62]

Još mjeseca veljače 1572. opet je Hrvatski Sabor tražio od njega obračune o ubranim porezima (dica).[63] Bio je već u visokim godinama starosti, te je negdje prvih dana mjeseca travnja 1572. umro. Je li umro na Medvedgradu ili u Mokricama, ne znamo. Pogreb (exequia) obavljen je 7. travnja, a na njemu su bili od strane grada Zagreba gradski sudac Petar Supan, Ivan Dragovanić i neki slugani. Grad je dao za sprovod dvije svijeće (lucernae), koje su stajale 50 denara, i troška za izaslanstva 60 denara.[64]

Čini se, da su prilike u njegovoj obitelji bile nekako zamršene. Sin mu *Đuro*, koji se spominje god. 1557., valjda je umro u djetinjskoj dobi; drugi mu sin *Baltazar* slabo se spominje, kao da ga i nema, iza godine 1567., dok se treći sin S t j e p a n često spominje za očeva života. Baltazar se je, čini se, otuđio ili je nešto nedostojno počinio, kako ćemo to razabrati iz slijedećih činjenica.

Ambroz je držao također predij Biškupec u kotaru zagrebačkoga biskupova grada. Nu kako nije imao za taj nikakovih isprava, oduzeo mu ga je zagrebački biskup Đuro Drašković.[65]

Ambroz Gregorijanečki ostavio je oporuku, ali njezina sadržaja ne znamo. Znamo samo to, da je odredio izvršiteljima oporuke grofa Đuru Zrinskoga, Luku Zekela i nadbiskupa Đuru Draškovića. Stjepan Gregorijanečki uskratio je bratu Baltazaru baštinu, te se je zbog toga ovaj potužio 18. siječnja 1573. Hrvatskom Saboru, pred kojim je Stjepan iznio to pitanje i tražio, da se Baltazar isključi od svake baštine, štoviše, molio je, da mu zabrani svaki pristup na gregorijanečke gradove i očeva imanja, jer bi mogao onamo dovesti bratove neprijatelje. Unatoč svemu tomu, Baltazar nije odustao od traženja baštine.[66] Iz svega se vidi, da je između braće postojalo nepremostivo neprijateljstvo. *Uršula Meknicer*, punica Stjepana Gregorijanečkoga, i sam Stjepan, kako su kazivali, bili su spočetka (1572.—1573.) na strani buntovnih

seljaka pod vodstvom Matije Gubca i obećali im novaca i baruta, ali kad se buna proširila, ustao je Stjepan protiv seljaka, a to se vidi iz njegova pisma iz Mokrica 1. veljače 1573., što ga je pisao barunu Turnu.[67]

STJEPAN GREGORIJANEČKI

Ne znamo, kad se je rodio Stjepan Gregorijanečki; valjda prije god. 1550., te se je oko 1570. oženio s Martom Teuffenbach, po ženskoj krvi potomkom roda Aka-Arlandovića, nekoć moćne vlastele susjedgradske i zagorske.[68]

Parnicu s građanima zagrebačkim nastavio je Stjepan Gregorijanečki, koji bude opet god. 1574. osuđen.[69]

Kako je bilo uvijek velikih sporova između medvedgradske gospode i grada Zagreba, i to upravo zbog međa gradskih posjeda, zatražiše god. 1575. građani od kralja, da se provede ophodnja međa. Kralj je 23. ožujka 1575. naložio čazmanskom kaptolu, da to provede. To učini kaptol po svom izaslaniku i u nazočnosti kr. povjerenika Petra Crnkovačkoga 17.—19. svibnja iste godine. Kad su izaslanici došli na Kraljev Brod i neku zemlju kod sela Hudibiteka, prigovori međama u ime Gregorijanečkoga njegov službenik Marko Marčinko Vukošević. Kod međa u Gračanima prigovori u ime Gregorijanečkoga njegov kmet Marko Koharić, a tako kod međa uzduž Medveščaka plemić Nikola Poturica, kaštelan medvedgradski. Isto se dogodi i kod međa u Petrovcima i Černomercu, gdje prigovori međama kmet Gregorijanečkoga Martin Dedković-Jakopović u ime svoga gospodara. Dakako, da je po tadanjim uredbama bio Gregorijanečki pozvan, da za 15 dana dokaže svoje prigovore.[70]

U Černomercu imao je Gregorijanečki službenike Đuru Lučića i njegove sinove Ivana, Đuru, Grgura i Franju. O ovima se počeo raznositi glas, da hvataju ljude i djecu i da ih prodavaju u Tursku. Protiv ove objede uložio je Gregorijanečki god. 1576. sa svojim službenicima plemićima Jeronimom Gerecom i Đurom Brdovečkim pred zagrebačkim kaptolom prosvjed ističući, da Gregorijanečki drži samo valjane i dobre službenike.[71]

Na 5. i 6. veljače 1578. u Zagrebu svečano je ustoličen novi ban Krsto Ungnad, a Stjepan Gregorijanečki izabran hrvatskim podbanom, a dosljedno i županom zagrebačke i križevačke županije.[72]

Grad je bio pun odličnih sudionika Sabora, koji su tu priliku obilno slavili. Bio je tu i iza bana najodličniji zemaljski dostojanstvenik Stjepan Gregorijanečki. Kao vazda za vrijeme saborovanja vrijedio je t. zv. »salvus conductus«, t. j. nepovredivost osobe i

imetka. Na dan 8. veljače ostao je Gregorijanečki nešto dulje u gradu, zacijelo je bio negdje u gostima, pa je tek oko 10 sati u noći izlazio iz grada. Kako znamo, gradska su se vrata na glas zvona »Habernika« u 8 sati zatvarala. U Gradu je bila i carska posada, kojom je zapovijedao podkapetan Bartol Pernhard, dok je stražmeštrom bio Ivan Vurev, bajraktarom Ivan Radović, računovođom Mihalj Holcinger, a meštrom topništva Andrija Frajsleben. Brigu nad Kamenitim Vratima vodio je tada zlatar Petar Krupić, ujedno prisežnik gradskog magistrata.

Kad je Gregorijanečki sa svojim slugama došao do Kamenitih Vrata, morao je čas pričekati, dok je došao vratar Krupić. Čekanje je razjarilo Gregorijanečkoga, i čim se je Krupić pojavio, uze ga Gregorijanečki psovati, nazove ga »kurvinim sinom«, navali na nj, nekoliko ga puta pljusne i počne mu trgati kosu s glave, obori ga na zemlju i uze ga nogama gaziti i udarati. Već je priskočio i jedan gregorijanečki sluga, koji ga je uhvatio za kosu, hoteći ga još udariti sjekirom, i bio bi ga ubio, da nije sam Gregorijanečki doviknuo: »Dosta je!« Na viku i zazivanje, pod Kamenitim Vratima, jer su se valjda okupila i čeljad iz Krupićeve kuće i drugi susjedi, prvi su nadošli podkapetan Bartol Pernhard i Ivan Vurev, nadzornik straže. Došli su i drugi, osobito vojnici, i sve vidjeli, što se je dogodilo. Od vojnika vidjeli su to Matija Herc, Vuk Svimhomer, Ilija Burcer, Krsto Brodnik iz Pliberka, Mato Salinger, Simon Zomper, Sigismund Jerebičić, sluga poštara Rincherta i Andrija Hebih. Osim ovih bilo je i drugih plemića, koji su bili svjedoci ovoga nasilja Gregorijanečkoga.[73]

To nasilje silno je uzbudilo građanstvo protiv Gregorijanečkoga, te je ono tražilo zadovoljštinu za Krupića, a ne manje i za se, jer se to dogodilo za »salvus conductus«-a. Građani su se na sve strane na to potužili, te bude određena istraga protiv Gregorijanečkoga. God. 1579. dne 9. lipnja preslušavao je po kraljevu nalogu Ladislav Imprić Jamnički u nazočnosti svjedočanstva zagrebačkoga kaptola kanonika Blaža Đuraka 55 svjedoka, spomenute vojnike i mnoge plemiće, osobito Turopoljce, koji su bili na saboru prošle godine. Oni su gotovo svi potvrdili, da je Gregorijanečki istukao Krupića. Kanonik Antun Vramec, poznati naš kroničar, znao je za taj nemili događaj po pripovijedanju drugih i priznanju samoga Gregorijanečkoga. Preslušavanje je obavljeno u samostanu Franjevaca na Kaptolu.[74]

Marta Teuffenbach, žena Stjepana Gregorijanečkoga, živjela je u Mokricama i tu je prije 2. srpnja 1578. umrla. Magistrat zagrebački je odredio, da na njezin sprovod pođu Petar Supan, Ivan literat Jakopović i Marko literat. Kako se u spisima veli, ovi su

pošli »*u susret* (obviam) pokojnoj gospođi plemenitog Stjepana Gregorijanečkoga«; jasno je, da je ona prevežena iz Mokrica u grobnicu Gregorijanečkih — valjda u Remetama. Kad je sprovod prolazio u Zagreb, prenoćili su gradski izaslanici (možda i svi sudionici) u Černomercu kod Staneka, gdje su popili 8 pinta vina (po 5 krajcara) na gradski račun, dok je još 28. srpnja isplaćeno na račun putnoga troška u Mokrice 40 denara.[75]

Stjepan Gregorijanečki svađao se i s Erdödyma i njihovim činovnicima okićkim, koji su mu grabili marvu na klinčaselskim pašnjacima, na što se je tužio Saboru 17. VII. 1578.[75a]

God. 1581. oženio se Stjepan Gregorijanečki drugi put (pronunciatio nuptiarum) i spominje se, da je imao iz prvoga braka sinove P a v l a i N i k o l u.[76]

Stjepan Gregorijanečki dobio je od kralja ugarski barunat poveljom izdanom u Pragu 11. listopada 1581. Grb Gregorijanečkih bio je: u crvenom štitu na prutu, koji s obje strane nosi zeleno lišće stojeći crni gavran, kojemu je vrat prostrijeljen strjelicom, iznad njega desno srebrena šesterokraka zvijezda, lijevo srebreni mjesec u rastu. Na kacigi gavran kao u štitu (bez pruta), plašt zlatni i modri-srebreni-crveni.[77]

Ni kod Sabora Stjepan nije bio omilio, štoviše, morao je imati dosta protivnika. Držao je, da mu valja položiti čast podbana. Poslao je Saboru 25. srpnja 1581. svoje odreknuće po svojim ljudima, a to se Saboru nije ni najmanje svidjelo. Sabor ga je zbog toga odsutnoga ukorio i na njegovo mjesto izabrao varaždinskoga podžupana Gašpara Druškovečkoga.[78] Kad je opet 28. listopada zasjedao Sabor, molio je Gregorijanečki po svojim izaslanicima, da mu se dade svjedodžba o njegovu dobrom, vjernom i valjanom podbanovanju, očitujući, da je spreman sve nadoknaditi, ako je komu učinio kakvu štetu. Sabor mu je izdao svjedodžbu, a tomu je prigovarao samo podban Druškovečki.[79]

Dok je bio kod kuće dosta omražen, bio mu je prijatelj nadbiskup kaločki Đuro Drašković, koji je 9. lipnja 1583. preporučivao kralju za bana Tomu Erdödya, a iza ovoga Gregorijanečkoga kao dobro posesionirana i sposobna za uzdržavanje vojske.[80]

Stjepan je bio i zapovjednikom četrdesetorice haramija na straži u Sredičkom, ali je tu službu samovoljno napustio — na što se je David Ungnad 16. travnja 1584. potužio nadvojvodi Ernestu — dok je doprinosio za gradnju utvrda.[81]

On je opet rukovodio upravu živeža za vojsku, nu i tu čini se nije bio odviše točan, jer ga je Sabor 1. srpnja 1587. pozvao, da o tom položi račun.[82]

God. 1588. dne 16. srpnja izabrao ga je Sabor kapetanom 200 vojnika, koji su imali čuvati prijelaze na Kupi. Primio je za to opširna ovlaštenja.[83]

Zagrepčani su postajali u svakom pogledu vrlo oprezni prema Gregorijanečkomu, te su nastojali, da svoje »pravice« što bolje osiguraju. Kako je Stjepan valjda god. 1579. opet tražio, da se ponovno uvede u posjed Medvedgrada i Kraljeva Broda na Savi, to su građani protiv toga 25. studenoga 1579. uložili svečani prosvjed pred zagrebačkim kaptolom.[84]

Pritužbe Zagrepčana nisu bile uperene samo protiv podbana Gregorijanečkoga, već i protiv bana Ungnada, koji je gradu nanosio razne psine i nasilja. Osobito su mnogo trpjeli građani zagrebački od banove vojske, koja je god. 1579. logorovala u Zagrebu. Vojnici su silno plijenili građanske kuće izvan grada, a i sam ban je dao za sebe mnogo otimati, prijeteći se ukućanima batinanjem, govoreći, da on »nije samo ban i kapetan, već i kralj njihov«. Dakako, da je Hrvatski Sabor, kojemu je bio glava ban Ungnad s podbanom Gregorijanečkim, bio protiv Zagrepčana. Osobito su plemstvo vrijeđale pritužbe građana, upravljene kralju i njegovu zamjeniku nadvojvodi Ernestu. Tako stvori Sabor 20.—21. prosinca 1579. tešku i nepravednu odluku, kojom odredi, da Zagrepčani u gradu rade, što im je volja, ali da im se zabranjuje trgovanje po zemlji; stvorio je osim toga nečuvenu odluku, da se sabori nikad više ne smiju obdržavati u Zagrebu, a tako ni veliki sudovi (judicia generalia). Zatražiše i od kralja, da to odobri.[85]

Međutim ni Zagrepčani nisu bili mirni, već su i oni koju psinu učinili Gregorijanečkomu. Vraćali mu milo za drago. U ponedjeljak poslije Dorotejina pošli su gradski sudac Ivan Blažeković i neki gradski prisežnici i građani na Kraljev Brod na Savi, makar da je opet bio »salvus conductus« zbog sabora u Požunu, pa su tamo kolce zabijene u rijeci za privezivanje skela posjekli i bacili u vodu. Bila je to očita buna, jer su građani i pucali iz topova, i zaposjeli ceste, štoviše, izveli su veliku demonstraciju pred kaptolskim vratima, gdje su valjda boravili ban i podban.

Protiv toga je Gregorijanečki po svom službeniku Ivanu Zutrastu uložio kod zagrebačkoga kaptola prosvjed.[86]

Zaključak Sabora teško je djelovao na Zagrepčane. Protiv toga zaključka podnijeli su pritužbu kralju u veljači 1580. i izbrojili sve nevolje, koje su pretrpjeli od bana i podbana.[87]

Kao da je Gregorijanečkom u duši bila usađena neutaživa mržnja na zagrebačke građane i njihove kmetove. On ih je na svakom mjestu progonio i činio im štete. Tako su postupali i njegovi medvedgradski službenici. Nekako prvih dana god. 1579. uhvatiše njegovi službenici gradskoga kmeta Andriju Fukca iz Obrežja, kad je htio blago napajati na Savi kod Kraljeva Broda. Oteše mu 6 volova, 3 krave i bika, koje otjeraše u Klinčaselo na imanje Gregorijanečkoga. Nu to ne bijaše dosta. Svukoše do gola Fukca, svezaše ga i tako ostaviše na zimi. Isto tako su građanina Mihalja Kramara, kad je po svom poslu polazio na drugu stranu Save, na Kraljevu Brodu svukli do gola, vezali ga i ostavili na zimi. Drugačije se ne dogodi ni gradskom kmetu Pavlu Horvatu iz Krča, s kojega skinuše odijelo.

I god. 1580. u proljeće, kad je građanin Ivan Bigon poslao svoje ljude na Kraljev Brod, da dovezu ulje, koje je stiglo s morskih strana, navališe ljudi Gregorijanečkoga na Bigonove ljude i oteše im konje, koje odvedoše u Mokrice. Kad je Bigon poslao svoga čovjeka, nekoga Kolomana, u Mokrice, da moli, da mu se vrate konji, dade ga Gregorijanečki batinati i zatvoriti i tek ga drugi dan poluživa pusti. Nije štedio ni gradske kmetove u Gračanima, koje je i nadalje sprečavao u uživanju medvedgradskih šuma, makar da ga je radi toga nasilja ozbiljno opomenuo nadvojvoda Ernest, brat kraljev i njegov zamjenik za vrijeme kraljeva izbivanja. Otimao je Gračanima blago i dao ga odvesti u Medvedgrad, pa se tamo njime služio. U četvrtak poslije Duhova 1580. navališe službenici Gregorijanečkoga na selo Gračane i bez milosti oplijeniše kmetove, tako, da su mnogi jedva u košulji mogli pobjeći. Oteše im i koze. Navališe drugi put na žene, koje su prale rublje na potoku Topličici, te ih isprebijaše i oteše im košulje i ručnike. Građani zagrebački pritužili su se kralju na ta nasilja, i kralj je 20. veljače 1583. oštro ukorio Gregorijanečkoga i pozvao ga, da oteto nadoknadi i da bezuvjetno spriječi ovakva nasilja, koja u njegovo ime čine medvedgradski službenici.[88]

Stjepko Gregorijanečki nije bio bolji ni prema drugim svojim susjedima. On je pače uskraćivao pavlinskom samostanu u Remetama uživanje drva u medvedgradskoj šumi, koje je imao od pametara. Protiv toga nasilja uložio je vikar samostana O. Đuro Domjan prosvjed pred zagrebačkim kaptolom 15. travnja 1581.[89]

Nasilja Gregorijanečkoga već su prekoračivala svaku mjeru, pa se je bilo bojati, da ne dođe do očite bune protiv toga »nasljednoga gospodara medvedgradskoga«. Štoviše, Gregorijanečki nije štedio ni kaptolske ljude na samom kaptolu, gdje je izlemao nekog Šljivarića, pače je potvarao kaptol, da izdaje krive isprave, i napadao kaptolsko imanje u Drenčini, gdje je izmlaćen Franko Kolčić. I u Petrovini, na kaptolskom posjedu, počinio je neka nasilja. Nije čudo, da se je našlo ljudi, koji nastojahu tome stati na put i smiriti toga nasilnika. Valjalo je grad Zagreb i Gregorija-

nečkoga izmiriti. Ovu tešku zadaću preuzeše na sebe Gašpar Alapić, bivši ban, prepošt Sv. Marije Nikola Mikac, potonji slavni branitelj Siska, podban Ivan Zabočki i Mihalj Vurnovečki, poreznik (dicator) u križevačkoj i zagrebačkoj županiji. Vurnovečki se dao svom dobrom voljom na posao. Zacijelo je trebalo mnogo truda i nagovaranja, a valjda i ozbiljnih prijetnja, dok je došlo do toga, da se je Gregorijanečki sklonio na pregovore i konačno pomirenje sa Zagrebom. Na 21. listopada 1584. pošao je Vurnovečki Gregorijanečkomu u Šestine, gdje mu je konačno uspjelo uglaviti točke mira. Svakako su i građani i predstavnici grada sporazumno radili, jer su svi željeli mira i sloge.

I tako evo osvane za Zagreb velik i ugodan čas, kada 23. listopada 1584. osvanuše protivnici pred zagrebačkim kaptolom. Tu se nađoše na okupu Stjepan Gregorijanečki, gradski sudac Ivan literat Jakopović, Ivan Bigon, isluženi gradski sudac, Jakob literat Cerski, gradski bilježnik, Nikola Tihodić i Đuro Barber, isluženi gradski dekani, te Đuro Vinožganec, Petar Matanić, Đuro Zlatar i Matija Makunić, gradski prisežnici. Od kaptola prisustvovahu Ivan od Dubrave, kanonik štioc, i Gašpar Stankovački, prepošt čazmanski. Na temelju mirovnih točaka od 21. listopada očitovao je Gregorijanečki:

1. Davat će građanima zagrebačkim iz medvedgradskih šuma sve drvo, koje će trebati za obnovu i uzdržavanje gradskih utvrda, dat će i građanima drva iz iste šume Medvednice, ako to budu zatražili od njega ili njegova činovnika, jer ne može dopustiti, da se šume uništavaju.
2. Kmetovi gradski u Gračanima ne će njemu ni njegovim nasljednicima plaćati nikakve daće; pušta im slobodnu pašu na Medvednici osim u kestenovim šumama i žirovini, gdje to pravo nemaju ni njegovi kmetovi. Isto tako moći će se ovi kmetovi kao i građani služiti drvom za ogrjev, ali samo od suhih stabala, pak i drvom za gradnju.
3. Nadoknadit će građanima sve parbene troškove u iznosu od 550 for., a to u onaj čas, kad mu se budu uručili svi parbeni spisi, koje u tom predmetu posjeduju zagrebački građani.

Kad je to ugovoreno, obje su nazočne stranke to potvrdile stiskom ruku. Tako je i na zadovoljstvo kaptola zaključen taj ugovor i mir, kako to veli bilješka na tom ugovoru: »napokon sretno dovršeno«.[90]

Obvezi naknade parbenih troškova zadovoljio je Gregorijanečki 12. veljače 1585., kad je na ruke kaptola zagrebačkoga položio 500 for.[91] Međutim je 3. veljače i. g., kako je to redovito bivalo, bio izbor gradskoga zagrebačkog magistrata. Izabrani su drugi sa sucem Ivanom Blažekovićem. Ovaj novi zbor gradskih otaca nije bio zadovoljan nagodbom i pomirenjem s Gregorijanečkim. Stajao je na stanovištu, da po Zlatnoj Buli kralja Bele (1242.) pripada uživanje šuma na Medvednici gradu Zagrebu, te da ovu Gregorijanečki nepravedno svojataju za se. Gradsko vijeće odašalje kaptolu zagrebačkom svoga bilježnika Jakoba Cerskoga i prisežnike Grgura Mikulića, Krsta Brodnika i Gregora Streljarića, koji su 13. veljače pred kaptolom uložili prosvjed protiv pomirbenog ugovora s Gregorijanečkim, proglasivši ugovor od 23. listopada 1584. ništetnim. Isto učiniše i 16. i 19. veljače pred čazmanskim kaptolom, uloživši prosvjed i protiv svakoga izdanja i upisa ili potvrde rečenoga mirovnog ugovora.[92]

I Hrvatski Sabor pozvao je na odgovornost Gregorijanečkoga, pa i bivšega bana Ungnada, zbog živeža, određenoga za javne svrhe, a koji si je bio Ungnad prisvojio. Račun o tom imali su obojica dati na narednom zasijedanju Sabora.[93]

Dok su Zagrepčani otkazali prijateljstvo Gregorijanečkome, on se je odlučno držao ugovorenoga sporazuma. Nije dirao ni u gračanske gradske kmetove, niti je što htio od njih ubirati. To je Gregorijanečki 24. rujna 1585. svečano izjavio, i potvrdio podžupanu Benku Arbanasu i žup. sucu Antunu Lackoviću, kad su došli k njemu u šestinski dvor. Izjavio je, da stoji odlučno na ugovoru, što ga je sklopio sa Zagrebom.[94]

Ovo ponovno napeto stanje između Zagreba i Gregorijanečkoga trajalo je do god. 1591., kad je 24. veljače došlo do ponovnog izmirenja pred zagrebačkim kaptolom, gdje su se našli Gregorijanečki i predstavnici gradske općine: gradski sudac Grgur Dombrin, Jakob Cerski, dekan, Mato Vernić i Ivan Pljuščec-Skalić, isluženi dekani, i drugi. Tu je uređen ugovor, kojim se zaboravljaju sva nasilja, a građanima i kmetovima njihovim osiguravaju užitci u medvedgradskim šumama.[95]

Gregorijanečki je platio troškove parnice. Za veću sigurnost je taj ugovor 9. lipnja 1591 pred zagrebačkim kaptolom potvrdio i sin Stjepanov Pavao Gregorijanečki, obećavši, da će ga i sam obdržavati.[96] Ali zagrebački građani nisu izručili Gregorijanečkomu parbenih spisa, kako je to bilo ugovoreno, pak su stoga braća Pavao i Nikola Gregorijanečki prosvjedovali 11. listopada i. g. pred zagrebačkim kaptolom.[97] I Nikola Gregorijanečki potvrdio je rečeni očev ugovor sa Zagrepčanima pred požunskim kaptolom 14. prosinca 1591.[98]

Kako vidimo, od 1585. malo se javljao stari Stjepan Gregori-

janečki, koji je, zacijelo starošću i bolešću sputan, predao upravu svojih imanja sinovima Nikoli i Pavlu.

God. 1591. bio je Stjepan Gregorijanečki kapetan pješaka Kraljevine, te mu je određeno, da sa deset haramija pazi u gorama oko Šišljavića i na Kupi. Tužio se je na bana Tomu Erdödya, da je prema Mokricama, imanju Gregorijanečkoga, podigao nekakve nasipe i opremio ih posadom i lumbardama. To je iznio pred Sabor, te je određeno povjerenstvo, da to ispita.[99]

Mjeseca siječnja 1592. Stjepan je obolio, pa stoga nije mogao na vojnu. Po odredbi Sabora imali su ga pozvati Stjepan Budoci, katedralni arciđakon, i Gašpar Petričević, viceprotonotar, da se na časti kapetana zahvali.[100]

Skoro je poslije toga umro.

U protokolu Loci credib. zagreb. kaptola VI. 156 stoji ispod neke Gregorijančeve fašije od god. 1581. latinska bilješka: »Kako je Gregorijanečki obje fašije pravično učinio, tako je postigao sretan konac svoga života: kljast, nijem i nepokajan« (mancus, mutus, impoenitens etc.).[101]

O ostaloj dvojici sinova Ambroza Gregorijanečkoga Đuri i Baltazaru, braći Stjepanovoj, ne znamo drugo, osim onoga što je rečeno o njima, kad smo govorili o Ambrozu i Stjepanu Gregorijanečkome. Kako su svršili, ne znamo.

PAVAO (II.) GREGORIJANEČKI

Nepoznato nam je zasad, kad se je rodio Pavao Gregorijanečki, sin Stjepana i Marte Teuffenbach. Svakako je bio stariji od svoga brata Nikole. O njegovoj mladosti i odgoju ne znamo ništa kazati, ali je sigurno, da je imao odgoj onakav, kako su ga imali i drugi sinovi uglednih hrvatskih plemića.

Ni o njegovoj mladosti ne znamo ništa kazati. Izvjesno je, da je odgajan u duhu svoga vremena, da bude spreman braniti domovinu od neprijatelja.

Kad je god. 1593. odstupio Đuro Petev kao kapetan hrvatskoga kraljevstva, postavio je Hrvatski Sabor kapetanom Kraljevine Pavla Gregorijanečkoga. Pod njega su spadale posade u Hrastilnici (50 pješaka), Sisku (50), Drenčini (50), Letovaniću (50), Gorama (50), Pleteru (50), Sredičkomu, gdje je bilo sijelo kapetana (50 konjanika i 100 pješaka), Degoju (25), Dunarić slapu (10), u Šišljaviću (10), Rečici (20), kod Sv. Kate u Turopolju (Dubranec) (10), Kravarskom (10), Petrovini (10), Pešćenici (10), Lekeniku (10). Ovim posadama imao je kapetan zemlje Gregorijanečki postaviti

na čelo marne vojvode, i sporazumno s isplaćivačem i nadglednikom brinuti se za barut, potreban Krajini. Za vrijeme vojne zavisit će kapetan o banu. Isplaćivaču i nadgledniku bio je dužan kapetan dati na uvid račune o izdanom novcu.[102]

Ovu važnu i odgovornu službu vršio je Gregorijanečki marno sve do god. 1598., te se je na više mjesta pokazao junakom. U ljetu te godine oboli, te nije mogao vršiti svoju službu. Stoga se je u Saboru 26. kolovoza odrekao te časti, a na njegovo je mjesto postavljen Krsto Mrnjavčić, koji je dotad bio u službi kod Đure Zrinskoga.[103]

Zacijelo se je sklonio u Mokrice, gdje je skoro zatim i umro, možda iste godine.

Kako je bio neoženjen (koliko dosad znademo), nije ostavio ni potomstva. Neumrli naš August Šenoa učinio je Pavla Gregorijanečkoga dragom osobom romana »Zlatarevo Zlato«, ako i nije Dora Krupićeva, ljubljena njegova zaručnica, nikad živjela.

NIKOLA GREGORIJANEČKI

O mladim danima Nikole Gregorijanečkoga, mlađeg sina Stjepana Gregorijanečkoga i Marte Teuffenbach, ne znamo gotovo ništa. Za sada ne znamo ni kad i gdje se je rodio. Tek pod konac života njegova oca ima nešto spomena o njemu. Po očevoj smrti boravio je najviše u Mokricama, koje su po svoj prilici njemu pripale. Tu je god. 1598. imao parnicu s vlastelom Konjskima oko nekog otoka na Savi.[104]

Nekako je u to vrijeme ubio Petar, kuhar Nikole Gregorijanečkoga, nekoga turskog zarobljenika, o čemu se je god. 1599. raspravljalo na Hrvatskom Saboru. Gregorijanečki je obećao tu stvar urediti.[105] Kako je Nikola imao i dio u Brezovici, to je po zaključku Sabora god. 1600. imao podavati od Brezovice dva podvoza za radove u Pokupskom, gdje su se gradile utvrde protiv Turaka.[106]

Zagrebački građani nastaviše povrede međa medvedgradskih, zbog čega je Nikola Gregorijanečki prosvjedovao na Saboru, da se obrani od Zagrepčana.[107]

Kad je god. 1602. Krsto Obričanin izručio Stjepanu Gušiću kapetaniju žumberačku, povjerio ju je Gušić Nikoli Gregorijanečkomu, »barunu Mokričkomu«, s gradom i sa svim žumberačkim uskocima. Gregorijanečki je preuzeo s gradom 8 mušketa, 12 tolpača i 5 mužara sa svim urbarom. Tako je Gušić 19. veljače i. g. izvijestio nadvojvodi.[108]

Oko god. 1602. nastojali su građani zagrebački, da otkupe od Nikole Gregorijanečkoga imanje medvedgradsko i pripoje ga posjedima grada Zagreba, tim više, jer je bilo založeno za 600 for. dvojici zagrebačkih kanonika. U tom pothvatu posredovali su Franjo Gall, gospodar Brežica, i Marko Anton Muskon od Turnamharta u Kranjskoj.[109]

God. 1603. prosvjedovao je Nikola u Saboru 22. veljače protiv smetanja međa medvedgradskih, koje su činili zagrebački građani.[110]

Kad i gdje je umro (po svoj prilici u Mokricama) Nikola Gregorijanečki, zasad ne znamo. Znamo samo to, da je 7. ožujka 1607. bio mrtav. Ove je naime godine njegova udovica Ana Marija de Ankern prosvjedovala na Hrvatskom Saboru 22. ožujka protiv proglašenja plemićkoga lista Gašpara Doktorića i njegovih rođaka, tvrdeći, da su to njezini kmetovi.[111]

S Anom Marijom de Ankern rodio je Nikola Gregorijanečki dva sina: *Petra*, koji se rodio u Lužnici (Losnicz) 2. svibnja 1602. i umro u Mokricama 24. siječnja 160?., *Stjepana*, koji se rodio u Mokricama 2. srpnja 1606. i tamo umro 28. siječnja 1609., te dvije kćeri: *Martu* i *Anu Mariju*. Obadva sina pokopani su u gradskoj kapelici pred mokričkim gradom. Napisi na njihovim grobnim pločama glase:

I.

PETRVS FILIVS SP(ECTABI)LI AC MAG(NIFI)CI DOMINI DO(MINI) NICOLAY DE GREGORIANCZ, NATVS EST IN LOSNYCZA DIE · II · MAY ANNO DOMINI · 1602. IN DOMINO AVTEM OBDORMIVIT ET HIC SEPVLTVS EST DIE 24. IANVAR ANNO . . .[112]

II.

STEPHANVS FILIO SP(ECTABI)LIS AC MAG(NIFI)CI DOM(I)NI DO(MI)NI NICOLAY DE DE GREGORIANCZ, NATVS EST IN MOKRICZ DIE · II · IVLY ANNO : DOMINI 1606 IN DOMINO ENIM OBDORMIVIT ET HIC SEPVLTVS EST 28. IANVAR : ANNO DOMINI 1609

Obje ove ploče stajale su do nedavna na vanjskom sjevernom zidu kapelice do grada Mokrica, te su mjeseca studenoga 1941. predane na čuvanje družbi »Braće Hrvatskog Zmaja« i nalaze se u Kamenitim vratima u Zagrebu.

Nekoć su nadgrobne ploče stajale u mokričkoj kapelici, te su istom u novije doba prigodom obnove kapelice bile stavljene na vanjski zid. Tom se zgodom naišlo i na grobnice, koje su zasute.

Udovica Nikolina odgajala je vrlo marno svoje kćeri, i kao naravna štitnica mnogo se brinula za njih. Kad su zagrebački građani Đuro Matija Cinaberski i Jakob Gasparin počeli neovlašteno kopati rude zlata i srebra na medvedgradskoj gori, ona je 21. listopada 1610. odlučno prosvjedovala protiv toga.[113]

God. 1613. ustupila je grad Medvedgrad Đuri i Nikoli grofovima Zrinskima, protiv česa su opet zagrebački građani prosvjedovali.[114]

Nakon toga čini se da se je sa djecom povukla u Mokrice.

Kći Nikolina Ana Marija udala se je prvi put za Petra grofa Erdödya, a drugi put za Ivana Mateovića Marčinka, plemića i vlastelina zagorskoga. Bio je ovaj potonji već u poodmakloj dobi života. Za nj bila je već god. 1639. udata.Uz pristaroga muža nije živjela upravo kreposno, što joj je grof Petar Erdödy ml. svojim pismom iz Dugoga Vrha kruto spočitnuo. Živjela je tad u Stubici.[115] Imala je zacijelo neprilika sa svojim imanjima, jer je god. 1639. kralj Ferdinand III. naložio karlovačkom generalu Vuku Frankopanu, Ivanu Draškoviću, Nikoli i Petru grofovima Zrinskim, Tomi Mikuliću, svom personalu, i Ivanu Ručiću, podžupanu zagrebačkom, da je imaju braniti u poslovima njezinih imanja u Hrvatskoj i Ugarskoj, napose pako od Nikole Malakocija.[116] Držala je i neke posjede oko Susjedgrada u Bizeku, Borčevcu, Dolu, Stenjevcu, Polanici, Bukevju i Novacima. Ta imanja je odstupila barunu Franji Čikulinu, a palatin Franjo Veselenyi izdao je god. 1647. za to darovnicu Čikulinu, a kralj god. 1648. taj odstup potvrdio.[117]

Druga kći Marta udala se je za baruna Ivana Moskona. Imala je kćer Evu Suzanu, koja se prvi put udala za posljednjega grofa Ivana Čikulina († 1746.), a drugi put za Ulrika Perkovića.

God. 1661. 6. svibnja potvrdio je kralj Leopold gospođi Marti i djevojci Ani Mariji, kćerima Ane Marije Ankern, udove Nikole Gregorijanečkoga, sve posjede u Gregorijancu, Sv. Petru Čvrstecu, Sigetu, plemićku kuriju Prodarić, zatim Sv. Petar, Gornji i Donji Konec, Ledinu, Kraljev vrh, Babince, Zalatinu, Vrh i Kušlevec u županiji križevačkoj, te Buzin u varaždinskoj županiji, pak Zelinu, Lomnicu, Sv. Nikolu, Debeni, Brokuvac, Dvorjani, Petrovac, Mrazovac, Bapču, Otok, Lučelnicu, Mali Obrež, Buzu i Odru sv. Juraj u zagrebačkoj županiji.[118]

RODOPIS GREGORIJANEČKIH

Đuro Gregorijanečki (»de Poljana«)
spom. 1518.

Viceprotonotar kraljevine »Slavonije« — Hrvatske 1520.

× *Katarina Tarnovačka*
spom. 1530.

Pavao (I.)
spom. 1540.
biskup zagrebački (od 1550.)
biskup đurski (od 1554.)
biskup kaločki (1565.)
† 21. X. 1570. (?)

Ambroz
sp. 1541. † 1572.
zem. poreznik kralj. »Slavonije« (od 1544.)
podban hrvatski, veliki župan zagreb. i križev. (od 1558.)
1. × Dora (Ana) Mrnjavčić od Brezovice
2. × Veronika Stubička (Stubiczay)

Đuro
sp. 1557.

Baltazar
sp. 1557. 1573.

Stjepan
oko 1550.—1596.
podban hrvatski, veliki župan zagreb. i križev. (od 1578.)
barunat (1581.)
1. × o. 1570. Marta Teuffenbach († 1578.)
2. × 1581. (?)

(1.) *Pavao (II.)**
sp. 1590. † 1598. (?)
kapetan kraljevine (1593.)

(1.) *Nikola*
sp. 1590. † 1607.
kapetan žumberački (1602.)
× Ana Marija de Ankern

Petar
* 2. V. 1602.
† 24. I. 16..

Stjepan
* 2. VII. 1606.
† 28. I. 1609.

Marta
sp. 1610.
× Ivan barun Moskon

Ana Marija
1. × Petar Erdödy
2. × Ivan Marčinko

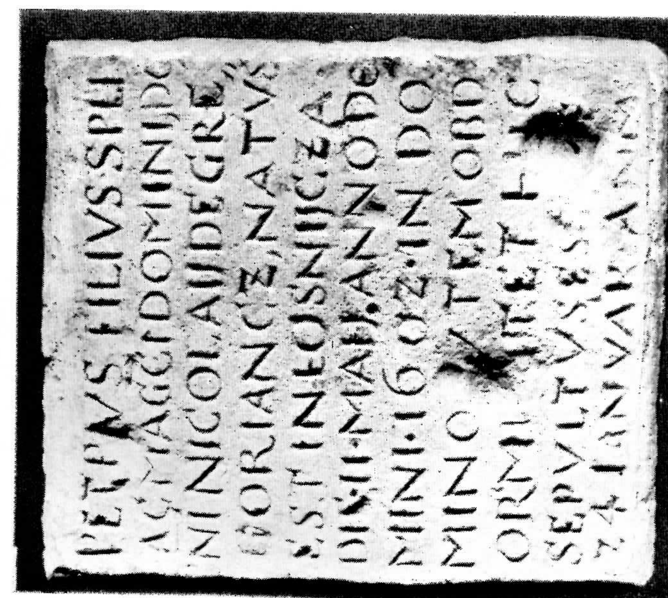
Eva Suzana
1. × Ivan grof Čikulin († 1746.)
2. × Ulrik Perković

(2.) Jakob (2.) Ivan (2.) Laura

---

* Opisan u Šenoinu »Zlatarevu Zlatu«.

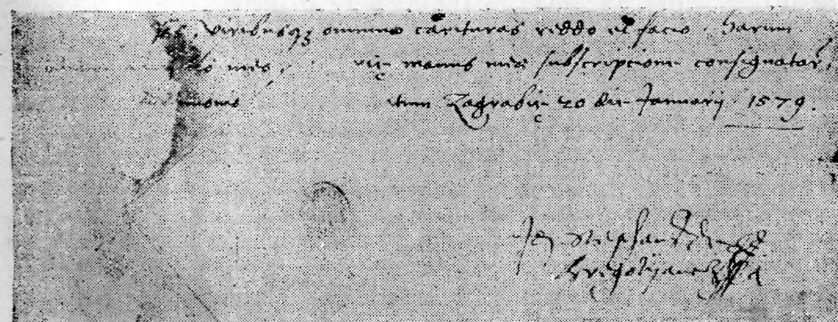

NADGROBNE PLOČE PETRA I STJEPANA GREGORIJANEČKOGA

VEZE GREGORIJANEČKIH S TAHIMA SUSJEDGRADSKIMA I PLEMENOM AKA TE DRUGIM RODOVIMA

Ivan Tot Susjedgradski od plemena Aka
× Irenija Dombo
|
Doroteja
× Andrija Henning
|
Ivan
× Katarina kći Davida Sebriacha
|
Margareta
× Ivan Banffy
|
Katarina
× Guro Teuffenbach
|
Andrija
× Uršula de Meknitzer
|
Marta
× Stjepan Gregorijanečki

Pečat i autograf Stjepana Gregorijanečkoga

[1] Arkiv zagrebačkog kaptola. Loc. cred. G. 89. — [2] Starine V. 174. U ispravama pisano Hobetić i Hubetić. — [3] M. O. D. L. 35627 u Drž. ark. u Budimpešti. — [4] Starine V. 178. — [5] Drž. ark. u Zagrebu. D. m. ac. 1519. — [5a] v. [1] — [6] Laszowski: Monum. Habs. III, 192. — [7] Eubel: Hierarchia III. — [8] Lib. reg. I. 77 u Drž. arkivu u Zagrebu. Bojničić: Darovnice kralja Ferdinanda. — [9] Laszowski: Monum. Habsburgica, 327. — [10] Karacsony: Monum. eccles. V., 243. — [11] Ibidem. — [12] Laszowski: o. c. III, 367. — [13] Eubel:

o. c. III. Laszowski: o. c. 369. — [14] Karacsony: o. c. 379, 417. — [15] Ibid. 378. — [16] Marčelović: Regesta. — [17] Karaczony: 385. — [18] Kercselich: Hist. eccl. Zagr. 229. — [19] Ibid. 433, 439. Laszowski: Monum. Zagreb. XII., 322. — [20] Šišić: Acta comit. I., 374. — [21] Ibid. 455. — [22] Laszowski: Cod. Turop. II., 311. — [23] Eubel: o. c. — [23a] Arkiv zagreb. kaptola i Act. cap. antiqua. — [24] Arkiv grof. Oršića, u drž. ark. u Zagrebu. — [25] Klaićev čl. o bolonjskom zavodu u Vjes. zem. arkiva 1912., 218. — [26] Laszowski: Cod. Turop. III., 81, 85. — [27] Barabas: Cod. Zrinianus I. 42, II. 147. — [28] Šišić: Mon. Comit. II. 309, 322, 409, 410, 440, 447—452. Laszowski: Cod. Turop. III., 366. — [29] Barabas o. c. II. 326. — [30] Laszowski: Cod. Turop. III. 127., god. 1546. plaćao je 4 for. (127). — [31] Ibid. 102, 103. — [32] Bojničić: Darovnice kralja Ferdinanda I. Barabas: Cod. Zrinianus II. 192. — [33] Ibidem Bojničić: Darovnice. — [34] Ark. zagr. kaptola: Loc. cred. B. N. 7. — [35] Bojničić o. c. — [36]Laszowski: Cod Turop. III., 325. — [37] Ibidem 328. 341. — [38] Barabas: o. c. II., 347. — [39] Ark. zagreb. kaptola. Loc. cred. G. 165. Kukuljević: Medvedgrad. Ark. za jugoslav. povj. III. — [40] Laszowski: Mon. Zagr. XII., 435. — [41] Šišić: Mon. Com. III., 41, 45. — [42] Laszowski: Cod. Turop. II., 415, 416, 422. — [43] Ibid. 431. — [44] Laszowski: Cod. Turop. III., 530, 534. — [45] Laszowski: Mon. Habs. IV. rukopis. (Resolutiones regiae IV., 141, u drž. ark. u B. Pešti.) — [46] Laszowski: Mon. Zagr. XII. 384. — [47] Ibidem 417. — [48] Ibidem XIII., 54. — [49] Ibidem XIII., 73. — [50] Ibidem 423. — [51] Ibidem XII., 432. — [52] Ibidem 441, 444. — [53] Kukuljević: Napisi 142. — [54] Arkiv zagreb. kaptola. Loc. cred. Protoc. III. 380. Kercselich: Not. praelim. 457 i saborski zapisnik god. 1758. — [55] Šišić: Mon. Com. III., 365. — [56] Ibidem 197. — [57] Ibidem 226, 228, 233, 240—244. — [58] Ibidem 244. — [59] Laszowski: Mon. Zagr. XV., 67. Šišić: o. c. IV. 279, 280. — [60] Ibidem 69. — [61] Ibidem 81. [62] Šišić: o. c. 295. — [63] Ibidem 340. — [64] Laszowski: Mon. Zagr. 1572. — [65] Nadbiskupski arkiv u Zagrebu: Donationalia fass. VII., br. 297. — [66] Šišić: o. c. III., 364, 370. — [67] Horvat R.: Seljačka buna, Sarajevo 1897. — [68] Ivančan: Potomci plemena Ake. Ark. vjes. zem. ark. VII. — [69] Laszowski: Monum. Zagr. XV., 127. — [70] Ibid., 145—161. — [71] Laszowski: Monum. Zagr. XV., 166. — [72] Šišić: o. c. IV. 3. — [73] Laszowski: Monum. Zagreb. XV. 203—211. — [74] Ibidem. — [76] Laszowski: Mon. Zagr. XVI. 227. — [75a] Šišić: Mon. Com. IV. 13. — [76] Ark. zagr. kapt. Prot. VI. 163. — [77] Bojničić: Der Adel von Kroatien und Slavonien. — [78] Šišić: Mon. Com. IV. 65. — [79] Ibid. 71. — [80] Ibid. 103. — [81] Ibid. 132. — [82] Ibid. — [83] Ibid. 249, 256. — [84] Laszowski: Mon. Zagr. XV. 218. — [85] Ibid. 221—224. — [86] Ibid. XV. 228, 240. — [87] Ibid. 229—235. — [88] Ibid. 264. — [89] Laszowski: Mon. Zagreb, XV. 250. — [90] Ibidem 275—284. — [91] Ibidem 287. — [92] Ibidem 288, 290, 292. — [93] Ibidem 294. — [94] Ibidem 299. — [95] Laszowski: Monum. Zagreb. XVI. 7. — [96] Ibidem 31. — [97] Ibidem 40. — [98] Ibidem 49. — [99] Ibidem 270. — [100] Ibidem 280. — [101] U arkivu zagreb. kaptola. — [102] Šišić: o. c. IV. 294. — [103] Ibidem 386. — [104] Ibidem IV. 391. — [105] Ibidem 397. — [106] Ibidem 406. — [107] Ibidem 441. — [108] Lopašić: Act. confin. II. 299. — [109] Laszowski: Monum. Zagreb. XVII. 388, 389. — [110] Šišić: o. c. 441. — [111] Ibidem o. c. IV. 480. — [112] Svakako prije god. 1607. — [113] Laszowski: Monum. Zagreb. XVII. 294. — [114] Ibidem 348. — [115] Ark. Sermage: fass. VI. N: 541 u držav. arkivu u Zagrebu. — [116] Arch. Josipović: missiles u drž. arkivu u Zagrebu. — [117] Ibidem Arch. Sermage. — [118] U drž. arkivu u Zagrebu, Arch. Sermage fass. III. N: 181.

KATEDRALA

Svagdi je kroz suzu vidin. Nježina slika mene posvuda prati:
Sva natopjena suzon pri mojin se očima bilî,
Sva zalivena suncon u mojoj duši se zlati.
Nika' nisan ništa lipšeg vidija kroz svoj život cili.

Još ka malešno dite ja san se pri' njon zaustavja,
I otvorenin ustin ja san tu lipotu zadivjen gleda;
Pa onda pun lipa bogatstva, ja san nju tada ostavja,
A srce mi bilo puno sjaja i skrušenja, šta se nikomu ne da.

Sve su se lipote svita po njojzi jedinoj rasule,
Pa ka izlivena o' biloga voska, ôla, ka o' mramora stoji.
Prvi' majstora ruke po njojzi lipote su sasule,
I ona se nikaka vrimena, nikih nevera ne boji.

O ponose dragi i lipi, ko te je taku dičnu sazida
U modre naše visine, pa tute sad prkosno stojiš
kroz godine duge i mučne, kano starica sida,
al poput mladoga momka, ti se nikog ne bojiš.

Ko je te ogromne stine diga, da zaslipe moje oči?!
Nisu li anđeli jaki primali o' slabi' i' judi,
Što duv in bijaše jači, neg tilesne snage i moći,
I oni zidaše dom taj, šta udivjenjen mi ispunja grudi.

O moja najdičnija crkvo, ja ti se, ka uvik, molin i danas:
Neka kameni lavovi bisni, šta čuvaju tvoja vrata,
Sveti taj dom naših predaka nek očuvaju za nas,
Koji smo samo tilom daleko; nek obrane tu diku 'Rvata!

I o' oluja bisnih kupolu ponosnu sveti Miovil nek čuva,
Onaj, šta kopjen u ruci svon staromen gradu 'rvasku dušu krije;
Jer mi tu Katedralu volimo neg komadić svagdanjeg kruva
I neviđen srid biloga dana 'rvaski barjak nad njin nek vije.

O ponose dragi, šta lip i kamenit se penješ visoko gori do zvizda,
Sačuvaj jaku viru u svojoj jadnoj dici okolo sebe,
Šta su se po' tvojin krilon skupili ka oko matere srid gnizda
Jato golubića nejakih; oni se svi uzdaju u tebe.

O ja bi' plaka, ka malešno dite, ka' izgubi mater u mliku,
O' pomisli, da te još skoro viditi ne ću, vidit ne mogu.
Mnoge ću noći u suzaman probdit, u snu gledajuć dragu tu sliku.
Svakog ću dana za mojin dragin gradon proliti suzu mlogu.

VINKO NIKOLIĆ

POTOPLJENI BRODOVI

Plovili su morem na tajne pučine
s putnicima, zlatom i tovarom bola.
Prispjeti su htjeli do čarobna dola
ispod žarka sunca i sve crnje tmine.

Na strmome valu i na mirnoj vodi,
uz pjesmu i glazbu zaljubljenih srca —
jedino se čulo, gdje dubina grca,
dok nad ponorima klize parobrodi.

Koliko je bilo nepoznatih luka,
vidikâ, o kojim duša vječno sniva!
A sad polomljeni, u svitanja siva
leže ko red divnih, mrtvih slavoluka.

Gdje su mlade žene u krznu i svili,
tužni udvarači, skrivene kabine?
gdje su zagrljaji ispod mjesečine
i oni, što nikad nisu sretni bili?

Gdje su jarboli pod zastavama carstva?
Gdje su sidra, prove i palube strasti?
Gdje su ti čuvari ponosa i časti
i svjedoci naše krvi i gusarstva?

Noć i dan ih kite biseri i školjke.
S obala im dusi uspavanke gude.
A smrt pomiruje dobre i zle ljude,
i sve ljubavnice, i sve bogomoljke.

ZVONKO KUHAR

ISMET ŽUNIĆ, TUZLA

POBJEDNIK

— ... i kad se prikaza toliko otegla, da se je činilo, da s neba najvisočije oblake svlači, on je osjetio, da su ga niz nogavice zaškakljila dva tanka topla potočića. Strah je strah.

— Es, jest, ma ne mere bit' — bocka Zeko Buljubaša raspoloženog pripovjedača u osobi najvrednijeg postolara kasabe Mehu »Batu«.

— Ti si, Zeko, još zelen kô zelena trava u gori zelenoj — podcjenjujući odgovara Meho i nastavlja: — Šćeo bi on bižat', al noge kô od olova ...

— Ma tko to!? — bocka Zeko, tobože ne znajući o kom se govori, premda je iz početka nazočan pripovijedanju.

— Ti prećeruješ, Zeko — prekorava Kućan Ago, koji se također tu zadesio, a koji je, usput bilo rečeno, najviši ašiklija čitave općine. — Prećera ti, prećera, Zeko. More se zasvirat, al treba i za pas zadit.

— Ma reko sam ja njemu — upire Meho zahvalni pogled na Agu i pravi se kao da taj treći, taj bezobrazni Zeko, ne postoji. I kad se Meho malko smirio i taman zazinuo nastaviti pričanje, Zeko ga je ponovno prekinuo, ali jednom posve nepriličnom besjedom. Ta besjeda nije nikog uvrijedila, pa ni bocnula, ali je ipak bila neprilična, da su se druga dvojica vladali kao ljudi, koji vide odjednom nešto, što nisu uopće vjerovali da postoji. Ono istina u priči o prikazi govoreno je i o ženidbi, ali on, Zeko! to ne bi nitko vjerovao. Pa ipak, doslovce je rekao:

— Ja se hoću ženiti i to večeras!

Zeko Buljubaša ima jedva osamnaest godina. Od imetka nema ništa do nešto kavanskog pribora, koji skupno s kašikicama ne dosiže broj njegovih godina. Osim toga polahke je pameti. Voli i bekrijati. I on da se ženi! — klicali su u sebi i Meho i Ago, gledajući ga uzduž i poprijeko, kao da ne vjeruju da je doista on. Inače Zeko je srednjeg rasta, prikladan, kûsa kad govori, pjeva divno, veseo je gotovo uvijek. Voli ašikovati i vole s njim ašikovati, ali ni jedna ne bi pošla za njeg, Bože sačuvaj! Zar za lolu, za šmrkavca, za pukog sirotana! A on se ipak hoće ženiti. Vela havle i kuvete!

— Ma ljudi, šta se čudite, veg ako ste mi jarani, hajte mi u svatove!

— Pa dobro, al tko će te, jadan ne bio?! — graknuše obojica u isti mah.

— Samo vi obećajte, a za ostalo nek vas ne j'de briga! — Mehi i Agi kao ozbiljnijim i treznijim, a bogme i zrelijim mocima, bilo je kao dan jasno, da od toga svega ne može ništa biti. Ništa. Zato su mu rado rekli, ako ima prsten i ostali amanet za djevojku, da će mu biti svati. Meho je dodao:

— Povrh toga, ako se doista oženiš, ne večeras veg od sad pa do mjesec dana, donije' ću ti na ovom ćesatluku deset kila šećera i dvije kile kahve.

— A ja ću — nadovezao je Ago — platiti prijevozno sredstvo i sve ostale svatovske troškove.

— Šahit ola, ljudi! — kliknuo je presretni Zeko prema skupini, koja se uto zbirila, da sluša čudo nečuveno. — A sad idem. Kroz pola sam sahata ovde.

— Ne recite ništa, ljudi. Fiškal je naš Zeko — bojažljivo je prekinuo tajac Avdo Selimov, ni sam ne vjerujući što govori, nakon Zekina odlaska.

— Šta petljaš džaba. Dje će deva kroz iglene ušice!?

— Eh, eh, samo ja kô 'nako kažem, a ono da vjerujem, ne vjerujem, al opet, hm, ništa ne reci.

Nije prošlo ni koliko se može cigareta ispušiti, a već je Zeko došao u bajramskom odijelu sa dopadljivim zlatnim prstenom na prstenjaku lijeve ruke. Sad je tek nastalo zaprepašćenje.

— Nemoj, Zeko, budalahati, dina ti, večeras je kasno, a put je dalek! — gotovo očajno govorio je Ago, kad je Zeko odlučno rekao: — Hajdemo!

— Čuješ, poslušaj Agu, pametniji je i iskusniji od nas obojice. Ići ćemo sutra — dodao je Meho.

— Aja bogme, to vam ne pali kod mene — zaintačio je Zeko.

— Žao ljudima troška — bocka jedan iz gomile.

— Idi ti ... ma nemoj da ti kažem gdje! — razbjesnio se Meho. — Ja i Ago govorimo pametno; ali ako je on toliko navro, neka mu bude. Hajdemo, Ago!

Bilo je rano predvečerje. Kroz tarabe ih gledale znatiželjne oči ženskinja. U mahalama su ih mahali svilenim jaglucima s pendžera, a onda dočekala ih cesta siva, prašna, kvrgava i vijugava. U gradu nagaziše u mrak, koji je požudno usisavao zrak, da je bilo gotovo tamno, jer svjetlost mahalskih fenjera malo je pomagala. Bili su toliko uznemireni i nespokojni, da ni jedan nije ćutio vatru u tabanima nastalu zbog dugog pješačenja. Nije šala isprositi djevojku za čovjeka Zekina kova, i to onako na brzu ruku, kao puce zakopčati! A kad se tomu doda kasna večer, tuđi grad, Zekino posvemašnje nepoznavanje ni jedne djevojke, onda nije čudo, što se naši svati vladaju kao pokisli.

— Kamo ti cura, jadan ne bio!? — prekorava Ago.

— Džaba nas dovede, da se brukamo — dodaje Meho, a Zeko stupa nujan i kaharli, a vilice mu podrhtavaju, ponutrica se trese i on bi najradije zaplakao. Najednom mu se lice razvedri.

— Eno cure, pohitite!

— Poznaš li je, jadan ga ne bio?

— Nije to važno, samo brže, molim vas!

— Aja, bogme, mi ćemo te ovde čekati. Zašto da se mi crvenimo, kad ti moreš sam?

— Curo, hoćeš li ti mene? — Djevojka, koja je na česmi abdest uzimala, umivajući »prebijelo lice«, iznenadila se tim neobičnim upitom i Zekom, koji je banuo iz mraka kao svitac. Nije joj bio mrzak. Ona misli, da se Zeko tek šali, pa tako i odgovara.

— Hoću, dušo, jakako!

Meho i Ago dvadesetak koraka udaljeni propadali su u zemlju od stida, podgurkujući se, smjehuljeći se i strepeći. Međutim razgovor se nastavljao:

— Pa hajde daj ruku, da idemo, srce drago!

— Lakše, lakše, neznana delijo! Ne mora to biti večeras.

— Večeras ili nikad! Pa ako hoćeš.

— Bogme, dragi, ne mogu. Nisam ja repa bez korijena. Valja ruho spremiti. Babu pitati ...

— Ne mereš — gorko je procijedio prosac. — Ako hoćeš, ne moraš. — I napustio curu.

— Eto ti ga na! — dočekaše ga podrugljivo.

— Slabo je to, što vi mislite. Večeras će se Zeko oženiti jal' poginuti.

— Pa eto ku'ćeš, jadan ga ne bio?

— Ima jedna cura u Sumbul mahali, s kojom sam prije dva mjeseca malo ašikovao. Begenisala me je i sevdisala plaho, a i njena mati gleda me lijepo.

— Dobro je to, a kad ćemo se vratiti? ... — zabrinuto će Ago.

— Bogme ti, Ago, imaš pravo. Mogli bi nam i odmetnici, sačuvaj Bože, pasti u busiju ... — dodaje Meho.

— Kukavice! — zgraža se Zeko. — Pilim ja njima svima.

— Kome, svima?!

— Čudna pitanja, kome! I odmetnicima i partizanima i nastašama! Eto kome!

— Dobro, dobro, vidje' ćemo, ko je junak bolji — ponosno govori Meho.

— Dje će vrana sa sokolom?! — bocka Ago.

— Eh, eh — ehće Zeko — vidje' ćemo, ko je soko, a ko vrana.

Ipak tuga je spopala svu trojicu. Nije šala ni zanoćiti u tuđem gradu, kamoli još lutati, bez razumnog cilja. Neznano i neodređeno. Kad te svatko poprijeko gleda ili ti se podsmjehuje. Gore je to nego psetu, koje prolazi ispred ratobornih, utegom oboružanih mesara. Možda se pseto u modernijim zemljama više cijeni, možda je negdje prvi član obitelji, ali ovdje na ovom kutiću Orijenta tako je, a pseto i stranac na istoj deredži. Ono istina, ovdje je gostoprimstvo legendarno, ali to važi za ozbiljne strance, koji imaju najbolje namjere, a što se vidi iz svake crte lica, dok naši jarani ni najmanje nisu odavali taj zahvalni izgled. Zeki se stislo na duši kao djevojci, kad joj ne daju sa voljenim momkom ašikovati. Ako se ne oženi večeras, bit će bruka golema. Prasnut će glas poput roja ognjenih iskara, koje prate kompoziciju vlaka kao galebovi lađu, kako se Zeko našao u šejtanskom kolu. Osramotio se. Ženio se, al se ne oženio. Oh, pa taj mrak! Pa ta tuga golema! Ti škiljavi fenjeri i to bezobrazno zvektanje drvene obuće: zadnje riječi ratnog obrta. Pa to tugaljivo kucanje säzôvâ negdje u avlijama, gdje se akšamlukom razapinju teške brige današnjice. Sve to Zeku uzbuđuje i djeluje buntovno, sladunjavo, žalobno i uznemirujući. Pa taj sjetni zov mujezina sa munara! Šta može on sve na to?! Nema snage, da to jednim treskom svoje mladićke pesnice sori. Nema suza, da bi mogao požaliti tu turobnost bosanskih mahala! Jedino ima glas:

Ima l' jada, kô kad akšam pada,
Kad mahale fenjere popale ...

Pjesma osjećajna, sevdalinska, snažna, prodiruća, slijevala se iz Zekina glatkog grla kao svjež mlaz vedrine, kad se toči u tmurne sokake, u kojima kraljuje noć.

Kad def bije u prve jacije
i tanani šapću šadrvani ...

Pjesma je jača i dopadljivija, jer se i Meho pridružio. Blijedi noćni bekrija izvirio tek malko iz gustog oblaka, žmirnuo i opet kao spuž uvukao se u svoju meku sapunastu kućicu. Lahor je nosio nekakvu perku. Ago se kune, da je to paunova perka, premda ga pjevači ismjehuju veleći: Otkud paun ovdje?!

— Vi ste budale — bunio se Ago. Posavina je odmah za Majevicom, a tamo koliko hoćeš paunova.

— Nisu to paunovi, veg fazani — ispravlja Meho.

— Jedan je to matrak. Jä vrat, jä šija.

— Što budala misli, ni sinje more ponijeti ne mere — bocka Zeko.

— Zelen si ti, Zeko, kô zelena trava u gori zelenoj — isprsava se Ago.

— Eh, eh, evo nas!

Zeko je opet sam izvikivao curu, dok su oni u pristojnoj daljini čekali novu bruku. Cura je doista izašla, ali ni za živu glavu nije htjela odmah. Pa ni mati njezina:

— Zeko, sinko, pričekaj makar do sutra.

— Aja, bogme, ja se večeras moram oženiti. Jal' djevojkom, jal' zelenom travom.

— Hajirli ti bilo, sinko! — ispratila ga je nesuđena punica, dok je djevojka rosila oči. Žao joj bilo Zeke.

— A sad?! — dočekaše ga.

— Ima još jedna cura ovdje u blizini. Prije dvije godine osmjehnula se na me. Hajmo njoj!

Da nije bilo kasno doba i da se nije na veliko razbubnjala ova čudna ženidba, oba jarana izgubila bi strpljenje. Rekli bi: — Dosta, mi ne želimo biti za nečije ćejfove magarci. — Ali kad se je zagazilo, moralo se ići naprijed, pa makar i besmisleno, djevojci koja se osmjehnula prije dvije godine ...

— Išla bi' ja, al' ne mogu s muškinjem — bio je konačni odgovor djevojke.

— Hoćeš li sa ženom ići? — pitao je drhtavi glas prosca.

— Pa ... eto hoću!

— Oh, slatka gurabijo moja, ti se spremi! Kroz sahat najdalje bi' će sve gotovo. A je li 'no tvoj otac fijakerist?

— Jes', a što?

— Nije kući još došo?

— Nije, a što pitaš?

— Ništa, ništa, srce, tako, kako ti rekoh!

Kad se Zeko našao s drugovima u nevolji — ta valjalo je naći ženu — otkucao je prvi sitni sat.

— Zamoli' ću nesuđenu punicu! — prekinuo je mučnu tjeskobu.

— Ma gdje to ima smisla, hajvanu zeleni?

— Ne će žena šćet, ne budi lud. Prvo, šćeri si joj mušterija, a drugo komšiluk.

Međutim se Zeko nije obraćao na opravdane primjedbe Mehe i Age.

— Veg — nastavio je — vi tražite fijaker, pa me čekajte kod malte! — Pristali su, htjeli ne htjeli.

Kad se je u fijakeru udobno namjestila mlada i nesuđena Zekina punica, a njima nasuprot Meho i Ago, mladoženja je, uz fijakeristu, s boka zapjevao »tanko glasovito« pun sreće i gordosti:

Gorom jašu kićeni svatovi ...

Njegov snažni glas savršeno je dočaravao prijašnje ženidbe. Kad nije bilo cesta ni fijakera. Kad je dobar konjić više bio cijenjen, nego i sam čovjek. Kad se za curu moralo na mejdan izlaziti. Ranâ dopanuti. Kad su pjevale nagorkinje vile, i gora s listom govorila. Nesuđenoj punici, kojoj nije pomoglo opravdano nećkanje i koja nije mogla odoliti Zekinim molbama, nije bilo nimalo ugodno. Nije šala svojoj kćeri priječiti sreću, a kamoli nesuđenom zetu pôma biti s tuđom curom. Pa onda, što će reći komšiluk, jer Zekina suđenica, ta što sjedi uz nju, njezina je prva kona. Oh, pa ne poludjeti!

Isto tako Meho i Ago proživljaju neugodnosti.

— Po Bogu brate, govorio je Mehinu uhu Ago. — Ovo se nije zapamtilo! Ja ne znam, na što će 'vo izići. — Da Bog da na dobro! — odšaptavao je Meho, a Zeko je pjevao. Fijakerist, ništa ne sluteći, zadovoljan zbog dobre zarade, raspoloženo je vikao na konja: — Hajd, riđo, đi, zelenko! Djevojka se pri svakom glasu fijakeriste tresla cijelim tijelom, tiho, ali zdušno jecajući i očajno šapućući ženi kraj sebe:

— Uh, jadna mi majka, kad sazna!

— Šuti, bôna, šuti! Svako čudo za tri dana — tješila je ona, iako usiljeno, jer je sama trebala utjehu.

— Kud baš njega nađoše? Haram im bilo!

— Ne kuni, bonićko, nisu ni oni krivi, nije bilo drugog.

Međutim se fijaker dobrano približio kasabi. Meho i Ago su odahnuli. Veliki teret, teret odgovornosti, koji ih je nemilosrdno tro, sada je naglo kopnio pred kasabom, koja se kupala u kasnoj mjesečini.

— Pucaj! — krisnuo je Ago vedar i olakšan.

— Zabranjeno je, a i da nije, nema smisla buniti svijet.

— Hajde ba, tko će te pitati? Zna svatko, da se Zeko ženi. Ako ti ne ćeš, puca' ću ja.

Puška, ustaška, puška kao pomamna zagroktila je u Aginoj ruci. Sve je živnulo. Jedino Zeko začudo mramorkom ušutio. Konji jurili bijesno. Fijakerist nešto nerazumljivo pjevušio. Žene se namještale, da kad budu izlazile ostave što bolji dojam. Mehino se srce razigralo i nešto mu se nădâlo pjevati. Ali nešto nepjevano, uzvišeno. Da zapanji, da oduševi.

Puška puca, a top riče
Grmi kano grom,
Sada Zeko dragu vodi
U svoj sretni dom.

— Kad ti, bolan, pjesnik posta? — bocka Ago jednako pucajući.

— Lahko je od Poglavnika krasti — dobacuje nekako ozbiljno i ukrućeno Zeko.

— Eh, eh, samo vi trabunjajte. Ima nešto i mog, a Poglavnik je naš, moj — odgovara Meho, da neumorno počne pjevati istu kiticu, ponosan na svoju umjesnu preinaku.

Fijaker je stao. Zeko je ugledao svoju kućicu, ohrdanu, orunjenu i naherenog protrulog krova. Otac mu je osijedio i iznemogao. Mati također. On, iako ima tek osamnaest godina, najstarije je njihovo dijete, a ima ih još sedmero. Sve je jedno drugom do uha. Bez zarade, a on se ženi! Zeko nema ni banice kod sebe. Ni najjeftinije cigarete, da bi goste počastio, a kamoli ublažio svoj vlastiti pušački žar. On je od jučer kahvedžija s najoskudnijim kavanskim priborom u zemlji. Ima i polahku pamet, voli bekrijati. Mlad je, jogunast, neodlučan i prevrtljiv. Osim toga, dok njegovi i sređeniji i pametniji i imućniji vršnjaci grle pušku, braneći svoj obraz od razbojnika i rodnu svetu grudu, on, on se ženi. — Ne, ne smijem — mrmljao je Zeko u sebi, kad se našao u najočitijem kovitlacu svih tih turobnih istina. — Danas, a pogotovu za mene, nije vrijeme ženidbi. Nije. Ai njoj, jadnici, bi' će lakše. Bolje joj je djevojkom čekati svoju sreću, nego pušćenicom ili, tko zna, udovicom. Ona ne bi mogla živjeti u mojoj kući. Ne bi, ne bi, kad je i nas previše. Moje je mjesto među junacima, borcima. Domovina je preča od svega. Jest, jest preča — uvjerava tako Zeko onog drugog Zeku u sebi, Zeku lakomislenog, veselog Zeku, koji se hoće ženiti pošto poto i kojeg je ona prikaza, o kojoj je Meho pričao, kako se do neba otegla, nemilo stegla za vrat i šapće mu jezivo, a opet toplo, materinski:

— Zeko, pusti' ću te, ako se otrijezniš, opametiš, jer ženidba nije za te. — Sve to Zeko vidi i čuje, ili mu se to čini tako jasno kao romon kiše.

— Ej, mladoženja, šta si se ukočio u fijakeru kô Šehin jarac, hajd poljubi roditelje u ruku. Eno hin plaču od radosti! — istrgao je Zeku Mehin glas iz sablasnih ruku Mehine prikaze. Bio je trijezan i sabran. Nikad ga ozbiljnijeg nisu vidjeli. U očima pomniji promatrač mogao je nazrieti golemu bol, ali i golemu odluku. Djevojka je još sjedila u fijakeru. Fijakerist je bio nestrpljiv, jer mu se žurilo. Sve su oči bile uprte u Zeku. A on sa Mehinim parama isplatio je fijakeristu s riječima:

— Evo ti tvoje! Halali, molim te! Tako je bilo suđeno. Vozi natrag, kći ti je u fijakeru!

PROF. DR. ING. MILAN MARINOVIĆ, ZAGREB

NAŠE ŠUME

I

Kada je govor o ulozi i značenju šuma, onda se obično misli na one mnogobrojne i mnogostruke koristi, koje šume daju čovjeku u obliku drva i drugih proizvoda. Drvo je radi svojih osobitih svojstava vrlo cijenjena sirovina za obrtne i veleobrtne svrhe, upotrebljava se u građevinarstvu (visoke gradnje, željeznice, gradnje na vodi, rudarstvo, brodogradnja, putovi, vodovi) i gospodarstvu, i to kao tehničko i ogrjevno drvo. Pored drva šume daju i cijeli niz drugih proizvoda, kao što su: kora, plodovi, lišće, smola, stelja, brst, divljač i t. d.

Sve te koristi dokazuju veliku važnost šuma za one zemlje i krajeve, u kojima se spomenuti proizvodi šume ne mogu nadomjestiti raznim surogatima. To su na prvom mjestu krajevi s obiljem šuma, a udaljeni od prometnih sredstava, u kojima nema dovoljno opeke, betona, željeza i drugoga tvoriva da zamijene drvo, ili u kojima nema dovoljno sijena i drugoga krmiva, pa stočar traži pomoć u šumi za prehranu i nastor blagu.

Istina je doduše, da je napretkom uljudbe i usavršavanjem tehničkih znanosti drvo na mnogim mjestima istisnuto iz upotrebe, ali je u isto vrijeme došlo do raznih pronalazaka, kod kojih je ono postalo nužna sirovina. To se tiče naročito kemijske preradbe drva (papir, celuloza, umjetna svila, umjetna vuna i t. d.). Uslijed porasta ove upotrebe drva obilno je naknađen gubitak nastao smanjenjem potrošnje zbog spomenutih surogata, te će drvo još i u dalekoj budućnosti imati važnu ulogu u podmirivanju čovječjih potreba.

No ma kako bilo veliko značenje šuma u ovom pogledu, njihova važnost za čovječanstvo nije iscrpljena davanjem tvarnih dobara. Bilo je potrebno da čovjek uništi šume, pa da istom onda dođe do spoznaje, što su one značile za njega i njegov život. Kad su s obešumljenih bregova jurnuli nabujali gorski potoci te silom svoga kamenog nanosa razorili ceste i mostove, porušili kuće i druge gradnje; kad su s ogoljelih brda vjetrovi pokrenuli pijesak, dotle vezan korijenjem drveća, zasuli plodne oranice i livade i na njima onemogućili daljnji poljodjelski rad; kad su ispod uništenih šuma oslobođeni mulj i pijesak zatrpali ušća rijeka, a nastale bare i močvare postale legla malarije, koja je stala podgrizati zdravlje okolišnoga stanovništva, slabila mu otpornu snagu i na kraju ga otjerala s rođene grude, gdje mu više nije bilo opstanka — onda je istom čovjek spoznao svoj grijeh prema šumi. Poslije tolikih vjekova nesmiljenog i lakoumnog uništavanja šuma tek se zadnjih nekoliko decenija došlo do spoznaje, da dobivanjem drva i drugih užitaka nisu iscrpljene koristi, koje daju šume. Novija znanstvena istraživanja dokazala su, da drveće svojim žiljem i korijenjem veže kamenje i rastresiti materijal, ne dajući da ga sa strmih obronaka odnese voda i da nastanu odroni i opuzine; ono veže i smiruje pokretni pijesak, da ga ne raznese vjetar. Šume vrše blagotvoran utjecaj na podneblje svoje okolice, što je od velike važnosti za poljopriradna zemljišta u stepskim krajevima; one konzerviraju oborinsku vlagu i hrane gorska vrela, dok naprotiv šumsko drveće na močvarnu tlu obilnim ishlapljivanjem vode iz svojih lisnatih krošanja vrši neku vrstu drenaže, držeći podzemnu vodu na stanovitoj udaljenosti od površine.

U blizini velikih gradova i lječilišta neocjenjiv je utjecaj šuma na čovječje zdravlje, a nije od male vrijednosti ni etički značaj njihov, jer su uzvišeni mir i ljepota šume potakli mnogoga čovjeka na uznositu smirenost i unutarnji sklad, a mnogoga pjesnika i umjetnika na stvaranje velikih djela. Šume daju posla mnogobrojnim radnicima i kirijašima kako u samom šumskom radu tako i u obrtima i veleobrtima, gdje se prerađuju proizvodi šume. One su znatno vrelo prihoda za državu i ostale vlasnike šuma, koji dolaze od prodaje drva, poreza, carina, željezničkog prometa i t. d. Konačno baš sadašnji veliki rat dokazuje važnu ulogu šuma kako u davanju neophodnih ratnih sirovina, tako i u strategijskom pogledu, osobito kod obrane državnih granica.

Ako dakle promatramo šume sa stanovišta svih tih realnih i idealnih koristi, onda nam se tek ocrtavaju obrisi one goleme uloge, koju one vrše u priradnom i uljudbenom životu kako pojedinih naroda tako i cijele ljudske zajednice. Pa kad je govor o šumama neke zemlje, onda se odmah postavlja pitanje: Kako i na koji način one vrše tu mnogostruku ulogu? Prema tome se i kod prikazivanja naših šuma pokazuje potreba, da na prvom mjestu predočimo odnos, koji postoji između šuma s jedne i potreba našeg naroda s druge strane. Treba da proučimo, kako i u kojoj mjeri šume podmiruju pojedinačne i skupne potrebe hrvatskog naroda. Da bismo mogli odgovoriti na to pitanje, potrebno je prethodno proučiti prirodne i gospodarske uvjete, pod kojima su se razvijale šume u našim krajevima, te prikazati njihovo današnje raširenje i njihov sastav.

II

Raširenje šuma uvjetovano je prirodnim čimbenicima. Šume se javljaju svuda, gdje ih ne isključuju nepovoljni utjecaji podneblja (nestašica topline, nestašica vlage ili opet preveliko obilje vlage). Na mjestima s takvim utjecajima javljaju se drugi vegetacijski oblici. Na velikim visinama šuma se prorjeđuje i konačno prelazi u planinske pašnjake, a na dalekom sjeveru u tundre; zbog nestašice vlage javljaju se stepe, polupustinje i pustinje, a zbog preobilne vlage nastaju močvare, bare i tresetišta, odnosno »pustinje vlažnih krajeva« — vrištine.

Kako su ti prirodni čimbenici u najvećem dijelu naše države bili povoljni za rast šume, to su nekad svi naši krajevi bili pokriveni gustim šumama. No i ovdje se pojavio čovjek, koji je šumu krčio za naselja, pašnjake i obradivo zemljište, sjekao je za ogrjevne i građevne svrhe, za razne potrebe kućanstva i obrta, kasnije za rudarstvo i talionice, u svrhu dobivanja potaše za proizvodnju stakla, za veleobrtne i trgovačke svrhe.

Pri tom radu čovjek nije znao, da ima zemljišta, s kojih se šuma nikad ne smije ukloniti. To su takozvana apsolutna šumska zemljišta, koja radi prirodnih osobitosti svoga tla ili radi svoje strme položine nisu sposobna za drugu vrst kulture, te moraju ostati stalno pod šumom. Čim je nepromišljenom sječom ili krčenjem s ovih zemljišta uklonjena šuma, poremećena je naravna ravnoteža, i ta su zemljišta upropašćena. Goleme površine krševa i goleti u hercegovačkim i primorskim planinama, te velika bujična područja u mnogim drugim našim krajevima svjedoci su ove vjekovne borbe između čovjeka i šume, koja je stanovništvo tih krajeva dovela do potpune bijede i neimaštine. To je ujedno neobično rječita i oštra opomena, što znače šume i kako treba s njima postupati.

Prema tome se od prirode dana površina šuma u toku dugih vjekova stalno smanjivala pod utjecajem negativnog djelovanja čovjeka. Prema podatcima predratne brojidbe[1] površina naših šuma iznosi oko 4.07 mil. ha; od cjelokupne površine zemlje (102.724 km²) to iznosi 39.7%. Ako se međutim odbiju površine, koje se nalaze u šumama, a nisu obrasle drvećem, onda šumom pokrivena površina iznosi 3,68 mil. ha ili 35,8%. Na jednog čovjeka dolazi 0,55 ha, uzimajući za temelj podatke naše službene brojidbe, t. j. 6,6 mil. stanovnika.[2]

Prema toj šumovitosti Nezavisna Država Hrvatska spada u red šumovitih europskih zemalja. To se vidi iz uporedbe s nekim vrlo šumovitim zemljama po podatcima prije sadašnjeg rata, kada su

imale: Finska 65,2%, Švedska 51,6%, Austrija 37,4%, Čehoslovačka 33,2% (sadašnja Slovačka 38%), bivša Jugoslavija 31,2%.[3]

Šumovitost nije jednaka u svim krajevima; planinski krajevi srednje Bosne i Gorskog kotara imaju najveću šumovitost: Fojnica 66,3%, Čajniče 64,6%, Delnice 64,1%, Vlasenica 61,4%, Teslić 61,3%, — zatim dolaze redom kotari s više od 50%: Višegrad, Konjic, Ključ, Srebrenica, Foča, Bos. Petrovac, Pakrac, Bihać i Rogatica. Najmanje šume imaju krajevi u sjeveroistočnom dijelu zemlje: St. Pazova 0,3%, Osijek 4,7%, Vukovar 8,7%, i u hercegovačkom kršu: Duvno 5.2%.

Ako se provede svrstavanje kotara s jednakom šumovitošću, onda se vidi, da 0.6% šuma leži u krajevima sa slabom šumovitošću — do 10%; skoro ¼ šuma leži u krajevima s pošumljenošću od 10—30%; 55.3% naših šuma leži u šumom bogatim krajevima s preko 40% šumovitosti, dok 10% šuma leži u zatvorenim šumskim područjima s preko 60% šumovitosti.

Ako se promatra odnos stanovništva prema šumi, vidi se, da blizu polovica stanovništva (47.8%) živi u krajevima s pošumljenošću ispod 30%, dok više od polovice stanovništva (52.2%) živi u krajevima iznad 30% šumovitosti (od toga 3.6% u zatvorenim šumskim područjima s preko 60% šumovitosti). Uslijed toga u gušće naseljenim krajevima s malo šuma 15.8% stanovništva uživa jedva 4.6% cjelokupne šumske površine, drugim riječima: skoro jedna polovica stanovništva (47.8%) uživa jedva ¼ šuma (24.5%), dok na ostalu polovicu (52.2% dolaze tri četvrtine šumske površine (75.4%). Napose: 30.5% stanovništva ima manje od 0.3 ha šume po jednom stanovniku; 60.4% ima 0.31—1.5 ha, dok 9.1% ima preko 2.0 ha šume po stanovniku.

Razdiobu šuma po vrsti uzgoja pokazuje slijedeći pregled:

Šume	površina u mil. ha	%
visoke i srednje	2.51	68
niske	0.62	17
šikare	0.55	15
Svega	3.68	100

Vidimo, da je bivša službena brojidba obuhvatila pod pojam šume i one vegetacijske oblike, koji ne čine šumu u biološkom smislu. To su šikare, koje po visini i po obliku stabala zapravo i nisu šuma. Međutim u našim prilikama šikare vrše ulogu, koja u mnogom pogledu ima karakteristiku šume. One daju drvo za ogrjev i sitnu građu, zatim stelju, listanac, brst, i t. d. kao i ostale šume, a osim toga vrše i zaštitnu ulogu na strminama (zaštitna

šuma). Resurekcionom sječom te zabranom paše mogu se šikare pretvoriti ponovno u šume; one su zapravo i nastale uništavanjem šuma sječom i poslije toga brstom stoke. Površina šikara bit će da je još i veća; osobito ih ima po Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (u ovim posljednjim dolaze kao »makije« s mediteranskim vrstama drveća), ali se neke površine šikara vode u katastru kao pašnjaci.

Po vlasništvu šume su ovako podijeljene:

Vlasništvo	površina u 1000 ha	% svih šuma
državne šume	2,594	63,6
zemljišnih zajednica	276	6,8
samoupravne	155	4,0
crkvene	49	1,2
eksproprijirane	32	0,7
posebničke	969	23,7
Svega	4,075	100

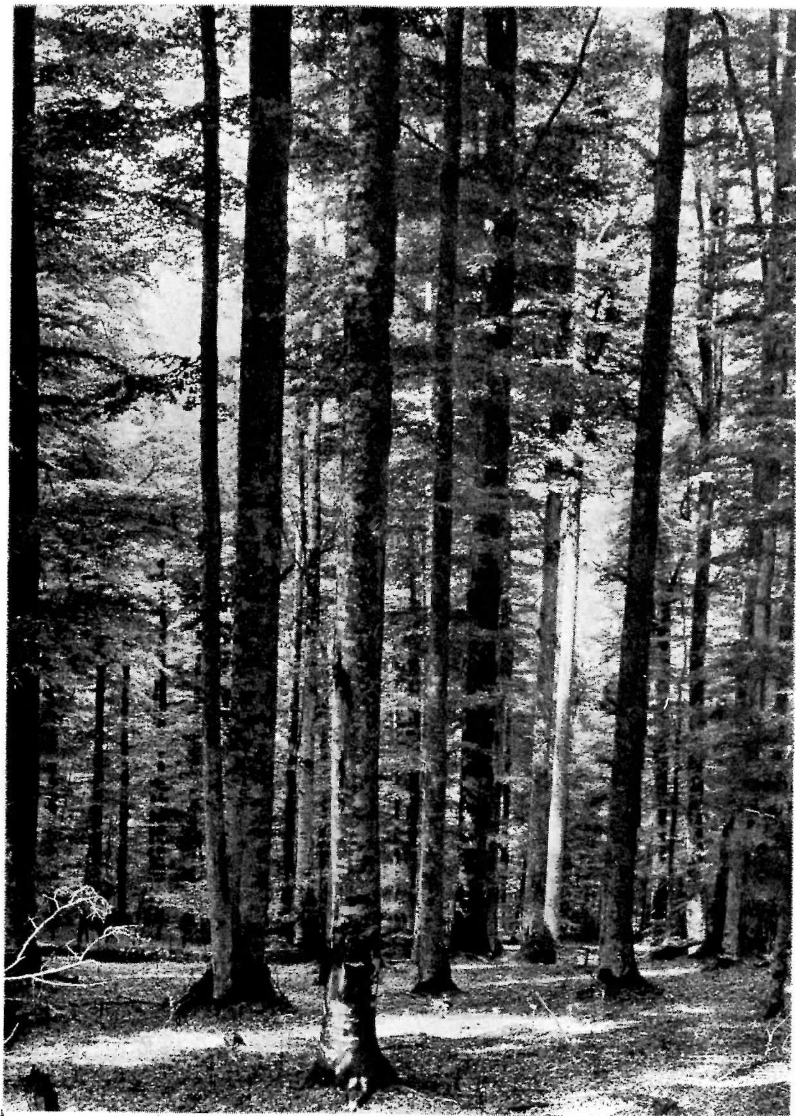
Kako se vidi, ima najviše državnih šuma. To je zbog toga, što u Bosni i Hercegovini, gdje državne šume čine 76% svih šuma, još nisu izlučene općinske šume, pa se servitutna prava paše i drvarenje (mèra i baltalik) podmiruju iz državnih šuma. Osnova za izlučenje servituta bila je gotova neposredno pred svjetski rat, ali su ratni događaji zaustavili njezinu provedbu. U bivšoj državi više su puta izrađivani zakonski prijedlozi za provedbu toga posla, ali do iznošenja samog zakona nije došlo. To je jedan od važnih zadataka, koji čekaju naše šumarstvo, ali će se njegovo rješenje morati odgoditi za mirnija vremena.

Najmanje državnih šuma ima u Dalmaciji, gdje pretežu općinske i seoske šume.

Iskazani postotak državnih šuma velik je zapravo još i zbog toga, što su i šume bivših imovnih općina podržavljene. Velik dio ovih šuma bio je u vrlo teškom stanju, a tomu je bilo mnogo uzroka.[4] U god. 1922. provedeno je podržavljenje uprave ovih dotle autonomnih tijela, a ta je promjena u znatnoj mjeri pogoršala njihovo rizničko (financijsko) stanje, koje je već i inače bilo neodrživo radi velikih zaostataka u porezima, nametima i drugim obvezama. U biv. Jugoslaviji nije se došlo dalje od proučavanja ovoga krupnog pitanja, koje je očekivalo žurno i temeljito rješenje. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj odmah se pristupilo sređivanju imovnih općina, ali se kod toga pazilo na volju i želje samih pravoužitnika. Dana 21. VII. 1941. održane su izvanredne skupštine zastupstava imovnih općina, na kojima je zaključeno, da se ove šume sa cijelom pokretnom i nepokretnom imovinom predadu u vlasništvo države tako, da se ova u buduće brine za upravu tih

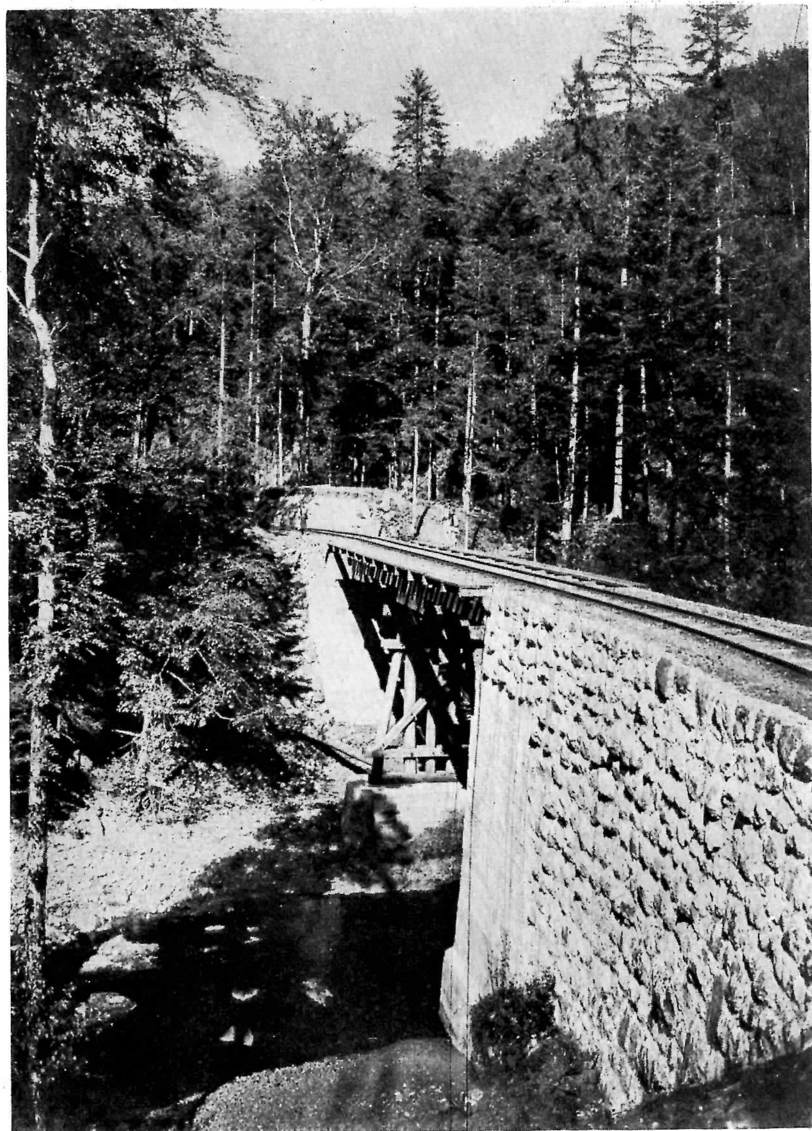
HRASTOVA ŠUMA U ČUNJEVCIMA (POSAVSKA HRVATSKA)

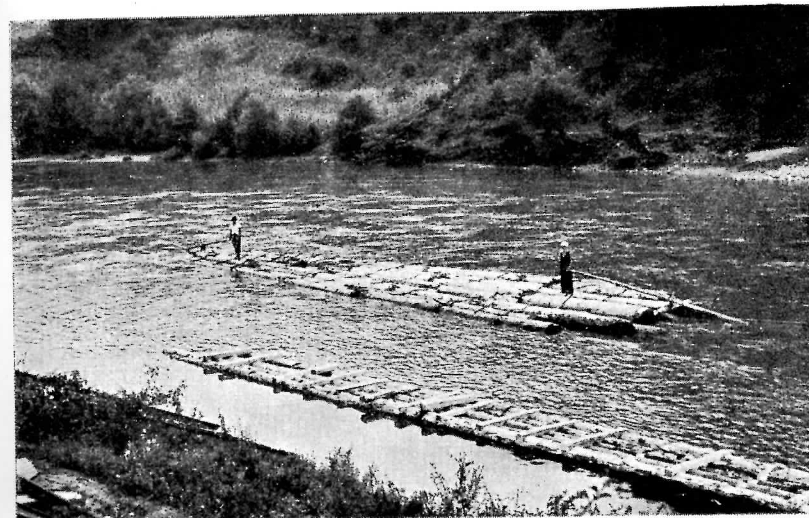
2 BUKOVA ŠUMA ŽUČA-RIBNICA KOD ZENICE

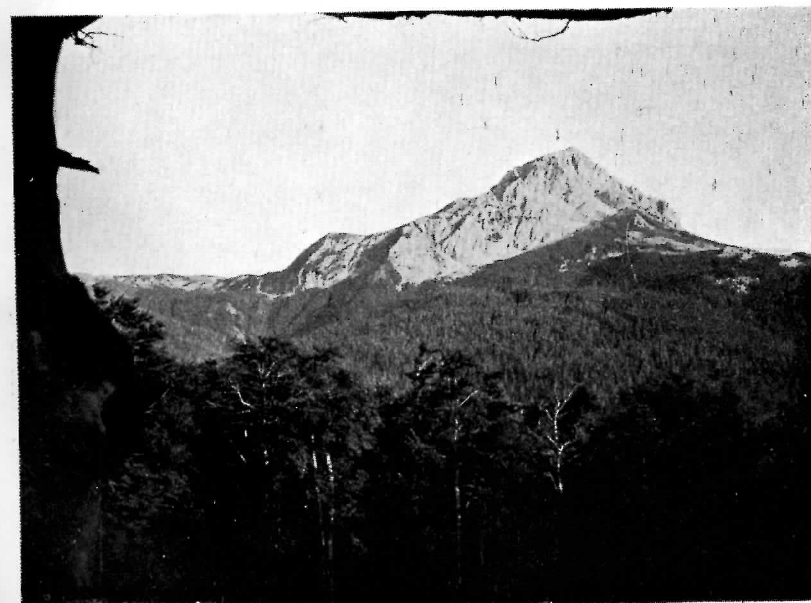
3 JELOVA ŠUMA U VEL. ŽUPI USORA

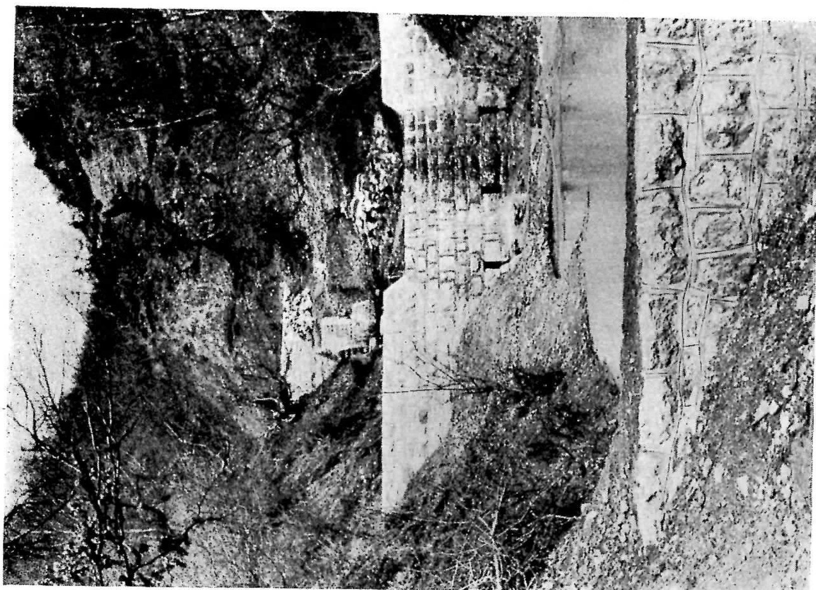
4 ŠUMSKA ŽELJEZNICA S MOSTOM NA VELIKOJ USORI KOD TESLIĆA

5 SPLAV NA DRINI ISPOD ROGATICE

6 BOSANSKA PRAŠUMA U PERUČICI I POGLED NA MAGLIĆ

7 PODZIĐIVANJE BUJICA U POŽEŠKOM KRAJU

8 U HRVATSKIM PLANINAMA PRIRODNO POMLAĐIVANJE JELOVE ŠUME

šuma kao i za trajno podmirivanje potreba naroda u glavnim i sporednim šumskim prihodima. Ministarstvo šumarstva i rudarstva usvojilo je ovaj prijedlog i na temelju zakonske odredbe broj CDVI-2028-Z-1941. od 19. XI. 1941. šume imovnih općina su prešle u državnu svojinu.

Nakon toga moglo se pristupiti reorganizaciji državne šumske uprave, kod koje će nove područne upravne jedinice (ravnateljstva šuma) sačinjavati prirodnu hrptenjaču. Prevelik broj ravnateljstava imovnih općina (10) je smanjen, i ove šume, spojene s državnim i općinskim šumama, dat će mogućnost za racionalnije uređenje šumarske administracije u srednjem i nižem stupnju boljim zaokruživanjem dotle rascjepkanih upravnih jedinica različitih vlasnika. S tim u vezi morat će se pristupiti i rješavanju uprave šuma zemljišnih zajednica, koje su većim dijelom nastale otkupom servitutnih prava paše i drvarenja iz nekadašnjih vlastelinskih šuma, a manji dio u krajiškom dijelu, ili od plemićkih općina. Uprava tih šuma povjerena je kotarskim šumarima, koji je vrše uz svoje druge dužnosti. Ta uprava, uvedena 1894. godine, nije dala očekivanih uspjeha; osim manjeg dijela ovih posjeda (osobito onih u Gorskom Kotaru, gdje je gospodarstvo u tim šumama u dosta dobrom stanju) stanje je nepovoljno, o čemu je bilo mnogo rasprava u stručnoj književnosti.[5]

Iz navedenoga pregleda vidi se, da u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj skoro $1/4$ šuma dolazi na posebnički posjed. Premda je taj postotak manji nego u biv. državi, gdje je bilo mnogo posebničkih šuma u biv. Dravskoj banovini, ipak će te šume i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj zauzimati važno mjesto. Odmah treba spomenuti, da kod posebničkih šuma treba razlikovati veliki, srednji i mali posjed. Veliki posjed ima vlastitu stručnu upravu, te se prije svjetskog rata na tim posjedima većim dijelom dobro gospodarilo. U biv. Jugoslaviji te je posjede dugo vremena tištala neizvjesnost pred zakonom o agrarnoj reformi, i za to je vrijeme kod mnogih gospodarenje prema predratnom palo na niže grane. Šume u Gorskom Kotaru, ekspropriirane po zakonu o agrarnoj reformi, pripale su uslijed razgraničenja većim dijelom Italiji, dok je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ostao manji dio tih šuma.

Bivši jugoslavenski zakon o šumama iz god. 1929. nije zadovoljavao u pogledu posebničkih šuma. Osobito zbog toga, što u njemu nije bilo nikakvih gospodarskih odredaba za posebničke šume manje od 300 ha, kojih kod nas ima dosta znatan broj. Ovaj liberalizam sasvim je protivan novijoj šumsko-priradnoj politici. Noviji europski zakoni namjenjuju posebnu brigu baš tomu manjem posjedu, koji nema vlastite stručne uprave, te kraj nedovolj-

nog nadzora vlasti lako dolazi do upropašćivanja šuma prekomjernim iskorišćavanjem dobre konjukture. Kod nas je mnogo toga posjeda stradalo iza diobe zajedničkih šuma, kada su izdijeljene šume pripale posebnicima i na taj način došle izvan dohvata gospodarskih propisa zakona o šumama.

U tom pogledu čekaju novo šumarsko zakonodavstvo još veliki zadatci.

Sastav naših šuma p o v r s t i d r v e t a je ovakav:

Vrst drveta	površina u ha	%
lisnata šuma	2,520.000	69
crnogorična	410.000	11
mješovita: lisnata i crnogorična .	750.000	20
Svega	3,680.000	100

Među crnogoričnim šumama ima najviše jele, manje smreke i bora. Među listačama ima oko 700.000 ha čistih bukovih i oko 250.000 ha hrastovih šuma. Ovih vrsta ima najviše i među mješovitim šumama, a uz njih dolaze najviše: javor, jasen, brijest, grab, lipa i meke listače (vrba, joha, topola). Najniže krajeve i poplavna područja zauzimaju formacije mekih listača pomiješane sa hrastom lužnjakom i drugim tvrdim listačama, dok viša zemljišta na brežuljcima i u sredogorju zauzimaju formacije hrasta kitnjaka s bukvom. U nekim toplijim krajevima javlja se kesten, koji zauzima veće površine u sljevovima rijeka Gline i Une. Iznad 800—900 m javlja se područje šuma bukve-jele-smreke, koje pokrivaju najveći dio naših planina, kao što su: Velebit, Kapela, dinarske i ostale bosanske planine. Crnogorično drveće ide obično do krajnjeg ruba šumske vegetacije, no na nekim našim planinama bukva se uspinje i iznad crnogorice prelazeći na kraju u grmolik oblik. Na visinama, gdje se šuma prorjeđuje te postupno prelazi u planinske pašnjake, nalazi se često bor krivulj (Pinus mughus), a na nekim hercegovačkim planinama javlja se ovdje osobita vrsta bora — munika (Pinus-leucodermis). U sredozemnom vegetacijskom području, koje zauzima uski pojas pored jadranske obale, javlja se zona primorskog bora (Pinus halepensis, s Pinus nigra i drugim vrstama bora) i zimzelenih listača s crnikom (Quercus ilex) i dr. vrstama, u karakterističnim formacijama makije i šibljaka.

Među našim drvećem zauzimao je nekad najvažnije mjesto hrast slavonskih šuma, kojega je drvo nadaleko pronijelo glas našim šumama, te je na svjetskom tržištu takoreći bez takmaca. Danas ima još vrlo malo starih hrastovih šuma, koje su bile izložene brzoj sječi poslije 90-tih godina pr. v., a osobito za nemilog haranja zadnjih 20 godina. Osim brze sječe ove su šume mnogo

stradale i od sušenja, koje je zahvatilo osobito srednjodobne sastojine. Pokraj hrastovine mnogo se cijeni i bukva iz slavonskih gora (Papuk, Psunj, Krndija), smreka, jela i javor rebraš (dževerasti javor) iz Gorskog kotara i bosanskih planina, a radi obilja smole i kakvoće drva crni bor, koji zauzima veće površine osobito u prostoru između Višegrada, Tuzle, Jajca i Gackog. U izvozu mnogo se cijene i tvrde listače (jasen, brijest, javor i dr.), te orahovo drvo.

Kao prirodna rijetkost uživa glas Pančićeva omorika (Picea omorica P.), koja se kao endemička vrsta pojavljuje najviše u sljevu Drine, zatim već spomenuta munika.

III

Iz navedenih brojidbenih podataka o površini i sastavu naših šuma moglo bi se na prvi pogled zaključiti, da imamo dovoljno šuma ne samo za podmirenje domaćih potreba, već i za izvoz. Računa se naime, da zemlje s preko 0,35 ha šume po stanovniku spadaju u red izvoznih zemalja.

No kad je govor o korišćenju šuma, onda se ne smiju imati pred očima samo sadašnje potrebe i mogućnosti njihova podmirenja. Treba misliti i na buduća pokoljenja, kojima također treba osigurati mogućnost podmirivanja njihovih pojedinačnih i skupnih potreba iz tih šuma. Zbog toga je kod iskorišćivanja šuma postavljeno načelo, da se godišnjom sječom troše *samo kamate drvne glavnice, dok se sama glavnica čuva neokrnjena za potomstvo.* Isto se tako primjenjuje osobit postupak na šume, koje nose zaštitni karakter, određuje se pošumljenje posječenih površina i starih sječina, zatim požarom, kukcima i drugim uzrocima oštećenih terena, te krša i goleti, da se na taj način očuva suvislost proizvodnje, ne naruši prirodna ravnoteža i tako ne dođu u pitanje oni važni probitci, koji su vezani o šume.

Ako bismo s toga gledišta željeli proučiti naše šume, morali bismo podvrći točnoj ocjeni odnos između drvne glavnice i godišnjega prirasta s jedne, te između prirasta i sječe s druge strane. Za taj posao nedostaju nam nažalost potrebni uvjeti; spomenuta službena brojidba ne daje nam podatke, koji bi nam omogućili točan uvid u spomenute odnose, jer je oko 70% šuma u biv. Jugoslaviji bilo neuređeno, a bez uređenja i točne inventarizacije šuma nema pouzdanog oslonca za točan račun. Zato će slijedeći podatci biti samo aproksimativni, ali će ipak biti dovoljni, da stvorimo približnu sliku o spomenutim odnosima.

Poznato je iz dnevnih i stručnih listova razorno gospodarenje u našim šumama zadnjih nekoliko decenija. U javnosti je bilo

često govora o prekomjernim sječama i uništavanju šuma, o ubrzanom izvozu drva, te o posljedicama, koje su se javljale u vezi s tim postupkom u obliku velikih poplava, šteta od bujica, pojava raznih nedaća i t. d. Ovi prigovori nisu bili bez temelja; i sama službena brojidba dokazuje, da je sječa u biv. državi daleko premašivala prirast. Prema godišnjem prirastu, koji se cijenio na 15,9 mil. m³, sječa u 1938. god. iznijela je 22,7 mil. m³, dakle je nadmašivala prirast za punih 43%. Za t. zv. banovine taj je postotak iznosio: za Hrvatsku 35%, za drinsku 63% i primorsku 37%. Vidimo, da je sječa svuda prekoračivala prirast, što je išlo redovno na štetu starih zaliha šuma.

Da se uspostavi potreban sklad između drvne glavnice i kamata, t. j. prirasta, razumno šumsko gospodarstvo ide za tim, da se stvori t. zv. *normalna drvna zaliha*, t. j. tako velika količina drvne glavnice, koja će moći *trajno* davati kamate u obliku godišnjega prirasta. Ako s tog stanovišta ispitamo stanje naših šuma, to nam se na temelju spomenute službene brojidbe ne pokazuje nimalo utješna slika. Na osnovi tih podataka može se izračunati, da je stvarno drvna zaliha u biv. Jugoslaviji iznosila samo 63% normalne drvne zalihe (t. j. 825 milijuna m³ prema 1,317 milij. m³). Za »banovine« taj odnos pokazuje: za Hrvatsku 67%, za vrbasku 65%, za drinsku 62% i za primorsku 66%.

Ako ti podatci i nisu sasvim točni, te ih uzimamo s najvećim oprezom, oni nam ipak omogućuju zaključak, da je odnos između zbiljske drvne glavnice u našim šumama i one idealne drvne zalihe, koja bi mogla stalno davati potrebni prirast, još daleko od normalnog stanja.

Prema opreznoj stručnoj procjeni godišnji prirast u našim šumama, koji bi imao biti temelj za određivanje godišnje sječe, kreće se oko 2 m³ po ha. Prema tome cjelokupni prirast na površini od 3,68 mil. ha iznosi oko 7,5 mil. m³, pa bi se i godišnja sječa imala kretati u tim granicama, ako želimo ostati u granicama trošenja kamata drvne glavnice ili — kako se stručno kaže — ako *želimo osigurati potrajnost šumskog gospodarstva i za buduća koljena.* Međutim, kako smo vidjeli, sječa je bila veća od dopuštene normale, pa se postavlja kao jedna od najvažnijih zadaća naše šumskopriradne politike: *dovesti u sklad sječu s proizvodnim mogućnostima naših šuma.*

Taj se zadatak može ispuniti na dva načina: 1. povećavanjem prirasta i 2. smanjivanjem sječe.

Na povećanje prirasta može se djelovati raznim mjerama razumnoga gospodarstva, i u tom pogledu otvara se široko polje rada. Kraj postojećih prirodnih uvjeta prirast naših šuma mogao bi se

udvostručiti primjenom suvremenih metoda u uzgoju šuma. U tom pogledu već je mnogo urađeno u nekim sjevernim krajevima naše zemlje, ali smo još daleko od toga, da se one zavedu u sve naše šume. Na putu su tomu lakoumnost, nebriga za budućnost, rđave navike, predrasude i običaji u nekim dijelovima našeg naroda, kod kojega se još teško ukorjenjuje svijest o važnosti i značenju šume. Ekstenzivno stočarstvo u vezi s pašom u šumama, sa kresanjem lisnika, iskorišćivanjem brsta, sakupljanjem stelje i drugim običajima smeta prirodnu obnovu šume i smanjuje njezin prirast, dok nestašica prometnih naprava, udaljenost prikladnog tržišta (n. pr. tvornica za kemijsku preradbu drva) i sl. razlozi otešćavaju primjenu uzgojnih metoda, u prvom redu prorjede u udaljenim šumama. Povećanje godišnjeg prirasta može se postići i ubrzanim pošumljenjem svih nepošumljenih sječina, garišta, upropaštenih pašnjaka, krševa i goljeti; pretvaranjem šikara u redovite šume; odabiranjem boljih drveća; suzbijanjem šteta u šumama nastalih od prirode i čovjeka i t. d. Plansko gospodarstvo, koje se uvodi u naše šume, odredit će putove, kojima će kročiti naše šumsko gospodarstvo radi što bržeg ostvarenja istaknutog cilja.

Međutim taj put je spor, i zato se uporedo s uvođenjem suvremenih metoda uzgoja u naše šume mora pristupiti i drugom nizu mjera, koje će dati brže uspjehe: morat će se pristupiti *ograničenju sječe* i dovesti je u sklad s proizvodnim mogućnostima naših šuma. Pri tome nije dosta, da se izravno djeluje na smanjenje sječe, već je potrebno djelovati i na sve one čimbenike, koji vrše utjecaj na trošnju drveta, a time i na visinu sječe. Ti su čimbenici uglavnom slijedeći: 1. trošnja drveta u obrtu i veleobrtu; 2. trošnja u domaćem kućanstvu; 3. trošnja za javne svrhe; 4. gubitak drva kod sječe i preradbe; 5. uništavanje šuma i 6. izvoz drva u druge zemlje.

I. Trošnja drva u obrtu i veleobrtu je razmjerno velika, osobito uslijed nepravilne razmjere između proizvodnje i preradbe drva. U biv. Jugoslaviji nije nikada bio izgrađen veleobrtni program, po kojemu bi se razvijao šumski veleobrt na temelju računa o prirodnim i priradnim uvjetima staništa. Najmanje se vodilo računa o tome, da se šumski veleobrt razvija u skladu s kapacitetom šuma i zbiljskim potrebama zemlje. Mjesto toga pilane su podizane bez ikakva obzira na blizinu šuma i razpoložive zalihe, pa kad su već bile podignute, onda su se svim i dopuštenim i nedopuštenim sredstvima tražile mogućnosti za opskrbu tih pilana drvom, zahtijevale se tarifske povlastice za dovoz sirovina iz udaljenih krajeva, smanjenje šumske pristojbe za drvo i t. d....

Osim toga nije se vodilo računa ni o diferencijaciji ovog veleobrta, te je osnovan nerazmjerno velik broj pilana, a vrlo malo

ostalih veleobrta za preradbu drva. Osobito je zanemarena kemijska preradba drva, pa smo i uz obilje sirovina morali uvoziti znatne količine tih prerađevina (n. pr. novinskog papira, celuloze, drvnine, izrađevina iz drva, prediva umjetne svile i t. d.).

Šumski veleobrt, većim dijelom u rukama tuđinskog glavničarstva, zaveo je devedesetih godina pr. st. u bosanske šume način iskorišćivanja, koji je sasvim preuzeo metode kolonijalnog iscrpljivanja. To je poznati način eksploatacije šuma putem dugoročnih ugovora, kojima je država prepuštala kupcu šume na dugoročnu sječu, primajući za prodano drvo ugovorom predviđenu odštetu. Ovi ugovori bili su predmetom žestokih napadaja na taj sustav rada još u bivšem bosanskom saboru. U biv. Jugoslaviji nastavljeno je istim načinom rada u mnogo gorem obliku, jer je pustošenje šuma ostavljalo ogromne nepošumljene površine, a plaćala se državi neznatna odšteta za prodano drvo, iscrpljivala se do krajnosti bijedno plaćena radna snaga, dok je glavna zarada odlazila raznim putovima i kanalima u inozemstvo. Konačno su ti ugovori doveli do poznatih afera, koje su zabavljale cijelu europsku štampu.

U N. D. H., gdje je za šume postavljeno ustaško načelo službe općim probitcima, nije se moglo nastaviti s ovim sustavom rada. Zato je Ministarstvo šumarstva i rudarstva odmah na početku svog djelovanja predložilo zakonsku odredbu o ukidanju dugoročnih ugovora i *uvođenju režijskog rada za sve državne šume, pod vodstvom šumarskih stručnjaka.*

Isto tako provedena je nacionalizacija i podržavljenje većeg dijela šumskog veleobrta, kod kojeg je sada mjesto prijašnjeg grubog načela bezobzirnih vlastitih probitaka postavljeno načelo službe narodu i zajednici.

U isto vrijeme ovo je ministarstvo poduzelo niz mjera, *da se ispravi nepravilan odnos između proizvodnje, preradbe i trgovine šumskim proizvodima,* koji je nastao uslijed primjene nezdravih liberalističko-glavničarskih načela. Uvedene su već mnoge mjere smišljenog tržnog reda, bez kojega nema upravljanog gospodarstva. Za one mjere, koje će moći biti primijenjene istom u mirnije doba, već se sada vrše ozbiljne pripreme.

II. Kod nas je vrlo velika potrošnja drva, kako u seoskom tako i u gradskom kućanstvu. Na selu se često i najvrjednije tehničko drvo troši za sasvim sporedne svrhe, dok se još na mnogim mjestima nemilosrdno pali drvo na otvorenim ognjištima. U gradovima se isto tako troši mnogo ogrjevnog drva, koje bi se lako moglo zamijeniti ugljenom, koksom, plinom, elektrikom i t. d.

Kako je drvo postalo vrijedna sirovina, a dobava je znatno smanjena uslijed smanjene proizvodnje zbog operacija u šumama,

Ministarstvo šumarstva i rudarstva u zajednici s drugim pozvanim čimbenicima povelo je odlučnu akciju za štednju ogrjevnog drva i zamjenu drugim gorivima. Ta se akcija ima postupno proširiti i na tehničko drvo, te obuhvatiti sva sredstva, kojima se vode slične akcije u drugim zemljama pod naslovom *štednje i racionalne upotrebe drva.* Isto tako osnovana je i razvila veliku djelatnost središnjica za ogrjevno drvo, koja je preuzela brigu oko osiguranja pravedne razdiobe ovog drva.

III. To isto vrijedi i za potrošnju drva u javne svrhe, koja je dosta velika. I ovdje postoje mnogobrojne mogućnosti štednje, bilo upotrebom drugih, razmjerno *jeftinijih tvoriva, bilo opet primjenom* raznih sredstava, kojima se znatno *povećava trajnost drva.*

IV. Mnogo drva propada zbog neracionalnog rada u šumi, kod izvoza, prijenosa i pretovarivanja preradbe, uskladištenja i t. d. Danas već postoje u inozemstvu posebni znanstveni zavodi, koji se bave *racionalizacijom rada oko drva* usavršavanjem metoda, primjenom boljega oruđa i dr. Takav je n. pr. zavod Iffa (Institut für forstliche Arbeitswissenschaft) u Eberswald-u kraj Berlina. U tom pogledu naš šumski prirad čeka još sasvim neobrađeno polje rada.

V. Na smanjivanje sječe drveta može se djelovati i *otklanjanjem uzroka, koji dovode do uništavanja šuma.* Kao glavnije razloge za to uništavanje mogli bismo navesti: 1. agrarnu prenaseljenost, 2. neznanje i zaostalost, 3. nedovoljnu strogost u primjeni zakonskih propisa, 4. nesuvremenu organizaciju upravnog i čuvarskog osoblja i 5. nedaće.

Za uklanjanje ovih nedostataka potrebne su mjere upravne, zakonodavne, a dobrim dijelom i promičbene prirode, na kojima se najozbiljnije radi. Ali za potpun uspjeh nisu dovoljni dobri zakoni i dobar upravni aparat. Svijest o značenju i važnosti šuma treba da prodre u najšire slojeve naroda, i to baš u one, koji su u najbližem dodiru sa šumom. Na njih se ne može uspješno djelovati toliko kaznenim odredbama, koliko smišljenom promičbom, kod koje osim šumarskih organa moraju sudjelovati svi oni članovi zajednice, koji su bliže narodu, a to su u prvom redu učitelji, svećenici, upravni činovnici, kao i razne kulturne i društvovne ustanove. Sredstva promičbe su: neposredna pouka, predavanja, filmovi, izložbe, novinstvo, knjige i t. d. Na tom polju trebat će razviti daleko veću aktivnost, nego što je to do sada urađeno.

VI. Konačno, oblik i količina izvoza drva može biti također jedno od sredstava za ograničenje sječe. Već je spomenuto, da nedovoljna *diferencijacija šumskog veleobrta omogućuje* izvoz drva u obliku, koji nije u skladu s probitcima našeg narodnoga gospodarstva. Dok pilane omogućuju samo izvoz poluprerađevina, smišljena

izgradnja veleobrta konačnih proizvoda omogućit će, da se isti rezultati u trgovinskoj bilanci postignu *izvozom manje količine kakvoćom vrjednijih vrsta robe.* Dok je porast broja pilana zahtijevao stalno otvaranje novih šuma, izgradnja spomenutog veleobrta dovest će do intenzivnijeg iskorišćivanja istih pa i manjih količina drva, jer se danas i otpadci mogu prerađivati u vrlo skupocjene i tražene vrste robe.

Ni u kojem slučaju ne smije se dopustiti, da se ubuduće izvozi na štetu potrajnosti šumske proizvodnje, kako je to često bio slučaj za proteklih 20 godina.

IV

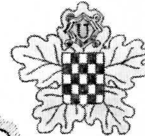
Ako se sada osvrnemo na sve, što je naprijed rečeno o našim šumama, dolazimo do zaključka, da one pružaju dovoljno mogućnosti za namirivanje svih potreba našega naroda u pogledu drva i nuzgrednih šumskih proizvoda. One pružaju dovoljno mogućnosti i za davanje idealnih koristi, koje su za nas to važnije, što planinski karakter naše zemlje od šuma osobito mnogo traži u tom pogledu. Međutim prekomjerno i neracionalno iscrpljivanje šuma dovodi do poremetnje prirodne ravnoteže, koja šumama ne daje mogućnost, da ispune onu ulogu, koja se od njih očekuje. Idealne koristi su u tijesnoj vezi sa načinom, kako se sa šumom postupa.

Naprijed smo vidjeli, da u našim šumama leže još mnoge neiskorišćene mogućnosti, dok su s druge strane proizvodne mogućnosti često iskorišćivane preko mjere. Da se to stanje popravi, i da naše šume ubuduće mognu davati najveće koristi za naš narod, potrebno je *cijelo šumsko gospodarstvo postaviti na nove temelje.*

Za taj posao potrebno je mnogo sredstava, radne snage i vremena. Da se sredstva i radovi pravilno rasporede, potrebno je pripraviti *plansko izvođenje tih radova.* Istina je doduše, da su se u šumarstvu i dosad mnogi radovi izvodili po planu; teritorijalno i vremensko iskorišćivanje šuma vršilo se na temelju gospodarskih osnova, po kojima su se šume sjekle i obnavljale. No taj planski rad obuhvatao je samo proizvodnju, dok su svi ostali radovi šumskog prirada, na velikom putu od proizvoditelja do potrošača — napose prerada, razdioba i trošnja drva — prepušteni slobodnoj volji pojedinaca. Zato se već odavno smatralo potrebnim, da se *cjelokupni šumski prirad* — dakle kako sama proizvodnja sirovina, tako i preradba drva u poluprerađevine i gotove proizvode, promet drvom, kao i trgovina t. j. razdioba među domaće i inozemne potrošače — *poveže jedinstvenim planom i na temelju toga odredi pravac šumsko-priradne politike za cijelo ovo područje djelatnosti.* Jer, što vrijedi planski upravljati samu proizvodnju drva, kada se

ŠUMOVITOST NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

ČAKOVEC
PRELOG
IVANEC
VARAŽDIN
LUDBREG
KRAP.
PREGR.
ZLATAR
NOVI MAROF
KOPRIVNICA
KRIŽEVCI
ĐURĐEVAC
KLANJEC
STUBICA
SV. IVAN ZEL.
ZAGREB
BJELOVAR
VIROVITICA
SAMOBOR
DUGO SELO
ČAZMA
GRUBIŠNOPOLJE
JASTREBARSKO
V. GORICA
GAREŠNICA
SLATINA
D. MIHOLJAC
VALPOVO
KARLOVAC
PISAR.
SISAK
KUTINA
DARUVAR
NAŠICE
OSIJEK
DELNICE
VRBOVSKO
VOJNIĆ
VRGIN MOST
PETRINJA
NOVSKA
PAKRAC
POŽEGA
ĐAKOVO
VUKOVAR
KRALJEVICA
GLINA
KOSTAJNICA
N. GRADIŠKA
BROD
VINKOVCI
HRV. KARLOVCI
CIRKVENICA
OGULIN
NOVI
ILOK
IRIG
ŠID
SLUNJ
DVOR
BOS. DUBICA
BOS. GRADIŠKA
ŽUPANJA
BRINJE
CAZIN
B. NOVI
PRIJEDOR
DERVENTA
MITROVICA
RUMA
ST. PAZOVA
SENJ
OTOČAC
GRADAČAC
BOS. KRUPA
BANJALUKA
PRNJAVOR
BRČKO
BIJELJINA
ZEMUN
PERUŠIĆ
KORENICA
BIHAĆ
SANSKI MOST
DOBOJ
GRAČANICA
TEŠANJ
KOTOR VAROŠ
GOSPIĆ
UDBINA
D. LAPAC
B. PETROVAC
KLJUČ
TESLIĆ
MAGLAJ
TUZLA
ŽEPČE
VARCAR VAKUF
JAJCE
ZVORNIK
GRAČAC
OBROVAC
ZENICA
TRAVNIK
KLADANJ
VLASENICA
GRAHOVO
GLAMOČ
SREBRENICA
KNIN
BUGOJNO
VISOKO
KUPRES
FOJNICA
DRNIŠ
LIVNO
PROZOR
SARAJEVO
ROGATICA
VIŠEGRAD
SINJ
DUVNO
KONJIC
ČAJNIČE
POSUŠJE
FOČA
OMIŠ
IMOTSKI
MOSTAR
SUPETAR
MAKARSKA
LJUBUŠKI
NEVESINJE
HVAR
GACKO
METKOVIĆ
ČAPLJINA
STOLAC
RAVNO
BILEĆA
TREBINJE
DUBROVNIK

GRANICA DRŽAVNA
" VEL. ŽUPA
" KOTARA
MJESTA PREKO 100.000 ST.
" " 15.000 "
" " 5.000 "
" " 2.000 "
" " 1.000 "
" DO 1.000 "

OD POVRŠINE POJEDINOG KOTARA POD ŠUMOM JE:

0,0 - 5%
5,1 - 15%
15,1 - 25%
25,1 - 35%
35,1 - 45%
45,1 - 55%
55,1 I VIŠE %

10 5 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 Km

VELIKE ŽUPE:

1 ZAGORJE
2 PRIGORJE
3 BILOGORA
4 POKUPJE
5 GORA
6 LIVAC I ZAPOLJE
7 BARANJA
8 VUKA
9 POSAVJE
10 MODRUŠ
11 VINODOL I PODGORJE
12 GACKA I LIKA
13 KRBAVA I PSAT
14 SANA I LUKA
15 USORA I SOLI
16 BRIBIR I SIDRAGA
17 PLIVA I RAMA
18 LAŠVA I GLAŽ
19 CETINA
20 VRHBOSNA
21 HUM
22 DUBRAVA

svim ostalim djelatnostima, koje se osnivaju na toj proizvodnji, pusti potpuna sloboda i ova se sloboda odrazi štetnim posljedicama po samu proizvodnju, kako je to bilo dosad.

Ovakvo plansko uređenje cjelokupnog šumskog prirada pokazalo se potrebnim i u zemljama sa starom šumsko-priradnom tradicijom i s dosta dobro uređenim odnosima između proizvodnje i trošnje drva. Tim većma osjeća se ta potreba u zemljama, gdje se težište gospodarskog razvitka zemlje, u nedostatku drugog proizvodnog čimbenika, glavnice, postavilo prvenstveno na čimbenik-prirodu.

Izrada plana i programa, dakle osnovice, na kojoj će počivati nova zgrada šumsko-priradne politike u našoj državi, pitanje je od izvanrednog značenja. Ta se važnost očituje kako u ulozi šuma u cijelom gospodarskom i kulturnom životu hrvatskog naroda, tako i u tome, što je šumsko gospodarstvo tijesno vezano s ostalim granama našega gospodarskog i javnog života. Zato je potrebno, da se taj plan izradi u skladu s općim gospodarskim programom, u kojem će šumski prirad biti važan sastavni dio.

Proteklih 20 godina tuđega vladanja dalo nam je u mnogočem nemilu pouku, pa i u pitanju šumskoga gospodarstva, koju smo stekli učeći se na vlastitoj šteti. Danas, kad su već jasne posljedice ne samo lakoumnog rasipanja narodne imovine nego i svih liberalističkih metoda u šumskom gospodarstvu, i kad je naša država stupila u ozbiljnu suradnju sa svojim saveznicima u cilju izgradnje novog europskog poretka, nije potrebno još jače isticati i dokazivati hitnost i važnost izrade ovakvog plana za cijeli šumski prirad.

Samo pomoću ovakvog planskog gospodarstva možemo očekivati, da će se s vremenom popraviti učinjene pogrješke i propusti i da će naše šume ubuduće u svakom pravcu ispuniti svoj zadatak, te hrvatskom narodu osigurati u sadašnjosti i u budućnosti one koristi, koje mu mogu i moraju davati po svojim prirodnim uvjetima.

LITERATURA

[1] Statistika šuma i šumske privrede u 1938. Izd. min. š. i r. Bgd. 1940.

[2] Brojitbeni izvještaj organiz. ureda Glavnog Ustaškog Stana br. 1/2—1942.

[3] *Marinović*, Šumsko privredna geografija — 1934.

[4] *Markić*, O krajiškim imovnim općinama — Zagreb 1937. — *Slapničar*, Zašto je nastao finansijski slom krajiških imovnih općina — Šumarski list 1932. — *Smilaj*, Pitanje Imovnih općina — Šumarski list 1933. — *Perušić*, Krajiške imovne općine — Šumarski list 1929. i drugi autori navedeni u odjeljku o imovnim općinama u knjizi: *Marinović*, Osnovi nauke u upravi šumama — 1939., p. 186.—198.

[5] Rasprave o tome pitanju navedene su potanje u odjeljku o z. z. u knjizi: Marinović, Osnovi nauke i t. d., p. 198—207.

NA TERASI STAROG GRADA U HEIDELBERGU

Zrak se ovdje ljulja kao vlati zrelog klasja.
U viru bijelog mnogoglasja
ja čujem jedan reski ton.
Kao let ždrala prema jugu,
kao rez dupina,
kao zvon ...
Netko me je svezao na repove četiriju Pegaza
i sad sam krhak ko kineska vaza,
u meni gore četiri baklje plama razornoga,
u meni se bore četiri viteška turnira,
— Tko to Schuberta svira? —
Svud je oko mene pjena gustog vina,
moje je udove raznijela daljina,
nevidljiv letim preko cijelog svijeta,
o, utvaro sveta ...
Oštri finale. Miris akacija. Mir.
— — — — — — — — —
Noch ein Glas Bier!

LIDO DA ROMA

S neba su spuštene prozirne zavjese
— svijetla svilena paučina —
more vrije srebrnim sedefom
— zrnca bisernog pijeska —
agave cvatu proljetnim čežnjama
— mekane bijele ruke —
terasa kavane diše
— čista brodska paluba u sunčano jutro —
Sve se ljulja i zvoni ko kugle na božićnom drvcu.
Netko me ljubi na spuštene vjeđe.
Možda je to Madame Avantura?
Otvaram oči. Nikoga nema.
Samo se more tiho ljeska
— sunčana arabeska —

MARKO FOTEZ

OLINKO DELORKO, ZAGREB

U GRADU KAMENA I VODE

Na more sam stigao oko jednog sata poslije podne. Za vrijeme puta najviše su mi se dopale šume Gorskoga Kotara. Čist, oštar planinski zrak, koga sam udisao prolazeći kroz njih, dugo mi je nadimao pluća. Kad sam nakon nekoliko sati vožnje ugledao more, što se protezalo pred Kraljevicom, zadrhta mi srce. S velikom žudnjom sam očekivao čas, kad ću mu se moći sasvim približiti. Nije potrajalo dugo. Miris mora mi se sve više zavlačio u nosnice. Napokon se nađoh pred neuglednom zgradom sušačke željezničke postaje. U hotelu Continentalu dobih čistu i urednu sobu, koje je prozor gledao na Rječinu. Sutradan u rano jutro čekao me put u Veneciju. Parobrod je odlazio s glavnog sušačkog pristaništa.

S nekim znancima iz grada proveo sam popodne i veče. U njihovim kolima posjetio sam trsatsko zavjetište i okolne uvale. Dok sam popodne sjedio pred kavanom Continental i listao novine, ugodno su me iznenađivali u nedugim vremenskim razmacima duboki zvižduci brodova, koji su dolazili ili odlazili. Već s Trsata sam bio vidio, da je gradska luka puna lađa, koje su većinom tovarile drvo, valjda za Tanger i Kanarske otoke. Česti zvižduci brodova potvrđivali su mi sada ponovno, kako je velik promet luke.

Večerao sam u vrtu vile svojih prijatelja, što se nalazila u neposrednoj blizini mora. Kako je bilo krasno srpanjsko veče, more je treperilo u sjaju mjesečine šaljući mi u lakim jedva primjetnim lahorima mirise školjka i alga. Tri pune godine nisam bio u to doba na moru, pa se rađala u meni žudnja za tim mirisima, koji su mi bili tako dobro poznati iz djetinjstva i rane mladosti. Pomisao na sutrašnje putovanje, koje će trajati velik dio dana na vodi, ispuni me neopisivom radošću. Rano sam otišao na počinak. Dok sam zaklopljenih očiju čekao u hotelskom krevetu, da me san savlada, još mi je dugo u sjećanju treperila plava vodena masa, što se tako raspjevano bila protegla toga dana u Kvarnerskom zaljevu pred mojim zadivljenim pogledom.

Sunce još nije bilo izbilo ponad planine, što se uzdiže nad gradom, pa je zrak bio hladan od netom minule noći. Na pristaništu je stajala lađa spremna za odlazak. Već su putnike puštali u nju. Nije ih bilo mnogo. Ratna opasnost, što se bila počela nadvijati nad Europom, zadržala je mnoge kod kuće. Zato su sada i obale Jadrana bile puste. U hotelima nekada tako punima mogla se veoma lako naći soba.

Vožnja je trajala dugo uz pustu i kamenitu istarsku obalu. Vidjele se premnoge dražice i uvale, u kojima ne bješe ni jedne kuće. Samo se na plavoj vodi, koju je sve više obuhvaćalo rano jutarnje sunce, odražavalo bijelo kamenje bez ikakva raslinja. Neko sam se vrijeme odmarao na ležaljci, što je bila na palubi, dok me miris mora i svježi vjetar, koji je neprekidno duvao i koga je sve više jačala brzina vožnje, nije odveo k pramcu lađe. Ali nisam dugo izdržao ni na tom mjestu, zbog žestine vjetra, zato se popeh u blizinu zapovjedničkog mosta, koji je bio okružen brojnim staklima. Uz jedno, koje je bilo poluotvoreno, stajah dugo zagledan u morsku pjenu, koju je odbacivao u vožnji jednakom snagom na obje strane oštri kljun lađe. Za cijelog puta brod su pratili galebovi. Galebovi i pusta obala bez jedrenjaka, bez stabala, bez živa čovjeka. Oko jedanaest sati brod poče odmicati od kopna, te u pravcu Venecije sve više grabiti otvorenu pučinu.

Na palubi šetali se ili odmarali malobrojni putnici. Kad me zamorilo motono pjenjenje vode uz pramac lađe, spustih se i ja k njima. Na mojoj ležaljci čekala je knjiga, s kojom sam mislio prikratiti vrijeme, ali koju još dotad nisam bio ni otvorio. More, za kojim sam već nekoliko godina čeznuo, protezalo se oko mene na sve četiri strane, i nije bilo moguće ne gledati ga.

Putnici su bili većinom Nijemci. Među njima mi naročito zaokupi pažnju jedna mlada djevojka. U bijeloj kratkoj suknji i svijetloplavoj bluzi izgledaše vrlo pristalo. Dugom njezinom kosom, što joj padaše po ramenima, neprekidno se igrao vjetar, koji je bivao sve snažniji, što se pučina pred lađom više otvarala. Djevojka je bila sa starijom gospođom, koja se neprekidno smiješila upozoravajući je sad na jednu sad na drugu stvar, koju bi zapazila za vrijeme vožnje. Vidjelo se, da je ushićena tim putom i da ga ne će nikad zaboraviti. Sad su bili dupini, što su plovili u nevelikoj udaljenosti od broda, koji su je ispunjavali ushitom, sad galebovi, koji su često ronili pod vodu, da se dočepaju plijena. Napokon oštri cilik zvonca najavi ručak. Slučaj htjede, da je mlada Njemica sjela baš sučelice meni. Između pojedinih zalogaja u toku jela pogledavala me je i smješkala mi se.

Kad sam poslije ručka ponovno izišao na palubu, maistral je bio zahvatio čitavu pučinu. Kopno se više nije vidjelo ni s koje strane. Na istočnoj strani pučine u veoma velikoj daljini ukaza se trup dosta krupna parobroda. Kao da je i on plovio prema Veneciji. Sličio je priviđenju, jer se nije točno razabiralo, da li ga više obuhvaća nebo ili more i da li plovi jednim ili drugim područjem.

Umorilo me neprekidno gledanje pučine, i pođoh do ležaljke, da se odmorim. Još sam pod zaklopljenim vjeđama osjećao modrinu vode. Bio sam malko i zadrijemao. Kad sam otvorio oči, uzeh knjigu, koja je ležala do mene. Listao sam po njoj, ali nisam imao snage, da se bilo na kojoj strani dulje zadržim. Pažnja mi je bila nestalna i razmažena. Neke rečenice su me bile na čas i zaokupile, ali onda su mi opet izmicale i ostavljale me ravnodušnim. S čitanjem nije nikako išlo. Onaj parobrod, koji je prije bio u velikoj daljini, sad se primicao sve više. Mlada Njemica nije izlazila na palubu, ili je barem ja nisam mogao vidjeti.

Nekoliko sati sam protegnut na ležaljci promatrao naizmjence nebo i more. Napokon vidjeh, kako su se putnici uskomešali, pokazujući u zapadnom pravcu prema pučini. Pođoh i ja, da vidim šta je. Iznenadih se, kad mi rekoše, da je Venecija. Italska je obala prema našoj tako niska, da se jedva nazire iz mora. Nisam bio ni zamijetio, da joj se približavamo. More je bilo oko nas oživjelo. Vidjeli su se mnogi jedrenjaci, kako plove u različitim pravcima. Jedra su na nekima od njih bila crvena, pa su se lijepo isticala prema plavoj vodi. Na ulazu u venecijansku luku susretosmo nekoliko hidroaviona.

Kad se nađoh u hotelu, bilo je šest sati poslije podne. Soba je bila dosta prijazna, a prozori su joj gledali na jedan uski kanal. Hotel se zvao Luna i nalazio se blizu trga Sv. Marka. To mi je bilo treći put, da se nalazim u Veneciji, ali nikad mi je nije bilo dosta. Sav sretan pođoh do trga. Mnoge kavane s lijeve i desne njegove strane bile su već pune gostiju. Pred nekima od njih (valjda najraskošnijim) svirali su i jazz-orkestri. Desna strana trga bila je još sva u suncu, dok je lijeva ležala u dubokoj sjeni. Pred crkvom Sv. Marka i oko njegova zvonika kupili se mnogi golubovi na radost dokona svijeta. Zaustavljao sam se pred različitim dućanima, koji se nalaze u Procuratiama, i ushićen gledao njihove izloge. Tako su bili ukusno namješteni, da su i stvari, koje na drugom mjestu ne bi čovjek ni zamijetio, tu postajale predmeti dosta jakih želja.

Kako je čudesan trg Sv. Marka u svojoj ljepoti! On je tako savršen, da na njemu kao valjda nekad na atenskoj Akropoli građanin osjeća, da je nemoguće igdje drugdje u svijetu vidjeti nešto ljepše. Utoliko on vrši najveću patriotsku zadaću: ne dâ građanima nikad, da ga ostave sasvim. Ma kako daleko otišli, on je onaj, koji ih privlači nevjerojatnom snagom. Idi, idi — kao da im kaže — kuda hoćeš, ali onda se vrati ovamo. A nebo, što se širi u svojoj kristalnoj jasnoći nad trgom s obalom, koja je u neposrednoj

blizini, građanina još više zadržava. Nije to obala, pred kojom se otvara nepregledna pučina, što svojim sirenskim glasovima uporno poziva stanovnika na put, kojemu vrlo često nema povratka. Taj put je nerijetko bio razlog, da su mnogi gradovi na Atlantskom oceanu u toku otkrića novih zemalja bili potpuno opustjeli i zamrli. Obalu u neposrednoj blizini trga Sv. Marka zatvaraju lagune, na kojima se nižu stare lijepe kuće i prekrasne crkve. Ta obala smiruje duše građana, ograničava njihove čežnje, ne raspiruje ih, kao u gradovima, kojima je obala izvrgnuta širokom zahvatu mora i o koju neprekidno biju svojim preteškim šumom nevjerni valovi. S nje, koja kao da se nalazi na nekom začaranom jezeru žarkih boja, mogao bi se poduzeti gondolom samo put na kakve sretne otoke Ljubavi.

Sutradan, budući da je bio lijep, sunčan dan, unajmih gondolu, da se malo provezem kroz Canal Grande. Gondolijer je bio dosta krupan čovjek. Obučen u bijelo mornarsko odijelo sa slamnatim šeširom na glavi, omotanim crvenom vrpcom, što mu je padala po ramenima, izgledao je vrlo otmjeno. Kad je vidio da znam talijanski, reče mi za neke palače čije su. Svojim jakim i ispucanim usnama tako je muzikalno izgovarao imena pojedinih venecijanskih obitelji: Grimani, Panpadopullo, Contarin i t. d., da su i zgrade, koje su nosile ta slavna imena, dobivale neku posebnu boju.

U predvorja pojedinih palača ulazila je voda. U tim predvorjima vidjele se kamene stube obrasle zelenom travuljinom. Drveni stupovi, crni ili tamnoplavi, sa grbovima obitelji, kojima su pripadale palače, podignuti da se uz njih privezuju lađe, stajahu nakrivljeni u vodi. More je u kanalu bilo zelene boje. Kad bi prošli motorni brodići (oni su vodeni tramvaji Venecije), more bi se uzburkano njihovim prolazom dugo odbijalo o stube i predvorja palača. Kako je tužan i u isto vrijeme lijep taj šum vode, što prelazi preko izjedenih i trošnih kamenih stepenica lupajući o teška gvozdena vrata! Kroz visoke gotske prozore palača vidjeli se ukusno i bogato ukrašeni stropovi, na kojima su visjeli mnogokraki stakleni svijećnjaci nadaleko poznati po svojoj ljepoti. Ali na većini palača prozori su bili zatvoreni. Vidjelo se po svemu, da u njima više ne stanuje nitko. Neka neizreciva žalost ih je obvijala. Odrazi vode u kanalu neprekidno su treperili po njihovim pročeljima. Šutnja a i melanholija, u koju sam bio zapao gledajući te stare, trošne kuće, što strše iz vode gotovo nakrivljene, kao i stupovi za privezivanja lađa, koji ih okružuju, bila je obeshrabrila i gondolijera, i zato ga po svoj prilici više i ne čuh. Povukao se bio

u svoje svakidanje brige. Ali tim je moja samoća postala slobodnija i dublja.

Crna gondola tvorila je zanimljiv kontrast zelenoj vodi, po kojoj je klizila. Da prikrati duljinu vožnje, gondolijer skrene u jedan sporedni kanal, koji je bio mnogo uži od Canala Grande. U njemu je vladala potpuna tišina. Lijepo se čuo šum gondolijerova vesla. Pri pustim zaokretima tako se tajanstven pričinjao njegov glas! On je naime upozoravao vozače, koji bi dolazili iz drugog dijela kanala, na svoju nazočnost. Taj glas, nejasan, nerazumljiv i onome, koji zna talijanski, morao je biti star kao te kuće, koje su me okruživale.

Naveče istoga dana pođoh u šetnju. Ulice su bile pune ljudi. Gurali su se i navirali sa svih strana. Nošen tom živom i šarolikom gomilom obiđoh velik dio Venecije. Najposlije se nađoh pred kolodvorom u blizini crkve, kojoj pročelje gleda na Canal Grande. Tu mi je osobito upao u oči neki mladić, koji je imao na glavi baskijsku kapu. Bluza mu je bila mornarska, no veoma iznošena i prljava. Široke hlače tamnoplave boje prekrivale mu cipele i dopirale gotovo do tla. U ustima je imao lulu. Rasta je bio osrednjega, a u licu veoma nježnih crta. Po svoj prilici bijaše mornar bez posla. Mlade zgodne žene, koje su oko njega prolazile, nije gledao. Iz njegova lika čitala se zanimljiva povijest. Mora da je obišao velik dio svijeta. Možda je u veoma dalekim lukama, koje je bio posjetio u toku svojih plovljenja, ostavio velik dio nada, ukoliko ih nije bio izgubio i na ulicama Venecije. Ne, njegovo lice nije bilo nikako veselo, ali iz očiju mu je izbijao sjaj poduzetna čovjeka. Malo poslije izgubih ga među prolaznicima. Miris pečene ribe privuče me u jednu malu gostionicu kod Rialta. Poslije večere pođoh na trg Sv. Marka, a onda na obalu pred Palazzo Ducale.

Crne privezane gondole jedva su se pomicale na inače mirnoj morskoj vodi. Slabo ih je tko unajmljivao, jer je bilo malo stranaca. Posljednji put, kad sam bio u Veneciji, bio sam u društvu žene, utoliko me više ovaj put bolila moja usamljenost. Sjeo sam na drvenu ogradu tik do vode. Parobrodići su neumorno vezali raspršene dijelove Venecije. Ah, kako je čudesan ovaj grad, u kome se nalazim! Toliko je lijepih stvari napisano o njemu, da svaki dodir s njim prati neka tuđa ruka, ali ja ne bih nikako htio, da zbog Stendhala, Nemčića, Manna i Papinija ne vidim sam ništa. Umjesto reminiscencija na pročitane knjige hoću da gledam živu Veneciju.

Taj grad, koji tako moćno privlači sve osjetljive duše, sastoji se od tri elementa, s kojima ga možeš najlakše obuhvatiti i razu-

mjeti. Ta su tri elementa: ljepota, okrutnost i smrt. Ta tri elementa susrećete gotovo na svakom koraku. Evo Palazzo Ducale s prekrasnom arhitekturom, pred kojom čovjek ne može nego se zanositi. Prostrane, raskošne dvorane, u kojima su zidove i strope ukrasile ruke genijalnih umjetnika, imaju u sebi toliko ljepote, da je teško odoljeti njenim sirenskim glasovima i ne pokloniti joj se u punoj pobožnosti. A onda odmah u blizini toga krasnog zdanja, dapače i u njegovim podrumima, strašne, nečovječne tamnice. Nigdje svijetla u njihovim rupama! Samo goli hladni kamen nekoliko metara širok. Sigurno je i srce, ne samo srce nevinoga nego i ono najokorjelijega zločinca, moralo u njima pući od užasa. Kroz njih me je već nekoliko puta vodio čuvar, ali sam svaki put ostajao bez riječi pred nečovječnošću onih, koji su ih podigli. Ne može čovjek vjerovati, da se u neposrednoj blizini tih strašnih tamnica nalaze raskošne dvorane mletačkog dužda ukrašene divnim freskama Tintorettova i Veroneseova kista — i njihove savjesti. Ali šta mogu umjetnici, pogotovo u to doba!

Uz tu ljepotu i okrutnost Venecije svukuda se osjeća ledeni dah smrti. Ni najživlja buka i graja malih trgova i ulica ne može je sakriti. Ona se nazire u svemu. Ona, a ne voda, podgriza temelje prekrasnih palača. U Ca Giustinian kao i u Ca Rezzonico smrt je nazočna na svakom koraku. A sablasni gotovo stravični nazivi pojedinih venecijanskih ulica kao i mostića samo je još više ističu. Pa i neki veliki ljudi, koji su bili iz drugih zemalja, dođoše da tu zaklope oči zauvijek. Sve u Veneciji priča o smrti i nepostojanosti ljudske sreće.

Okružen odasvud tako moćnim elementima, kao što su ljepota, okrutnost i smrt, čovjek traži, da se u nečem isto tako jakom zaboravi. A tu mu zaborav može dati samo ljubav. Kroz Veneciju, taj Aheront ljepote i bola, može se proći samo uz pratnju nježne ženske ruke.

Za to kratko vrijeme, što se nalazim u Veneciji, već sam nekoliko puta susreo u gondoli, koju vozi uvijek isti gondolijer, jednu lijepu već prosijedu Engleskinju. Susrećem je gotovo vazda u istoj pozi: gondolijer, vitak, mlad, pokazuje joj pojedine znamenite predmete grada, a ona, umjesto da gleda u njih, gleda očarana u svoga vodiča.

Ali Venecija traži jednu finiju, beznadniju ljubav, koja se ne može kupiti novcem, i zato me još više boli ova profana, koju gotovo svuda oko sebe gledam. Dok lutam sam venecijanskim piazzettama i uličicama, ja mislim na tebe, ženo! Slično mi je kao Rinaldu u Tassovu »Oslobođenom Jeruzalemu«. Venecija je začarana šuma, kroz koju moram proći čist, ali kao što u začaranoj

šumi svaki čas iz ponekog stabla ili grma izlazi po koja krasna nimfa, pa se smiješi Rinaldu, da ga zavede s određenog puta, tako i u venecijanskim ulicama gotovo iz svih vrata strijelja svojim očima po jedna ljepotica na moju razigranu mladost. Kako da se spasim? Ništa mi nisi dala osim srca, a to je malo u ovako opasnu kraju. Pa ipak uspomena na dane, koje smo tu zajedno proveli, diže moju dušu do neslućenih zanosa.

Tu u jednom hotelu u blizini stanovali smo zajedno. Moje su ruke bile pune njene kose. O, kako je cijela soba mirisala na njenu mladost, na njeno tijelo opaljeno suncem. Moje je srce bilo bolesno od njenih riječi. Lutajući venecijanskim uličicama, koje su svaki čas prekidali mali mostići i zeleni kanali, mi smo šaptali jedno drugom najzanosnije riječi ljubavi. A sad sam bio sâm. Melanholičan. Žalostan. U času najveće potištenosti pojaviše mi se na usnama stihovi: La tua donna dorme, Oh che beato sia il suo sogno. Otkud se pojaviše te riječi i što su značile? Nisam znao. Tvoja žena spava, oh, neka bude blažen njen san. Da li su ti stihovi bili tragovi nekog davnog čitanja, pa tek tu u Veneciji u času velike žudnje za odsutnom dragom postadoše stvarnost? Ne znam. Znam samo, da su se otkidali iz moje duše i da su divno objašnjavali moje raspoloženje. (Ali ipak mislim, da su to bili stihovi E. A. Poea u talijanskom prijevodu. Vidi, vidi, kako sam ih se sjetio, i u kojem času.)

Trećeg dana sam cijelo jutro proveo na Lidu. Kad sam se iskrcao iz parobrodića, koji me je doveo do otoka, bio sam neobično veseo. Sinoćnoj žalosti ni traga. Odasvud kroz granje drvoreda modrila se pučina. Jurile mnoge žene na dvokolicama. Vjetrić, što je dolazio s mora, vijorio veselo njihovim suknjama otkrivajući im nježna, zaobljena koljena. Lica su im bila crvena od zraka i vjetra. Bilo ih je svih doba, i sve su bile lijepe na svoj način. Ležeći malo poslije na pješčanoj obali jednog velikoga kupališta gledah začaran, kako na pučini, koja se spaja s nebom u daljini, odmiče jedna lađa. S dimnjaka joj se otkidao lagani pramen dima, koji se samo za jednu malu niansu razlikovao od neba i mora i zbog toga se jedva nazirao. More je mirisalo na školjke, na osušenu morsku travu. Svuda uokolo u pijesku vidjeli se pužići, koje je voda bila donijela sa sobom za plime. Sad su ostavljeni (jer se more bilo udaljilo nekoliko metara od obale zbog osjeke) izloženi snažnom podnevnom suncu jako mirisali.

Mislio sam, kako me je tom pučinom, što se protezala ogromna preda mnom, dovela lađa s druge obale. I kako to putovanje ne ću nikad zaboraviti. Svuda oko mene modrilo se more. Kad je paro-

brod, što mi je neko vrijeme zaokupljao pažnju, nestao, pučina osta prazna, bez ijednog broda. Tek pola sata kasnije ukaza se s lijeve strane lađa žutih jedara. Plovila je lagano, vukući čamčić iza sebe.

Na povratku s kupanja tramvaji, što promeću Lidom, bili su prepuni svijeta. I broj dvokolica i broj lijepih žena bio je porastao. Moja je pût gorjela od prejaka sunca, ali ipak sam se ugodno osjećao. Kako je bilo dva sata poslije podne, puhao je maistral. Pješčane obale Lida su se bijelile, izvezene pjenom talasa. Sve je uokolo mirisalo na jod i na školjke. Kad stigoh u Veneciju, zrak je bio težak. Uske ulice su sprečavale svaki zamah vjetru, koji je i onako zamirao između laguna. Kupole mletačkih crkava su blije-štile na suncu.

U sumrak pođoh uskomešanim Mercerijama ususret kakvu doživljaju. U barovima, kojih je bilo mnogo, vidjelo se puno ljudi, koji su pili različite voćne sirupe s vodom, ali neki su od njih praznili i velike čaše prepune alkohola. Naročito se mnogo pilo pivo. U jednome baru, u kojemu su bile već upaljene žarulje, sjedoh i ja. Žene, vitke i lijepe, ulažahu u pratnji muškaraca. Po kutovima bara vodili se šapatom ljubavni razgovori. Neki mornari uđoše zagrljeni. U njihovu društvu bješe jedna žena crvene kose. Izgledaše sumnjivo. Gledala je gotovo žmirkajući. Očni su joj kapci sakrivali zjenice tako, da se nije vidjelo, kakve su boje. Mnogi gosti stajahu tik do samog ulaza. Barmani, mladi, nasmijani ljudi, s nevjerojatnom su spretnošću posluživali svoje goste.

Dok sam ispijao čašu vermuta, približi mi se neki čovječuljak, što je prodavao srećke za državnu lutriju. Bio je obučen u jockey odijelu tako, da su mu se krive rahitične noge i dosta krupna grba još jače isticale. Nudeći srećke on je pružao i grbu, da je kupac u znak sreće prije kupnje dirne. Smješkao se govoreći piskutljivim glasom gostima, koji su uokolo stajali ili sjedili: Kupite srećke u grbavca, jer on nosi sreću. Ali mu ih nitko nije kupovao, pa niti mornari, koji su cijelo vrijeme razbacivali novac trošeći ga u svakakve sitnice.

Priznajem, da me je nemilo dirnuo taj grbavac, što je prodavao srećke državne lutrije u jockey odijelu. U njemu kao da je Venecija nastavljala svoj stari život bezdušnih šala i dugih poklada. On je bio u neku ruku i prodavač srećaka i budala. Vlasnici lutrije bili su ga obukli u čisto i uredno odijelo, ali utoliko se je jadnije pod njim isticao njegov ubogi lik.

Međutim te večeri ne doživjeh ništa osobito. Dosta rano dođoh u hotel, i teško umoran brzo zaspah. A sutradan me je čekao odlazak iz toga čudesnoga grada.

Dr. F. C., ZAGREB

HRVATSKA NARODNA SVIJEST U NAPOLEONOVO DOBA

17. kolovoza 1813. prešao je divizijski general Radivojević sa 9000 Hrvata preko rijeke u područje s one strane Save, koje god. 1809. bijahu zaposjeli Francuzi i koje bijaše od onda pod njihovom upravom. Austrijske čete nisu kod toga nailazile na znatniji odpor, a stanovništvo klicalo im je kao osloboditeljima.

Samo deset dana iza toga zasjedao je već opet nedaleko Zagreba s one strane rijeke u trgovištu Velikoj Gorici sabor odličnika. Na većini ovih ljudi, koji su se tu kretali obučeni u tamnoplave svečane odore sa sabljama o bokovima, moglo se opaziti, da su navikli na težak posao na polju, u šumi i vinogradu, ali sigurnost njihova nastupa odavala je ipak samosvijest potomaka stare plemenite krvi. Uostalom, sjednici je prisustvovao i priličan broj pravnički i teološki obrazovanih članova, dapače i sam gospodin Ladislav Blažeković, zamjenik zagrebačkog podžupana, uveličao je tu svečanu zgodu svojom nazočnošću. Ta nije se radilo ni o čemu manjemu, nego da plemenita općina Turopolje ponovno dobije svoje stare povlastice. Napoleonova Francuska naime u vrijeme poslije revolucije nije dakako htjela ni da čuje ništa o tako starinskim i očigledno »nesuvremenim« stvarima, kao što je bila u mnogome još samoupravna seljačka plemenitaška općina. Ali poslije dolaska carske austrijske vojske uveden je smjesta opet »stari sistem«, kako stoji u latinskoj ispravi, koja je tada sastavljena, a to je za turopoljske plemenite seljake značilo ponovnu uspostavu njihovih starih pravica, koje su oni već gotovo šest stoljeća nepokolebljivom žilavošću branili od često veoma bijesnih protivnika, i koju su sad pozdravili najdubljom zahvalnošću.

Dne 30. studenog iste godine 1813. upravio je pješadijski general barun Christoph Lattermann u svojstvu generalnog guvernera »Ilirije« iz Ljubljane, svog službenog sjedišta, na karlovačkog podžupana Dolovaća pismo, u kojem saopćuje carevo zadovoljstvo zbog ponude »plemenite zajednice u Turopolju« da »sastavi satniju od 200 naoružanih i opremljenih ljudi«. S istim odobravanjem uzima se do znanja prijedlog općine Draganić, — nju čine isto takvi plemeniti seljaci kao i turopoljski, samo sa ne više tako neokrnjenim pravima — koja se izjavila spremnom, da »sastavi opremljenu satniju od 100 ljudi«.[1]

Ne ćemo se prevariti, ako u ovoj spontanoj ponudi obiju seljačkih plemenitih općina vidimo izraz zahvalnosti za to, što im je carska austrijska vlada jedva tjedan dana poslije ponovnog zaposjedanja hrvatskog juga opet vratila njihova »stara prava«. Kod toga je čovjek ponukan, da se sjeti slične vjerne i žilave privrženosti naslijeđenoj starini tirolskih seljaka ili Švicaraca iz prakantona ili opet Šlezvižana iz Dithmara.

Ali za danas hoćemo da se odupremo iskušenju, da se pobliže pozabavimo poviješću i osebinama hrvatskog seljačkog plemstva, posebno turopoljske obćine, čije je izaslanstvo primio nedavno i Poglavnik u svečanoj audienciji. Možda će za to drugi put biti vremena i prilike.

Čini nam se naime, da Lattermannovo pismo, koje je jednim nekoliko dana kasnije datiranim pismom riječkog guvernera Đurkovića istom podžupanu Dolovaću dobilo nekoliko nadopuna više tehničke naravi, govori tako značajno o tadanjem duševnom stanju Hrvata uopće, da zaista vrijedi pozabaviti se njime točnije i s toga stanovišta.

Poslije izricanja careva zadovoljstva s patriotskom ponudom obiju hrvatskih općina ilirski generalni guverner nadalje još saopćuje, da je Franjo II. odredio, »da ove (t. j. ponuđene čete) do daljnje odredbe dobiju izvrsno ime *hrvatsko ilirski dobrovoljci* i da ga zadrže, dok rat traje«.

Ali sasvim osobite pažnje vrijedan čini nam se slijedeći odlomak Lattermannova pisma, koji sadrži ove rečenice:

»Budući da *zasad još nije vrijeme* za to, kako to izlazi i prema najvišoj volji njegove visosti, da se ovim vjernim braniteljima domovine, čime je *Hrvatska* odvajkada *temeljila svoju slavu u povijesti, dade drugo, možda više željeno ime,* čime bi se i mađarska konstitucija mogla povrijediti . . . , to je gubernija i previše uvjerena o patriotizmu i privrženosti ovog naroda, a da bi samo ime — uz koje se *ništa ne gubi od prava i privilegija,* uništilo lijepa očekivanja, »koja država i potomstvo od njih očekuje«.

Ovaj važan list baruna Lattermanna završava apelom na razboritost karlovačkog podžupana, koji će znati ukloniti eventualno »nezadovoljstvo« tumačenjem namjera, koje su cara vodile, i koji će hitno ostvariti ovu odluku, *koja se tiče časti čitavog naroda*. Iz riječkog pisma, koje je izdavač zbirke turopoljskih izprava Emil Laszowski ovome dodao, i u kojem se narodno politički momenat više ne spominje, čini se, da onda još proizlazi, da se je o onim

ponudama dobrovoljaca teoretski već unaprijed odlučivalo počevši od rujna.

Ako ovo izričito obaziranje službenih ureda na bez sumnje jako razvijenu hrvatsku narodnu svijest u vremenu, za koje obično mislimo, da je bilo potpuno predano apstraktnim humanim i prosvjetiteljskim tendencijama, hoćemo dovesti u sklad s ispravnim shvaćanjem povijesnog stanja, moramo sami sebi postaviti dva pitanja: značajnije je naravno ono, što inače znamo o narodnim idealima hrvatskog naroda onog doba.

Rad prof. *Fanceva,* što ga je izdala Akademija, koji je vrijedan najviše hvale i čiji je priznati glavni cilj, da dade dokazni materijal, da je »ilirski« pokret 19. stolj. imao najjače korijenje u tlu vlastite domovine, uistinu nam veoma olakšava, da tu dođemo do prilično jasnih pogleda.

Tu ponajprije svraćaju našu pažnju na sebe sjene dvojice Hrvata, koji tada nisu više prebivali među živima. Stariji od njih kao da je umirući utisnuo mlađemu u ruke luč na povijesnim temeljima osnovane narodne svijesti, a ovaj je opet nastojao, da je pod svaku cijenu sačuva, da ne ugasne. Mislimo na Pavla Rittera, koji potječe od njemačkih predaka (ali se rado nazivao Vitezovićem i tako pohrvatio svoje ime), i na Baltazara Krčelića, koji je poslije radio i išao njegovim stopama. Rođen 1700., iste godine, kad je Ritter završio svoju »Croatia rediviva«, pobrinuo se Krčelić 1749. — upravo u godini Goetheova rođenja — da se opsežna književna ostavština njegova velikog predšasnika vrati u Zagreb, a isto je tako on ponovno otkrio onog originalnog dalmatinskog Hrvata, koga su s pravom nazivali »baroknim Homerom« i kojega se spomenik podiže na jednom od najprometnijih mjesta hrvatskoga glavnoga grada: franjevca Andriju Kačića.

Time je očigledno bio utrt put, jer odsada vidimo, kako su Hrvati pod vodstvom svećenstva, na čelu s Isusovcima, marljivo zabavljeni proučavanjem svoje narodne prošlosti: god. 1772. raspravlja se na zagrebačkoj akademiji o Iliriji i hrvatskim kraljevima, god. 1776. ponovno se štampaju dijelovi Luciusove velike dalmatinsko-hrvatske povijesti, a godinu dana poslije Krčelićeve smrti dolazi čak i neki časnik, barun Sylvester von Hohenhausen podrijetlom iz Donje Austrije, koji se zanimao za arheologiju, a upravo je služio u Osijeku, na misao, da objelodani (god 1779.) njemački letak o »Iliriji«, u kojem se doduše ponešto nadmeće prosvjetiteljskom duhovitošću, ali koji je ipak pun sadržaja. Isusovac Vitković, koji piše iste godine, izjavljuje, da je jezik zemlje, koji izričito naziva *hrvatskim,* »prvorođenac pravog ilirskog

jezika«. Isto je tako po svoj prilici već u ono vrijeme nastala povijest Hrvatske do 14. stoljeća od bivšeg isusovca Mikocija, izdana tek mnogo kasnije kao posmrtno djelo.

Prema tome ono, što je hrvatsku inteligenciju zanimalo u predvečerje francuske revolucije, nikako nisu bili apstraktno humani problemi, nego pitanja narodna i jezična, nikla iz rođene zemlje.

Pa kad je god. 1790. u hrvatskim zemljama došlo do elementarne provale političke strasti, nosila je i ova srodno obilježje. Samo je ovaj put izazov došao izvana — napadački postupak Mađara, koji su upravo još bili saveznici Hrvata protiv centralističke i germanizatorske politike cara Josipa, a koji su poslije ukinuća jozefinskih edikata odmah okrenuli oštricu i pokušali da silom pribave svom jeziku opće priznanje u Hrvatskoj. Hrvati su odgovorili najoštrijim odbijanjem, i saborski zaključak, u kojem je to formulirano, dopušta čak i prilično neprikriveno misao otcjepljenja Hrvatske od ugarske krune. Iste nam godine uostalom piše i grof Adam Oršić, »da ljudi tada u Hrvatskoj nisu htjeli govoriti nego hrvatski« (u knjizi za učenje jezika od Korniga, koja je nekoliko godina kasnije ponovno izdana, smije ovaj dapače ustvrditi, da se taj jezik čak i u Ugarskoj najviše upotrebljava!); iste godine (1790.) izriču profesori zagrebačke akademije želju, da s Bosnom ponovno uspostave kulturne veze, i čini se, da je upotreba zemaljskog arhiva kod proučavanja povijesti, što je tada zatražio Matija Kirinić, profesor te ustanove, dovela do već prilično naprednih spoznaja o narodnoj prošlosti Hrvata, jer akademska ispitna pitanja iz god. 1797., koja je gotovo sigurno on inspirirao, ukazuju na povijesne veze, koje su zapravo tek danas postale predmetom općih stručnih naučnih diskusija. Tako na pr. doseljenje Hrvata iz »Poljske«, ili čak podrijetlo Hrvata od »medijskih« Sarmata. Ali kako se priča, donijelo je nježnom, svjetovnom svećeniku, koji je bio kratkog života, ovo revno studiranje pravu pravcatu grbu!

Sasvim drugačijeg temperamenta nego taj učeni gospodin bio je Tito Brezovački (1757.—1805.), koji je iz ukinutog pavlinskog reda prešao u svjetovne svećenike. Životareći kao loše plaćen pomoćni svećenik volio je »purgerske« zabave, zbog kojih je bio u nemilosti kod svojih pretpostavljenih. Ali baš u tom prisnom druženju sa širokim narodnim slojevima prisvojio je oštrinu gledanja i jezičnu drastičnost, kojom se odlikuju njegove komedije, tako da se još i danas igraju. Taj punokrvni Hrvat iz zagrebačkog gornjega grada — uostalom plemenitog podrijetla kao i gotovo svi

spomenuti — ispjevao je u kritičnoj godini 1790. također jednu pjesmu, u kojoj je od srca grmio protiv »Huna«, i u kojoj se s veoma malo poštovanja izražava o mađarskom jeziku i povrh toga upliće neprijeporno točnu primjedbu, da je hrvatska država postojala davno prije mađarske. Ova je pjesma posvećena podžupanu Erdödy-u, onom istom, koji je u požunskom saboru dobacio Mađarima odgovor, koji svojom odrješitom kratkoćom još i danas ostavlja snažan utisak, a koji se sastojao od svega pet riječi: »Regnum regno non praescribit leges«. = »Kraljevstvo kraljevstvu ne propisuje zakone«. Kako god bilo, peštanski centralisti nisu mogli provesti svoju volju, a među onima, koji su se na strani Hrvata osobito energično odupirali, nalazio se i mladi zagrebački biskup MaksimilijanVrhovac, koji je kao osnivač lijepog prirodnog parka »Maksimir« barem svojim krsnim imenom Zagrepčanima ostao u živoj uspomeni.

Među napadajima, kojima obiluje pjesma Brezovačkoga, okrivljuje se i jedna osoba s izdaje, a Fancev drži, da je identična sa zagrebačkim biskupom. Ako je zaistao tako, onda je žestoki pjesnik u svojoj prevelikoj zagrijanosti promašio cilj. Uostalom jasno je, da između ljubimca cara prosvjetitelja, koji se tako brzo uzdigao, i čovjeka koji se držao tradicije, i kome je sudbina bila mnogo manje sklona, nisu mogle postojati dublje simpatije. A jednom je uistinu došao čas, kad se činilo, da se prelatu mogla dokazati naklonost za franucuske ideje, što se nije moglo uskladiti s njegovim zvanjem — ali tužitelji ni onda nisu mogli dovoljno potkrijepiti svoje optužbe, a prije svega i biskupovo držanje u vremenu iza toga nesumnjivo dokazuje, da je ovaj uvijek ostao pouzdan hrvatski rodoljub i odan caru.

Ta već skoro za tim pružilo je prodiranje francuske revolucionarne vojske na jugoistok habsburške monarhije svim rodoljubnim Hrvatima dovoljno prilike, da ovakvo uvjerenje dokažu činom. Campo Formio doveo je doduše Hrvate Banske i Dalmatinske Hrvatske poslije mnogo stoljeća pod vlast jednog te istog državnog glavara[2], ali u kakvu opasnu blizinu srednje Austrije bijahu sad već došli Francuzi! Nije li njihova promičba već i sada prelazila sve pogranicne stupove? Nije li sve to revnovanje za »jednakost«, ta naglasivana ravnodušnost prema vjeroispovijestima značila izravan napadaj na tadašnje staleško-katoličke tradicije ondašnje — Banske — Hrvatske? I ovaj put je opet Brezovački glasno i strastveno u ime sviju drugih iznosio ovakve misli; no budući da je njegova izjava ovaj put sastavljena na latinskom jeziku i upravljena samim staležima, to u njoj vlada nešto mirniji ton. ali ipak izrazi kao

»galski razbojnik« nikako nisu isključeni. Uostalom, lektira ovog drugog bojnog poklika Brezovačkog pričinja se neobično suvremena — ta revolucija iz god. 1789. udarila je svu zapadnu kršćansku tradiciju onih dana na sličan način šakom u lice, kao što to danas ponovno čini boljševička promičba! I sa stanovišta vanjske politike imao je prosvjed zagrebačkog pjesnika svoje dobro opravdanje — god. 1805. nalazi dvojnu monarhiju već opet zapletenu u tešku borbu za opstanak sa Korzikancem, koji je međutim već bio okrunjen za cara. Dalmacija postala je francuska zemlja, stara je sloboda Dubrovnika slomljena — i upravo u tim žalosnim vidicima za budućnost obnavljaju i mađarski centralisti svoju navalu u pitanju jezika. Još jednom predstavlja Brezovački živu savjest svoga naroda u jednom pozivu poslanicima, koji odlaze na požunski sabor, a koji ostavlja dubok dojam svojim završnim riječima: »Dokažite, da ste Hrvati!« Ali bilo je zadnji put, da je tako govorio svojim sunarodnjacima — iste je godine umro. Uostalom, mađarska je navala na samostalnost Hrvata i ovaj put uspješno odbijena, a na čelu borbe bio je i opet biskup Vrhovac.

Ali zasad ove razmirice unutar habsburške države gube važnost kod zajedničke opasnosti, koja je prijetila izvana. A nitko se revnije ne brine za obranu nego zagrebački vrhovni pastir. Već god. 1795. opremio je navodni prijatelj Francuza na vlastiti trošak malu dobrovoljačku četu, ali sad se sin karlovačkog konjičkog satnika, koji i sam prije nastupa duhovne karijere bijaše dotjerao već do zastavnika, pokazuje i kao izvrstan administrativno vojnički organizator. I iz tog vremena imamo doduše veoma nelijepe izjave o značaju prelata, ali povod tome dao je ovaj sasvim sigurno jedino izvjesnom prevelikom rodoljubnom revnošću: da stvarnom zapovjedniku, divizijskom generalu barunu Kneževiću, nije baš bilo drago, da u njegov djelokrug zadire »biskup«, i da je neraspoložen zbog takvog njegova uplitanja upotrebljavao oštre riječi protiv prelata, ljudski je i razumljivo. Svakako je Vrhovac povodom priprema za rat god. 1809. kao banov zamjenik skupio kontingenat četa od preko 17.000 ljudi, ponovno i sam opremio nekoliko stotina ljudi, uz to još izričito mislio i na bosansku braću i najtoplijim riječima zagovarao ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Čak je predložio, da se u Dalmaciji podigne narodni ustanak[3]. Da, ovaj sin crkve, koji je u onoj junačkoj godini, prema riječima svoga biografa Deželića, »razvio sve sposobnosti vojskovođe«, koji je u bilješkama svoga dnevnika sa simpatijom (kako se može predmnijevati) zabilježio Kneževićevo polaganje zakletve na hrvatskom jeziku prigodom njegova stupanja u službu, a da ni jednom nije

izrekao neprijaznu riječ o njemu, premda je ovaj prema njemu bio tako nemilostivo raspoložen, jednom je čak zapisao značajnu riječ: »narodna vojska«! Zar bi netko u onim danima bio mogao uvjerljivije dokazati svoju vjernost domovini i narodu nego ovaj biskup? Istodobno suprotstavlja se Vrhovac još i kao duhovni pastir svoje dieceze najoštrijim oružjem svećeničke govorničke vještine »tiranu«, koji »želi uništiti sve što nam je sveto«, koji je svuda »stara prava prekršio i uveo loše novotarije«. »Borba do kraja ovdje je jedino moguće rješenje«. I opet dobar Hrvat: »Ne ćemo trpjeti, da nam tuđin zapovijeda!«

Usprkos tome svome marljivom radu i borbenoj pastirskoj poslanici, štoviše i usprkos tomu što Knežević u Dalmaciji postiže veoma lijepe vojničke uspjehe, kod čega mu je dalmatinski Franjevac Andrija Dorotić djelotvorno pomagao, i što hrvatske čete još u povlačenju i opet obodrene od biskupa pružaju hrabar otpor, odluka o sudbini Hrvata nažalost opet jednom pada daleko od Hrvatske na tragičnom bojnom polju kod Wagrama. Ne samo da Dalmacija ostaje i nadalje u francuskim rukama, nego je i sva hrvatska zemlja južno od Save pripala »ilirskoj« državi, koju je Napoleon novo osnovao. »Morali smo i samu svoju domovinu odstupiti Francuzima« — ta rečenica u autobiografiji Ličanina Baruna Kneževića (pisana njemački) najbolje dokazuje, kako je teško Hrvatska ovaj put bila ranjena. Još jednom ostale su od hrvatske zemlje samo još »reliquiae reliquiarum« — ostatci ostataka onoga što je nekoć bilo!

Ali sad ipak dozrijeva vrijeme, kad je Napoleonova moć prešla svoj zenit, kad počinje popuštati željezni pritisak njegove šake. Godinom 1813. sviće zora. Opet je kajkavski Zagreb središte volje za otpor, a njegov biskup neumorni organizator svih priprava za borbu. U njegovu promičbenom radu podupire ga sad vatreni redovnik fra Dorotić[4], a i inače pokazuje hrvatsko svećenstvo veoma živo nacionalno oduševljenje: mnoge od njih su tada Francuzi bar in contumaciam osudili na smrt. I samo u austrijskim dijelovima zauzetog područja nalaze se brojni »prijatelji Ilirije«. Stara Banska Hrvatska bila je vjerna nasljednoj vladalačkoj kući i tako je Radivojević sa lakoćom ponovno zaposjeo zemlje južno od Save. I ovaj put stvarna odluka pada na dalekim bojištima. Ali ishod bitke kod Leipziga drugačiji je od onog kod Wagrama!

Protjerivanje Francuza međutim još ipak nikako nije značilo vraćanje hrvatskih područja, koja su ponovno stečena za habsburšku monarhiju, hrvatskoj majci zemlji: kad se je sa zagrebačke savske obale gledalo prijeko u Turopolje, vidjelo se sad isto tako kao i

prije u »ilirsko« područje. Tako je to htio »dobri kralj Franjo«. A tako možemo protumačiti i onu na prvi pogled tako čudnu okolnost, da pismo o ponudi turopoljskih dobrovoljaca, koje nas zanima, nije pisao hrvatski ban, nego guverner »Ilirije«. Samo što taj više nije bio nikakav Francuz, nego austrijski general barun Lattermann.

U Leipzigu svladan je doduše francuski navalni duh, ali ne i francuska volja za otpor. Još je dakle predstojala teška proljetna vojna, za koju su se i te kako mogle upotrijebiti svježe naknadno odaslane snage sa jugoistoka. Prema jednoj verziji pjesme radosnice (koju je objelodanio Fancev) o neprijateljskim četama, koje su se »povukle kao crni oblaci« tjerane od konjaništva, može se zaključiti, da je mišljeno hrvatsko konjaništvo, koje je veselo i uspješno svladalo neprijatelja. Ali, je li se tu radilo o legionarima skupljenim koncem god. 1813. ili pak o četama koje je Radivojević već ljeti preveo preko Save, teško je odlučiti, a niti ovdje ne će biti predmetom diskusije. Što imamo na umu, nije toliko značenje Lattermannova pisma sa stanovišta povijesti rata, nego daleko više njegovo značenje za povijest hrvatskog narodnog osjećanja.

Nadamo se, da smo opće pretpostavke za razumijevanje onih mjesta toga pisma, koja se tiču narodnog Hrvatstva, dovoljno razjasnili. Preostaje nam sad još samo, da odgovorimo na drugo pitanje, koje nam stavlja taj dokumenat, a na to se pitanje može mnogo kraće odgovoriti: Tko je i kakav je čovjek bio taj austrijski general, koji je očigledno imao mnogo više razumijevanja za hrvatske želje nego i sam »dobri kralj Franjo«, za koga je stihotvorac »Ilirac« iz god. 1814. mislio, da bi Hrvatima trebala biti najpreča dužnost, da ga opjevaju.

Christoph barun Lattermann, gotovo isto tako star kao i biskup Vrhovac, pripadao je kao i ovaj prosvjetiteljskoj generaciji. Poslije uspješne vojničke karijere služio je većinom u vojničkoj pravnoj službi, a od vremena do vremena povjeravali su mu i druge upravne zadaće. Da je u takvim prilikama činio više, nego što bi »najviša služba bila zahtijevala«, dokazuje već činjenica, da su Ljubljančani još dugo poslije njegova odlaska s njegova ilirskog mjesta nastojali, da mu iskazuju zahvalnost raznovrsnim počastima i dokazima povjerenja. Već kod svog dolaska u Kranjsku bio je dočekan kao »triumfator«, budući da tamo bijaše ostao u najboljoj uspomeni iz vremena svoga rada u jednoj susjednoj zemlji. A ta susjedna zemlja pak bila je Hrvatska, gdje je Lattermann god. 1809. nekoliko mjeseci bio privremeni zapovjednik karlovačkog, varaždinskog i banatskog generalnog zapovjedništva sa sjedištem u Zagrebu. Zar prema tome nije veoma vjerojatna pretpostavka, da je taj neobični general, koji je sam u jednoj svojoj službenoj izjavi označio »dužnost« i čovjekoljublje« kao glavna pokretala svojih djela, sve što je u Hrvatskoj vidio primio u sebe onom njemu prirođenom toplom čovječnosti i da je ono, što mu se činilo dobrim, pokušavao i praktički promicati? Pa tako i to, da je mnogo surađivao, te čak možda podržavao prijateljske veze s biskupom, koji mu je u biti bio tako srodan i koji je tada stajao na visini svoga domoljubnog rada? Da je tako narodne težnje Hrvata pratio s razumijevanjem i simpatijom i da je Vrhovčevu izreku o »narodnoj« vojsci primio s razumijevanjem?

Sad smo napokon došli tako daleko, da možemo stvoriti konačan sud o pismu tog čovjeka, koje se tiče ponude turopoljskih dobrovoljaca!

Ponuda Turopoljaca i Draganićana došla je, kako znamo, u vrijeme, kad su Hrvati sasvim prirodno željeli i mogli očekivati ponovno ujedinjenje s Banskom Hrvatskom područja, koja su god. 1809. bila pripojena »Iliriji«, a sada ponovno zauzeta. Međutim »najviša volja« odupirala se ovoj tako shvatljivoj želji iz razloga nekakve »više« kabinetske mudrosti, premda je car god. 1809. to bio obećao. Čak je i korila spontano ukidanje francuskih odredaba kao »nepromišljeno nasilan potez«. Turopolje, Karlovac (gdje se Vrhovac rodio, i gdje je naslovnik lista službovao) i još mnogokoje staro hrvatsko područje ostalo je strano upravno okružje, ostalo je »Ilirija«, okružje, kojemu je bio zabranjen čak i naziv Prekosavske Hrvatske. Tako je ostalo sve do god. 1822. Možda pretpostavka nije tako netočna, da je u ono vrijeme ime »Ilirija«, koje, premda omiljelo u naučnoj književnosti od vremena renesanse, a koje ipak nikad nije odgovaralo zahtjevima narodne osebujnosti Hrvatstva, kao oznaka Napoleonove milosti kod Hrvata bilo potpuno omraženo. Onaj »Ilirac« stihotvorac, kojemu u takvim okolnostima ipak nije bilo ništa preče, nego da »opjeva« zagovornika toga žalostnog stanja »dobrog kralja Franju«, bio je možda dobar austrijski podanik — ali da je bio Hrvat s jakim rodoljubnim osjećajem, ne može nitko ustvrditi[5].

A sad se pokazuje gotovo paradoksan slučaj: generalni guverner one »Ilirije«, od koje su svijestni Hrvati neminovno željeli ponovno odcijepiti svu nedvojbeno hrvatsku zemlju, stajao je željama tih rodoljubnih Hrvata u duši bliže nego rodoljubni pjesnik pobjedničkih himna i od njega opjevani Habsburgovac! Naime ono, što

se Hrvatima kod imena »hrvatsko-ilirski dobrovoljci« nije činilo »poželjno«, nije moglo biti ništa drugo nego nasilno spajanje hrvatskog imena s »ilirskim«. Mi znamo veoma dobro, da je samo nekoliko desetljeća kasnije narodni pokret velikog stila sa sjedištem u Zagrebu uzeo baš opet to »ilirsko« ime i dao mu za dugo vremena narodno političko značenje. Onda je epizoda Napoleonove Ilirije, a osobito još i one prekosavske »Ilirije protiv volje« već davno bila zaboravljena, ali se pod utiskom još svježeg i bolnog razočaranja teško doimala sviju domoljubnih Hrvata.

Upravo bi nam se činilo, da je već i samo umetanje riječi »hrvatsko« u naziv one čete, a možda i daljnje trpljenje Turopolja, koje je ponovno dobilo svoja stara prava (vjerojatno prenagljeno, u prvom valu oduševljenja), uslijedilo samo na nukanje Lattermanna, koji eto niti kao guverner upravnog područja nazvanog »Ilirija« nikad nije zaboravio, da su okružja južno od Save, u kojima je on samo nekoliko godina prije toga imao vojničku upravu, isto tako hrvatski krajevi kao i sam glavni grad Zagreb! Svakako je napadno, da najviši činovnik »Ilirije« povodom jedne stvari, koja potpuno spada u administrativno područje te iste »Ilirije«, govori tako rječito o »Hrvatskoj« i njezinoj ratnoj slavi, o »hrvatskom narodu« i njegovoj »časti«. Bez sumnje bi on bio prvi, koji bi Turopolje i susjedna područja smjesta opet bio uvrstio među ostale hrvatske zemlje, ali se tome protivila »najviša volja«, a on kao carski činovnik naravno nije mogao javno protiv nje raspravljati. I tako bira srednji put: prijateljski tješi zbog *zasad* još neizbježivog uskraćenja »više željenog imena« i uz to još izričito moli karlovačkog podžupana, da Turopoljcima i Draganićanima protumači carske »namjere«, da raspprši na taj način njihove »sumnje«, što mu kraj njegove razboritosti ne će biti teško.

S druge strane čini mu se na mjestu svečano uvjeravanje, da se »samim imenom« ništa od hrvatskih »prava i privilegija« ne će izgubiti. Da je tu nedvojbeno mislio baš na nepobitna *prava hrvatske države* i *hrvatskog naroda*, vidi se jasno baš po ograđivanju prema »mađarskoj konstituciji«. A po tome se opet može zaključiti, da bi mnogi Hrvati onih dana bili voljni ta nepobitna prava svog naroda u danom slučaju provesti i bez takvih obzira na mađarski ustav. Događaji iz god. 1790. govore o tim stvarima na način, koji svakom mora biti jasan. Išli bi predaleko, kad bi samom barunu Lattermannu pripisivali takve želje, ali toliko je sigurno, da je on kod pisanja svoga pisma želio i nadao se, da će svojim hrvatskim prijateljima prije ili kasnije moći javiti sretno provedeno ponovno sjedinjenje prekosavskog područja s Hrvatskom, a time

onda i potpuno vraćanje hrvatskog imena u svoje naslijeđeno pravo.

To smo otprilike mogli zaključiti iz Lattermannova pisma, koje je neumorni E. pl. Laszowski učinio pristupačnim javnosti, pošto smo općim pregledom o narodnom pokretu onih dana stekli općenitiji pogled potreban za njegovo razumijevanje. A sam pregled daje nam, kako želimo vjerovati, siguran dokaz za to, da su Hrvati u epohi prosvjetiteljstva i humanosti čvrsto ostajali kod svojih starih ideala: Njega narodne povijesti i jezika bila je iz početka još na prvom mjestu, ali pokušaji prodiranja izvana — najprije jezični napadaj Mađara god. 1790., onda ugroženje domaćih predaja od francuske revolucionarne ideologije i granica domovine od Napoleonove vojske — smjesta su izazvali aktivan, politički borbeni djelotvorni patriotizam. A da je taj patriotizam potekao iz jednakih pobuda i bio zastupan jednako žilavom voljom dvojice tako temeljito različitih osoba, kao što su na primjer Tito Brezovački i Maksimilijan Vrhovac, da je čak prolazni gost zemlje kao Christoph von Lattermann još poslije nekoliko godina osjećao opravdanost te hrvatske narodne svijesti, najbolji je znak, da su Hrvati zaista već davno prije Gajeva »Ilirskog pokreta« — tvrdnja Fanceva je potpuno opravdana — bili prožeti i oduševljeni jakim, istinitim, za žrtve spremnim domoljubnim osjećanjem.

Naša završna razmatranja samog pisma dovela su nas do pitanja, nisu li možda ovi Hrvati na prijelazu stoljeća, kojima smo se ovdje mogli malo pobliže pozabaviti, bili čak i nepokolebljiviji i bezuvjetniji Hrvati nego oni bez sumnje rječitiji vođe romantičnog doba? Ali ovo pitanje neka bude samo postavljeno, odgovoriti na njega ovdje ne želimo!

NAPOMENE

[1] Doslovni tekst toga pisma Draganićana može se naći u veoma zanimljivoj studiji od J. Matasovića »Protunapoleonski austrijski manifest 1813. u hrvatskom prijevodu«, posebni otisak iz »Narodne Starine« sv. VII, Zagreb, 1928. Str. 31. Potječe već od 23. kolovoza te godine i dokazuje, da su prvobitno upravne vlasti zamolile naoružanje ponuđenog kontingenta četa. — [2] Citati, koje Matasović navodi na str. 6. iz tadanje frankofilske promičbene literature u habsburškoj državi, pokazuju francusko nastojanje, da u Austriji steknu simpatije kao osnivači habsburške pomorske sile. — [3] Matasović, str. 32. — [4] Predavanje, koje je dr. David Bogdanović zimi 1941.—42. držao u zagrebačkom »Rodoljubu«, mnogostruko osvjetljuje buran život toga smionog čovjeka i živost hrvatskog rodoljubnog osjećanja u Dalmaciji uopće. — [5] O nekoliko poluslužbenih himna u znak zahvalnosti iz toga doba, koje je spomenuo i Bogdanović u spomenutom predavanju, isporedi: Matasović str. 34. — Dr. Imbro Tkalec u svojim zapisima iz mladosti bilježi naprotiv ogorčene i razočarane riječi o stanju poslije god. 1814. jednog tadanjeg turopoljskog seljaka. Isp. Matasović str. 36. nap. 43.

DR. TON SMERDEL, ZAGREB

UTJECAJ HORACA U GENEZI »DUBROVAČKE TRILOGIJE«

1.

Genijalnost rimskog pjesnika Horaca određena je dugim vremenom pozitivne kritike i utjecaja, koji je on izvršio na sve europske književnosti, pa i na našu stariju i noviju književnost. Vojnovićev prilog našoj književnosti na dramatskom polju vrlo je velik, jer je do danas »Dubrovačka trilogija« jedna od najboljih hrvatskih drama uopće. Vojnović je u nekim svojim djelima izrazio i notu prisnije veze s europskim književnostima. On je završio jedan zaista sjajan period dubrovačke književnosti i dao magistralni finale toj književnosti i kulturnoj povijesti Dubrovnika, koje su naš ponos.

2.

Čitajući Horaca i Vojnovića više puta sam pomišljao na neizravnu sličnost jednog motiva u djelu ovih pjesnika. Taj je motiv inače bio potpuno ili djelomično više puta razrađen u nekom književnom djelu. Motiv ima za sadržaj težnju čovjekovu za stvaranjem jedne posebne države, u kojoj bi sloboda i ljubav omogućili bolje dane. Motiv bi se mogao karakterizirati i kao bježanje u novu stvarnost, koja bi čovjeku čežnjaru omogućila intenzivnije osjećanje života.

Ovo bježanje iz tragične stvarnosti u novi svijet obilježeno je kod Horaca u njegovoj prvoj lirskoj pjesmi. Ta prva lirska pjesma nalazi se u njegovoj zbirci, koja se zove Epodi. Iako je prva po postanku, ona se obično u ovoj zbirci od 17 pjesama citira kao šesnaesta po redu. Cijela pjesma obojena je idiličnim karakterom zlatnog doba.

Vojnović je to isto raspoloženje i osjećanje izrazio u prvom dijelu svoje »Dubrovačke trilogije« na usta Orsata.

Orsat, nalazeći se u nemogućnosti da nagovori plemiće na otpor protiv Napoleona, predlaže, da svi, cio Dubrovnik, emigriraju na neki otok u području Grčke — zemlje bogova. Motiv po svom sadržaju nije izravan. On nije nastao, kako ćemo vidjeti, pod utjecajem čitanja samoga Horaca. Ipak usporednost događaja — kod Vojnovića Orsatova osoba, a kod Horaca osobni doživljaji — pružaju obilje jakih i vrlo plodnih zaključaka.

Odmah spomenimo, da je Horac u svojoj lirici dao obilje gradiva za poznavanje svoga vremena. Tako Horac u spomenutoj pjesmi izražava osjećanje cijelog svog naraštaja. Slično je i Vojnović u osobi Orsatovoj utjelovio borbu ne samo naraštaja iz 1806. godine, nego i borbu kasnijih naraštaja.

3.

Događaji godine 1806., nestanak slobode i nezavisnosti Dubrovnika, dobro su nam poznati, ali se zato moramo sjetiti onih događaja, koji su se dogodili prije postanka Horačeve pjesme!

Dobro nam je poznato, kako je Cezar završio. Jedna velika oporba, koja je za sobom povukla skoro cijelu mladež u Rimu i u drugim središtima, pokušala je još jednom obnoviti ogromno tijelo rimske republike u Rimu. Ova oporba imala je u sebi sve osobine starih boraca za slobodu, ali bez osobito izrađene koncepcije. Cijeli taj naraštaj doživio je brodolom svojih ideala zbog poraza republikanaca godine 42. pr. Is. kod Filipa u Makedoniji. U toj bitci sudjelovao je i mladi Horac kao oduševljeni pristaša Bruta, ali je napustio bojno polje i ideale mladosti, kako sám veli u jednoj pjesmi, »kukavički«; u pjesmi, koju je uputio prijatelju Varu Pompeju, pjeva:

S tobom sam proživio borbu kod Filipa i bijeg,
kad bacismo kukavički štit,
kad slomljen bijaše otpor junački
i kad junaci puni prijetnje
ustima poljubiše prašnu zemlju.

Poslije ove bitke Horac se vraća u Rim. Koristi se amnestijom, ali stara gorčina i borbenost ne prestaju, jer građanski ratovi još traju. On s tugom u nekim svojim pjesmama pomišlja na ratove, u kojima se braća ubijaju. U očaju tada doživljuje viziju Sretnih otoka (današnji Kanarski otoci) na Oceanu, na kojima još nema bijede, očaja i zla. Tamo bi se mogli preseliti svi ljudi dobre volje, pa bi tek onda zaboravili rat i krvave obračune.

Tako se u pjesnikovoj duši sve više i više razvija nadahnuće za prvu pjesmu, za budući poziv pjesnika. Ta prva pjesma imat će u svom konkretnom obliku sve osobine i osebujnosti religiozno-vizionarske poeme.

Antikna povijesna pozadina dala je Horačevu razmišljanju još više poriva. Tako Herodot, otac povijesti, pripovijeda, da su Fokejci iz Male Azije, ne misleći više podnositi perzijski jaram, napustili djedovska ognjišta i krenuli trbuhom za kruhom na Zapad, zaklevši se, da se ne će više vratiti nazad.

I borac protiv rimskog Senata Kvint Sertorije (oko 80. prije Isusa) pomišlja, da na Kanarskim otocima osnuje kraljevstvo, ali ga u tome spriječi smrt.

4.

Stvaran poticaj za grupiranje scena oko jedne ličnosti sigurno je Vojnović crpio bilo iz usmene predaje bilo iz rukopisa povjesničkog djela svoga brata. Kritik Ante Petravić[1] misli, da je i Šenoa mogao pružiti Vojnoviću gradivo za izradu ličnosti i vizije Orsata Velikoga. Ipak se mora kazati, da između djelovanja venecijanskog plemića, koga opisuje u svojoj povjestici August Šenoa, i akcije Orsata postoji tek djelomična sličnost, budući da jedan i drugi predlažu otpor protiv Napoleona, ali Orsat još predlaže i iseljenje onda, kad se potpuno uvjere, da se ne je moći obraniti.

Kako bilo, iz spomenutog Kabogina[2] prijedloga Vojnović je stvorio najpotresniji dio »Dubrovačke trilogije«. Horac je neizravno mogao djelovati i na koncepciju Kaboge i na nadahnuće Vojnovića.

Taj dio »Dubrovačke trilogije«, u kome je izražen prijedlog Orsatov, glasi:

Orsat: ... »*Pa ako ova tisućgodišnja zemlja slobode valja da propane, a mi homo! . . braćo — djeco! Eno nam lađa našijeh u portu. Ukrcajmo se, ponesimo barjak i Sv. Vlaha, pa odjedrimo, kako naši davni oci! — Oh! sretnoga plova! ... Homo! Homo! Galebi i oblaci će nas pitat: — Ko ste? Koga ištete? ... a jedra će odgovoriti: Dubrovnik plovi! ... Dubrovnik opet ište pustu hrid, da skrije Slobodu. — Kažite nam je oblaci! ... Dovedite nas do blage zemlje grčke, zemlje bogova!* ... (Svi su se približili. Svi su uzrujani. Ganuti. Neki imadu suze u očima. Gjivo se nehotice stresao.) Oh! ... (Orsat u božanskoj slasti, da je riječ postala čin:) *Oh! blagoslovljene te suze! ... brzo, brzo ... trčite ... zadržite ključe ... Oh! spašeni ... spašeni* ...« (čuje se jedan udar topa).

Tu je konac Orsatove vizije i zanosa. Top ruši sanje i slobodu Dubrovnika.

---

[1] *Ante Petravić: Pete studije i portreti*, Zagreb — 1935., str. 175.

[2] Usporedi: *Lujo Vojnović: Pad Dubrovnika*, Zagreb 1908., I. str. 178. bilješka 17.: »Jedan je dalmatinski suvremeni historičar zabilježio iz te znamenite sjednice glas, da je senator Dživo Kaboga predložio emigraciju en masse, pa da dubrovčani, ukrcavši svoje najdragocjenije stvari, otplove u Egejsko more, da od sultana izmole otok za republiku.« Sjednica, o kojoj se govori, to je sjednica dubrovačkog Vijeća.

5.

Uz mnoge elemente, koji su djelovali na Vojnovićevo oblikovanje Orsata, nije beznačajan elemenat, koji je mogao pružiti Horac svojim epodom, tim više, što se drugi dio akcije Orsata — njegova vizija — slaže sa religiozno-vizionarskim karakterom Horačeve pjesme. Ne smijemo zaboraviti ni sličnost povijesne stvarnosti. Horac ne stvara dramu, on pjeva svoju prvu pjesmu, koja nema onu ljepotu i jačinu Trilogije, ali je karakteristična za kasniji razvoj pjesničke osobnosti samoga Horaca.

Kakav se žar i rodoljublje nalaze u njegovoj spomenutoj pjesmi, vidjet ćemo odmah u proznom prijevodu:

»Evo već drugi naraštaj propada u građanskim ratovima. I sam Rim srlja u propast svojom vlastitom snagom. Rim, koji ne mogoše srušiti ni Marsi ni etrurska vojska Porsene punog prijetnje, ni snaga zavidljive Kapue ni smjeli Spartak i u novim događajima vjerolomni Alobrožanin. Njega ni ratoborna Germanija ne pokori pomoću plavokosih vojnika ni Hanibal proklet od naših djedova.

»Taj Rim, mi bezbožnički naraštaj — krv prokleta — hoćemo upropastiti i na mjesto, gdje je Rim, opet će nagrnuti divlje zvijeri. Jao! u prah će sve barbar oboriti, i Rim će ukrotiti konjanik jakim kopitom konja. Oh! strašne li slike! Svojim rukama obijesni barbar bestidno će razasuti kosti Romulove, koje danas čuva grobnica od vjetra i sunca. Pitat ćete zajednički ili bolji dio vas, što nam pomaže, da se spasimo od teške nesreće? Za to nema bolje odluke od ove: Kao što su Fokiđani kao izbjegari, proklevši stari grad — državu napustili ga, te njive, djedovska ognjišta i svetišta prepustili veprovima i grabežljivim vukovima, tako i mi moramo otići, kamo će nas noge ponijeti ili kamo će nas uputiti po moru južni vjetar ili jugozapadnjak. To je odluka, a možda netko nešto bolje umije savjetovati? Zašto oklijevamo, da se na lađe ukrcamo uz povoljna znamenja ptica? Ali zakunimo se na ovo: Ne budi nam dopušteno vratiti se nego onda, kad natrag dopliva kamenje iz dubine izvađeno, i da nam ne bude mrsko okrenutim jedrima krenuti domu, kad rijeka Pad bude protjecala niz vrhove Matina ili kad u more istrči visoki Apenin; onda, kad čudna ljubav novom strašću združi nemani, tako, da se svidi tigrovima oploditi košute, da u preljubi žive jastreb i golubica, da se bojažljiva stada ne boje sivih lavova, i da brzi jarac zavoli slano more.

»Cijela država, uz prokletstvo onoga, koji bi krenuo vjerom, da krene napustivši ono što može pružiti misao na slatki povratak!

»Ili da krene bolji dio negoli je neuvjerljiva gomila, koja raznježena i bez nade neka se neprestano premišlja na bezbrojnim

ležajima. O, vi, koji imate hrabrosti, otrgnite se od ženskog kukanja i odjedrite uz etrurska žala!

»Nas očekuje široki Ocean oko blaženih njiva. Pođimo na te njive, krenimo na bogate otoke, gdje svake godine žetvom neizorana zemlja rađa, gdje cvjeta nikad neobrezana loza, gdje klijaju mladice uvijek rodne masline i gdje granu svoju ukrašava crnkasta smokva. Tamo kaplje med iz šupljeg hrasta, a sa visokih planina sporo žubori voda. Tamo svojevoljno na mužnju dolaze kozice i stado dobrovoljno pruža svoja vimena. Ne obilazi večernji medvjed tor, tamo zemlja nije puna starih ljutica zmija!

»Sretni, tamo ćemo se diviti mnogim pojavama: Kako gustim kišama istočni i kišoviti vjetar ne ispire plodne njive, i kako ne izgara sjeme u suhim brazdama, jer kišom i suncem umjereno upravlja Jupiter.

»Nije ovamo na veslima nošena doplovila lađa Argo niti stupila na ovo tlo bestidna Kolhiđanka (3). Ne okrenuše ovamo Feničani mornari kljunaste lađe niti izmučeni Odisejevi drugovi.

»Ovdje nikakva zaraza ne škodi stadu, i stado ne mori ljetna žega ni jedne zvijezde.

»Ta žala odredio je Jupiter pobožnom narodu, kad je dopustio, da se zlatno doba izopači u mjedeno. Mjedenim vijekom, a onda željeznim učini on život teškim. Blagi spas od ovog doba pobožnim ljudima se sprema, što objavljujem ja pjesnik-prorok.«

Ako sada usporedite riječi Orsatove i pjesmu Horačevu, onda se odmah možete uvjeriti, da sličnost nije izravna; ona je u unutrašnjoj sličnosti same usporednosti stvarnosti. Ove su stvarnosti jednom i drugom pjesniku omogućile istu izražajnost jedne vizije, ali se korelat sam od sebe nameće pri čitanju jednog i drugog pjesnika.

Dodajmo, da je kao u ovom primjeru naša stara i novija književnost bogata motivima antičkim i da je veoma potrebno izučavati te motive. Korist je dvostruka: naučna i estetska.

MARA SCHWELL, VRBANJA

TRAGOM JOSIPA KOZARCA

— Kako je izgledao, pitaš. No, lijep zbilja nije bio. Sitan, uskih prsiju kao svi, koji naginju tuberkulozi. Imao je usko lice, prilično šiljast nos, tanke usne, a nad njima brkove. Nije u njega bio bujan brk — kao što ga je imao tvoj tata — nego tanak brk, taman. Ni kosa mu nije bila bujna, prije bih rekla rijetka i smeđa. No čelo mu je bilo široko i pametno, a oči su mu znale zasjati tako živo. Gledao je blago čovjeku ravno u oči, kad je govorio, pa se je zaboravljalo, da nije lijep. Glas si mu trebala čuti. Kako bih ti opisala taj glas, koji sam posljednji put čula prije četrdeset godina? Prigušen, kao da se boji nešto ili nekoga povrijediti jakim, glasnim riječima. Bio je umiljat čovjek, drag. Čedan u društvu, uglađen. Ne znam, da se je ikome kad zamjerio.

Pletaće igle su prestale klapkati. Baka je maramicom brisala debela stakla svojih naočari. Bijelo, pahuljasto pletivo ležalo je u krilu. Pletivo bijelo kao bakina kosa.

Proljeće je pjevalo u bakinu dvorištu. Ruže su cvale uz kuću: mjesečarke, mirisne la France, blijedožute čajne, i tamnocrvene kao baršun. Na šiljastom kroviću staroga bunara zazelenila se mahovina, a po njoj se penjala glicinija s ljubičastim cvjetnim grozdovima teškoga mirisa. Nekoliko je pčela zujalo i sisalo med iz bogatoga cvata. U dubokom bunaru crnila se studena voda.

— Iš — viknula je baka kvočki, koja je stala čeprkati po gredici verbene. — Hajde, potjeraj kvočku, mlada si, sinko, lakše ćeš skočiti.

Kad je kvočka s pilićima prešla na tratinu, a ja sjela pokraj bakina naslonjača u orahov hlad, ona je nastavila:

— Više puta sam ga sretala izjutra, putem. Ja sam išla na stan, a on u šumu. Tada smo komad puta nastavili zajedno. Obično do Lukova, jer bi odanle on zaokrenuo u šumu, a ja na naše njive. Jednom sam ga povela kolima. I zamisli, taj je put baš morao točak ispasti iz kola! Dok sam ja grdila kočijaša, on se je smiješeći nagnuo k meni i tiho rekao: »Što mislite, gospođo, koliko smo griješni, kad se točak pod nama lomi.« — »Nismo griješni, nije se slomio nego ispao, a kočijaš je nemaran«, viknula sam srdito.

— Je li stanovao ondje prijeko, u staroj kući debelih zidova, i tako visokog krova?

— Jest. Ondje je stanovao. Takve su se kuće zidale u varmeđijskim danima. Samo su sada prozori izmijenjeni. Prije su bili mnogo uži.

— Sigurno se je šetao i pod onim borovima oko kuće, kojima su grane okljaštrene a samo vršike zelene.
— Sigurno je pod njima hodao.
— Je li živio uvijek sam?
— Sam. U to doba, dok sam ga ja poznavala, živio je sâm.
— Zar nije nikoga volio?
— Volio? — Baka se nasmiješila. — Volio možda jest.
— Je li bio žalostan ili veseo?
— Žalostan ili veseo? Kako bih ti to rekla? — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — —

1895. godina.

Proljetno jutro. Nad ravnicama je odskočilo sunce. Crveno sunce, što se pokazalo iza tamne šume i svojom oštricom prosijecalo put po vedrom nebu. Vjetrić je pretrčao preko njiva, otpuhnuo na livadi loptice maslačka, protresao rosu na zelenom žitu. Orači su upregli konje u plug i zaorali masne, crne brazde. Govedar je pustio goveda na pašnjak: bijelog bika i krave s krupnim, crvenkastim pjegama. Čulo se jednolično klepkanje klepke. U selu je zazvonilo prvo zvono, na ranu misu. Sunce se penjalo i zasjalo kao žeženo srebro.

Negdje su u toru meketale ovce. Mladi je ovčar duhnuo u dvojnicu. Samo čas, a tad je prestao. Vijugavi put, koji je vodio iz sela na njive, bio je samo toliko vlažan, koliko ga je ovlažila rosa. Nasred puta ležala je mlada, crna bjelouška. Sunčala se. Podigla je glavu prestrašena od koraka i pobjegla u vodu kanala pored puta.

Čovjek, od kojega se je zmijica prestrašila, nosio je na sebi zeleno sukneno odijelo, o ramenu mu je visila puška. Za njim je, švrljajući lijevo i desno, išlo lovačko pseto. Časom je stao i zagledao se za zmijom. Nu, ona se je izgubila pod vodenim povijušama, što su cvale bijelim, sitnim cvijetom. Tad je čovjek krenuo dalje. Dok su mu oči nemirno sjale, u duši mu se budio slatkobolni osjećaj svježeg jutra i nekog nejasnog sjećanja.

Na zavijutku puta stajao je grm divljih ruža. Dugačke grane, gipke i svedene kao poluvijenci, osule se blijedoružičastim cvjetovima. Čovjek je opet stao, otvorio širom oči i punim dahom upio prefini miris. Tad se je nasmiješio.

Kao nježan cvijet divlje ruže bile su i blijedoružičaste usne krasne, bolne mlade žene, koja mu je te noći došla na san, a s kojom se je družio u gorskom lječilištu, kamo su ga liječnici poslali, da ojača slaba pluća.

Mlada je žena imala muža i dijete. O njima je pričala, za njima je čeznula. Radi nekog nesporazumka s mužem je patila. Sve

mu je to pričala na šetnjama u parku ili ležeći zamotana vunenim pokrivačami na terasi, radi liječenja.

On je dobro znao, da je isključena svaka veza između njega i bolne ljepotice, no to nije umanjivalo osjećaj raskošne čistoće, što ga je osjećao kako struji od nje k njemu. Kako su se blijedoružičasta fina usta žedno smiješila, kad joj je on svojim pričama otvarao oči za ljepotu, kako su tamne oči grozničavo sjale! I tjelesno joj ostajući posve stran, on je dijelak njezine duše nosio u sebi. Sigurno je i ona u dalek svijet ponijela dio njegove. Toga mu se je jutra učinilo, da je u ružičastom cvijetu našao dio nježne, krhke krasote te bolne žene, koja mu je noćas došla na san.

— Gospodine šumaru, gospodine šumaru!
On je gledao u ružin grm i nije čuo.
— Gospodine Kozarac — glasnije je viknuo tamni, duboki ženski glas.
Trgnuo se kao iz sna.
Visoka, žuta, štajerska kola, u koja su bila zapregnuta dva živahna, dobro hranjena vranca, svijetle dlake kao nalašteni, stala su pored njega.
— Sanjate li, gospodine Kozarac? — smijala se žena s kozlića. Bila je punačka, rumena, živih očiju, okratkog nosa i malo izbočenih prednjih, gornjih zubi. Smeđa joj je kosa provirivala ispod žutog, slamnog šešira. Nosila je uzan platneni haljetak, a smeđa zvonolika suknja dopuštala je, da joj se vide žute cipele niskih peta.
— Imate skoro pravo. Dobro jutro, gospođo! Uvijek ste vrijedna ranoranilica.
— Mora se, posao zove — odgovorila je gospođa, koja je sama kočijašila, iako je kočijaš sjedio do nje. — Hoćete li se s mnom povesti? Lijep je još komad do našeg raskršća. Miša — okrenula se kočijašu — sjedi u zakošak, da se gospodin šumar zgodno smjesti.
Gospodin šumar je skinuo pušku s ramena i popeo se u kola.
— Đio — viknula je gospođa, a konji su pokasali.
Prvi komadić puta su šutjeli. On je promatrao konje i odlučnu ženu, još svježu i mladoliku, iako je tek tri četiri godine bila mlađa od njega. Tada uvidjevši, da je red progovoriti, zapitao je:
— Kako je vašem gospodinu suprugu?
— Mome mužu? Otputovao je u Karlsbad. Opet nije u redu nešto u njegovu želudcu — odgovorila je kratko.
— O, tako! — rekao je on još kraće. — A kako vaša kćerkica?

— Da vam pravo kažem, zadaje mi brige. Časne sestre u zavodu se tuže, da ne će ni plesti ni vesti. Kad je kod kuće, bježi u staju, jaši mlade konje, ma velim vam, ponaša se kao dječak. A ipak je već dvanaest godina prošla. — Kozarac se je nasmiješio.

— Možda je nešto i od majke naslijedila. — Pogledao je na gospođine ruke, koje su vješto kočijašile.

— Ali ja i kuham i vezem i spremam. Šta je to opet, gospodine Kozarac, vi kašljete? — viknula je zabrinuto, jer se je šumar gušio kašljem.

— Prehladio sam se prošle noći u šumi. Nije ništa.

— Po noći u šumi? Gospode Bože! Što radite noću u šumi? Vrebate na zvjerokradice? Pazite, da vam Šokci ne kradu drva?

— Ni jedno, ni drugo. Samo sam se tako zadržao.

— Samo se tako zadržao? To je lakoumno. No, koliko mi je poznato, to nije prvi put. Što zapravo tražite noću u šumi? — zapitala je znatiželjno.

— Ne tražim ništa, ali... mnogo nalazim.

— Čudan ste vi svijet, vi pisci. Hoćete li mi pričati, što nalazite noću u šumi? — Gospođa je napustila uzde, konji su pošli korakom. Kozarac je šutio zamišljeno. — Zar mi zbilja ne ćete pričati? — Dva su ga oka vedro i iskreno moleći pogledala. Tad je on tihim glasom započeo:

— U dnu čovjekove duše drhće uvijek traženje za beskrajnim, svemirskim. Nekada to traženje zašutka dnevni život, buka, briga, ali ima časova, kad se tako snažno osjeća, da se ne može odoliti. Tako mi je bilo sinoć.

— — Vraćao sam se prilično umoran kući. Večer je dolazila. Sunce je zapalo, crven je sa zapada nestala. Nebo je problijedilo, prva, jedva vidljiva zvijezda je zadrhtala. Nebo je stalo tamniti, mladi je mjesec zasjao. Šuma se zacrnila. Iz podaljega se je činila kao mrtva.

— Ali kad se je i posljednji sumrak izgubio posvema, na nebu zablistale zvijezde, a mlad mjesec prolio blijedo srebro na kraj, približio sam se šumi. Disala je. Čuo sam joj uzdahe. Možda me je i zvala. Preskočio sam kanal, u kojemu se je mjesec ogledavao, a žabe u njemu kreketale, i kroz prepleteno šikarje krčio put.

— Na maloj čistini sam stao. Šuma je mirisala svojim mirisom: vlagom, mladim lišćem, travama, barom. Naslonio sam se leđima na hrastovo stablo, obraslo mahovinom. Stablo je bilo toplo. Toplo kao živo biće. Prešao sam rukom po mahovini. Učinilo mi se, da prelazim rukom po živom tijelu. Naslonio sam uho na koru hrasta. Učinilo mi se, da mu moram čuti kucaje srca.

— Podigao sam oči. Crna su stabla stajala ukočeno, mirno. Visoko nada mnom širile se tamne, raskuštrane krošnje. Iznad krošanja: nebo osuto zvijezdama. A iznad zvjezdanog neba? — —

— — Do mojih je nogu ležao pas. Čini mi se, da je krijesnica bila u grmu. Nu, možda je bilo i trulo drvo. Oko mene je zujao komarac. Vjetar je prolazio krošnjama, nikakav šušanj, ni jedna se zvjerka nije čula, ni jedno ptiče nije ciknulo. Šumski je svijet spavao, uspavanku su mu neumorno kreketale žabe u daljini.

— Samo su hrastovi stajali razmišljajući, a ja s njima. Tad sam osjetio najviše, najsavršenije Biće i znao sam: hrast i ja, komarac koji zuji kraj mene, tamno nebo, zvijezde, mjesec koji je htio, a nije mogao zaviriti u šumu, svi smo mi dio nečeg veličanstvenog, dio svemira i blizi Biću. Učinilo mi se, da i nema prolaznosti, da u mijenjanju oblika nema umiranja, da i nije teško prekoračiti iz života nad zvijezde i ondje naći smirenje — —

— Mojom se je dušom prosuo mir, kao mjesečevo srebro na krajinu....

Kozarac je zašutio.

Kad je nastavio, činilo se, da više sam sebi govori, kao da glasno prati tok svojih misli:

— Tada je nešto šušnulo. Možda je negdje spao suharak, možda se je zvjerka maknula u svom ležaju ili je pseto njuškajući prebilo kakvu šibu. Ipak, onako samom, u samotnoj noći prešli su me trnci jeze. Po prirođenom nagonu čovjeka, da se boji, ali ne izbjegava jezovitost, stao sam se dublje uvlačiti u šumu. Bilo je mračno, pa sam pipao nogama i rukama, kuda ću. Dok sam se verao i pipao, naišao sam na truli panj. Sjeo sam na njega. Zalud sam tražio zvijezde. Krošnje su ovdje bile guste i zaokružile su prostor, u kojemu sam se nalazio. Mrak. U tom sam mraku samo nazirao stabla oko sebe. U trulom je panju cvrčao zrikavac. Cvrk, cvrk, cv-r-r-r-k. Tako ozbiljno, kao da je to vrlo važan posao.

— — Koliko li se je toga dogodilo u toj šumi kroz sto — dvjesta godina! Zar mi se ne bi mogla isceriti sjena ubojice, koji je ovdje — nekad — vrebao na svoju žrtvu? Zar ne bih mogao čuti uzdisanje krvave, smrtno ranjene žrtve, koja je ovdje — nekad — pala? Nije li negdje — baš ovdje — ukradeno blago, koje čuva u duplji stara sova?... Znam — djetinjarije — pa ipak! Nešto je šušnulo. Ah — grančice suhe. Jedva čujni lepet krila. Huk huk — ili zar nije — smrt, sm-r-r-t? Zove li me zloglasna ptica? Negdje je ciknulo ptiče. Zar ga je sova uhvatila? Nešto je u mojoj blizini uzdahnulo: Ah!... Možda je moj pas zijevnuo. No mene je bilo strah. Strah od većega nepoznatog.

— Kad pogled ne može naći, a duša se ne može dignuti put zvijezda, čovjek se osjeća kao jadan crv!

— Stresao sam se. Hladno mi je bilo. Pipajući i teturajući izvukao sam se iz šume. Žurio sam, ne obazirući se, kao da me netko progoni, a kad sam se napokon okrenuo, mlađak je zabo svoj rog u krošnju visokog hrasta.

— — Šuma je daleko za mnom ostala. Opet se je činila: mrtva, crna, gluha — — — — — —

Gospođa je šutjela zamišljeno. Nekoliko puta se je okrenula šumaru. Htjela je nešto reći. Nije rekla ništa. Zategla je uzde.

— Hajd', Lili, hajd', Mazur! Zakasnit ćemo na posao.

Konji su jedva dočekali nalog. Brzim kasom žurili su k cilju. Tad u najbržem kasu — stoj! Točak je ispao iz kola. Kola su se nagnula na jednu stranu.

Gospođine oči su srdito zasjale. Kozarac se je mirno nagnuo k njoj i s blagim smiješkom rekao:

— Što mislite, gospođo, kako smo griješni, kad se točak pod nama lomi!

— Nismo griješni, nije se slomio, nego ispao, a kočijaš je nemaran. Miša — rekla je povišenim glasom — zar nisi mogao pregledati kola prije prezanja? Zar svuda moram sama nadgledati?

Kočijaš je sišao s kola, češao se iza uha i bespomoćno pitao: — Što ćemo sad? — Gospođa i Kozarac su sišli s kola.

— Namjestiti točak, naravno — rekla je gospođa. Kočijaš je, uz slabu pomoć šumara, pridigao kola. Gospođa je vješto umjestila točak, i brišući ruke o travu još uvijek srdito gledala u kočijaša. — Sada ćemo požuriti — rekla je, kada su se opet u kolima smjestili, i zavitlala bičem po zraku.

Na raskršću je zaustavila kola. Šumar je sišao.

— Hvala vam, gospođo, i do viđenja.

— Do viđenja. I čuvajte se noćne vlage u šumi.

Kola su krenula desno, Kozarac je pošao lijevo. Još je nešto plavkaste magle obavijalo rub šume. Prešao je most i ušao u šumu. Mislio je na svoj posao.

Stručnjačkim okom je promatrao stabla. Zapažao je sa zanimanjem umjetnika u tom živom svijetu ono, što je davno doznao u suhoparnoj nauci, da hrast ima sivkastu koru, izrovanu ravnim brazdama, da je u jasena sitno izvezena kora i vijugavo stablo, a brijest da je crn, uspravan kao prst, ljušturaste kore i obješenih hvoja, da su grabovi i klenovi kvrgavi i granati. Okom je mjerio duljinu i debljinu stabala i procjenjivao im vrijednost u robi i novcu.

Tu je parcelu šume trebalo prirediti za prodaju.

Prošao je prosjekom do šumske sječine. Posao je tekao u redu. Sječinom su ležale grane, trupci, panjevi i iverje.

Radnici, Slovenci, tesali su još na trupcima. Šokci su tovarili i izvozili mrtve, okljaštrene, šumske divove.

Posao je tekao u redu, a Kozarčevo se je srce steglo. Volio je šumu, zato je postao šumar. Pomoći svome narodu bio mu je cilj, a stajao je sada bespomoćan, videći da se krivo radi.

Kojim pravom se je sjekla graničarska šuma, izvozila, prodavala, plijenila, uništavala, dotle dok su graničarske potomke snizili na šumske kirijaše? Jesu li zato ocevi i djedovi čuvali granicu od najezde Turaka, kad se sada njihovim sinovima i unucima pred očima uništava jedan od uvjeta opstanka? Znao je: nesigurna, niska polja nikada ne će biti izvor blagostanja Šokcu. Šuma je to bila. Šuma, draga hraniteljica, u kojoj je Šokac imao sve što je trebao: kolijevku i škrinju, građu, ograde, ogrijev, pašu za goveda i konje, žir za čopore svinja. Šuma, radi koje je Šokac davno doselio u ovaj kraj.

Hrvat se je u njemu bunio radi najezde stranaca, koji su lakomo iscrpljivali neprocjenjivo šokačko bogatstvo.

Pomoći nije mogao ni sebi, ni šumi, ni Šokcima.

Dobro je znao, da će doći čas, kad Šokac ne će smjeti ni po suharke ići u svoju šumu.

Posao je tekao u redu, ali srce je boljelo.

Promuklim glasom izdavao je zapovijesti, i udaljio se od sječine. Je li on psa ili pas njega odveo opet na čistinu, gdje je prošle noći sjedio na trulom panju?

Opet se je spustio na panj i zatvorio oči. Šumom se je prosipao cvrkut iz stotina ptičjih grla. Omamljen od jutarnjeg rosnog sjaja bacao se je s grane na granu kos, crn i žutokljun. Zviždukao je svoju pjesmu. Visoke, bogate, zelene krošnje su šumorile. Krupan pauk spuštao se s visine na tankoj niti, libela prozirnih krila kružila je nad krošnjama, a nad njom visoko, visoko, po plavom nebu letjeli su oblačci, bijeli, lagani kao san. Iz vlažne zemlje rasle su trave, tankih strukova.

Kozarac je otvorio oči i duboko udahnuo miris jutra, djevičansku svježinu šume. Jednim dahom i pogledom upio je svu krasotu oko sebe. Upio i osjetio. Šuma je svojom dušom obujmila svoga pjesnika.

Hrastovi su nad glavom šumorili:

— Ovo je naše tlo i naše nebo. Bdijemo i čuvamo krajinu kao dobri i snažni vojnici. Čuvamo je od davnine.

»Kao Graničari?«

— Kao Graničari — šuštalo je kroz krošnje.

»Zar vaši zelen-vrhovi ne vide sječinu? Zar srh bola ne prolazi kroz vas kao kroz moju dušu?« — zapitao je gorko.

— A ti, zar ne znaš, da su mali žirovi pustili žilice u vlažnoj zemlji i da će iz njih nove šume rasti? — šaptalo je nešto prijeteći među granama.

»Dugo je to čekanje. Dvjesta — trista godina«, uzdahnuo je čovjek.

— Dugo čekanje? To je mjerilo za čovjeka, ali nije za šumu i za narod.

Vjetrić se je smirio, hrastovi su ušutjeli.

Među hrastovima se podigao viti, svijetli jasen, providne koprenaste krošnje. Kao lijepa, mlada žena među kršnim vojnicima. Prkosan, izazovan — kao Tena. Jedna Tena, krasna, punokrvna, koja je srebrni smijeh oko sebe prosipala kao i ljubav na sve strane. Tena, za kojom je muški svijet ludovao, i za kojom je selo čudne stvari šaputalo: da i više nego očijuka s ciganinom Đorđom, u čijim je guslama čučao sam đavao pomame, dok su mu crne oči sjale, a iza usana plavih skoro kao zrele kupine smijali se krupni, bijeli zubi. S ciganinom Đorđom? Ah takvo što se je vrlo, vrlo rijetko čulo u Šokadiji. Skoro nikad. Šokica i ciganin! — Što je nagnalo tu ženu, da srlja u svoju propast? Možda prebujna narav, koja se je kidala od svakidašnjice.

Poznavao je on Šokce dublje od njihove dobrodušne veselosti u kolu ili uz čašu vina. Dobro je znao, da u njima, bogato nadarenim, od prirode pametnim i bistrim, bukti želja za neobičnim, za nečim većim, no što im pruža svakidašnji život, i da baš od toga plamena gube ravnotežu. O, nije on u tom času mislio na ono nekoliko Šokaca, koji su mirno izvlačili hrastove iz šume, zadovoljni sa dobrom zaradom u kiriji, a nije mislio ni na one, koji su mirno sijali i orali, bez velikih uzbuđenja proživljavali poplave i suše, mirno ljubili svoje žene, rađali djecu, pod starost se povlačili na stan, i napokon tiho umirali.

Mislio je na one, koji se nisu smirivali kod svojih žena, koji nisu rađali djecu, ako nisu bili sigurni, da će ih moći odgojiti u onakvom dobru, kakvo su željeli sebi i svojim potomcima, koji nisu odlazili u lugare ili pisare i služili slijepo svakog, tko ih je plaćao, kad im je postao gorak šokački kruh — mislio je na one, koji se nisu mogli obuzdati, postati tihi i krotki, nego su se borili sa zemljom, vodom, okolinom, kovali planove, ostavljali svoje pragove, odlazili u tuđinu, prkosno odbijali svoju djecu od zemlje,

školovali ih iznad svojih prilika i stvarali nove nezadovoljnike, pili, rasipali, rasuli se, a ostajali ponosni, čuvajući ljubomorno svoje šokaštvo, kao neku osobitost plemena, kao neko izabrano plemstvo.

Ti su mu bili blizi, baš u tima je gledao srž šokaštva, kao temelj budućnosti, jer te je na stranputice odveo oganj stvaranja u njihovim dušama. Mnogi su od takvih propadali, jer nisu znali naći pravi put. Bilo je nešto bolesno u njima, a on ih je htio izliječiti. Sve je to još bio mrtav kapital: podvodna zemlja, ljudi i nad neznanjem tuđa sila. — Natrag k zemlji — klicalo je u njemu — natrag k zemlji, jer bez zemlje i nema šokaštva. Čuvajte zemlju, sačuvat ćete i pleme! Bilo je mnogo, što ga je boljelo i jače od haračenja šume.

Pa ipak! — Živjela je u njemu jedna zraka nade, koja je znala često osvijetliti svu dušu. Zar ti snažni hrvatski muževi — kao šumski hrastovi — bistri i nadareni od Boga i prirode, i te lijepe, jedre žene — stvorene za materinstvo — ne će izroditi sinove, pa makar nekoliko sinova, koji će naći pravi put? Zar ne će nekoliko od onih, koji su se otisnuli u tuđinu, vratiti se natrag s bogatim iskustvom, a školovani osjetiti, kako im teče šokačka krv u žilama, koja se je morala vratiti zemlji? A ti će sinovi rađati sinove, koji ce znati i htjeti »biti robovi svoje zemlje, i gospodari svojih žena«! Ti će znati prisiliti vodu, da teče, kud oni budu htjeli, ti će iz zemlje pravim radom izvlačiti bogate plodove, ti će snažni i umni izvojevati svoja stara prava.

Ta buduća pokoljenja, volio je kao plod svoje krvi. U njihovim budućim životima osjećao je radost svoga bivstvovanja. O njima je htio pisati veličanstvenu knjigu — o živim kapitalima — o tim krasnim ljudima, koji će doći, koji moraju doći, i koje je on naslućivao u sunčanim podnevima na njivama, među sjenama i u sunčanoj igri svijetla u šumi, o tima je sanjao u besnenim noćima — on — pjesnik svojih šuma i ravnica — boležljivi šumar Kozarac.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

— Da li je bio radostan ili žalostan? Kako da ti kažem? Teško je to prosuditi — — — —

Baka je dovršila svoju priču. Ona je i nije tako pričala, samo ja sam je tako čula.

Kvočka se je davno smjestila na zabranjeno mjesto među verbenama i skupila piliće pod mekana krila.

Sunce je padalo k zapadu. Bacalo je kose zrake kroz borovo granje kraj stare šumarije.

Uzdahnula sam i ustala:

— Ja idem, bako.
— Kuda ćeš?
— Kuda? Onim putem, što vodi preko njiva šumi. Možda tragom Kozarca.
— Tragom Kozarca? Ne ćeš ga naći. Davno je on mrtav.
— Ako ga ipak nađem? Ako i tebe s njime nađem — kao dvije prozirne sjene u mjesečini, koje idu istim putem? Što tada, bako?
Baka je ustala. Ozbiljno me je gledala i palcem označila znamen križa na mom čelu. Je li se bojala, da joj dijete nije smušeno, ili je shvatila, kako je teško osjećati i patiti sa živima i mrtvima?

MOJ DVOJNIK SA ZVIJEZDA

Urezi na mom dlanu ne govore ništa o njemu,
ni zvjezdoznanci ga nisu smjestili u križišta
ni pretresli sitom nazivnika i brojnika;
jedini ja ga poznajem i volim:
mog dalekog neotkritog dvojnika.

On bdije nad mojom srećom,
sve veći u mojoj sreći
nehotice luta od crvenih skutova repatice
do modre omaglice
u razbibrigi boja i otvorenih kutova.

Lebdi nada mnom ko prošlost,
otvara bogata obzorja u praskozorje,
pazi da me sasvim ne zasjene neboderi,
sa mnom je kad tješim dječaka
koji vapi iz mraka za izgubljenom igračkom.

Do mene dolazi bljeskom meteora
opirući se o zvijezde vrhom planinskog štapa,
ravnovjesjem mjesečara
vere se uz zrake sunčane
prorasle kroz granje.

Moj dvojnik nema postelje za umor,
već spava nauznak prostrt
po sredini nebosklona
uspavan zibanjem stožera
uspavankom zalutalih aviona.

I tako snije i bdije nad svim.

BORIVOJ PAVLOVIĆ

DOMOVINI

Za tebe je ova molitva smjerna,
što u sebi mnogo mene ima,
da djeca tvoja tebi budu vjerna,
a ti da budeš draga majka njima.

Za tebe su moje utjehe drage,
da nikada ne ćeš pobijeđena pasti,
da rodovi tvoji zdravi i mladi
na tvome suncu će ponosno rasti.

Radost je moja, da ti ćeš se dići
i prerast, poput ruže, preko sviju zala,
sijači novi da će k tebi prići,
i prislonit srce svoje na te, zemljo mala.

Najmilija zemljo na ovome svijetu,
pjesmu tebi šapćem ko molitvu tihu,
dok ljubav traži za te, majku svetu,
svoj odraz vjeran u mom skromnom stihu.

ŽIVOT

Teret na pruženim rukama,
raspeće duše i snašanje,
zbog svoje krivnje kajanje.

Šutnja i smirenje tiho,
ljubavi zakon i praštanje,
uspon u muci i padanje.

KRIŽEVI PATNIKA

Mislimo neki put, da smo dovoljno jaki da primimo na se križeve svih onih, koji pate. Povjerujemo, da bismo se mogli dati raspeti i zbog bijede neznanih bližnjih i zbog njihovih krvavih tuga.

A padamo i pod vlastitim križem i zazivamo spasenje. Strepimo i pred raspećem zbog svojih boli, a da ipak ne možemo otupiti oštricu ni jednom čavlu, koji će nas raniti do krvi.

Naše je samo da približimo srca jedni drugima i da ne pogasimo u njima svijetlo utjehe, koju duša zna u bratstvu sa svima.

Što mi možemo, samo je to, da si u pohodu pod križem pružimo ruke: ja i ti.

ZDENKA JUŠIĆ-SEUNIK

SAM

Kamo to lutam
pustom alejom.
Sustao,
snužden
i blijeda lica.

Sunce.
O sunce,
što pratiš mene.

Sjene.
O sjene,
i uspomene.

Svijetla i tame.

Zjene su mutne.
Smućena duša
sluša:
Zar ljubim?

Kao da sebe gubim
u pjanom dahu ciklame.

O, znam da sada ljubim.

Znam.

U suncu, u sjeni, u dahu ciklame.
I sam.

STANKO GAŠPAROVIĆ

IVO LADIKA, ZAGREB

CVRČCI, ZRIKAVCI I ŠTURCI

Imade u književnosti nekoliko omiljelih životinja, koje vrijede kao osobiti ljubimci i amuleti. U lirici to su na pr. galebovi, labudovi, golubovi, slavuji, psi, a omiljeli predmeti jesu oblaci, sunce, mjesec, zvijezde, ljiljani, makovi, oči, kosa, masline, jablanovi i t. d. Jedna od takvih omiljelih životinjica jesu i neumorni i zanosni pjevači cvrčci (cikade), nostalgični zrikavci i oklopljeni vitezovi šturci (popci). Da su upravo oni toliko omiljeli i toliko opjevani, događa se to svakako po zakonu sličnosti, jer svi skupa pjevaju: i pjesnici, i zrikavci, i cvrčci i šturci. A drugi je razlog u njihovu vrlo zanimljivom i osebujnom, gotovo »bohemskom«, načinu života. Da ih najprije upoznamo.

Treba točno razlikovati cvrčka ili cikadu od zrikavca, a obadva opet od šturka ili popca. To ne znaju točno ne samo književnici, nego niti prirodopisci. Kasnije će se iz primjera vidjeti, kako se zamjenjuje vrlo često cvrčak sa zrikavcem i obratno. A razlika je vrlo velika. Samo da spomenem jednu: cvrčak cvrči po danu, za najvećeg sunca, on je zaglušni sunčani svirač; zrikavac je nostalgičan i nježan pjevač u večer i po noći.

Ovdje dakako ne će biti spomenuti svi oni brojni skakavci, kobilice i ostale vrste iz porodice cvrčaka, koji ili nisu zanimljivi kao gornja tri svirača, ili nisu toliko reprezentativni, ili imitiraju i ponavljaju u jednostavnijem obliku osebine gornjih. Tako su blizi njima zeleni konjic ili skakavac, što zriče na livadi, obična šaška, što pravi štetu po livadama, a Arapi je jedu, crveni čegrtaš, koji živi po poljima i na livadama, a zove se tako, jer kad leti, onda mu se vide donja krila, koja su crvena, i još jedan zastupnik iz porodice cvrčaka, pjenušar, sitan cvrčak sa livade, koji uopće ne cvrči, a znamo svi njegovu pjenu na vlatima trave. Neki od tih svirača izvode svoje sviranje trenjem stražnjih nogu, koje im služe ujedno i za skakanje, o krila. Tako to ne radi niti cvrčak, niti zrikavac, ni šturak, pa se po tom, između ostalog, i razlikuju od njih. Cvrčci, zrikavci i šturci sviraju na mnogo složeniji, savršeniji i muzikalniji način. Oni su artisti spram svih ostalih u najširem smislu.

Cvrčak ili *cikada* je sin sunca, čedo toplog i užarenog podnevnog zraka. Dok zrak trepti od užarenosti nad krajinom, onda i on šiba svojom zaglušnom i neumornom pjesmom zrak. On je mediteranac i živi u južnim krajevima (kod nas u Primorju i Hercegovini), a tek katkad može se naći po koji zalutali i ovdje

kod nas. Tako sam našao pred nekoliko godina jednog i ovdje kod nas. Cvrčao je toliko snažno u jednom grmu, da je sav kraj oko sebe zaglušivao svojim cvrčanjem. Uhvatio sam ga: bio je toliko lagan, sasvim suh, kao da u njem nema niti kapi soka i kao da je ljetno sunce ispržilo svu tekućinu u njemu. Znam, da sam ga još dugo čuvao u kutijici i od vremena do vremena promatrao. Poznata je Odesa kao »grad cikada«.*

Cvrčak cvrči — za razliku od zrikavca i šturka, koji sviraju krilima — posebnim cvrčalom, koje se nalazi na prvom kolutiću zatka s trbušne strane. Cvrče samo mužjaci, jednako kao i kod zrikavca i šturka. Svi cvrčci žive u krošnjama drveća ili u većim grmovima. Hrane se na taj način, što jakim rilcem sišu sok iz drveća. Krila su im potpuno prozirna, celofanska gotovo, i dulja od tijela. U tropskim krajevima ima također cvrčaka i ti u milijunima toliko zaglušno cvrče, da je gotovo nemoguće izdržati. Kod nas je najpoznatiji jasenov cvrčak.

Zrikavac je jedan od najnježnijih, najmanjih i najsuptilnijih svirača u životinjskom carstvu. O, kolike sam sate i sate znao provesti za nostalgičnih jesenskih večeri u slušanju njegove sentimentalne, mlačne, tugaljive i ljubavne pjesme! I kolike satove u neumornom traženju i vrlo često uzaludnom hvatanju toga profinjenog artiste i umjetnika. Zrikavca možeš naći već u proljeće, vrlo često na prozorskom staklu ili uhvaćenog u paukovoj mreži. Ne znam, može li se zamisliti nježniji i suptilniji kukčić od zrikavca. Velik je svega jedva oko centimetar do centimetar i pol, svijetlo zelen, vitak, s dugim ticalima i velikim složenim krilima. Moramo se upravo diviti i čuditi, odakle iz tog tako malog tijela onaj glas za vrijeme sviranja.

Ali zrikavac počinje zrikati vrlo kasno u ljetu, tek krajem kolovoza — naš narod veli, kad »striček popeva, onda grozdje dozreva« — a prestaje već sredinom listopada, kad se vinogradi potpuno oberu i zavlada u njima tuga, jednoličnost i iluzija koja je prošla. Po svemu tome mogli bismo zrikavca označiti kao osobitog vinogradskog stanovnika, kao svirača gorica, i odatle je on tako usko povezan sa svom onom idilom vinograda, klijeti i berba, i sve se to gotovo ne bi dalo zamisliti bez ovoga malog svirača, koji daje svemu tome, uz jesenski vjetar, onu lirsku i nostalgičnu notu i spoznaju prolaznosti.

Od moje najranije mladosti ovaj mali kukčić ostavio je najsnažnije i najsugestivnije utiske na moju senzibilnost i nutrinu i

* Stari Grci držali su ih u malenim krletkama, da im svojim sviranjem oživljuju domove.

jedno od mojih najtemeljitijih saznanja o životinjskom carstvu. Koliko puta sam ga znao u besanim noćima slušati i promatrati, koliko puta sam ga znao uhvatiti, čuvati i hraniti nekoliko dana u kakvom situ, objesenom uza zid, sa zelenom granom unutra, da mu tako dočaram iluziju prirode — ali nikad nije htio propjevati. Nije jamačno osjetio rose i svježeg daha lišća, i ova moja improvizacija nije mu mogla nadomjestiti njegov grm ili njegovu lozu.

Zrikavac živi najviše u Italiji, Španiji i uopće u zoni oko Sredozemnog mora, a imade ga i kod nas ovdje. Zriče u tihim i mirnim ljetnim i jesenskim noćima, kad je sve tako opojno, zaljubljeno i puno čežnje. On je dakle, za razliku od cvrčka i šturka, koji su danji pjevači, noćnik, zanesen i sentimentalan noćni pjevač. Svijetlo je zelen, tanak i vitak, toliko silno nježan, da se upravo bojimo, ako ga uhvatimo, da ga ne ćemo zgnječiti. Zriče poprilici tri mjeseca: počinje u srpnju, a svršava u prvoj polovici listopada. Kad se oberu vinogradi, onda je i on završio svoje pjevanje. Čini se upravo, da mu berba zadaje smrtni udarac i da on ožalošćen prestaje sa svirkom. Poslije ga možete naći samo na kakvom listu ili na prozorskom staklu, zamišljena i tužna.

Njegova pjesma počinje već od zalaza sunca, s prvim sumrakom, a zriče, uz prekide, veći dio noći. Najčešće se može naći po grmlju, po krošnjama drveća, osobito na vinovoj lozi, a također i po višem bilju. Može i skakati i zato, ako ga tražimo, može promijeniti mjesto. Prvo je, što učini, ako nas opazi ili čuje, da prestaje zrikati, a onda, ako se približimo, skoči na drugu grančicu. Ako smo vrlo strpljivi i uporni, onda možemo dočekati opet nastavak njegove pjesme i tad nam može uspjeti da ga čak i uhvatimo ili barem ugledamo i promatramo kod sviranja.

Svakako je, kad zriče, mnogo manje osjetljiv i pažljiv i manje čuje, jer ga vlastita svirka zaglušuje. Ako dobro i oprezno izmjenjujemo korake i pomičemo se prema ritmu njegove pjesme, onda možemo stići do njega i osvijetliti ga ili ga opaziti, ako je mjesečna noć. Tada možemo točno pratiti, kako izvodi svoje polagano i tako ugodno zrikanje. Onaj tako mekani: zriii... zriii... u pravilnim razmacima tako se savršeno usklađuje sa svom onom atmosferom ljetne, a osobito jesenske noći. Lagana i prozirna krilašca uzdigne u vis i treptanjem, ukrštavanjem i trenjem jednih krila preko drugih nastaje zvuk. Onako uzdignutih krila nalikuje nam na jedra spremna za plovidbu. Ali zrikavac, kao uostalom i šturak, znade i za akustičke varke. On naime znade upotrijebiti i sordinu. To radi onda, kad opazi, da ga uhodarimo, pa, da nas zavara, prelazi k trbušnim glasovima, to jest titranje prenosi na tijelo. Tada nam se čini, da je taj svirač negdje vrlo daleko, a odista je sasvim blizu.

Zato treba mnogo strpljivosti, ako ga hoćemo uhvatiti, pogotovo uz svijetlo. Sjećam se, da sam znao po pola sata lagano hodati, s noge na nogu, da uhvatim toga opreznog zanešenjaka. Mislim, da nema ljepše pjesme u kasnim ljetnim i ranim jesenskim večerima i noćima, računajući tu i pjesme pticâ, od te nostalgične, zanosne i tugaljive pjesme zrikavčeve.

Za vrijeme berbe puni su vinogradi, svi grmovi i sve loze tih zanesenih svirača. O, kolike su mi jesenske večeri i noći prošle u neprekidnom slušanju njihove zanosne pjesme, najljepše ljubavne serenade, što bih je zaželio djevojci, u kojoj je s jedne strane sva punina i strasnost života i ljubavi, a s druge strane neka vječna nostalgija, uzaludnost i neminovnost prolaznosti svega. Tad sam znao tako duboko osjetiti Goetheove riječi iz njegove »Himne prirodi«, kako u stvari »mi živimo usred nje, a njezini smo stranci. Ona govori neprestano s nama, ali nam ne odaje svoje tajne. Mi neumorno djelujemo na nju, ali je ne svladavamo«.

Ono što je u tihim ljetnim i jesenskim noćima zrikavac, to je u topla proljetna i ljetna popodneva poljski *šturak* ili *popac*.* On je kao i cvrčak čedo sunca, prisoja, maleni oklopljeni vitez, što neumorno svira pred svojom rupicom u zemlji, koju sam iskopa. Samo što je šturak danji pjevač, dok je zrikavac noćnik. Šturaka ima dvije vrste: poljski šturak, crn i pomalo nespretan, i šturak domaći, kućni, stalni gost seoskih ognjišta, peći i pekarnica, sivožut, a živi u rupicama u podu i zidu. Kućni šturak hrani se otpadcima jela, ali iz zakloništa izlazi obično samo noću. Donese li se poljski šturak u sobu, kadgod hoće i tu cvrčati, ali nerado. Sastanu li se zajedno poljski i kućni šturak, obično se pobiju, a pobjeđuje uvijek jači poljski šturak nježnijeg i vitkijeg svoga kućnog druga.

Treba znati, da kod šturaka cvrče uvijek samo mužjaci, i njihovu svirku treba shvatiti kao zanosnu ljubavnu pjesmu svojoj družici. Da je to tako, dokazuju mnogi pokusi, koji su u tom smjeru učinjeni, napose od slovenskog prirodoslovca Ivana Regena. To šturkovo pjevanje ima istu svrhu kao i pijev ptica: on njime vabi ženku. Taj je učenjak naime prenio šturkovu pjesmu na telefon, a ženka se je pred slušalicom vladala, kao da je on u slušalici, iako ga tamo nije bilo.

U draga i već pomalo daleka dječačka vremena znao sam često leći uz koju šturkovu rupicu u travi i promatrati njegovo zrikanje. Kad bi pobjegao unutra, znao bih ga pomoću vlati trave istjerati iz rupe i uhvatiti. Dobro skače, a pokušava i ugristi, ali

* u velikoj župi Pliva i Rama zovu ga *póla*. Nap. ur.

mu je čeljust daleko preslaba za to. Zanimljivo je, da je šturak uvijek okrenut glavom prema rupi. Zašto je to tako, to nikad nisam znao shvatiti i odgonetati. Vjerojatno zbog toga, da može prije pobjeći unutra, ako mu se tko približi, a možda i zbog kojeg drugog neobjašnjivog razloga. Ali mu je svakako na taj način horizont sužen i vidik neznatan. A zašto to tako čini taj maleni muzičar i profinjeni virtuoz, to nije jasno.

Šturak zriče tarući gornja krila o donja, za razliku od raznih šaška, konjica i kobilica, koje bruse stražnjim nogama po krilima, i to najobičnije istovremeno obadvjema stražnjim nogama. Šturak nesumnjivo ima sluh i izvrsno čuje, a to se vidi po tome, što odmah zapaža, kad se tko približava njegovu malom stanu, i što savršeno udešava svoje zrikanje u takt s ostalima: ili u istovremeni ili u naizmjenični takt. I šturak može upotrijebiti sordinu, to jest prigušiti glas, ali ne tako savršeno kao zrikavac. Ali ovaj neumorni svirač imade i jednu neobičnu rijetkost u svojoj anatomiji: on imade uho u koljenu prednje noge. Za naše ljudsko shvaćanje, pojava pomalo čudnovata i nepojmljiva, ali da je to tako, možemo se vrlo lako uvjeriti. Ako otkinemo šturku prednje noge, vidjet ćemo, da više ne čuje i da više ne reagira na cvrčanje svojih drugova oko sebe.

Kad se šturak tek presvuče iz ličinke, on je svijetao, ružičast, a kasnije tek pocrni. Zato možemo rano u proljeće naći poljske šturke sasvim svijetle i mekane, i dakako još bez krila.

Istraživanja nekih prirodopisaca dokazuju, da zvuk šturka doseže visinu, koja odgovara tonu c devet crta iznad crtovlja, a to je zvuk samo za ton niži od najvišeg zvuka, koji je poznat u glazbi. Zato je shvatljivo, da cvrčanje šturaka često ne čuju stariji ljudi, kojima se uslijed starosti opseg slušne skale sužava. Da šturak imade smisao za ritam i višeglasnost, dokazuje malo pažljivije promatranje. Ispočetka svaki uvijek cvrči sâm i bez obzira na druge. Ali s vremenom se udešava prema najbližem svome drugu i zriče u dvoglasu. Dapače, ako zriče i više njih u zboru, jedan je uvijek »primaš«, koji daje takt i imade vodstvo. Rekao sam, da cvrčanje šturaka ili popaca imade svrhu, da primami ženku. Zato se vrlo često može vidjeti, da se nakon završne pjesme uhvate popci u borbu, te najjači i najsposobniji osvaja ženku. Tako se i ovdje ponavlja vječni zakon prirodnog carstva: zakon selekcije i odabiranja.

Po svršetku ljeta nestaje i šturaka s livada, jer oni žive u svemu tri do četiri mjeseca, njihove rupice u travi ostaju opet prazne, a njih se mnogo vidi poginulih. Tako nestaje najprivlačivije romantike livada i obronaka — njihovih neumornih i gotovo jedinih svirača.

*

Život cvrčaka, zrikavaca i šturaka svojom zanimljivošću privukao je već odavna pažnju književnika i umjetnika. Zbog toga i jesu ta tri kukca ljubimci književnika, osobito pjesnika. Već je davni Li-Tai-Pe, pred tisuću i dvije stotine godina, zapazio u jednoj svojoj pjesmi, kako

nitko ne zna, kako cvrči cvrčak kad umire.
(»Pjesma o tuzi«)

Španjolac Federico Garcia Lorca imade ovaj dvostih:

Fenjeri se ugasiše,
a cvrčci se upališe.

Neodoljiva je u ovim stihovima savršeno uspjela usporedba. Prenoseći akustički kvalitet u svjetlosni, jer je zaista paljenje i plamsanje svijetla fenjera slično kao slap zaglušnom pjevanju cvrčaka, postignut će taj sugestivni učinak. Usporedba i kontrast prijelaza, gašenja svijetla i počinjanja, paljenja, pjesme kod cvrčaka vrlo je uspio.

Ne treba niti spominjati, da pisci sviju naroda oko Sredozemnog mora, gdje je domovina cvrčaka (Španjolci, Francuzi, Talijani i dr.) imadu vrlo mnogo opisa cvrčaka u svojim djelima. S druge strane nama, malo sjevernije, zamjenjuju cvrčka zrikavac i šturak.

U romanu Iljf-Petrova »Zlatno telešce« nalazimo ovu rečenicu: »U žitu, koje je sazrijevalo, kovali su šturci svoju malenu sreću.« Treba znati, da šturak u ruskom znači »kuzmečik«, to jest kovačić, i to je ovdje u stvari onomatopoetska igra riječi. Jedna Dickensova pripovijest dobila je po njima naslov »Cvrčak u ognjištu« (ovdje je šturak zamijenjen cvrčkom). Pjesma cvrčaka i šturaka inspirirala je mnoge muzičare u njihovim kompozicijama. U madžarskom filmu »Samrtno proljeće« prvi put je vjerojatno u filmu upotrijebljen pijev zrikavca, što se čuje kroz rastvoren prozor jednolike noćne madžarske ravni.

Opise tih sentimentalnih i zanesenih pjevača nalazimo dakako samo kod onih pjesnika, koji vrlo intenzivno osjećaju prirodu, a gotovo nikako kod onih, koji su pjesnici duševnoga, osobnoga i unutrašnjega doživljavanja. Tako kod nas nalazimo opise zrikavaca, cvrčaka i šturaka kod Matoša, vrlo mnogo kod Nazora, kao eminentnog pjesnika prirode i njene raspjevanosti, nadalje kod Galovića.

Već stari naš Dubrovčanin Mavro Vetranić imade jednu oveću lirsku stvar pod naslovom »Pjesanca šturku«:

Dragi šturče i ljuveni
ako nijesu tuge koje
u travici u zèleni
obujmile srce tvoje:
pokomoli malo glave,
pomoli se iz travice
bez prikora i zabave
od nebeske zgar danice.

Iako ti stihovi ne zadovoljuju ukus današnjega vremena, neka oni ovdje posluže kao dokaz, da su ti maleni svirači već pred četiri stotine godina, dakle već na početku razvoja hrvatske književnosti, oduševljavali naše književnike.

Kad u Matoševu »Notturnu«

Sitan cvrčak sjetno cvrči, jasan
Kao srebren vir,

onda je tu dobro okarakteriziran tako sjetan, a u isto vrijeme upravo »kao srebren vir« jasan zrik zrikavca. Samo što je tu Matoš zamijenio, ne znajući i ne razlikujući pravo, zrikavca sa cvrčkom. Po noći ne cvrči nikako ni cvrčak ni šturak (osim u zatvorenom, u sobi ili kuhinji, kućni šturak), već samo zrikavac ili možda zeleni konjic. Da Matoš ne razlikuje pravo cvrčka od zrikavca, dokazuje još jedan primjer iz njegova soneta »Smrt bajadere«. U toj se pjesmi govori o mjesečini, o noći, kad

Samo cvrčak, crni majstor,
Cvrčeći p r e s t i s s i m o,
Sad je njojzi kapelmajstor.

Ali takvih zamjena i nerazlikovanja imade i inače vrlo često kod ljudi, koji nisu temeljitije proučili te svirače i ušli u njihov život.

Međutim najljepše, najdostojnije i najreprezentativnije su ovjekovječeni ovi veseli i temperamentni svirači u Nazorovoj pjesmi »Cvrčak« — valjda najreprezentativnijoj Nazorovoj pjesmi. Tu je u onim dugim stihovima savršeno pogođeno ono zaglušno i teško šibanje i cvrčanje cvrčkove pjesme, štoviše, na mnogim mjestima na onomatopoetski način, kao na pr. ondje: »I cvrči, cvrči cvrčak na čvoru crne smrče«. Ta podnevna zaglušna zvučna, kao slap teška cvrčkova pjesma, toliko me je zanosila u moje davne gimnazijske dane. U tom ditirambskom dijalogu između sunca i cvrčka dato je sve zbivanje i sva psihologija ovog pjevača, što pjan od sunca pjeva na »čvoru crne smrče«, usred

ugrijanih goleti i nesnosnog tropskog zraka, i razapinje svoju pjesmu kao golemu svemirsku harfu, kojoj žice idu kao nevidljive strune od neba do zemlje. I pjeva zanosno, do opijenosti, do bljeska pred očima, do besvijesti. — Cvrčka, zrikavca i šturka često spominje Nazor. Nalazimo ih tako na pr. u pjesmama »Maslina«, »Zrikavac«, »Notturno« i u bezbroj drugih, kao i u gotovo svakoj proznoj stvari njegovoj. U »Zrikavcu«

Na koncertu noćnih zrikavaca, nije
Bilo sve u redu...
— — — — — — — — —
Jedan je griješio u taktu i svirao bez sordine.

U stvari, ljetu je kraj, dolazi jesen i javlja se kod zrikavaca »bol za prošlim ljetom«. Zato u jutro

Siva, vlažna, s mrtvim zrikavcem na dlanu,
Stajala je jesen ispred vrata mojih.

Trebalo bi vrlo mnogo prostora, da se iscrpu sve Nazorove umjetničke realizacije tih oduševljenih prirodnih pjevača, međutim ovdje mogu samo reći, da je upravo Nazor njihov pjesnik, svakako zato, jer je on naš najveći i najvjerniji pjesnik prirode, koji tako dobro čuje njeno bilo i njeno disanje i pozna njene stanovnike.

Veliki naš majstor stiha Fran Galović, pjesnik podravskih gorica i bregova, uz klijeti, berbe, kestenove, grožđe i jesenski vjetar nije mogao mimoići ni zrikavca, toga uznositog večernjeg i noćnog pjevača upravo za vrijeme zorenja grožđa i u doba berbe. Njemu je on namijenio čitavu jednu pjesmu »Crn — bel«, a opisuje ga i na mnogo mjesta u ostalim pjesmama. U toj maloj i klasičnoj pjesmi »Crn — bel« savršeno je muzički i jezično uhvaćen onaj jednoličan i monoton ritam zrikavčeve pjesme, koju on počinje zavlačiti, čim se spusti prvi mrak, a koja izaziva toliko sjetnih asocijacija sa vinogradima, vinom, jeseni i nestajanjem ljeta. U svojim pjesmama zove Galović šturka (ovdje to može biti i zrikavac) slikovitom i nježnom riječi — kao i naši seljaci — »striček«. Tako na pr. u »Jesenskom vetru«

Striček popeva,
Peč se razgreva . .
Za čas nazaj nas veter zbudi.

Samo ovih nekoliko primjera dovoljno pokazuje, koliko su cvrčci, zrikavci i šturci utjecali na motive u književnosti. Kod nas je to napose vidljivo kod tri pjesnika, koji su vrlo intenzivno

osjetili prirodu u punom njenom dahu: Matoša, Nazora i Galovića. (I ja sam zrikavcu posvetio jednu pjesmu, gdje sam dao njegov životopis i zanimanje, »Život zrikavca«). To će biti tako i ubuduće, osobito kod velikih i vjernih opažača i ljubitelja prirode i njenih stanovnika. I zato će se književnici svih budućih vremena uvijek i uvijek iznova vraćati i zanimati životom ovih zanimljivih i divnih pjevača, jednako kao što će ih privlačiti ljepota žene, nostalgičnost, nježnost golubova, nijemost labudova, vjernost i inteligencija psa i ljupkost slavuja. I zato će biti u književnosti uvijek amuleta i amajlija, fetiša i ljubimaca, a među njima će se nalaziti često i naši cvrčci, zrikavci i šturci.

SADRŽAJ

Strana

PRILOŽENE SLIKE

Kod str.

KARTOGRAFSKI CRTEŽI

Napomena

Tiskanje priloženih zemljovidnih crteža i crteža grada Jajca odobrio je Zemljopisni zavod Hrvatskog domobranstva odlukom dne 13. XI. 1942. br. 2882.

REDOVNA IZDANJA
MATICE HRVATSKE
U JUBILARNOJ GODINI 1942.

HRVATSKE NARODNE PJESME, Knjiga X.: Haremske pričalice i Bunjevačke groktalice.

ANTE TRESIĆ PAVIČIĆ: Izgon Mongola iz Hrvatske 1242. Izdanje povodom 700. godišnjice.

MARA ŠVEL: Hrast.

ALIJA NAMETAK: Za obraz, pripovijesti.

HRVATSKO KOLO, književno-naučni zbornik, knjiga XXIII.

*

SUVREMENA KNJIŽNICA — MALA KNJIŽNICA — KNJIŽNICA ZA HRVATSKU MLADEŽ — PROSVJETNO-POLITIČKA KNJIŽNICA — KNJIŽNICA SVJETSKIH PISACA — JUBILARNA IZDANJA MATICE HRVATSKE PRILIKOM 100. GODIŠNJICE